

GYÖRGY LAJOS
AZ ANEKDOTA
A MAGYAR REGÉNY
ELŐZMÉNYEI
TANULMÁNYOK

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUCUREȘTI 1988

VÁLOGATTA,
BEVEZETŐ TANULMÁNNYAL
ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTVA
KOVÁCS FERENC

AZ ANEKDOTA
A MAGYAR REGÉNY
EJZMÉNYEI
TANULMÁNYOK

ÖSKÖZMÉNYEK
1911

GYÖRGY LAJOS, AZ IRODALOMTUDÓS

MEGKÖZELÍTÉS

Nem volt költői lelkületű, de irodalomtörténeti szaktémákról szépen, érdekesen, olvasmányosan tudott értekezni. Pontos és megbízható bibliográfus volt, vaslogikájú komparatista, mindenre kiterjedő figyelmű tárgy történéssz. S bámulatra méltó az is, hogy milyen következetesen tudott haladni a maga kitűzte tudományos célok felé, és micsoda világ-irodalmi kitekintéssel. Már húsz-egynéhány évesen a magyar anekdota európai és ázsiai rokonsága érdekelt, s két nagy monografikus munkájában úgy vizsgálta a magyar anekdotának és a magyar regény előzményeinek szerteágazó jelenségvilágát, hogy Eulenspiegel-től Naszreddinig, Szép Magelonától sir Walter Scottig minden szálát a kezében tartotta a tudományos pályája évtizedeit kitöltő vezértémáknak. (Özvegy Bitay Árpádné mesélte róla néhány évvel ezelőtt, hogy ha férje — aki jóbarátja volt György Lajosnak — elmondott neki egy jóízű adomát, anekdotát, biztos lehetett benne, hogy a tanár úr másnap már beszalad a Lyceum-könyvtárba, amelynek igazgatója volt, és rögtön utánanéző: vajon a balladás skótok vagy a mesekedvű perzsák ismerik-e ezt az adomát, anekdotát, és ha igen, milyen változatban.)

Minden érdekelt, főleg az új dolgok, az új lehetőségek, és mégis... Sajátos ellentmondása egyéniségének, hogy irodalmi ízlés tekintetében ugyanakkor megrekedt a XIX. század vég népnemzeti epigonköltészeténél. A vers, úgy látszik, gyenge oldala volt. Pályafutása során egyetlen verset sem elemzett, mint kritikus egyetlen költőről, egyetlen verskötettről nem írt. Szabolcska Mihályt tartotta költői mércének. Megértés tekintetében tulajdonképpen nem jutott tovább a Pásztortűz költőjének modernségénél, de elismerte Ady Endre nagyságát, ha nem is süvegelte meg.

Már diákkorában vonzotta Katona Lajos, az első magyar komparatista, aki a maga idején a mese területen végezte el azt, amire ő az anekdota háza táján vállalkozott. Majdnem szűz terület volt ez még akkor a magyar irodalomtörténetírásban, olyan tudományos feladat, amely jól „feküdt” ne-

ki, talált adatfeltáró, filológusi természetéhez, tárgy történeti elemző és összehasonlító módszeréhez. Céltudatosan meghatározott és körülírt módszertani tanulmányok után kezdett hozzá kutatásaihoz. Tudta, hogy a magyar irodalomtörténetírás nagyjainak sorában már Toldy kitekintett és kereste a kapcsolatokat, majd Brassai Sámuel és Meltzl Hugó szolgált példával, Katona Lajos pedig az összehasonlítást mint módszert és a tárgy történetet mint vizsgálati szempontot is megalapozta. Még bölcsészhallgató, amikor szinte párhuzamosan kezdi kutatni a regény (román) és az anekdota hazai és külföldi kapcsolatait s ezzel kiérdemeli professzorai, Dézsi Lajos és Zolnai Gyula dicséretét. Aztán közbeszól a háború és a háború után az új követelmények, és a távoli tájokról gondolatban is haza kell térnie. Ezek azok az évek, amikor irodalmi lapot szerkeszt, bibliográfiákat állít össze, a romániai magyar irodalom és sajtó első bátortalan lépéseinek számbavételére vállalkozik, amikor a szellemi élet egészét tekinti át a folytatás, a kiteljesedés reménységével. Ebből az időből Tamási Áron jellemezte a legjobban egy 1925-ben Amerikából hazairt levelében: „A Tizenegyek könyvére már csak György Lajos emlékezik, ki — mint bolhát — esténként bizonyára örökké megszámolja az erdélyi könyveket.“¹ Aztán ahogy lehet, a „könyvszámlálástól“ visszatér a maga témáihoz: az anekdotához és a regényhez, s e két témakörben tető alá hozott nagyszabású művei megnyitják előtte az Akadémia, majd az egyetem kapuit. 1947 tavaszáig professzor a Bolyai Egyetemen, s kényszerű távozása után nem sokkal könnyörtelen betegség (leukémia) végez vele. Nagy, hosszantartó csend következik körülötte. Csak lábjegyzetekben hivatkoznak rá egy-egy szakkönyvben, s évtizedek telnek el, míg tudósi pályája kétségtelenül időt álló értékeire ráirányul a — még mindig csak szórványos — figyelem.² Amit alkotott 1911 és 1947 között, ma is érték. És érdekes, kellemes olvasmány. György Lajos életművének bizonyos értékelései, megállapításai vitára készíthetnek a mai olvasót; az elmúlt négy évtized számos új szempontot, új megközelítési módokat honosított meg az irodalomtudományban. Ennek ellenére a most újra kiadásra kerülő tanulmányok megérdemlik a szakterület múltja iránt érdeklődő figyelmét.

1939-ben, amikor az I. Ferdinánd Egyetem magyar szakos hallgatói professzoruk, Kristóf György hatvanadik születésnapjára emlékkönyvet³ jelentettek meg, a Korunkban a kötetet szemlélő Gaál Gábor a komoly és eredményes irodalomtörténeti kutatómunka lehetőségeinek itteni korlátozottságát és visszhangtalanságát tette szóvá. „Anyanyelvünk közvetlen tudományai — írta —, a nyelvi és irodalomtörténeti kutatás még jobb körülmények között sem igen dédelgetett. A »nagyközönség« és a »magyar olvasó«, akinek a műveléséért pedig e tudományok gondja állandó, szinte tudomást se vesz róluk.“⁴ Gaál Gábornak igaza van ebben, de romániai magyar lapokban már tizenöt évvel azelőtt arról is panaszkodtak, hogy a hazai magyar irodalomról nem (sem!) vesz tudomást a „nagyérdemű közönség“. És az az irodalom mégiscsak megizmosodott, felnőtt. Az irodalom tudománya azonban sajnos nem. Vagy legalábbis nem mindenben. Mert az igazsághoz tartozik az is, amit sok-sok megfontolás után ugyancsak Gaál Gábor vetett papírra: „Irodalomtörténeti, nyelvészeti kutatások elképzelhetetlenek jól felszerelt szakkönyvtárak, s a kutatás jelenkori állását teljes egészében bemutató, regisztráló publikációk, folyóiratok közvetlen kapcsolata nélkül. De elképzelhetetlen e szaktudomány művelése szerves fórumai és kialakult segédtudománya érett kultusza hiányában is.“ És szeretettel teszi hozzá, köszöntve az Emlékkönyv szerkesztőit és munkatársait: „A türelem és önzetlenség e szép jeleit akkor is üdvözölhetnénk, ha nem egy magára hagyott tudomány ügyét szolgálnánk.“⁵

De hallgassuk csak az ünnepeltet. Kristóf György maga — kezében a tanítványaitól átvett Emlékkönyvvel — ezt mondja: „Hallgatóim — állítom és vallom — olyan meleg tárgyszeretettel s annyi tudományos igyekezettel tanulmányozzák irodalmunk történetét (nyelvünkkel együtt) s írták meg ezt az emlékkönyvet, hogy az adott helyzetben többet alkotni, jobbat adni a lehetetlenséggel határos.“⁶

Az erdélyi tudományművelés nehézségéről idézett megállapítások persze nem voltak újak. Tavaszty Sándor *Magyar tudományos törekvések Erdélyben* című, 1930-ban megjelent tanulmányában sokkal messzibbre visszatekintve írja: „Erdély a színhelye egyfelől a nagy tudományos törekvéseknek

és erőfeszítéseknek, másfelől egész határozottan megállapíthatjuk, hogy Erdély — színtere a legnagyobb tudós-tragédiáknak. Gondoljunk csak Apáczai Csere János, Szenczi Molnár, Misztótfalusi Kis Miklós, Kőrösi Csoma Sándor vagy Benkő József és a Bolyaiak sötét árnyéktól kísért fénylő alakjaira.“ Majd a jelenre térve át leszögezi: „Az erdélyi magyar tudományos törekvések kérdéseivel tehát csak az foglalkozzék, akiben van szeretetig menő objektivitás és objektivitásig menő szeretet...“⁷

Mindennek György Lajos is tudatában volt, hiszen már 1924-ben megállapította: „Az irodalomtörténeti, kritikai és esztétikai munkásság terén az erdélyi tudományos irodalom az elmúlt öt év alatt nagyszabású és eredményeire figyelemreméltó könyvet nem termelt. Még hiányzanak nálunk a tudományos munkakedvet és munkaalkalmat élesztő feltételek. Az érdeklődés szűk köre miatt a kiadás lehetősége elől elzárkózva, tudományos folyóiratok teljes hiányában, az irodalomtörténeti és esztétikai munkásság a szépirodalmi folyóiratok hasábjaira és a napilapok tárcarovatába szorult.“⁸ Két év múlva pedig így egészíti ki megállapítását: „A szervezetlenül tengődő tudományos életünk teljesen tájékozatlan az utóbbi nyolc esztendő eseményeiről. A ránk nézve hozzáférhetetlen tudományos könyvek és folyóiratok hiányában látóköriünk annyira megszűkül, hogy még a szakemberek sem tudnak számot adni a tudományköriük utolsó deceniumának sem haladásáról, sem irányvezető eszméiről.“⁹ Az Erdélyi Irodalmi Szemle 1926-os évfolyamában pedig, ahol ezt a témát szintén felveti, a rendelkezésére álló új publikációk ismeretét kezdi el.¹⁰

Ha ma utánagondolunk, el kell mondanunk őszintén: sokban igaza volt Gaál Gábornak. És még ilyen körülmények között is voltak, akik vállalkoztak az irodalomtudomány művelésére, s születtek olyan eredmények, amelyeket érdemes a feledés homályából kiemelniük, annál is inkább, mert érzékeltetik a mai olvasó számára az irodalomkutatói fáradozásoknak azt a légkörét, amelybe György Lajos tudósi munkássága beilleszkedik, azokat a — szerényebb — eredményeket, amelyekhez az ő — kiemelkedő — eredményei viszonyíthatók.

A romániai magyar irodalomtörténet-írás eredményeit közel két évtizeddel ezelőtt Jancsó Elemér tekintette át. Sze-

rinte „... a romániai magyar irodalom történetének, tudományos értékű szintézisének számos előfeltétele már megszületett”.¹¹ Neveket is említ Jancsó: György Lajos, Kristóf György, Rass Károly, Bitay Árpád, Borbély István nevét — bár ez a névsor meglehetősen hiányos. De arra is figyelmeztet, hogy a Kristóf-Emlékkönyv munkatársai már egy tudományos munkára készülő új nemzedéket képviseltek, mint maga Jancsó Elemér is, továbbá Szabó T. Attila, Vita Zsigmond, a később Réthy Andor néven publikáló bibliográfus Reischel Artúr, Antal Péter, Blédy Géza, Debreczy Sándor.

A romániai magyar irodalomtörténet-írás két világháború közötti mérlegét elkészítve, elsősorban részletmunkákról, rendszeresebben vagy szórványosabban közölt tanulmányokról emlékezhetünk meg. Születik azonban teljes magyar irodalomtörténet is, mégpedig mindjárt a korszak elején: Borbély István (1886—1932) tollából.¹² Borbély, amikor irodalomtörténetét megjelenteti, az Unitárius Főgimnázium és teológia tanára, ahol szintén irodalomtörténetet ad elő. Bizonyára jegyzetei, kurzusai képezték az alapanyagát annak a műnek, amely nemcsak a művelt közönség számára, hanem — a kor szükségleteinek megfelelően — középiskolai tankönyv-változatban is elkészült. Borbély Taine, Nisard, Brandes és természetesen Gyulai Pál hívének vallja magát, és ugyanakkor elutasítja Paul száraz, nehézkes módszerét. Borbély felfogásában „... az irodalomtörténet-író igazi munkája a költői műalkotások magyarázata”.¹³ Szerinte: „Mivel mindenütt és mindenkor a műalkotásnak és a műalkotónak kell meglátsania, nem pedig a magyarázónak, következik, hogy az a legjobb irodalomtörténet, amely a valóságnak megfelelő arányban mutatja az ismertetett író-t vagy művet.” Borbély nagy hangsúlyt helyez az irodalom korszakolására. Újítását, amely mindössze annyi, hogy reformációról és ellenreformációról beszél, ami tulajdonképpen nem új szempont, Császár Elemér, Gálos Rezső elfogadták, Farkas Gyula, Kristóf György, Alszegehy Zsolt elutasították. De a recenzensek mindannyian meglátták a könyvben és szerzőjében az újra való törekvést, és elismerték Borbély nagy tárgyismeretét. Kár, hogy Borbély halála miatt műve befejezetlen maradt, s még inkább, hogy a meg nem írt harmadik kötetben épp a magyar irodalom jelenkorának felvázolásával maradt adós. Holott *Bevezetés a modern szépirodalom tanulmányozásába* cí-

mű esszéje¹⁴ ugyancsak 1920-ban, az Unitárius Közlönyben megjelentetett *A magyar irodalomtörténetíró munkájáról* című és 1921-ben a Pásztortűzben közölt *Egy irodalomtörténeti nemzedékről* című tanulmányai, valamint kéziratban maradt, 43 lapot kitevő munkája, *Az irodalomtörténész esztétikai megalapozása* arra engednek következtetni, hogy készült erre.

A két világháború közötti korszak másik — par excellence — romániai magyar irodalomtörténésze Kristóf György (1878—1965). Első írásait húszéves korában közli iskola-városa Közérdek című lapjában, s 44 éves, amikor az I. Ferdinánd Egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékét elfoglalja. Önállóan, valamint lapokban, folyóiratokban megjelent cikkeinek, tanulmányainak a száma ekkor már meghaladja a 300-at.¹⁵ Az egyetemi katedrára kerülve jelenteti meg *Petőfi- és Madách-tanulmányok* (1923), *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője* (1924), *Esztétikai becslésünk a mai közszellem hatása alatt* (1928) és *Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben* (1931) című köteteket. Ezenkívül a Jókai-centenárium alkalmából megírja Jókai Mór életrajzát (1925), s felkutatja az író erdélyi útjainak és kapcsolatainak dokumentumait (*Jókai napjai Erdélyben*, 1925), s ilyen irányú érdeklődését kibővítve, egész tanulmányciklust jelentet meg *Királyhágón inneni írók Erdélyben* (1942) címmel. Ehhez aztán még hozzávehetjük román nyelven kiadott Jókai-monográfiáját (*Mauritiu Jókai*, 1925) és magyar irodalomtörténetét (*Istoria limbii și literaturii maghiare*, 1934), mindkettőt Bitay Árpád tolmácsolja. Szerteágazó és termékeny munkásságának e vázlatos felidézése mellett emlékeztessünk még arra is, hogy Kristóf György közel negyedszázadon át nevelte egyetemi katedrájáról az egymást követő romániai magyar tanár-nemzedékeket¹⁶ s játszott szerepet a két világháború közötti romániai magyar szellemi életben. Az Erdélyi Irodalmi Társaságban mondott székfoglaló beszédében például — irodalomközpontúságában is — jól átgondolt egységes közművelődési programot sürget: „... a magyar irodalom és költészet történetének ismerete és esztétikai becsének megértése nélkül nincs magyar műveltség, nincs művelt magyar jellem”.¹⁷ Jancsó Elemér, az utód szerint: „... Kristóf György érdeme, hogy főleg a két világháború közötti időszakban tudományszeretetre, kutatómunkára, hivatástudatra nevelte tanítványait.”¹⁸

A húszas-harmincas években jelentkezett nemzedékből a két világháború közötti időben csak ketten alkottak maradandót: Jancsó Elemér és Szabó T. Attila.

Jancsó Elemér (1905—1971) már doktori disszertációjában (*Erdélyi jelleg a magyar irodalomban*, 1926) hazai irodalmi problémákkal foglalkozik, s öt évre rá *Az erdélyi irodalom útjai (1918—1931)* cím alatt közölt tanulmányában¹⁹ ugyan-csak saját kora irodalmi problémáihoz szól hozzá, még hozzá egy forrongó világnézetű új nemzedék oldaláról, polemikus éllel. *Az erdélyi magyar líra 15 éve (1934)* címmel tanulmány- és portrészorozatot szentel a romániai magyar költészetnek, majd újabb nagy vihart kavaráó tanulmányban száll szembe a Nyugat hasábjain a romániai magyar irodalomban akkorra már megszilárdult Helikon-centrikus felfogással (*Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig*). Jancsó irodalompolitikai álláspontjához hasonlóan irodalomszemlélete is modernebb sok kortársáénál. *Az irodalomtörténetírás legújabb irányai (1934)* című tanulmányában kritikai megjegyzéssel kísérve ismerteti a komparatiztikát, a szellemtörténetet, a naderizmust és a társadalomtudományi irányzatot, s hogy rokon-szenve főképp ez utóbbié, azt egy másik tanulmánya, *Társadalomtudományi szempontok a magyar irodalomban (1934)* is tanúsítja, ahol az irodalmi jelenségek társadalmi szempontú megközelítésének elsőbbségét vallva fordul a hazai irodalmi, tudományos élet legégetőbb kérdései felé. Különösen utóbbi tanulmányai tanúsítják azt, hogy ismeri a legújabb irodalomtörténeti iskolákat, s hogy a régiek tanításait sem utasítja el. Ebben az időben ugyanis már kezdtek kicsit elnézni az adatgyűjtők, forrásgyűjtők, a pozitivisták módszerű tudósok feje fölött (a nagy szintézisek ideje ez már: Eckhardt Sándor, Zolnai Béla, Farkas Gyula, Szerb Antal, de főleg Horváth János ideje). Jancsó mégis úgy véli, hogy a becsülettel és tudományos pontossággal összegyűjtött adatanyag mindenkor hasznos és alapul szolgálhat a későbbi kutatásoknak. Elévülhetnek a szempontok és elévülhetnek a módszerek is, de a lelkiismeretes végrehajtott részletmunka mindig használható marad. Későbbi tanulmányai is arról tanúskodnak, hogy az adatgyűjtő és rendszerező munka jelentőségének is tudatában van. Ezt bizonyítja 1936-ban megjelent első nagyobb munkája is: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, akárcsak monografikus tanulmányai

Aranka Gyögyről (1939), Bölöni Farkas Sándorról (1942). Nagyobb lélegzetű munkákat is tervezett: az erdélyi magyar irodalom történetét és a színjátszás történetét készült megírni, de egyiket sem sikerült tető alá hoznia.

Legjelesebb nyelvészünk, Szabó T. Attila (1906—1987) szintén mint irodalomtörténész indult²⁰, mégpedig sokat ígérő publikációkkal: az *Adatok és szempontok a magyar diákéneklés irodalomtörténeti vizsgálatához* (1932) című tanulmányal és doktori értekezésével, amelynek címe: *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI—XIX. században* (1934). Ez utóbbi téma több tanulmányában-közleményében felbukkan, mint amilyenek *Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei* (1929), *Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink könyvészetéhez* (1941). De érdeklődése ekkor már főképp a nyelvtörténet s mellette a helytörténet, a művelődéstörténet felé fordul. Bizonyítják ezt válogatott tanulmányainak és cikkeinek negyedik, *Nép és nyelv*, és ötödik, *Nyelv és irodalom* című kötetébe felvett olyan írásai, mint *Dávid Ferenc tragikus sorsának történetéhez*, *Pápai Páriz Ferenc és öröksége*, *A kutató Klórosi Csoma Sándor arcképéhez* c. tanulmányai és főleg Visky Károlyról írt cikke, amelyben Visky nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkásságát mutatja be.

György Lajos irodalomtörténész kortársait sorba véve, tulajdonképpen az elsők között kellett volna megemlékeznünk Gyalui Farkasról (1866—1952), aki 1926-ban már hatvanadik születésnapját ünnepelte, s akiről György Lajos a következőket írta: „Gyalui Farkasnak van egy igen kedves szokása: ismerősei az utcán szó nélkül nem surranhatnak el mellette. Csak egy pillanatra állítja meg őket... szó szót követ... egyszer csak a röpke percek negyedórákká szaporodnak. Közben az illető meg is feledkezik sürgős dolgairól, és zavartalanul élvezi egy rendkívül széles látókörű, kiművelt elme egyik tárgyáról másikra csapongó csevegéseit.”²¹ Így csapongott egyik műfajból a másikba Gyalui Farkas. Írt Tótfalusi Kis Miklósról, Apáczai Csere Jánosról, Vajda Jánosról, megírta Petelei István életrajzát — mindezt még a háború előtt. 1918 után pedig „legtöbbszörre a városban élt írókról, tudósokról és munkájukról 120 életrajzot és életrajzhoz tartozó közleményt írt”.²² Az ő kiadásában jelentek meg Újfalvi Sándor vadászfeljegyzései (1927) és emlékiratai (1941), s ő írta

meg az Erdélyi Irodalmi Társaság ötven évéről készült történeti áttekintést is (1939). De igazi szerelme a könyvtár volt. 1891-től könyvtárosa, majd 1919—1926 között igazgatója volt az Egyetemi Könyvtárnak s az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának, úttörője a könyvtárosképzés megszervezésének, szerzője egész sor könyvtártörténeti szakmunkának.

Munkás, rokonszenves egyénisége volt a két világháború közötti romániai magyar tanügyi és tudományos életnek id. Kántor Lajos (1890—1966). Mint irodalom- és művelődéstörténet-kutatót két problémakör foglalkoztatta: az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és a román—magyar irodalmi, tudományos kapcsolatok. Mintha csak megosztotta volna érdeklődését a két témakör között. Az Erdélyi Tudományos Füzetekben megjelent hét tanulmánya²³ e két problémával foglalkozik. A legutolsó a legérdekesebb és talán a legértékesebb is. Már az indítás is az, hiszen még többet kapunk, mint amit a cím ígér: „Erdély történelmében — állapítja meg a szerző — már korán megtaláljuk azon törekvések nyomait, hogy a magyar, a román és a szász nemzet különálló, saját művelődési intézménnyel biztosítsa a maga számára az előrehaladás útját.“ Így hát végeredményben az egyesületszervezési kérdéseket veti fel, és az első próbálkozásokat mutatja be. Mikor viszont elér a párhuzamos történetben oda, hogy az 50 éves Astra és az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységének mérlegét megvonja — lehet, éppen a világos összehasonlítás érdekében —, már csak a magyar és a román egyesület eredményeit mutatja be. Véleménye szerint, míg az Astra szervezési kérdésekben tanult az EME-től, az EME átvette az Astrától a vándorgyűlések szervezésének kezdeményezését, amivel sikerült tömegalapot teremtenie tudományos törekvéseinek. A tanulmány végkövetkeztetése: „Ezek a megállapítások is azt bizonyítják, hogy az Erdély földjén élő különböző nemzetek a történelem folyamán semmi tekintetben sem szigetelődhettek el, egymásra gyakorolt hatásuk erő volt a múltban, és az a jelenben. Ezzel számolni kell a jövőben is.“²⁴ 1933-ban az EME egyik felolvasó ülésén felveti a kérdést: „milyennek ismeri a román nép a magyart“?²⁵ És nemsokára külön tanulmányban (*Magyarok a román népköltészetben*) igyekszik erre válaszolni: „Az egymás mellett vagy éppen összekeverten élő népek népköltészeti termékeiben az egyezés megítélésének vizsgálata nemcsak az etnológiának alkotja egyik érdekes ágát,

hanem sok kultúrtörténeti kérdésre is hasznos felvilágosításokat ad.“²⁶ És még ugyanebben az esztendőben, 1933-ban újabb tanulmányban elemzi a román—magyar kölcsönhatást, összehasonlítva a román és a magyar népdalokat, megállapítva: „Általában a román népmesék tárgyai majdnem egyezők a magyar mesék tárgyaival, csak több mitológiai alak van bennük, talán fantasztikusabbak és a megszemélyesítés és átváltás nagyobb szerepet visz bennük. Az egész természetet emberi tulajdonságokkal ruházzák fel...“²⁷

Kiss Ernő (1868—1931) szintén az Unitárius Kollégiumnak volt magyar—latin tanára, annak idején két Vörösmarty-tanulmánnyal hívta fel magára az irodalomtörténészek figyelmét: 1900-ban a reformkor klasszikusának portréját vázolja fel, előtérbe helyezve gondolkodásának filozófiai mélységét, négy év múlva pedig már tárgytörténeti módszerrel vizsgálja a *Zalán futása* forrásait (*Vörösmarty és krónikásaink*, 1904), fejezetről fejezetre vetve össze az eposzt Turóczi János krónikájával. Ezután újabb Vörösmarty-tanulmányokkal jelentkeznek: *Shakespeare és Vörösmarty* (1911) című tanulmányában azt vizsgálja, milyen hatással volt a *Lear király* és a *Julius Caesar* fordítójának drámaírói tevékenységére Shakespeare dramaturgiája, s párhuzamokat mutat ki a *Szentivánéji álom* és a *Csongor és Tünde* között. Ugyancsak még a háború előtt monográfiája jelenik meg Dávid Ferencről (1910), önálló tanulmánya Mikszáthról (1910), Szemere Bertalanról (1912), s elsőnek tolmácsolja magyarul Benedetto Croce *Esztétikáját* (1914). A háború után az Erdélyi Irodalmi Társaság titkáráként ő rendezi sajtó alá Petőfi összes költeményeinek centenárium kiadását (1922), Arany *Toldiját* (1924), s számos irodalomtörténeti tanulmányt ír, többek között a *Zalán futásáról*, Csokonairól, Fáy András *Bélteky-házáról*, Eötvös *Karthauszjáról*.

A matuzsálemi kort megért Rass Károly (1872—1962) Jósika Miklós egykori szűkebb pátriájának irodalmát, jeles férfait vette számba²⁸, s közülük Gyöngyösi Jánosról később külön tanulmányt is jelentetett meg. Más irodalomtörténeti tanulmányaiban a reformkor nagyjainak írói—költői pályájáról rajzol összefoglaló képet²⁹. Hozzászól a két világháború közötti romániai magyar irodalom kérdéseihöz is, ezek az írásai azonban szerzőjük harcos konzervativizmusáról tanúskodnak³⁰. „Irodalmi szépelgés“-nek, „inkább csak pártpolitika“-nak nyil-

vánítja Makkai Ady-könyvét, „pornográf históriá“-nak, „nyelvöltögetés“-nek Tamási regényét, a *Czímereseket*, s elfogultság nyilvánul meg 1928-ban írott Reményik-tanulmányában is.

A fiatalon elhunyt Rajka László (1894—1938) rövidre szabott irodalomkutatói pályája a tárgy történeti kutatások jegyében bontakozik ki. György Lajoshoz és Bitayhoz hasonlóan — mint mariánumi tanárnak — neki is alkalma volt széttekinteni az európai tudós világban is: 1932-ben néhány hónapon át Bécsben, Berlinben és Koblenzben végezhetett kutatásokat. Érdeklődésének középpontjában már korábban a hazai német—magyar tudományos és irodalmi kapcsolatok fejlesztése állott. 1926-ban, amikor Heinrich Zillich, a Klingsor irodalmi folyóirat főszerkesztője német nyelvre fordítva közli György Lajosnak *Az erdélyi magyarság szellemi élete* című írását³¹, Rajka a Pásztortűzben megjelenteti Karl Kurt Klein Heinrich Zillichről szóló portréjának magyar fordítását³². Ebben az időben több német elbeszélést és mesét is fordít magyarra. Később érdeklődése Jókai felé fordul³³. Tevékenységének méltatója, György Lajos szerint „Azzal kezdte, hogy Jókai valamennyi munkáját, az első kötettől a századikig, az utolsó sorig elolvasta, jegyzetelte, a vonatkozó irodalmat megkereste és földolgozta. [...] Beszédes érvekkel bizonyította be, hogy Jókai elmélyedő történelmi tanulmányokat végzett, lényeges eseményt sohasem változtatott meg, forrásait tiszteletben tartotta, több esetben talán túlságosan is híven követte, s páratlan megelevenítő művészetével káprázatosan pazar világot varázsolt ámuló szemeink elé.“³⁴ Így summázza György Lajos véleményét a kolléga Jókai-kutatásairól, s rövid életét bemutató tanulmányában csak azt sajnálja, hogy nem lehetett Rajka a tárgy történeti kutatásokban az általa itthon kezdett munka folytatója. A Jókai-kutatás területén így is maradandót alkotott: megállapításait — az általa vizsgált regények, elbeszélések kapcsán — az 1960-as évek elején megindult Jókai kritikai kiadás kötetének gondozói is messzemenően hasznosították.

Filológus formátumú irodalom- és művelődéstörténet-író Vita Zsigmond (sz. 1906) is, aki az idők folyamán egyre inkább kollégiuma és a hozzá kötődő kultúra múltjának történetére összpontosította erőit, de úgy, hogy számára ez a város kiindulópont lett nagyobb szellemi és földrajzi kiruccaná-

saihoz. Ő is Kristóf-tanítvány. Az 1939-es Kristóf-Emlékkönyvben *A hazafiság formái a Bánk bánban* címmel közöl tanulmányt, s ugyanehhez a témához kapcsolódik *Nemzet és sors a Bánk bánban* című tanulmánya is (1941), de nemsokára következnek a közelebbi témák: *Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt* (1941), *A Bethlen-kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században* (1942) és *A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén* (1943).³⁵ Közben pedig elkészíti bibliográfiai számbavételeit: *Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben* (1942), illetve 1942-ben (1943). A későbbi évtizedek eredményeire nézve ugyanakkor elhatározó az akkoriban végzett helyi könyvtári kutatómunkája: megismerkedése Bod Péter könyvtárával, Gáspár János hagyatékával, Hermányi Dienes József, Zeyk János és mások kézírataival.

A két világháború között az irodalmi örökség számontartására és szélesebb körű népszerűsítésére a hivatásos irodalomtörténészek mellett nemegyszer szépírók, kritikusok, publicisták is vállalkoztak. Többnyire népszerűsítő, a már ismert tudományos eredményeket újraközvetítő, publicisztikai vagy esszéisztikus beállítású munkáik³⁶ természetesen nem is léptek fel azzal az igénnyel, hogy a romániai magyar irodalomtörténet-írás eredményeit számba véve érdemben értékeljék őket, de jelzik azt, hogy a szűkre szabott kiadási viszonyok között ezen az úton is kielégítődött egyfajta közönségigény, ami meg az irodalomtörténeti kutatásra adott erőket sokszor csábította vagy kedvetlenítette el. Ezek említése különben ugyanúgy az irodalomtörténeti tudományos munka akkori körülményeinek ismerete szempontjából szükséges itt, mint ama néhány doktori értekezésé, monografikus munkáé, amelyek csupán szerény kísérletek voltak vagy alkalmi megnyilatkozások szerzőik más irányba kanyarodott alkotói pályáján.³⁷

A romániai magyar irodalomtörténeti munka eredményeit számba véve, nem hagyhatjuk említés nélkül az Erdélyi Helikon magyar irodalomtörténeti pályázatát, amelyre a magyar irodalom legjelentősebb szellemtörténeti szintézise, Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* (1934) elkészült. A pályázat történetét ma már részleteiben ismerjük,³⁸ s maga a díjnyertes mű nem is sorolható a romániai magyar irodalomtörténet-írás eredményei közé, de érdemes kitérnünk rá, mert ez a pályázat talán alkalmas lett volna egy későbbi más indittatá-

sokra hallgató, de valaha az irodalomtörténeti kutatás jegyében indult pálya újraindítására. Kuncz Aladárról van szó, aki 1930. július 2-i levelében így ír Benedek Marcellnek a Helikon irodalomtörténeti pályázatával kapcsolatban: „Nekem is átfutott elmémen a gondolat, hogy esetleg próbálkozzak meg a mű megírásával. Ezt lojális őszinteséggel megírom, de 99 százaléknyi biztossággal azt is hozzáfűzhetem, hogy én, tekintettel erdélyi és magyar irodalomtörténeti eredményektől elzárt tartózkodásomra, valamint egyéb sok dolgomra, aligha juthatok hozzá, hogy ezt megcsináljam.“³⁹

Kuncz Aladárt Riedl Frigyes kitüntető tanári figyelme és későbbi barátsága indította még a háború előtt az irodalomtörténeti pálya felé, és az eminens Eötvös-kollégista diák-társaival, Kodály Zoltánnal, Szekfű Gyulával, Pais Dezsővel, Szabó Dezsővel, Trócsányi Zoltánnal és az egykori középiskolai osztálytárssal, Laczkó Gézával együtt álmodott merész álmokat. Kuncz Riedl Frigyesnél írott doktori disszertációja: *Toldy helye irodalomtörténetírásunk fejlődésében* (1907) Pomogáts Béla szerint: „...valójában egy szélesebb ívelésű tervbe illeszkedett: Kuncz a magyar irodalomtudomány fejlődését szerette volna feldolgozni. *A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének fejlődése Toldy óta* című — és sajnos kéziratban maradt — monográfia. Kuncz látható módszerességgel fogott hozzá egy olyan tudománytörténeti feladat elvégzéséhez, amely azóta is a magyar irodalomtörténet-írás adósságai közé tartozik.“⁴⁰

De hát az Eötvös-kollégisták közül sokan kerültek távol álmaiktól: Szabó Dezsőből nem lett nyelvész (pedig annak indult) és Kuncz Aladárból sem irodalomtörténész, hanem irodalomszervező, kritikus, élete alkonyán pedig regényíró. Pedig franciaországi stúdiumai idején írott *Thököly a francia irodalomban* (1914) című tanulmánya a XVII—XVIII. századi francia forrásokot kitűnően ismerő filológusnak mutatja.

És György Lajos?

Ő sem vehetett részt a pályázaton, de egészen más okok miatt. Az anekdotakutatásban és a magyar regény előzményeinek vizsgálatában sok részletmunka után ekkor már a nagy szintézisek megírására készült, és nem lett volna ideje olyan átfogó összegezésre, amilyen egy teljes magyar irodalomtörténet megírása. Őt különben is a régi magyar irodalom érdekelte, később az egyetemen is ezt tanította. Legfeljebb kö-

zépiskolai tankönyveiben igyekezett átfogó képet nyújtani a teljes magyar irodalomról a tanulóifjúságnak.⁴¹

Íme György Lajos és pályatársai két világháború közötti irodalomtörténeti tevékenységének rövid summázása. Gaál Gábornak igaza lett. Részben legalábbis.

ANEKDOTATÖRTÉNET

Aki György Lajosnak a magyar anekdotáról írott — ma már nagyon ritka — könyvét kezébe veszi s a fedőlapon olvasható hosszú címen (*A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai*) túljutva belelapoz, először a feldolgozott anyag mennyisége ejti ámulatba. „Meglepően gazdag és változatos terület ez — olvashatja különben a szerző tájékoztató szavait is az anekdota magyar és külföldi forrásait tartalmazó bibliográfiához írott bevezetőben —, ahol közel 300 gyűjteményben hozzáférhetőleg számításra mintegy 20 000 anekdota van főlhalmozva... Bőséges nagy számuk azonban nem meríti ki az anekdota nehezen áttekinthető széles terjedelmét. Ezt csak akkor közelítjük meg, ha az élclapirodalmunkra is kiterjesztjük vizsgálódásainkat. Az utolsó száz esztendőben közel 250 élclapunk virágzott el, s ennek mintegy 800 kötetében az elmés-ségnek és a jókedvnek százezrekre menő rengeteg anyaga van felhasználatlanul eltemetve.“ De a kutató, egy fáradságos munkát lezárva, nemcsak a számba vett hatalmas anyagot körvonalazza, hanem ki is jelöli (magának, másoknak) a további feladatokat, teendőket: „Tekintettel kell lennünk a másodrangú anekdotatelepekre is. Ilyenek a kódexek, oklevelek és kéziratok, a régi históriás énekek, kalendáriumok és ponyvatermékek, a prédikációs könyvek, vitairatok és erkölcsi példatárak, szépirodalmi és mulattató folyóiratok, napilapok, emlékiratok, krónikák és szónoki művek, levelek, regények és novellák, színdarabok és versek, tanítómesék és népköltészeti gyűjtemények... A leírt és kinyomtatott darabokon kívül gondolnunk kell az élőszóban kóborló, szájról szájra szálló s nagyrészt lejegyzésre sem kerülő anekdotákra. Igazán csak ezek elevenek és mozgékonyak. Nélkülük el sem képzelhető a mindennapi élet társas együttélésének vidám hangulata és szórakoztató jókedve... Bizonyos, hogy a tudományos eljárás-

nak akadnak még itt tennivalói és megoldásra érdemes kérdései.“

György Lajos a forrásoknál kezdte. Mégpedig egy francia eredetű tündérmese forrásánál.

„Anekdota, monda, mese — írja Solymossy Sándor —: e három formában jelentkezik minden kezdetleges epikum, s ebből sarjadtak az összes későbbi elbeszélő műfajok.“⁴² György Lajos is tudta ezt, még az e témakörben kutató Katona Lajostól, de azt is látta, hogy a századfordulón nem foglalkoztak egyforma figyelemmel mind e három népi műfajjal, holott akkor, amikor az olvasó csak nehezen tudott megválni egy-egy Jókai-, Mikszáth-, Vas Gereben- vagy Eötvös Károly-regénytől, elbeszéléskötettől, amikor a magyar regény úgyszólván az anekdota bölcsőjéből lépett elő, az ilyen irányú foglalkozás igazán kézenfekvő lett volna. Ezért lett egy életre elhatározó lépés számára találkozása egy hajdani strázsamesterrel, egy „együgyű hadi szolgálóval“, akit kortársai nem sokra becsültek, akit még Bessenyei is kifigurázott *A filozófus* című vígjátékának egyik jelenetében. Pedig Bessenyeinek tucatnyi munkája maradt kéziratban, miközben a leszólt Kónyi János 1774-ben kiadott munkája, a *Várta Mulatság vagy Sarmant királynak és Florina kisasszonynak tündéres és ritka Történeti . . . mellyeket az Újságokban gyönyörködőknek kedvéért németből magyarra fordított Kónyi János Márs zászlója alatt Vitézkedőknek egyik bű tagja*, négy újabb kiadásban is napvilágot látott, sőt egy ötödik is megjelent 1860-ban, pedig akkor az olvasó már Jósika, Eötvös, Kemény és Jókai művei között is válogathatott, s ez utóbbtól esetleg kezébe kerülhetett *A magyar nép adomái* és a *Kakas Márton tollrajza* is. Az olvasó azonban akkoriban is kiszámíthatatlan volt. Nemsokára aztán Kónyit is elfelejtette. Csak Beöthy Zsolt hivatkozott rá, illetve tündérmeséi egyikére.⁴³

György Lajos még IV. éves egyetemi hallgató, amikor 1911-ben megírja *Kónyi és D'Aulnoy* című forrástanulmányát. Ez az első lépés a jó két évtized múlva megvalósult szintézis felé. Kónyi írása szokványos és szabványos tündérmese: A királynénak van egy csúf édes- és egy szép mostohalánya. Megjelenik a királyfi, akinek a szép mostohalány tetszik. Intrika, cselszövés. A mostoha várbörtönbe kerül, a királyfit kék madárrá változtatja a rossz tündér. De végül is egymáséi lesznek. A másik két történet még banálisabb. Megérte-e a

velük való foglalkozás a fáradságot? Bizonyára igen, mert a buzgó fiatal tanárjelölt kinyomozta, hogy a „németből magyarra fordított“ tündérmesék eredetije tulajdonképpen francia mű: D'Aulnoy bárónő *Les illustres fées* című, a maga korában rendkívül népszerű könyve, amely valóságos divatot támasztott német földön, viszont nemcsak a német művésének, hanem — amint Voigt Vilmos megállapítja — „a népmesegyűjtésnek is egyik legfontosabb ösztönzőjévé vált“. ⁴⁴ Kónyihoz aztán György Lajos későbbi kutatásai során is visszatér: 1932-ben *Demokritus*áról készíti akadémiai székfoglaló értekezését, ⁴⁵ amelyben már nemcsak a magyar anekdotairodalomban jelentős helyet betöltő művet ismerteti, hanem általános érvényű megállapításokat is tesz: „Az anekdota eredete — mondja —, akárcsak a mondáké, homályos, a legtöbb esetben kinyomozhatatlan. Megjelenik egyszerre, mint a hegyből előtörő forrás. A hegytől vivő utat szemmel kísérelhetjük, de a hegy belsejébe már be nem hatolhatunk. Úgy vagyunk az anekdotával is, mint a vándorútjuk során folyókká dagadó forrásokkal s a folyamok tengerré egyesülő áramlatával. Kimeríthetetlen az anekdota-tenger. Csak egypár csepp, amelynek vándorútját szemmel tudjuk tartani s útját eredetéig követni.“ ⁴⁶ A mai olvasó azonban a plebejus (és törvénytelen!) származású ifjú székfoglaló szájából bizonyos felhangokra is felkapja a fejét: „Változatos olvasmányok ezek, amelyekről megütközéssel fordult el Kazinczyék ízlése, de minket éppen az vonz bennük, hogy a szellemi élet alsóbb rétegeibe vezetnek, ahol a humor üde, friss forrása fakad.“ ⁴⁷ Sőt még azt is megállapítja: „Kónyinak nem volt más célja, mint furcsa történeteivel jókedvre deríteni s felvidámítani nem nagyon igényes tréfakedvelő közönségét. Nem akart javítani vagy ostromozó lenni, se az élet kérdéseibe irányítólag beleszólni.“ ⁴⁸

Előtanulmánynak tekinthető az anekdotakutatásban a Székely Nemzeti Múzeum Évkönyvében 1929-ben közölt *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái* című tanulmánya is, amelyben már nemcsak a forrásokat tárja fel, de el is helyezi a művet ⁴⁹ az anekdotairodalomban. Kónyi strázsamester volt, Andrád orvos. Az egykori harisnyás székely legény — mint a mesebeli legkisebb fiú — hamuban sült pogácsával tarisznyájában indult el, hogy meghódítsa a világot, de Bécsnél tovább nem jutott. Orvos akart lenni, hogy másokat, betegeket gyógyítson, meg is szerezte a diplomát, de 35 esztendőskorá-

ban szelűtés érte, és élete hátralevő részében, bő húsz esztendő során otthoni magányában azzal foglalkozott, hogy másokat megnevettesen, ha már orvosként nem tudott gyógyítani. „Tomboló jókedv, élénk szellem, friss ötletesség táncol végig a terjedelmes könyv lapjain, majd finom elmésség és csendes humor mosolya száll fel a kopott régi betűsorból“ — írja György Lajos. Gondoljuk el, milyen testi-lelki állapotban írta össze Andrád Sámuel e jóízű történeteket! Ókori és középkori anekdoták, híres facetia- és schwankgyűjtemények bő humora, népi és udvari mulattatók tréfái hangzanak vissza fülinkben a sorokat olvasva.

Most már hozzákezdhet a nagy összefoglaló munkához. Az akadémiai székfoglaló utolsó mondatai, ha nem is közvetlenül, de már utalnak erre: „Tárgytörténeti elemzéseinkből főleg az derül ki, hogy anekdotáinknak igen erős és jellegzetes egyetemes vonása van, aminek felvázolása és kimutatása nemcsak kedélyvilágunk kapcsolatainak új területeit világítja meg, hanem a magyar humor egyéni színeinek megállapításához is bőséges adatokat nyújthat.“⁵⁰

Szakmai körökben ekkor már nagyra értékelik. Egyéb bizonyítékok helyett talán elég lesz ideiktatnunk azt a jellemzést, amelyet Császár Elemér és Horváth János adott róla 1930-ban, egyetemi magántanárrá habilitálása kapcsán: „György Lajos nevével 1911 óta találkozunk szakfolyóiratokban s számos önállóan megjelent tanulmány címlapján. Három évtizedes tudományos munkássága alapján elsősorban az összehasonlító tárgytörténet kiváló specialistáját látjuk benne. Tanulmányai főképp a magyar irodalomnak XVI—XVII. századbeli, de még nagyobb arányokban a XVIII—XIX. századhatari történelmi, regényes és anekdotikus műfajanyagát világítják meg nemzetközi kapcsolatai, eredete, vándorlása s hazai további sorsa szempontjából, különös szerencsével ragadva ki s többnyire először méltányolva illő módon eladdig lappangó, észre nem vett, kicsinyelt műveket, írókat. Egyik főérdeme, hogy regényirodalmunk gyermekkorának, az 1772-vel kezdődő hat évtized regénytermésének útvesztőiben rendet teremtett számunkra, kinyomozva akkori selejtes, de ízléstörténetileg számottevő regénymagyarításaink forrásait. Egész összehasonlító munkásságát szigorú módszeresség, józan kritika, rendkívül tág körű olvasottság jellemzi, s hajlam és

képesség arra, hogy jelentéktelennek tetsző, elszigetelt tényeket világirodalmi perspektívába állítson. Rendszerint nem éri be egy-egy tárgy, motívum összehasonlító adattárának — magában is nagy munkát, sok ismeretet igénylő — száraz összeállításával, hanem adatláncolatai mögött rávilágít korszerű nagy szellemi áramlatok egész folyásrendszerére. Ily szintetikus és értelmező látásra való hajlandósága idő jártával egyre erősödött, s tanulmányai rendjén mind határozottabban feltűnnek szellemtörténeti érdeklődésének jelei. Filológiai iskolázottsága s valóságérzéke biztosíték arra nézve, hogy e magasabb feladatkörben is megbízható szakember marad. Gondos stílusa is a magyar filológiai iskola kivételesebb, szebb hagyományai-val fog kezelt.⁵¹

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar tudományosság támogatásában oly önzetlen Studium Könyvkiadó felajánlotta az anekdotáról készült összefoglaló mű megjelentetését. Így látott napvilágot két esztendővel az akadémiai székfoglaló után *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. De közben napvilágot látott még e témakörben két jelentős publikációja, amely a kedvelt témát nyomozva Nyugatra meg Keletre tekint ki: 1932-ben *Eulenspiegel magyar nyomai*, 1933-ban pedig *Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai*. Érdekes, hogy több mint húsz esztendővel e két tanulmány megjelenése után György Lajos tisztelője, Kolozsvári Grandpierre Emil — mintha még mindig e kitekintések hatása alatt állana — azt írja Leonyid Szolovjov *A csendháborító* című 1956-os magyar kiadása Utószavában: „A világirodalomnak két kiemelkedő anekdotahőse van, keleten a török Naszreddin, nyugaton az alnémet Till Eulenspiegel. Ez a két csínytető óriás a világirodalom anekdotakincsének igen jelentős részét magához vonzotta. S a vonzásban még a kartársi szolidaritás sem feszélyezte őket, vagyis számos olyan történet van, amelyet meglelünk mind Naszreddin Hodzsa, mind Till Eulenspiegel viselt dolgai között... Az anekdoták vándorútjának kiváló magyar szakértője: György Lajos kimutatta például, miként és mikor vált egy sereg külföldi anekdotából magyar anekdota.”⁵²

Nem akarunk részletesen foglalkozni ezzel a könyvvel, amelyből a tanulmányi rész szövegét teljes egészében újraközöljük kötetünkben. Csak a két korábbi tanulmányban bemu-

tatott Eulenspiegelrel és Naszreddinnel, mintegy ízelítőül György Lajos módszerét és tudományos eredményeit illetően.

Eulenspiegel tréfái — amint György Lajos megállapítja — már az 1600-as évek elején jelentkeznek a magyar irodalomban. Pázmány Péternél és Veresmarti Mihálynál, majd Kónyi János *Demokritus*ában és Andrád Sámuel anekdota-gyűjteményében is fellelhetők. Szerinte a *Suszter Lipli* az első igazi Eulenspiegel-könyv (1808), de Eulenspiegel-anekdoták nyomai szinte napjainkig követhetők. Ki is tulajdonképpen Eulenspiegel? Idézzük a legilletékesebbet, György Lajost: „Az összehasonlító tárgytörténeti vizsgálatokból az is kitűnik, hogy az Eulenspiegel néven szereplő tréfák tulajdonképpen nem Eulenspiegelnek vagy másvalakinek valóban elkövetett csínyei, hanem századok óta népektől népekhez vonuló vándortárgyak, amelyek idők folyamán itt is, ott is történeti személyekhez tapadtak.” György Lajos könyvében kimutatja hőse jelenlétét az olasz facetiagyűjteményekben, Andersen meséiben, a török elbeszélőgyűjteményekben sőt visszamenőleg még a *Pan-csatrant*ában is, kiderítve közben, hogy egy Eulenspiegel-tréfát Cervantes is felhasznál *Csodaszínház*ában, s vele „utolérhetetlen gúnnyal vág végig a spanyolok ostobaságán”.

Ha Eulenspiegelről a legszorosabb kutatás sem tudta kideríteni, hogy valóságos figura lett volna, Naszreddinről tudjuk, hogy élő személy volt. A kisázsiai Sivrihisában született az 1200-as évek elején, s amint neve is elárulja, hodzsa volt, amolyan mohamedán egyházi férfiú. Ma körülbelül háromszáz történetet tekintenek közvetlenül tőle származónak, de igen nagy azoknak a száma, amelyek az idők folyamán kapcsolódtak az ő nevéhez. A Naszreddin-anekdoták gyűjtésében a jeles orientalista és turkológus Kúnos Ignác is részt vett, ő adta ki 1899-ben magyar nyelven *Naszreddin Hodzsa tréfáit*. Ez a kötet bizonyára alapul szolgálhatott György Lajos bűvárkodásaiban. Ő a magyar anekdotatörténet kutatása szempontjából fontos figurának tekinti a Hodzsát, akivel kapcsolatban megállapítja: „Hiányos volna azonban a magyar anekdota vándoreleméinek rendszerezése, ha vizsgálódásunk sort nem kerítene Naszreddinre, s utána nem járnánk annak a kérdésnek, hogy a török humor e fogalommá vált típusának a jellegzetes kópésága, páratlan naivitása, sok kudarcot valló nevetséges együgyűsége, amely kelet mókázó kedvének egészen

sajátos megnyilatkozása, s a népszellemmel szorosan egybeforrt az a furfangossága és találékony bárgyúsága, amely mögül rendszerint mély értelmi bölcsesség villan ki, milyen változatformákat termelt a magyar kedélyvilágban.“ Ez a kérdésfeltevés annál jogosabb, hiszen tudjuk, hogy a több mint másfél évszázados török hódoltság időszaka igen alkalmas volt a Naszreddin nevéhez kötött anekdoták magyar elterjedéséhez.

E két tanulmányban még terjeszkedett, építkezett, hogy azután az összegező műben már az épületnek a homlokzatát is kimunkálja, a belbecshez külszínt is adjon. Az az érzése az embernek e két tanulmányt olvasva, hogy maga György Lajos együtt kópéskodott az alnémet Eulenspiegelgel és együtt mókázott a keleti világot és annak minden turpisságát megszólaltató Naszreddinnel.

És ezek után ismét fellapozva a könyvet, amelyet először a Toldalagi—Korda házban, a valamikori Magyar Irodalomtörténeti Intézetben vett kézbe a György Lajos-művek újrakiadásával bíbelődő hajdani intézeti könyvtáros, az az érzése, hogy az akkori élmények mellé most újabbat kapott a Mestertől. Akkor úgy látta, hogy a szerző egy világot tár elébe a könyv lapjain, most rájön, hogy ez a világ, ez a népi-szellemi mikrokozmosz talán éppen olyan pontosan van megkonstruálva, mint körülöttünk elterülő óriási világegyetem.

Katona Ádám ennek a mikrokozmosznak az irodalomtörténeti összefüggéseire figyel fel: „A források listáján — írja —, mások mellett, Mikes, Mikszáth, Jókai, sőt még Szabó Dezső is szerepel. Számos írónk életműve kap új fényt György Lajos hazai és külföldi forráshelyeken páratlan szorgalommal felkutatott adatai, téma- és motívumtörténeti fejtegetései fényében. Valóságos kincsesbánya a magyar széppróza, a komparatistika, de a népköltészet kutatói számára is ez a monográfia ...“⁵³

De idézzünk a kortársak véleményeiből, értékeléseiből is egyet, a Tolnai Vilmosét, aki szerint: „György Lajos könyve bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy a forráskutatás és összehasonlítás az utóbbi időben kissé hitelét veszített módszereinek megbecsülését megint valamennyire emelje, mert behozza, hogy aprólékos részletmunka nélkül összefoglalás nincsen.“⁵⁴

A szerző — kétségtelen — maradandó értékű munkát végzett az anekdota kutatásának területén. És ezt a maradandót még teljesebbé és most már nem szertetekintővé, hanem a lényegét megfogalmazóvá tette abban a tanulmányban, amelyet *A magyarság néprajza* című négykötetes, akadémiai rangú szintézis számára írt az anekdotáról. Olyan tudományos vetélkedőben állja meg a helyét ezzel a gondosan megszerkesztett, minden lényeges részletre kiterjedő és mégis nagyvonalú — s ami egy ilyenfajta „filologizáló“ tudós részéről külön is érdem —, szépen, közérthetően megírt műfajelméleti és -történeti összefoglalóval, ahol a magyar népzeneről Kodály Zoltán, a meséről Visky Károly, az adomáról Berze Nagy János, a népi hitvilágról Solymossy Sándor ír. Ezt a tanulmányt joggal érezhetjük amaz elméleti összefoglalónak, amelyet *A magyar anekdota története* . . . megjelenése után még hiányolt a kritika.

György Lajos azonban nemcsak tudós kutató, hanem nagyon is átérezte a tudományos eredmények széles körű megismertetésének fontosságát. Ezért vállalkozott arra, hogy alig néhány év múlva *Világjáró anekdoták* címmel újabb könyvet rendezzen sajtó alá. Ez az ugyancsak 250 anekdotát tartalmazó és két kiadást is megért — mai értékelés szerint — gyűjtemény „Tóth Béla kiadványa mellett a legnépszerűbb és legigényesebben összeállított ilyen jellegű gyűjteményünk”.⁵⁵ Jancsó Elemér, az ifjú pályatárs a könyv megjelenésekor ezt írta róla: „A *Világjáró anekdoták* szintén új utakat tör. Itt is évtizedes kutatásai és részletmunkái előzik meg szintézisének megszületését, és olyan területen dolgozik, ahol előtte magyar kutató nemigen működött . . . György Lajos érdeme, hogy ezt az időben és térben szétfolyó anyagot nemcsak tudósi szakszerűséggel, de kiváló művészi érzékkel is összegyűjtötte, rendszerezte, és a legjellegzetesebb példáit most gyűjteményében élénk bocsátja.”⁵⁶

A kötet gondozója mindehhez talán csak annyit tenne hozzá, hogy az eltelt fél évszázad alatt az anekdota tovább élte életét, sőt a népi anekdota — amellyel viszonylag kevesebbet foglalkozott György Lajos — újrászüli önmagát, s lassan-lassan a várost is meghódítja: a mai élet sok-sok helyzetében is megtalálja a maga örökérvényű s változatosságában is mindig konkrét mondanivalóját.

György Lajosnak a másik nagy téma: a magyar regény előzményei és története iránti érdeklődése valamivel korábbi, de szintén egyetemi éveinek időszakára vezethető vissza. IV. éves bölcsészhallgatóként 200 koronás pályadíjat nyer *A magyar regényirodalom története az első magyar társadalmi regény megjelenéséig* című munkájával, amelyről professzorai, Dézsi Lajos és Zolnai Gyula véleményükben megállapítják, hogy „... dolgozatának több részével előbb viszi az irodalomtörténeti kutatást”.⁵⁷ Még azon év őszén rendezi sajtó alá a *Szép Magelonát*, a magyar széppróza e korai, először 1676-ban megjelent szövegemplékét. Kutatásai során György Lajos rájött arra, hogy a történet bizonyára francia földön született és francia nyelven került be az európai irodalom körforgásába. Boccaccio is feldolgozta *Filippo* című regényében. Magyarra a német nyelvű változatot fordította Tesseni Wenzel, s ezt a fordítást jelentette meg a losonci Bréver Sámuel. A szöveghez csatolt tanulmányban György Lajos végigköveti a regény történetét, európai vándorlását, hazai megjelenésének körülményeit, s ezt követi magának a *Szép Magelonának* a szöveghű kiadása.⁵⁸

A tudományos kutatás szempontjából termékeny években — budapesti gyakorló gimnáziumi ösztöndíjasként, majd mezőkövesdi helyettes tanárként —, miközben 1912-ben a bölcsészdoktori diplomát is megszerzi, újabb tanulmányai jelennek meg ebben a témakörben,⁵⁹ amelyeknek már a címe is jelzi, hogy egy nagyobb munka előkészületei kezdődtek meg. A háború után — György Lajos közben már 1916 óta a Marianum tanára — újabb részlettanulmányok sora következik.⁶⁰ Mindjárt az 1924-ben Borbély István szerkesztésében megindult Erdélyi Irodalmi Szemle első számában lát napvilágot *A magyar széppróza erdélyi múltjából* című tanulmánya, ahol az erdélyi regénypróbálkozásokat veszi számba a szerző.

„Felmerül a kérdés — írja itt —: van-e hagyománya ennek a törekvésnek, amely mind szélesebb medret mélyeszt az Erdélyben fakadó szépprózának? Milyen mélyre ereszkednek gyökerei? Kik voltak az első maghintők?” Majd megállapítja: „Parlagon heverő területe ez a kutatásnak. A köztudat a magyar regényirodalomban száz esztendőre sem lát vissza, pedig tudjuk, hogy egész sereg író taposta, törte, csákányolta,

kényelmesítette Jósika s a nyomába lépő regényíróink útját.“ A következőkben foglalkozik azokkal a fordításokkal, átcso-
gozásokkal, amelyek Pataki Sámuel tudós kollégiumi profesz-
szor jóvoltából és gondozásában jelentek meg (az impressum-
ban: „Készült a kolozsvári Ev. Rev. Collégium betűivel“), köz-
tük a Zoltán József erdélyi orvos által 1753-ban magyarított
Fénelon-regény (*Telemakusnak az Ulisses Fiának Bujdosásai*),
Marmontel *Belizáriusa*, a híres bizánci hadvezér bukásának
szomorú története (1773), továbbá a *Paucsatranta* 1783-ban
megjelent tolmácsolása, amelyet különben szanszkrit mese-
gyűjteményből először még Rozsnyai Dávid, Apafi fejedelem
török diákja fordított le 1682-ben. De számba veszi Gorove
László, Aranka György, Bölöni Farkas Sándor részben kéz-
iratban maradt fordításait is, megjegyezve, hogy a *Buda el-
foglalása*, illetve a *Werther keservei* bizony megérdemelte
volna a nyomdafestéket a maga idején.

Néhány év múlva a Császár Elemér szerkesztette Irodalom-
történeti Füzetekben megjelent tanulmányban (*A Genovéva-
legenda és népkönyv története*. Budapest 1929) az egyik leg-
híresebb népkönyvet mutatja be. Választása azért esik erre a
műre, mert — amint megállapítja — „Genovéva egyike a leg-
ismertebb s a legnagyobb utat megtett anekdotatargyaknak,
mely a mai magyar környezetünkben megértő s dédelgető
otthonos szeretetre lelt... Bizonyos, hogy ez a keresetlenül
naiv olvasmány minálunk is feledhetetlen benyomásokat kel-
tett, s csakúgy megmozgatta az olvasók, a százazrek érzelmi
világát, mint vándorútja más európai állomásain. Németor-
szágon és Franciaországon kívül Németalföldre és Európa
többi országaiba is megtalálta útját, s nyomait látjuk Spanyol-
országban és Itáliában éppúgy, mint a skandináv és a szláv
népeknél.“ A tanulmány első fejezetében György Lajos a
Genovéva-legenda magyar irodalomban megtett útját tekinti
végig, Nadasdi János jezsuita 1648-ban megjelent latin nyelvű
vallásos elmélkedő munkájában felbukkanó említésétől Ester-
házy Pál nádor 1698-ban kiadott *Mennyei koronájában* már
magyar nyelven olvasható rövid összefoglalása, s későbbi fel-
bukásai között van jezsuita iskoladráma (1756), főúri ud-
var szórakoztatására írt bábszínházdarab, méghozzá Haydn
zenéjével (1777), s végül 1824-ben Jászai Láng Ádám ma-
gyarításában megjelenik az a népkönyv, amelyet Kisfaludy
Károly *Kérőkéjének* egyik hőse, sőt maga a fiatal Jósika Miklós

is szívesen olvas, s amelynek újabb és újabb kiadásai egészen 1912-ig követték egymást a ponyván.

György Lajos tanulmányának érdekes része az, amelyben kimutatja a legenda motívumainak felbukkanását Arany Jánosnál a *Toídi szerelmében*, ahol a Piroska sírját kifosztó két rablót ugyanúgy Hineznek és Kuncznak hívják, mint a Genovéva-legendában a hercegasszony megölésére felbérelt két gyilkost.

A tanulmány második részében a szerző a Genovéva-legendát eredetét nyomozza ki, s azt végül is tudatosan megszerkesztett legendának vallja, amely az 1256-ban keresztes háborúba vonult Szigorú Lajos pfalzi örgróf megtörtént esetét legendásította és építette be — megfelelő tanulsággal — a Szűz Mária-tisztelet elmélyítését szolgáló hitépítő irodalomba. A tanulmány végén György Lajos a Genovéva-népkönyvek irodalmi elterjedéséről rajzol képet, majd a téma költői feldolgozásait veszi számba. Az ismert vagy ma már ismeretlen szerzők sorában olyan nevek bukkannak fel, mint a német Maler Müller, Ludwig Tieck, Ernst Raupach és Friedrich Hebbel, a franciáknál Corneille és Madame de Staël, vagy az operairodalomban Robert Schumann. „Mégis azt látjuk — állapítja meg végül —, hogy *Genovévából* nem sikerült egy minden időkre szóló klasszikus mesterművet létrehozni.“

György Lajos e tanulmányának különös érdekessége, hogy reá — s rajta keresztül a legenda magyar irodalmi elterjedésére — a korabeli román irodalomoktatás is felfigyelt. N. N. Condescu román tudós, aki egész monográfiát szentelt a Genovéva-legendára és román változatai vizsgálatának,⁶¹ többször is hivatkozik György Lajos tanulmányára, amelyet Bitay Árpád közvetítésével ismert meg. A Bitay-hagyatékban fennmaradt az a levele is, amelyet ezzel kapcsolatban írt a bucurești-i egyetem neves franciaprofesszorának. Az 1934. május 6.-i levél — magyar fordításban — így hangzik:

Igen Tisztelt Tanár Úr,

Jelen soraimmal nyugtázom levele vételét a két mellékelt füzetrel együtt. Ismertem Az Irodalomtörténet Barátai Társaságban tartott előadását, de nem volt meg könyvtáramban, úgyhogy hálás vagyok Önnek a szíves megemlékezésért. Ami György úr tanulmányát illeti, ez nem remélt újdonság számomra, amelynek elküldését igazán nem is tudom, hogyan köszönjem meg. A jegyzetekből meggyőződtem arról, hogy

Óurasága kitűnő tárgytörténész, aki a teljes Genovéva-könyvészetbe bedolgozta magát, amelyet én a múlt nyáron néztem át Strassbourgban és Párizsban, következtetésképp gondosan le fogom fordítani az engem érdeklő legendára vonatkozó becses adalékait és a legrövidebb időn belül visszaszarmaztatom Önnek a példányt. [...] Ismételt hálás köszönettel és különleges ragaszkodással az Ön

N.N.C.-ja.⁶²

Condescu teljesen bedolgozta könyvébe György Lajos kutatásainak eredményeit, sőt tíz év múlva, a mű újabb, bővített kiadásában már hivatkozás van arra is, hogyan fogadták francia nyelvterületen a legenda elterjedtségével kapcsolatos, részükről ismeretlen magyar adatokat. Íme hát, nemcsak a témák vándorolnak, hanem a tudományos eredmények is. És ugyanígy terjedtek tovább György Lajos más vonatkozású tudományos eredményei is, például az Eulenspiegel-kutatásokkal kapcsolatosak, amelyeknek során György Lajos hívta fel a figyelmet Ioan Barac 1840-ben napvilágot látott *Toată viața, istețiule și faptele minunatului Till Buhoglină* című könyvére, Gheorghe Bogdan-Duică professzor-irodalomtörténész 1933-ban megjelent *Ioan Barac* című monográfiájában György Lajosnak e témakörben folytatott kutatásait, az *Eulenspiegel magyar nyomai* eredményeit is hasznosítja.

A regénytéma néhány esztendei megszakítással, az anekdotáról írott könyvének megjelenése után bukkan fel újabb tanulmányokban. A magyar regény születésének centenáriuma két tanulmánya is megjelenik: *A százszentendős Abafi előzményei* az Erdélyi Múzeumban és *A százszentendős regény* a Magyar Nyelvben, majd egy harmadik, amelyben Jókai *Egy magyar nábob* című regényét, illetve a regény főhősének alakja köré sűrűsödött anekdotacsokrot veszi tudományos vizsgálat alá.⁶³ Arra a meggyőződésre jut, hogy a páratlanul eredeti és nagyvonalúan bolondos ember bizonyára nem Jókai szellemi szülötte csupán, hiszen Fáy András, Vas Gereben és Mikszáth Kálmán is bemutat őhöz hasonlóan is hasonló figurát. A nép körében és a kaszinókban, kártyasztalnoknál is sokat beszéltek ekkor egy bolondos birtokosról, bizonyos Pankotay Józsa Györgyről. Kétséget kizáróan ő lehet Jókai főhősének prototípusa. Kárpáthy János hát valójában Józsa Gyuri. „Mindenütt és minden kornak vannak

ilyen furcsa kinövésai, árnyképei, tipikus maradványai, és ezek éppúgy hozzátartoznak az idők jelen képéhez, mint a nagy történelmi személyek és vezéregyéniségek. Józsa Gyuri ilyen volt. Az [...] élet egy darabja. Az irodalmat megtermékenyítette, nemzedékeket vidámitott fel, egy egész sor író képzeletét és tollát ihlette.“

György Lajos munkamódszerét jellemzi, hogy ezek már a szinte egy évtizeddel később kiadásra kerülő regénymonográfia részei: az előbbi annak utolsó fejezete, az utóbbi pedig a regény jelentkezéséről, fejlődéséről, fogadtatásáról és a „román“ és „regény“ elnevezés meghonosodásáról szóló fejezetek eredetije. Itt fogalmazza meg György Lajos azt a véleményét, miszerint: „a magyar regény, amikor útnak indult, jobbára a némethez igazodott. Vehetjük észre, hogy még a névadásban is tökéletesen hasonló folyamaton esett keresztül.“

További részlettanulmányok szintén azt tanúsítják, hogy feszített ütemben halad a monográfia kidolgozásával. 1939-ben az Irodalomtörténelmi Közlemények három egymást követő számában *A magyar regény előzményei* összefoglaló címmel jelenteti meg tanulmányait, s ezek szövege majdnem teljes egészében azonos a későbbi könyv bevezető részével. Végeredményben tehát megszületett a regényt megelőző „román-korszak“ irodalomtörténelmi összefoglalója, s amikor a művet az Akadémia megjelenteti, már az is ott áll a címlapon, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia Ormódy-díjával kitüntetett mű“.

Megpróbáltuk e könyv születésének főbb állomásait követni. De mit mondhatunk most róla? Úgy érezzük, benne van *minden*, amit csak szorgalmas, kitartó, körültekintő munkával össze lehetett gyűjteni a regény előtti regényről (a románról), annak előéletéről, alakulásáról, sorsáról, sikereiről és bukásairól. Sejtjük, hogy hol és mikor született, tudjuk, honnan jött, milyen kerülőkkel, kitérőkkel, hogyan vert gyökeret nálunk, hányféle arculatát mutatta meg az olvasónak; azt is tudjuk, hogyan fogadták, mit vártak tőle, s amit vártak, abból mennyit kaptak meg.

A szakkritika egyértelműen elismerő volt. Kristóf György — aki ekkor már kollégája az egyetem magyar irodalomtörténelmi tanszékén, ahol György Lajos 1940/41-től nyilvános rendes tanár — a következőkben összegezi véleményét:

„Több mint negyedszázados kutatásainak eredményeit tette közzé ebben az impozáns kötetben György Lajos. Bámulatos szorgalommal átvizsgálta a magyar szerzőknek 1840-ig megjelent termését, fáradságos kutatással megállapította a forrásokat. S ezeknek alapján érdekes képet rajzol a magyar román sorsáról.“⁶⁴ Zsigmond Ferenc pedig ezt írja György Lajos és Szinnyi Ferenc vele együtt ismertetett könyve (*Novella- és regényirodalmunk a Bach korszakban*) kapcsán: „A kutatás lelkiismeretességének felül nem múlható példáját adták mind a ketten, s hatásos bizonyítékát annak az igazságnak, hogy a nehézségektől vissza nem riadó és tökéletes felszereltségű szakember kezében a hálátlannak látszó feladat is hálássá válik... Ők ketten a magyar széppróza területének egy évszázadnyi területén a kutatásoknak azt a részét végezték el, amelytől a hivatott munkások kilenctized része visszariad. Kettejük alapvetése... megkönnyíti tudományunk továbbfejlődését.“⁶⁵ Az új nemzedékhez tartozó irodalomtörténész Bóka László tárgy történeti kutatásainak jelentőségét emeli ki: „A magyar regényről szellemes tanulmányokat, sőt monográfiákat is olvashatunk, s most mégis meghökkenve forgatjuk György Lajos könyvét, mely a magyar regény előzményeiről szól, mert nem ártott volna, ha a benne foglaltak így összegyűjtve megelőzhatték volna a sok hamar (szellemtörténeti) szintézist. A XIX. század nagy magyar lendületéről még mindig romantikusan gondolkodunk, nemcsak Petőfiről, de sok minden jelenségről is hisszük, hogy üstökösként tűnt fel egünkön. György Lajos adatai a magyar regény előképéről, a »román«-ról mutatják ki, hogyan készítette elő a műfajt, nemcsak a regényolvasás igényét, hanem az akkor szükséges irodalmi ízlést is... Szempontjaival nem mindig ért egyet az olvasó, de e mű nem vitára ingerel, hanem hálára készlet és tanulásra indít.“⁶⁶ Katona Ádám pedig — György Lajos művét az irodalomtudománnyal szembeni mai elvárások szintjéről vizsgálva — külön kiemeli: „Figyelemre méltó, hogy főművének fontos és szerves részei *A román és az olvasóközönség meg A román és a közvélemény* című fejezetek. S ezekben az irodalomszociológiai részekben, ha nem is lép meg olyan szépirodalmi veretességgel, ha nem is tudja annyira megeleveníteni tárgyát, mint Horváth János a középkori művelődésünket bemutató írásaiban, a tárgyi ismereteket, adatokat a kötelező hívős tár-

gyilagossággal kifejtő tudós hangja helyenként mégis fölizzik, stílusa érzékletessé válik. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a műfajnak az első igazi magyar regénye, az *Abafi* megjelenését megelőző száz esztendejéről képet adó monográfia nemcsak kiváló, számos eredeti meglátásban gazdag irodalomtudósi teljesítmény, hanem egészében véve érdekes olvasmány is.⁶⁷

A magyar regény történetének mai, a társadalmi hátteret és összefüggéseket jobban kidomborító kutatói újra meg újra felvetik a kérdést: miért késett oly sokáig a regény megjelenése a magyar irodalomban. Wéber Antal szerint: „A magyar regény kialakulásának kezdeti időszaka, a megjelent művek mennyisége, mondanivalója, művészi színvonala, viszonyítva a magyar irodalom egészéhez — már egy futó pillantás egy súlyos teherterheléssel árulkodik: a műfaj indulásának kérdéséről vagy (átvitt értelemben) a magyar elmaradottságról tesz szomorú tanúságot.”⁶⁸ György Lajos ebben a kérdésben másképp vélekedett: „A magyar regény... nem megkésve jött, hanem a fejlődés előzetes feltételei során éppen a maga idejében született meg. Közben az írók és az olvasók alaposan megismerték mesterségbeli titkait, kicsiszolták nyelvét, begyakorolták olvasását, irodalmi rangot szereztek neki s igényeket támasztottak iránta, egyszóval felkészültek arra, hogy régóta várt megjelenését őszinte megértéssel és lelkes örömmel fogadják.”⁶⁹

Hatalmas tárgyi anyaggal alátámasztott véleményét ma is érdemes megfontolás tárgyává tenni.

A NAGY MONOGRAFIÁK UTÁN

Két nagy összefoglaló munkájának megjelenése után György Lajos tovább folytatta bűvárlását az anekdota és a regény témakörében. Erre vall az 1943-ban megjelentetett *Nagyenyedi Democritusa* és utolsó tanulmánya a XVI. századbeli kalotaszegi énekmondóról, Valkai Andrásról.

Hermányi Dienes József kéziratait először Kelemen Lajos vette alaposan szemügyre, és 1925-ben ő adta ki *Emlékiratát* is. György Lajosnak maradt hát — az őt amúgy is jobban érdeklő — anekdotagyűjtemény sajtó alá rendezése a Jancsó Elemér által szerkesztett Erdélyi Ritkaságok című

sorozatban. A magyar anekdota történetéről írott könyvében György Lajos már foglalkozott Hermányival. Most kiadása bevezetőjében sikerült portréban vázolja fel életpályáját. Szövegkiadásában nem törekszik teljességre. Amint megfogalmazza: „Ez a kiadás a kézirat 339 anekdotájából 230 darabot közöl. A kiadatlan anekdoták nem jelentéktelenségük miatt maradtak el, hanem abból az egyszerű okból, hogy nem valók kiadásra.“ Kutatásait a szövegkiadás terén majdnem 20 évvel később Klaniczay Tibor viszi tovább a teljes szöveg kiadásával,⁷⁰ Vita Zsigmond pedig a Hermányi-képet teszi teljesebbé.⁷¹ Vita az *Emlékirat* szerves folytatásának tekinti az anekdotákat. „Ennek a korszaknak — írja — emlékiratával, anekdotagyűjteményével és nagy papokról festett portréival Hermányi Dienes József volt legbiztosabb szemű megörökítője.“ S rámutat arra is, hogy „Az anekdoták egyes elemeit már az *Emlékirata* eleven leírásában, jellemzéseiben megtaláljuk.“ György Lajossal szemben, aki szerint Hermányi „egyszerű és termékeny életét nem nyugtalanítják zajos események és viharos fordulatok“, megállapítja: „... ifjúságában a kuruc világ és az azt követő nyomorúságos korszak tanúja volt, élete derekát pedig mint enyedi pap kisebb-nagyobb összeütközések között a fokozatosan megszállárduló városi életben töltötte.“

Életében megjelent utolsó munkájában Valkai András személyére és irodalmi érdemeire tér vissza, továbbgombolyítva egy 17 évvel korábbi ⁷² fonalat. Valkairól kideríti, hogy egy időben János Zsigmond erdélyi fejedelem kancelláriájának nótáriusa, később Kalotaszegen unitárius pap volt. Aztán sorra veszi verses munkáit, köztük az 1573-ban megjelent *Cronicát*, „azaz A nagy János Pap Czaszárnac“ országaról szóló históriát, amely épp Valkai nyomán terjedt el a magyar irodalmi köztudatban és népi szóláskincsben, de irodalmi polgárjogot is nyert Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*, Csokonai *Tempefőijében*, Arany János költeményében. Ugyancsak Valkai műve *Az nagyságos Bank Bannak historiaja*... is (Debrecen 1754), amelyet György Lajos már 1930-as tanulmányában összehasonlított Bonfinius krónikájával, megállapítva most újól, hogy Valkait a Bázelen 1568-ban kiadott *Rerum Hungaricarum decades*ben „a kényes eseteket szívesen részletező humanista jellegű novellává“ formált történet ihlette. Részletesen foglalkozik ezenkívül az ún. *Bar-*

barossa-Krónikával (1753), az *Alboinus és Rosamundával* (1580) és a *Genealogia-historicával* (1576), amelyben a szerző egész történelmi korszakot foglal versekbe „Az első Adamtól fogva az Felséges masodic Ianos Kiralyig“, azaz János Zsigmondig, akinek kancelláriájában az idő tájt Valkai nótáriusként dolgozott.

Tanulmánya befejezésében így summázza Valkai portróját: „Életét a kancelláriában töltő első magyar író, aki az oklevelek fogalmazását, birtokpereit s hazáján búsuló gondjait versirogatásban piheni ki. A poétás mesterséget sem megvető későbbi művelt táblabíró típusnak legkorábbi alakja irodalmunkban... Valkai Andrásban a világi művelt értelmiségi jelentkezik s kér részt irodalmunk nemzeti hivatásának teljesítésében. Nem kevésbé fontos, hogy a kancelláriához és a fejedelmi udvarhoz fűződő kapcsolatai egy szerényebb igényű kancelláriai humanizmust s egy olyan kialakulófélben lévő irodalmi életet sejtetnek, amelynek további kutatására fáradságot fordítani érdemes feladat volna.“⁷³

Íme, az utolsó, életében nyomtatásban megjelent munkája is azt tanúsítja, hogy György Lajosnak a fáradhatatlan szorgalommal összehordott adatok ismeretében az irodalom életének nagy összefüggései felé is volt kitekintése, még ha azokat — máig is csak részben valóra váltott feladatul — kénytelen is volt másokra hagyni.

*

Az előbbieken többször is hivatkoztunk rá, hogy tárgy-történésznek vallotta magát. Ez azonban korántsem jelent nála az adatközlésben való megrekedést. Hiszen még tudósi pályája teljében lévő kutató, amikor sorra megszületnek és megjelennek a nagy szellemtörténeti összegeзések: Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor, Zolnai Béla, Szerb Antal, Horváth János könyvei. Érdekes, hogy György Lajos, aki a magyar anekdotáról írott munkáját Császár Elemérnek ajánlja, módszerében kifejezetten elhatárolja magát tőle, sőt egyenesen a Császár által képviselt elvek revízióját sürgeti: „Tagadhatatlan — írja 1934-ben —, hogy az aprólékos tárgyi vizsgálat az irodalomtörténetnek már nem az a kedvelt módszere, amely az érdeklődést lekötöni és a nagy összefüggéseket kereső igényeket kielégíteni tudná. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a tárgy-történeti módszert olyan elavult eljárás-

nak tekintjük, amellyel a maradiság látszatának kerülése érdekében végképp le kell számolnunk, hanem inkább azt kell megfontolnunk, hogy mennyiben változott meg a tárgy történet és az irodalomtörténet viszonya, s új szempontokkal valamiképpen nem lehetne-e a tárgy történetet megint időszerevé tenni és a szellemtörténeti irány uralma idején is érvényes munkára fogni.⁷⁴ Íme a nyílt problémafelvetés és a lehetőségek keresése. De idézzük tovább: „A kérdés lényege az, hogy az analitikus jellegű tárgy történet összhangba hozható-e a mai szintetikus irányú irodalomtörténettel, s miképpen vihető keresztül, hogy az egyensúly ismét helyreálljon közöttük.“ Bizony nem egy gondolatában Horváth János 1922-ben megjelent *Magyar irodalomismeretére* emlékeztet ez a tanulmány, amelyben György Lajos még ilyesmit is leír: „... az irodalomtörténet fejlődéséből csakugyan az a tanulság vonható le, hogy a puszta tárgyvizsgálat, a motívumkeresés és a forráskutatás mindig útjában állott a tudományok elmélyülésének.“ És ugyanott — Goethére hivatkozva —: „... minden irodalmi mű és bármiféle irodalmi termék az eszmének, a tárgynak és a formának egymással összefüggő hármas eredőjéből tevődik össze... Az irodalomtudománynak is, hacsak nem akar száraz kronológia vagy pszichológiai érdeklődés kielégítésére szolgáló terület lenni, e három fogalomnak megfelelő hármas feladatot kell betöltenie. E három feladat így jelölhető meg: 1) irodalmi eszmetörténet, 2) irodalmi forma- és stílustörténet, 3) irodalmi tárgy- és motívumtörténet.“

Ugy gondoljuk, azok után, amit az anekdota és a magyar regény előzményei terén végzett kutatásairól elmondunk, ezek a kiragadott idézetek önmagukért beszélnek.

A KÖNYVTÁR ÉS A KATEDRA VONZÁSÁBAN

A könyvtár második otthona volt. A húszas években teljesen átrendezte a régi Lyceum-könyvtárat, csak hogy jobban megfeleljen hivatásának, a tudósok és főleg egyetemi hallgatók szükségleteinek. A régi, értékes könyvek, kéziratok mellé újakat szerzett be, olyanokat, amelyeket nem lehetett könyvtáránál megkapni. Tudta: könyvtár, könyvek nélkül nem lehet az önálló hazai tudományos tevékenységet fellen-

díteni. És a fiatalok nevelését sem lehet elkezdni. Ő maga nagyon szerette a könyveket. Valósággal elbabrált velük. A régi könyv mindig valami újat mondott neki, az új könyv pedig újabb gondolatokat sugallt.

Három könyvtárban töltötte életének majdnem negyedét. Legközelebb hozzá a Lyceum-könyvtár állott: a jezsuiták, majd a piaristák főiskolai könyvtára, amelynek 1929-től 1948-ig igazgatója is volt. Itt ismerkedtem meg vele, s azt, hogy most e sorokat írom, ennek az ismeretségnek köszönhetem. Reischel Artúr (Réthy Andor) tanár volt akkor a főkönyvtáros, és én amolyan könyvrakosgató, portörölő minde-nese. Egyszer megkérdezte György Lajos, hányadikos vagyok. Nyolcadikos — mondtam, és orvosira készülök. Egy év múlva végül is a magyar irodalomtörténeti intézetben kötöttem ki. Bizonyára észrevett, mert másnap tanársegédje, Izsák József behívott a professzori szobába, és azt mondta: jó lenne, ha könyvtáros lennék. Így lettem könyvtáros a Magyar Irodalomtörténeti Intézetben. Sajnos, csak egyetlen esztendeig szolgálhattam „gazdámat“. Amikor távoznia kellett az egyetemről, visszatért a Lyceum-könyvtárba, és erről a könyvtárról írta utolsó tanulmányát.⁷⁵

A negyvenes évek elején az Egyetemi Könyvtárhoz kötődött különösen; ez 1942-ben ünnepelte megalapításának hetvenedik évfordulóját. Ezen az ünnepségen tartott előadást *Adatok a kolozsvári Egyetemi Könyvtár történetéhez* címmel, amely végül is tanulmánnyá kerekedett ki, *A Benigni könyvtár* címmel jelent meg.⁷⁶ Ugyanebből a témakörből való *Az erdélyi magyar könyvtárügy és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár* című tanulmánya is.⁷⁷ Kultúrtörténeti szempontból mindkét műve alapozó jelentőségű, akárcsak kiadatlan kézirata a régi Lyceum-könyvtárról. Talán a könyvtár történetének feldolgozása lett volna ez a mű, ha befejezésében nem akadályozza meg a halál. Iskolatörténetet is szeretett volna írni, de csak egy érdekes összeállítás lett belőle *Öregdiák visz-szanéz* címmel,⁷⁸ amely bemutatja iskolája, a római katolikus főgimnázium és egykori főiskola tudós tanárait és azokat a diákokat, akik később valami nagyot alkottak. Ebben a kötetben olvasható az a Bitay Árpád-tanulmány a jezsuita akadémia, a főiskola, majd a piarista főgimnázium neves román diákjairól, rámutatva arra, hogy ez az iskola évszáza-

dokon át bocsátott ki olyan magyar és román értelmiségieket, akik alma materüktől a jó egyetértés és a kölcsönös megbecsülés szellemét hozták magukkal az életbe.

*

György Lajos élete és tudományos munkássága sok vonatkozásáról egyáltalán nem vagy csak utalásszerűen szólhattunk az előbbiekben. Érthető ez, hiszen külön tanulmány illetné meg a tudományszervezőt és művelődéspolitikust, külön szólhatnánk róla mint lapszerkesztőről, fel lehetne eleveníteni azt, amit a Báthory Apur Szeminárium tanulmányi igazgatójaként és az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő Bizottságának elnökeként tett a húszas évek végétől a helybeli magyar egyetemi ifjúság tanulmányi feltételeinek biztosítása, szakmai felkészültségük elmélyítése érdekében. Minderre — nyilván a korszak megannyi más vonatkozásának, összefüggésének ismeretében — esetleg egy átfogó monográfia keretében lehet csak alkalmat keríteni.

Szólni szeretnénk azonban itt — személyes emlékek alapján — az egyetemi professzorról, akinek e kötet gondozója tanítványa volt.

Az egykori Király utcai (ma 23 August utca) Toldalagi—Korda ház a negyvenes évek második felében a romániai magyar tudományosság egyik szellemi központjának számított. Az emeleti részen három tanár- és tudósképző műhely is működött: a bal oldali traktusban a Magyar Nyelvtudományi Intézet, a már ekkor nagy tekintélynek örvendő Szabó T. Attila vezetésével, a jobb oldali részen a Magyar Irodalomtörténeti Intézet, három teljesen ellentétes beállítottságú és stílusú tanárával: György Lajossal, a régi irodalom professzorával, Jancsó Elemérrel, aki a felvilágosodás századával ismertette meg hallgatóit és modern magyar irodalom kurzusán íróbarátairól beszélt személyes élmények alapján, és Benedek Marcellel, az esztétika professzorával, aki szintén itt tartotta izgalmas, párjukat ritkító előadásait. És az emeleti folyosó végében a Néprajzi Intézettel, ahol Gunda Béla professzor szeretettette meg hallgatóival a magyarság néprajzát. Délutánonként két illusztris vendég látogatott fel a Magyar Irodalomtörténeti Intézetbe. Egyikük a tudományág korelnöke, a nemrég nyugdíjazott Kristóf György (aki most már katedrán kívül legszívesebben egyetemi pályafutásának első

éveiről, a húszas évekről beszélt, amely korszaknak egyetemi életét Kacsó Sándor írta meg *Vakvágányon* című regényében), másikuk a ház egykori ura, a kék kezeslábast viselő, élénk tekintetű, kecskeszakállú író, aki mindenkinek Kisbán Miklós néven mutatkozott be, viszont mindenki Bánffy Miklósnak szólította (de soha kegyelmes úrnak vagy grófnak), aki előszeretettel mesélte, hogyan vitte ki egyszer kirándulni Tavaszy Sándort, Szabó T. Attilát, Tulogdy Jánost és még jó néhány tanárt a Ráchitele-i vízeséshez. Mi közben előszedtük a polcra regénytrilógiájának megfelelő kötetét, és valamelyikünk felolvasta belőle azt a részt, ahol olyan csodálatosan van leírva a vízesés.

György Lajos ebben a környezetben érdekes jelenség volt. Kis termetű, mongolos képű, finom-kesernyés mosolyú székegy ember. Ő nem tudott olyan közvetlen lenni, mint Bánffy Miklós, soha nem beszélt tudósbarátairól, sem az akadémiáról, amelynek tagja volt. Mégis az igazi professzort tiszteltük benne. Előadásait szépen formált mondatokban nyolcadrét alakra vágott papírlapokról tartotta meg, amelyekre mindig csak az aznapi előadás vázlata volt leírva. Ő maga szabadon beszélt, s nem annyira előadásmódja, mint inkább mondanandója kötötte le a figyelmet. A szemináriumok során ő tanított meg bennünket az egyetemi ábécére. Ha Benedek Marcelltól stílust tanultunk, Jancsó Elemértől nagyvonalúságot, akkor az akadémikus György Lajostól az alapvetést kaptuk meg. Megtanított tájékozódni, kutatni a könyvekbe foglalt tudás rengetegében, adatokat gyűjteni, adatokat felhasználni és szintézist alkotni, könyvet és könyvtárt szeretni.

Az 1946/47-es tanévre *A magyar humanizmus* című kollegiumot hirdette meg. Az első órán két könyvcímet diktált fel: Jakob Burckhardt: *A renaissance kori műveltség Olaszországban* és Horváth János: *A magyar műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. A napokban kikértem az egyetemi könyvtárból ez utóbbi könyvet. Akárcsak a mi intézetbeli három példányunk, ez is zöld bőrbe volt kötve, és a cím után rá volt írva: tankönyv. Ez volt az alap, ezt kellett elolvasni, ezt kellett tudni, hogy megértsük előadásait.

Könyvformában mindössze egy kurzusának anyagát jelentette meg, címe *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai*. Amint a lapalji jegyzetből kiderül, az 1944/45-ös tanév II. félévében tartott *Orosz nemzetkép és orosz hatások a*

magyar irodalomban című kollégiumának vázlatát tartalmazza ez a kötet, a hozzá fűzött — impozánsan gazdag — bibliográfiával egy számára — addigi munkásságának ismeretében úgy gondolhatnók — távoli tárgykörből. Úttörő vállalkozás volt ez abban az időben, amikor nyugatabbra még dúlt a háború, amikor az orosz és szovjet irodalom magyar számbavétele még csak szórványos újság- és folyóiratcikkekben történt meg, s még éveknek kellett eltelniük, míg elkészült Kozocsa Sándor jóval nagyobb kutatási lehetőségekre alapozó s így nyilván teljesebb munkája, *Az orosz irodalom magyar bibliográfiája* (1947—1948). György Lajosból egy új történelmi változás — akárcsak a húszas évek elején — újra előszólitotta a bibliográfust, aki azonban a fáradságos munkával összegyűjtött adatokon túl azok jelentéseire, a belőlük feltároló összefüggésekre figyel: „... van-e valami közösségünk az orosz irodalommal — teszi fel a kérdést a bevezetőben —, szövődtek-e vele érintkezési szálak, mióta és hogyan ismerjük egymást, idők folyamán milyen értékű és mekkora mennyiségű orosz irodalmi anyag tódult be szellemi térségeinkre s az milyen fogadtatásban részesült nálunk.”⁷⁹

Ez a kurzus, ez a szellemi ablaknyitás arra a két évtizeddel korábbi tanulmányára emlékeztet, amelyet 1924-ben az Erdélyi Irodalmi Társaságban olvasott fel György Lajos rendes székfoglalóul (*Magyar elemek a világirodalomban*). S arra a másik tanulmányára, amely befelé tekintett, a kölcsönös megismerés őszinte szándékával (*Magyar elemek a román irodalomban*).⁸⁰

Íme, a „konzervatív“-nak tudott s ezen az alapon szellemi életünkben sokáig kitudott György Lajos tudományos munkásságával közvetlenül is szolgált a kölcsönös megismerést, a kitekintést közelre és távolra, Nyugat- és Kelet-Európa felé egyaránt. Munkássága ma már minden kétséget kizáróan tanúsítja, hogy a tudomány, ha valaki felelősen, komolyan műveli, még az ideológiai természetű előítéleteken is diadalmaskodhat. Ezért tudott György Lajos is maradandót, sok tekintetben ma is érvényest alkotni.

KOVÁCS FERENC

AZ ANEKDOTA

A népmese, a népdal, a néprege és a népballada sok érdeklődést támasztott, és ez az érdeklődés gazdag gyűjteményeket eredményezett, amelyekből pontos ismereteket szerezhetünk, és érvényes következtetéseket vonhatunk le. Ezzel szemben a magyar népi anekdoták felkutatása és feldolgozása terén úgyszólván semmi sem történt. Bőséggel vannak irodalmi anekdotáink, amelyek találóan jellemzik népünk észjárását és lelkivilágát, de nincsenek olyan kiadványaink, amelyek a nép ajkáról közvetlenül lejegyzett anekdotákat tartalmaznának. Csodálatos, hogy a figyelem mennyire nem terjedt ki erre a nagyon érdekes területre. Csak más irányú feladatok, nyelvjáráskutatások és meseföljegyzések kapcsán akadt tollhegyre és került közlésre egy-egy népi anekdota. Ez az anyag azonban annyira szórványos és oly csekély, hogy ennek alapján az anekdota a magyarság néprajzában szóhoz sem juthatna. Mégsem rekeszthető ki ez a műfaj a nép epikájából, mert kétségtelen, hogy szerepe van a nép szellemi hagyományában. Összefogjuk tehát a néprajzi szempontból is — különösen a tárgy történetileg — értékesíthető ismereteket s azokat az összehasonlító eredményeket, amelyeket a kutatás sok utánjárással megállapított. Irodalomtudományi szempont érvényesül tehát ebben az összefoglalásban, hiszen csak irodalmi anyag áll rendelkezésünkre, de azzal a szándékkal, hogy rávilágítson a népanekdota elhanyagolt területére, ahol a néprajz számára még sok érdemes feladat kínálkozik megoldásra.

Az anekdota neve

A közkeletű anekdota szó — tulajdonképpen anekdoton — görög eredetű, az *ἀν* és az *ἐκδίδωμι* összetétele, s annyit jelent, mint a latin 'inedita' (ineditum=kiadatlan). Valami kiadatlan, még nem ismert tartalmú iratra utal. Kr.u. a VI. században Prokopiosz bizánci történetíró használta először azoknak a közszájon forgó botrányos ízű udvari pletykáknak a megnevezésére, amelyeket a Justinianus császárról és Theodora császárnéről írt, de nyilvánosságra nem szánt, 'titkos történet'-ében gyűjtött össze. Ez a jelleg (ti. hogy nem való a kiadásra) később egészen beleéződött az anekdota fo-

galmába. Főképpen a középkori történetírásban a nem elégé bizonyos, tehát közzétételre sem érdemes események jelölésére, majd azoknak a följegyzéseknek a megkülönböztetésére szolgált, amelyek nevezetes személyekről szóló, de nem föltétlen hitelű történeteket tartalmaztak. Idővel azokat a kéziratoss emlékeket is így nevezték, amelyek a könyvnyomtatás beköszöntésekor a teljes ismeretlenségből először kerültek napvilágra, az olvasóközönség kezébe.

E különféle, de alapjában véve mégis egyformán értelmezhető jegyekből világosan látható, hogy az anekdota eredetileg a valószínűség látszatába burkolózó s az újság ingerével ható olyan eseményeket jelentett, amelyek kisszerűségüknél és mendemondás jellegüknél fogva nem illettek a történetírás keretébe, s így velük szemben az író a mellőzés álláspontjára helyezkedhetett. Az ilyesféle történetek azonban szinte az igaz históriáknál is jobban érdekelték a közvéleményt, mindenütt kapva kaptak rajtuk. Így kedveltségük idővel kikényszerítette s divatba hozta a kiadásukat. Ekkor az anekdota, mivel a görög szó értelme a köztudatban amúgy is elhomályosult, elvesztette az inedita jelentését, s az elbeszélte eseménynek csak a nem hiteles jellegére mutató vonását tartotta meg. Ez a jelentés idővel, újabb elemekkel bővülve, egészen a mai értelművé lassanként abban a mértékben alakult át, ahogy az anekdotának az irodalomban egyre nagyobb teret és szerepet sikerült kiküzdenie.

Az ókor tehát nem ismerte s nem is használta az anekdota szót, de természetesen jól ismerte azt a fogalmat, amelynek jelölésére alkalmazzuk ma a nagy jelentésváltozáson átment görög eredetű kifejezést. Tudvalevő, hogy a két klasszikus irodalom nagy mennyiségben termelte a kisterjedelmű, tartalmas és jellemző történetkéek elmés vagy tréfás csattanójú elbeszélését. Az ilyen műfajt a Xenophóntól eredő és a cinikus bölcsektől népszerűvé tett szóval apoftegmának hívták. Ennek az a jellemző vonása, hogy kis eseménye mindig történeti személyhez fűződik, s rövid, tartalmas, bölcs mondásban végződik. A mai anekdota fogalmába a köztudat ezt a műfajt éppúgy beleolvasztotta, mint a reneszánsz új kultúrájában fogant facetiát, amely a lényegéhez szorosan hozzátartozó latin nyelven a lélek felüdítésére, a pesszimizmus és a világgyűlölet távoltartására szánt szellemes ötletességet és vídám tréfabeszédet jelentette. Az erősen demokratikus irányú

Schwank, a néplélek eredeti megnyilatkozása, amely olyan eseményekben és helyzetekben lelte kedvét, ahol az alsóbbrendű a felsőbbel szemben igen vaskos és durva tréfával szolgáltat magának igazságot, idővel szintén az anekdota fogalmi körében helyezkedett el. Ezeket az elbeszélésfajtákat, amelyek különböző művelődési rétegekben és különböző irodalmakban fejlődtek ki, jellegzetesen elütő vonásaik szerint könnyen elkülöníthetjük egymástól és az anekdotától, ha éppen történeti fejlődésről vagy tudományos osztályozásról van szó, de voltaképpen úgy áll a dolog, hogy a mai szemléletünk és nyelvhasználatunk, az apoftegma, facetia, schwank nevééről és sajátos tartalmi jegyeiről megfelelkezve, különbséget köztük már nem tesz, hanem a bennük foglalt esemény rokon jellegénél fogva valamennyit az anekdota széles körűvé terjedelmesedett fogalma alá csoportosítja.¹

Nyelvünkbe az anekdota szó a XVIII. század végén került bele, kevéssel azután, hogy a műfaj Európa-szerte az irodalmakat mindenütt ellepte. Megérkezése előtt nálunk is másféle elnevezések és körülírások jelezték a fogalom tartalmát. Benczédi Székely István világkrónikája 1559-ben a Mátyás királyról följegyzett néhány tréfás históriát, amelyet ma anekdotaként emlegetünk, trufának nevezte. Régi nyelvünknek ez a kölcsönszava tréfabeszéd értelmében körülbelül egyenlő értékű a vele egykorú francia ‚facétie’, ‚bon tour’ vagy az angol ‚jest’ jelentésével. Valamikor a középkorban azoknak a tréfás előadásoknak a neve volt, amelyeken a vásári sokadalmak népe jóízűen kacagott, s a várurak termeiben összesereglett vendégség hangos hahotával szórakozott. Arany János sikertelenül kísérelte meg fölleveníteni olyan anekdotás jellegű elbeszélések nevéül, amelyekben tréfás mozzanatok jutnak különösképpen érvényre. Egy letűnt művelődési állapot emléke ez, éppúgy, mint a facetia, amely a XVIII. század magyar nyelvhasználatában még közismert lehetett, mert hiszen a Vida György vaskos tréfasorozatát facétiáknak nevezte 1770-ben Kolumbán János könyvének címlapja. A facetus, aki tréfákat és mindenféle históriát kellemesen tudott elmondani, régi nyelvünk szerint valaha közismert alak volt, s olyan lehetett, mint ma az anekdotás ember, aki különös rátermettséggel kifogyhatatlanul ontja az érdekes történetek szakadatlan sorát. A XVI—XVII. században Bornemisza Pé-

ter, Pázmány s egyházi író társaik gyakran használták a fabulázás kifejezést, szintén a mai anekdotázás értelmében, olyan profán történetekre értve, amelyeknek hihetősége szemükben igen kétségesnek látszott. Hasonló a jelentése a mai népi fabulás embernek. A bizonytalanság az elnevezések terén még a XVIII. század második felében is tart. Ekkor Hermányi Dienes József, Bod Péter és Kónyi János már ismerték, sőt mívelték is a mai anekdotát, de még idegenkedtek szokatlan nevétől. Hol furcsa történeteknek nevezték, hol pedig a mulattató jellegére utaló Szent Hilarius és Democritus címszóval helyettesítették.²

Ilyen előzmények után mostani magyar alakjában és mai jelentésével az anekdota szót András Sámuel használta először és nyomtatta le a Bécsben 1789-ben megjelent üttörő gyűjteményének címlapján. Vele egyidőben a németes anekdot és a latin os anecdotum is szórványosan jelentkezett, de a gyorsan erősödő anekdota próbálkozásukat megakasztotta. Természetes, hogy a nyelvújító törekvéseknek nem tetszett a szó idegensége, s ezért furcsábbnál furcsább kifejezésekkel igyekeztek helyettesíteni, mint pl. nevetető pilula, demokritusi csepp, szeszélylabdac, magyarka, tréfaszesz, elegybelegy-történet stb., de senkinek sem kellett ezek az erőszakolt és komolytalan kísérletezések. A betelepedett anekdota hatalmas mennyiségben halmozódott fel, vele együtt neve is rövidesen honosságot nyert, és otthonosan érezte magát.³

Egyeduralmát azonban nem sokáig élvezhette, sőt idegen-szerűsége miatt csaknem kiszorult a nyelvünkől. Erdélyi János 1851-ben az ad igéből szabálytalanul képzett adoma szót ajánlta, mintegy 'adalék', 'adatka' jelentéssel az anekdota magyar műszavául.⁴ Az új szót, bár meg sem közelítette a fogalom lényegét, Vas Gereben és Jókai rögtön felkapta, majd az irodalom és köznyelv is rokonszenvébe fogadta. Jóformán egy évtized sem telt el s már az egész magyar nyelvterületen elterjedt. Azóta az idegen hangzású anekdota és a magyarnak érzett adoma egymás mellett vetekedik ugyanazon fogalom tartalmának nyelvi kifejezésében. Küzdelmük még nem jutott nyugvópontra. A jelenlegi helyzet, az hogy az adoma szónak mai napig sem sikerült az idegen anekdota szót kiszorítani, de az anekdota sem tudta megakadályozni az adoma bizonyos körű érvényesülését és használatát. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy a nyelvhasználatban némi jelentésárnyalati

különbségtétel kapcsolódott hozzájuk. Némelyek a kettőt egynek érzik⁵, mások azonban élesen elhatárolják a történeti személyekhez kötött s így hitelességre számot tartó termékeket azoktól a történetektől, amelyekben a személy elvesztette a nevét s pusztá típusá vedlett át.⁶ Az előbbieket anekdotáknak, az utóbbiakat adomáknak tekintik. Ez az elválasztás azonban inkább elméleti, mint gyakorlati értékű. De annyi látszik belőle, hogy nyelvérzékünkben az adomának még nem sikerült az anekdota egész fogalmi területét birtokába vennie. Ezért ma is nélkülözhetetlen a terjedelmesebb jelentésű anekdota szó fenntartása, mert jelentése a műfaj egész körét és minden jegyét hiánytalanul egyesíti magában.

Az anekdota tartalma

Nevezzük akár anekdotának, akár adomának ezt a műfajt, egyformán az a lényege, hogy valamely keresetlenül és közvetlenül elbeszélte esemény tükrében személyek, korok vagy szellemi áramlatok jellemző képét akarja szemléltetni. Lényegének meghatározásában a hangsúly a tárgyan, a külső történésen, az eseményen van. Keletkezése is erre mutat. Az anekdota abból a törekvésből ered, hogy közlésre érdemesnek látszó eseményeket olyan formában igyekszünk előadni, amely inkább a tartalomra, a megesett dolog mozzanataira, a kicsiszolt formára, mint egyéb figyelemreméltó vonásokra akarja a hallgató figyelmét irányítani. Az előadás itt elsősorban az előszóra vonatkozik, s a hallgató is szándékosan használt kifejezés. Az anekdotának ugyanis fontos tartozéka a szóbeli közlés, a közvetítésnek ez a módja pedig a minden fölöslegest mellőző rövid előadásmódot kedveli, föltétlen világosságra, érdeklődést keltő élénkségre, sőt csattanóságra törekszik. Az írásba rögzített anekdota is ezekhez a föltételekhez szabja terjedelmét és megjelenését: a szorosra vont rövidséghez és szűkre mért világos szerkezethez igazodik, mert tudja, hogy túlságos elnyújtása gyöngíti nyomatékosságát, a bonyolultság lerontja hatását.

Az eseménytől, amely az anekdotának legfontosabb tartalma, azt kívánjuk meg, hogy jellemző legyen. Mellékes, hogy vig-e vagy szomorú, komoly-e vagy humoros, érzelmes-e vagy tárgyias — tetszés szerint lehet akármelyik —, csak annak a követelménynek feleljen meg, hogy a parányi terjedelemre zsúfolt s könnyen áttekinthető bonyodalmat csatta-

nós megoldáshoz juttassa. Azzal sem törődünk, hogy a figyelmet feszítő eleven eseményke, amely csupán a cselekmény szövésével és az előadás keresetlen művészetével, népies élet-szemlélettel és népies szellemű bölcsességgel embereket, népeket, osztályokat, körülményeket, eljárásokat, felfogásokat, hangulatokat drámai élénkséggel és színezéssel jellemez, megtörtént-e vagy nem történt meg, csupán annyit várunk el tőle, hogy a kigondolt mozzanatok a valószínűség határát túl ne lépjék és kerek szerkezetű egészzé kapcsolódjanak. Ez az anekdotának legfőbb gondja, el nem hanyagolható feladata. Ugyel is rá lelkiismeretesen: az eseményt történeti személyekhez vagy társadalmi osztályok jól ismert tipikus képviselőihez fűzi, többé-kevésbé pontosan megjelölt helyhez rögzíti vagy időhöz köti. Ilyen módon nem is téveszti el hatását, mert a hitelesség látszatával rokonszenvet szerez, figyelmet kelt, érdeklődést ébreszt. Maradandóságának titka, elnyúlhatatlanságának alapja az, hogy ezeket az esetleges külsőségeit bármikor könnyen fölcserélheti és a változó körülmények szerint módosíthatja.

A rövid cselekményű anekdota, mely többnyire elmés fordulatokkal, élcés eszközökkel, tréfás jókedvvel, könnyed, jóízű előadással dolgozik, sohasem törődik azzal, hogy szerepvivőit közvetlenül jellemezze, s az is távol áll tőle, hogy problémákba mélyedjen vagy lelki bonyodalmakat feszegetsen. Csupán egy-két vonás kiemelésére szorítkozik, de azt ríktóan kiszínezi, a cselekménynek egészen ráhelyezett súlyával megkapóan szembetűnővé teszi. Beéri azzal, hogy kedvesen és szeretettel éppen csak megvilágítja a nagy erényeket vagy fényt vet mindenféle emberi gyarlóságra, anélkül azonban, hogy egy pillanatig is elmerülne a belső világ részletezésében vagy elemzésében. Így az a jellemzés, melyet az anekdota a lelki életről primitív eszközökkel s tükörtiszta átlátszósággal nyújt, mindig reálisan és életszerűen érzékeltet, s bár nem egyéniségeket, hanem típusokat ad s a léleknek csak körvonalait vonja meg, mégis rendkívül tetszetős képet tud elénk varázsolni. A tanító mese és az apoftegma oktató célzatát magától teljesen távol tartja. Nem akar az élet nagy kérdéseibe irányítólag beleavatkozni, sem pedig arra nem törekszik, hogy az erkölcsök megjavításával az emberi lelkületet jobbá és szebbé tegye. Semmi tudós szín rajta, semmi erkölcsi szándék, semmi nagyravágás nincs benne, csak az az

igénytelen vágy vezényli, hogy tárgyilag érdekes és újszerű események művészivé formált elbeszélésével az emberi életből jellemző fölvételeket készítsen, velük szórakoztasson és jókedvre derítsen. Az, hogy a benne összesűrűsödött életből csesség, emelkedett világnézet és gazdag emberismeret nagyon alkalmas anyag, különösen a népies irodalomban, bizonyos igazságok és erkölcsi elvek szemléltetésére, amiért a retorikai irányú művekben, a szónoki beszédekben és prédikációkban gyakran a példabeszéd hatásos szerepét ölti magára: szándékával és céljával nincs semmiféle összefüggésben.

Ez a kedves kis műfaj azonban nemcsak a retorikában vetődik elénk. Megterem az élet mindenféle alkalmán, az irodalom távoli és közeli legkülönfélébb területein. Az ófrancia fabliau-költőktől Shakespeare-en és Molière-en keresztül Tolsztojig, Jókaiig és Móra Ferencig mindig és mindenütt virágzott és tudott érvényesülni. Nincs is más műfaj, amely hozzá mérhető szaporasággal tenyésznek mindenfelé, nincs más irodalmi genre, amelynek szélesebb és hálásabb közönsége volna. Kunyhóban és palotában, az egyetemi katedrákon és a parlamentben, a zöldsasztalnál és a fehérasztalnál, mindenütt derűt sugároz felénk az anekdota. A politikában, tudományban, szószéken és színpadon éppúgy szóhoz jut, mint amilyen sajátságos fűszere a társalgásnak. Tehát nem az írásbeliség, hanem az élőszó az igazi életeleme. Ami nyomtatásba kerül, elenyészően csekély hányada annak a rengeteg tömegnek, amely szájról szájra kalandozik, míg végül is az emlékezetben elenyészik. Formája is az élőszóban alakul ki s csiszolódik szerkezetbe.

Legnehezebb arra a kérdésre válaszolni, hogy hol is terem az anekdota és ki is tarthat rá tulajdonjogot. Ez csaknem mindig meghatározhatatlan. Rendszerint van valami olyan magva, amely az életben gyökerezik, s ezt a kitűnő elbeszélők — született anekdotatehetségek — természetes műérzéke addig forgatja és csiszolgatja, míg az életből ellesett elemek művészi egységbe csoportosulnak. A hivatásos író, költő és művész mindig készen kapja az anekdotát, s a feladata csupán annyi, hogy kibontsa, kifejtse, elrendezze és a magasabb igényeknek megfelelően tökéletesítse. Az anekdotát nem csinálják, az anekdota terem. Talaja a néplélek, tulajdonosa a népközösség.

Érthető tehát, ha az anekdotákban mindig a legtökéletesebben kiformalódott nevezetes tárgyakkal találkozunk. A lélek maradandó élményei ezek, amelyek kiirthatatlanul belevésődtek a népek emlékezetébe. Az idők folyamán itt is, ott is fölmerülnek, hol előtérbe nyomulnak, hol háttérbe szorulnak. Az egyes korszakokban azonban más-más felfogásukkal és kiformalódásukkal találkozunk, mert a változó világnézetek és stílusirányok mindig magukhoz idomítják, törölnek belőlük vagy hozzájuk tesznek, motívumukat különféle képen értelmezik, külső és belső formájukat a maguk szempontjai szerint alakítják. Így jönnek létre az anekdotának helyek és idők szerint eltérő különféle változatai. Ezeknek a különböző gondolati tartalma és formája nem esetlegesség, hanem a korszakok belső világának, divatos stílusirányának, sajátos ízlésének és uralkodó életszemléletének kifejezései. Így a jelentéktelennek látszó anekdoták történetében is meg lehet keresni és meg lehet találni a szellemi élet folytonos változásainak rendszerét.⁷

Az anekdota természete

Ez az értékmérés szoros összefüggésben van az anekdota legjellegzetesebb vonásával: vándorló természetével. Mint a népdal és a népmese, mint a közmondás és a szólásmód, az anekdota is nyugtalanul kóborolja a világot. Térben és időben gazdagon és meglepő változatossággal zajlik az élete. Az ötletes élc, az elmés tréfa, az emberi gyarlóságokon megértően mosolygó vagy az életviszonyokat derűs szemlélettel tekintő anekdota, a tapasztalati igazságokon nyugvó példa s az erkölcsiség örök törvényeit találóan kifejező parabola nem merül feledésbe, s nem ragad meg egy helyen elszigetelve, hanem országról országra vándorol, világrészről világrészbe kerül, időről időre népektől népekhez kalandozik. Kifürkészhetetlen módon hol itt, hol ott üti fel a fejét, s ha nem sikerül is áttörnie a nyelvterület határait, szájról szájra száll, nemzedékről nemzedékre hagyományozódik. Vetődjék a földkerekség bármelyik pontjára, mindjárt gyökeret ver, s rögtön ott-hon érzi magát. Útjában természetesen sok módosuláson megy keresztül. Egyszer formája sínyli meg az ide-oda hányódást, máskor tartalmát viseli meg rendetlen életmódja, de szívszerve természetét általában veszteség nélkül állja a vándorlás viszontagságait. Sőt rendszerint még új vonásokba is öltözkö-

dik, friss színekbe takarózik, mert csodálatos rugalmassággal simul minden környezetbe, bármely korhoz, bármely ízléshez és bármely helyhez, a különféle szemléletekhez és az eltérő világnézetekhez. Az anekdoták végrendelet nélkül meghalt örökhatyók, akiknek szellemi kincsein az egész világ egyformán osztozódik. Örök hangulatfoszlányok, amelyek minden idők emberének lelkén átsuhannak. Ez a magyarázata annak, hogy keleten és nyugaton, az ókorban és a középkorban, az újkorban és a közelmúltban csaknem azonos mozzanatokkal jelentkező anekdotás történetekre akadunk, egy és ugyanazon típusnak különféle változataira. Ezeket érdemes összehasonlítani és összetételüket megvizsgálni, mert jellegzetesen verődnek vissza rajtuk a helyszíni sajátságok, az időbeli távolságok és a különböző művelődési körök elkülönítő vonásai.

Vannak anekdoták, melyek évezredek óta barangolnak és seregestől nyomulnak elénk, olyanok, amelyekben messzire nyúló s különféle származású elemek mutatkoznak. Ha nem sajnáljuk az utánajárás fáradságát s az aprólékos széttekintést a kimerítően hosszú útvonalakon, igen érdekes kapcsolatokat és vonatkozásokat deríthetünk ki az elébük vetődő s gyanútlanul eredetinek látszó darabokból. Találunk olyanokat, amelyek Naszreddin elmésségére és naiv együgyűségére vallanak, mások Eulenspiegel kópéságait és vaskos tréfáit juttatják eszünkbe, némelyek a ferrarai Gonnella s a firenzei Arlotto nevetséges eseteit vagy a pápai szekretárius Poggio és a tübingai Bebel professzor humanista élcelődését idézik emlékezetünkbe; majd tekintélyes számmal bukkannak fel a középkori prédikátoroknál olyanok, amelyekben a keletről lecsapódott kedélyvilág ma is élő mulatságos emlékeire ismerünk. Amikor könyvekben találkozunk velük, vagy élőszóban halljuk őket, meg sem fordul eszünkben, hogy milyen szétágazó tisztos múlt húzódik meg mögöttük. Meghallgatjuk, esetleg mosolygunk rajtuk, de rendszerint komolyan nem törődünk velük, s gyorsan megfeledkezünk róluk. Pedig rengeteg világjáró vándortárgy, évezredekre visszatekintő múlt, az örök emberi kedély mélysége és szellemes fordulatossága, a néphumor éles megfigyelése és természetes megnyilatkozása, művelődéstörténeti színvegyület, a koronként változó ízlés különfélesége és beszédes eszmetörténeti

adatsor rejtőzik az anekdotának nem sok figyelemre méltatott halmazában.

Alig pár évtizede, hogy az anekdota szövevényes múltját és nem is sejtett külső és belső gazdag életét a tudományos kutatás megvilágította. Sok szorgos munka kiváló gonddal készült gyűjteményeket — francia, angol, olasz, német és középkori latin kritikai kiadásokat — eredményezett, s ezekből igen terjedelmes tájékozódást szerezhetünk a nyugati műveltség elmúlt évezredeiben a minden európai népnél bámulatos felkapottságnak örvendő legjellemzőbb darabokról. Igen szembetűnő jelenség, hogy a különböző korokban ismételten felbukkanó anekdotaanyag, ha nyelviileg elkülönül is egymástól, tartalmilag azonos megjelenésű. A XIX. század élclapjainak egynémely francia, angol, német vagy magyar anekdotája és a XII. században élt Vitry akkai püspöknek vagy a mi Temesvári Pelbártunknak a mohácsi vést közvetlenül megelőző évtizedekben lejegyzett prédikációs példája közt lényegileg oly feltűnően kevés az eltérés, hogy párhuzamba állításuk csak árnyalati különbséget vehet észre rajtuk. Természetesen ez az elnyúlhatatlan tartósság és rugalmas alkalmazkodó képesség, amely egy-két külsőséges vonással minden környezethez úgy odasimul, mintha onnan nőtt volna ki, az avatottak szemében az anekdota hitelének és megbízhatóságának rovására esik. Csakugyan úgy áll a dolog, hogy amióta tisztán látjuk ezeket a kapcsolatokat s amióta sohasem lehetünk eléggé biztosak abban, hogy valamely igen alkalmoszerűnek és eredetinek látszó anekdotánk több évezredes változata nem tűnik-e föl valahol Indiában vagy Kínában, aggodalmasan óvatosak vagyunk mind az eredetiség és tulajdonjog kijelentésében, mind pedig nemzeti sajátosságokat kereső értékelésükben. Az anekdotát tehát a népszellem közös termékeként kell felfognunk, amelyből az egyik nép többet, a másik kevesebbet vett birtokába és hasonított magához. Így, ha némi csalódással is, de le kell számolnunk az a régi felfogással, mintha az anekdota nemzeti sajátosságokat fejezne ki, mert bizony sok kézen megy át, míg aztán egyes toll valamely gyűjteménybe megfésülve leteremti. „Ember legyen, aki rájöjjön, honnan keze, honnan lába” — jegyezte meg egy alkalommal az anekdotavilágban járatos Mikszáth Kálmánnak tudományos szempontból is helytálló észrevétele.

A származás kérdésének tisztázása a legtöbb esetben csakugyan megközelíthetetlen, sőt lehetetlen. Csupán az állapítható meg, hogy százsámra vannak olyan anekdoták, történetek, tréfák, élcek és apofteg mák, melyek az ókortól napjainkig, Ázsiától és Afrikától Nyugat- és Kelet-Európa valamennyi tájékaíg a múltban is forgalomban voltak s ma is benne vannak az élő hagyományban. Különbözö nyelvü és kü lönbözö korú följegyzések igazolják szüntelen életfolyamatukat. Ha változatos előfordulásaikat egymás mellé állítjuk, tetszetős képét kapjuk az emlékezetből soha ki nem vesző tárgyaknak, anélkül azonban, hogy a nyilvánvaló kapcsolatok szálaít mind megkereshetnők és egybefonhatnók. Legtöb b esetben be kell érnünk pusztá belátásával annak, hogy egyes anekdoták, amelyeket hajlandók vagyunk saját magunkénak hinni, sőt némelykor még történeti vonatkozású és helyszíni látszatadatokkal hitelességüket erősítgetjük is, nem egyesektől s meghatározható helyekről erednek, hanem a népszellem közös kincstárából származnak. E forrás természetében rejlik, hogy egy-egy motívum dús változatcsoportot hajt, de bármennyire szélesen és gondosan nyomozunk is, egyszer véget érnek az utak, s azt vesszük észre, hogy a néplélek titkos erőivel és működésével állunk szemben. Mivel csak legritkább esetben lehet a származás bonyolultságában az eredet gyökerére rátalálni, meg kell elégednünk a vándorút állomásainak megjelölésével, annak szemléltetésére, hogy a néplélek halhatatlan tárgyai örök hullámzásukban el-elrejtöznek s ismét elő-elökerülnek, közben folytonosan alakulnak és formálódnak, változnak és módosulnak, de soha el nem pusztulnak, mert a nemzedékek emlékezetében szüntelenül élnek, hatnak, tovább mozognak, derültséget keltenek, melegítenek és mosolyt fakasztanak.

A nemzeti határokat átlépö anekdota világot vándorló viselkedéséből már azt is sejthetjük, hogy a magyar anyagban is kell lennie olyan lerakódásnak, amelyben eredményesen nyomozható a népek közös tulajdonához tartozó vándorelemek színes felhalmozódása. Bizonyosra vehetö, hogy föltétlenül találunk olyan réteget, amelynek föltárásából az egyetemes népszellem magyar változatsora fog a felszínre kerülni. Anekdota-anyagunk beható tanulmányozása csakugyan olyan nemzetközi összefüggésekre talált, amelyek óriási vándorút távlatába állították bele igen sok kifogástalan magyar külsejü

és meggyanúsíthatatlanul eredetinek látszó darabunkat. Így rájöttünk arra, hogy a magyar népszellem is földolgozta és magához hasonlította azokat a jellemző anekdotatárgyakat, melyek a francia, olasz, német, angol és más európai megkeleti nép kedélyvilágának gazdag megnyilatkozásához tartoznak és szinte kizárólagos tulajdonának látszanak. Kitént, hogy a magyar kedélyvilágnak is megvan az a népies tartalma, amely fölhalálható keleten, olvasható a középkori latin gyűjteményekben, szemlélhető a francia fabliau-ban, az olasz novellában, a német schwankban és az újkor anekdotatípusában. Ebben a jelenségben most már annak a megállapítása fontos, hogy nekünk magyaroknak az egyetemes népszellem közöségébe, a művelődés egységébe mennyiben sikerült lelkileg is beleolvadnunk.⁸

Az anekdota vándorlása

A fentiek igazolására szászámra állanak példák rendelkezésünkre, de itt csak néhány jellegzetes adat megemlítésére szorítkozhatunk. Jól ismert a Mikszáth Kálmán egyik anekdotájából a taglejtéseket tanulmányozó német tudósnak és a szűrőket cifrázó félszemű Páva Mihálynak mulatságos félreértésekben pompázó jelvitája; ez az anekdota annyira régi minálunk, hogy a XVII. század végén mulattatta vele a nagyenyedi közönséget egy magyar nyelvű iskoladráma. Móra Ferenc ugyanezt a tréfát a diplomaták kigúnyolására alkalmazta. Ki gondolná, hogy Páva Mihály szürszabó, aki törülmetszett magyar emberként viselkedik, a kétezzer éves dzsaina irodalom *Katharatnakara* c. elbeszélésgyűjteményének egyik novellájában szereplő Ranika nevű félszemű molnár leszármazottja, a Rabelais egyik tréfájának párja s a XIII. században élt Accursius jogtudós pandektáiban felhozott jelvita magyarra formált változata? Az a huncfut história is, amely Pereniszével esett meg, aki a váratlanul betoppanó férjének nem a sérült, hanem az ép szemét zárja le hízelgő csókjaival, hogy ezalatt udvarlója észrevétlenül kereket oldhasson, nem a Maróthyne csiklandós pletykája, amint Mikszáth állítja, hanem a hűtlen nő találékonyságának a szanszkrit *Pancsatantrá*-val majdnem egyidős *Hitopadesa* 6. novellájáig visszanyúló másfél ezer éves anekdotája. Nem ritkák itt az ilyen esetek. Mindenki jól ismeri csongrádi Bagi József őkegyelmét, a dús-gazdag „pógár gróf” alakját, akit a magyar köztudatban

Mikszáth tett halhatatlanná azzal a ráfogásával, hogy a megyefőnök ebédjén, amikor frakkba kényszerítették, furcsa öltözékének szárnyát mártogatta a levesbe ezzel a biztatgatással: „Egyél, frakkom, mert te vagy most ide meghíval!” — Nem tekintve most azt, hogy már a Káldi György prédikációs példája és Szenci Molnár Albert egyik anekdotája a XVII. század elején tud ilyen esetről, s egy másik följegyzés szerint a székelyföldi gubernátor ebédjére meghívott oláhfalvi követ is szakasztott így járt el. A középkori krónikások Homéroszról és Petrus Abelardusról, III. Ince pápa egy név szerint meg nem nevezett tudósról s az olasz novellaírók Dantéről beszélnek el a ruhaetetés tanulságos történetét s végül is, úgy látszik, az ide-oda vándorlásban a török Naszreddinnél kell megállapodnunk, aki az esküvői lakomán szintén ezzel a módszerrel szemléltette azt az örök igazságot, hogy „nem a ruha teszi az embert”.⁹

Ez a Naszreddin, aki a XIV. század közepén élt Kisásziában, s a török humor fogalommá vált képviselőjeként ismeretes, egyébként is sűrű szálakkal kapcsolódik a magyar anekdotához. Jellegzetes kópésága, páratlan naivitása, sok kudarcot valló nevetséges együgyűsége s a népszellemben gyökerező fufangossága és találekonyossága, amely mögül rendszerint mélyértelmű bölcsesség villan ki, egy sereg egészen magyarnak látszó anekdotánkban eredménnyel nyomozható és pontosan kimutatható. A plébános úr, aki készülétlenségét a prédikációra mindig egy-egy tréfával üti el, a cigány, aki a tó partján hallevest eszik s váltig erősíti, hogy a libának csak egy lába van, máskor pedig keservesen megbánja, hogy miért ragaszkodott álmában a forró kávéhoz, amelyet most imetten hidegen is meginna, vagy az az alföldi részeg paraszt, akit alvás közben megnyírnak és ébren nem ismer magára, mert azt hiszi, hogy a baráttal kicserélték, a városi ember, aki a malomból úgy lovagol haza, hogy a zsák búzát állatkíméletből vállára veszi, s a palóc gazda, aki keservesebb sírással fájlalja borját, mint feleségének halálát, mert feleséggel mindenki kínálgatja, de elpusztult borjának pótlására senki sem tesz ingyen ajánlatot — egytől egyig a világhírű Naszreddin-tréfakörből szakadt a magyar anekdotakincsbe. Kikutathatatlan módon vándorló és mindenütt eredeti nemzeti vonásokkal megtelepedő olyan történetek ezek, amelyek, bár Naszreddin nevéhez tapadtak, tulajdonképpen az örök emberi kedély egy-egy helyzetre vagy

viszonyra illő tréfás kedvének felvillanásai. Ő is részben az elmúlt korok vándoranyagát szedte tarisznájába. Legendássá vált alakja meg a nagy népszerűsége alkalmas volt arra, hogy a könnyen mozgó tréfákat a köztudatban megrögzítse, fentartsa és továbbterjessze.¹⁰

A tudomány módszerei még nem tökéletesedtek annyira, hogy ki lehetne deríteni, milyen útvonalakon terjednek az anekdoták és honosodnak meg a különféle népterületeken. Majdnem hihetetlennek tetszene, ha a kutatás kétségtelen bizonyosságú adatokkal nem igazolná, hogy a német Eulenspiegel-típusnak is sűrű nyomai találhatók a magyar anekdotaanyagban. Ez a nagy kópé, aki tudvalevőleg 1350-ben halt meg, voltaképpen fogalmi megjelölése a mások bosszantására kitálalt s megbosszulására elkövetett, eszközeiben legtöbbször nem válogatos, sőt igen durvaízü tréfáknak. Az bizonyos, hogy nem ő eszelte ki a neki tulajdonított tréfákat, de megmondani nem lehet, hogy ki találta ki őket. Végső forrásuk nyilván az ősi néphumor: ennek szelleme és minden sajátossága ma is frissen és megkapóan nyilatkozik meg Eulenspiegel rakoncátlan jókedvében. Azért vált örök életűvé és mindenütt otthonossá, mert tréfáiban a népszellem természetes és őszinte vidámsága tombolja ki magát hangos kacagásban. Eulenspiegel a nép hőse, ki a méltánytalanságokat megtorolja, az igazságtalanságokat ostorozza, az úri gőgöt megalázza. Ezért alakját, szellemét és modorát különféle néven mindenütt ismeri, évszázadok óta folyton emlegeti a nép. Szórványos nyomai anekdotáinkban a XVI. század óta napjainkig követhetők. A magyar néphagyomány Csalóka néven ismeri. Veresmarti Mihály bátai apát 1639-ben róla beszéli el azt az anekdotát, hogy egy úr megfogadja a templom kifestésére s ő aztán heteken keresztül jól él, de semmit sem dolgozik. Amikor a „végzett munka“ átvételére kerül a sor, Csalóka elhitei az úrral és kíséretével, hogy a templom gyönyörűen ki van festve. Fattyú, ki nem látja a festményeket. Így mindenki látva gyönyörködik a láthatatlan képekben, mert senki sem akar fattyú hírébe keveredni, s nem is bizonyos benne, vajon nincs e valami baj a származása körül. Természetesen nem egyedül a mi tulajdonunk ez az anekdota, hanem világszerte ismeretes tipikus Eulenspiegel-bohóság, amely egyik oldalon a XVIII. században élt Stricker osztrák költő híres *Pfaffe Amisát* vallja elődének, a másik oldalon pedig Cervantes egyik

közjátékával és Andersennek a császár új ruháiról szóló elbeszélésével függ össze. Szintén régi Eulenspiegel-anekdota az ördög és a fiskális története (némely változatban egzekutor), amely arról szól, hogy az emberek ezt is meg azt is szívesen kívánják a pokolba, de megfontolatlan szándékukat az ördög nem veszi komolyan. Amikor aztán valaki a fiskalist tessékeli a kárhozat útjára, az ördög rögtön teljesíti kívánságát, mert úgy érzi, hogy az az óhajlás igazán a szívből fakadt. Heltai Gáspárnál a XVI. század közepén olvassuk először magyarul, de még ma is emlegetjük. Sokáig azt hittük, hogy kizárólag csak nálunk járatos ez az anekdota, amíg ki nem tűnt, hogy beletartozik az Eulenspiegel-anyagba. Vándorútja Heisterbachi Caesariusnál és Strickernél már a XII. században megkezdődött. A magyar anekdota Jeney György szatmári főbírónak tulajdonítja azt az elmésséget, hogy a kapzsi kocsmáros követelését, ki a szegény embert még az étel szagának élvezetéért is meg akarja nyúzni, a pénz csengő hangjával egyenlítette ki. Nem is gondolnók, amikor a magyar szöveget olvassuk, hogy a XV. századi német népkönyv a minden furfangon elmésen felülkerekedő Eulenspiegelről tudja ezt az anekdotát, amely keleten egészen Indiáig nyomozható, majd nyugaton a Hans Sachs és a Rabelais feldolgozásában találta meg irodalmilag ékesített formáját.¹¹

Még sok adat van, több közülük közvetlenül a nép köréből vett följegyzés, amelyekből kitűnik, hogy az erősen népies ízű anekdota-típust képviselő eulenspiegel-i forma érdeklődésünkben önálló színű változatsort hajtott. Egyáltalában nincs az anekdotának olyan faja, amelynek magyar megfelelője kellő utánajárással a múltban vagy ma kimutatható nem volna.¹² A legnagyobb meglepetések érik itt az embert. Szinte ámulatba esünk, amikor például azt látjuk, hogy kétségtelenül ókori veretű anekdoták magyar ruházatban járkálnak közöttünk. Cicero anekdotája a szerencsés fáról, melyre a feleség felakasztotta magát s a szomszéd oltóágot kér belőle, hátha őneki is hasonló gyümölcsöt teremne, nálunk úgy ismeretes, mintha Blaskovics plébános vagy Esterházy egri püspök találta volna ki. A Valerius-féle anekdota az áldozatos szívű leányról, ki éhhalálra ítelt anyját saját tejével táplálta — a képzőművészetben is többször megörökített tárgy —, népünk között palóc, magyarszentmártoni és hódmezővásárhelyi változatban él. A férfiak bigámiájáról

való állítólagos szenátusi határozat a női titoktartás megbízhatatlanságának jellemzésére az antik irodalomban M. Portius Catótól való, s ugyanez nálunk a Mikszáth tizennégy éves szenátorában öltött alakot. Josephus Flavius történetét a szűnyogoktól megkínzott emberről, ki a kegyetlenül csipkedő állatok elűzését azzal hárítja el, hogy a jóllakottak helyébe éhesebb újak jönnek s akkor még többet szenved, Grassalkovich hercegre fogta a magyar anekdota. Az ókori Dionysius-anekdota vénasszonya, ki a zsarnok hosszú életéért azért imádkozik, mert még kegyetlenebb és embertelenebb következik utána, nálunk abban a formában magyarosodott meg, hogy az oláhfalvi öregasszony könvörög a királybíró életéért, mert fél a még hitványabb utódlástól. A halakkal beszélgető vendég tréfája, mely a III. században a görögöknél Philoxenosz küthérai költőt, a törököknél Naszreddint s az olaszoknál Dantét választotta hőséül, de a franciák is maguknak érzik a Lafontaine feldolgozásában, nálunk a sümegi Cirjék fráterre ruházva és Deák Ferencsel is vonatkozásba hozva elevenedett föl nemrég a Darnay Kálmán gyűjteményében.

Ezek után nem lehet meglepő, hogy könnyen összeszedhetünk olyan anekdotákat is, amelyek a francia fabliau világot elevenítik meg. Az a nem nagyon választékos anekdota, amelyben a legény azzal biztatja a leányt, hogy majd eltartja a gyereket az, aki felettük van, mire valaki — akire nem számítottak — felülről heves tiltakozásra fakad, a XIII. századi francia fabliau-ban s nálunk a Somogyban és a csángók közt tökéletes azonossággal jelentkezik. Cortebarbe trouvère ófrancia fabliau-ját a három lókötőről, akik eszelősnek tetetik magukat, hogy hitelezőjüktől megszabaduljanak, nemcsak Villon, Eulenspiegel és Gonella, hanem egy pürkereci csángó származású anekdota is kisajátította. Vas Gereben anekdotája szerint a batanyai ember szó szerint veszi azt az intelmet, hogy a bíró kezét meg kell kenni, amihez hasonló az a gúnyolódás, hogy a göcsejiek szalonnával zsírozzák be földjüket, nem pusztán közénk szigetelődött tréfa. Egy régi francia fabliau-ból kitűnik, hogy máshol is elterjedt ősi népies ráfogás. Az akaratos asszony típusának azt a változatát, mely szerint Mihály gazda a Duna vizébe esett feleségét a folyó mentével ellenkező irányban keresi, mert örökké ellen-

kező természetű volt szegény életpárja, Marie de France fabliau-ja említi először. Már a francia fabliau-k bizonyítgatják, hogy a podagrát legbiztosabban a megfutamodó gyávaság gyógyítja, s így tudja ezt nálunk Jókai meg egy Hódmezővásárhelyen lejegyzett népies változat. A férjének gyónó asszony furcsa esetét, melyet a francia fabliau nyomán Boccaccio tett világhírűvé, a magyar anekdota éppúgy ismeri, mint a szintén régi francia forrásokra visszavezethető nőcsere érzécsiklandó helyzetkomikumát, amely nemcsak Mikeshnél, Jósika Miklósnál és Kemény Zsigmondnál található meg, hanem már a XVIII. század közepétől olvasható a *Nagyenyedi Demokritus*ban egy erdélyi magyar házaspárról elbeszelve.

Ha tovább folytatjuk kalandozásainkat a magyar anekdota érdekes világában, újabb és újabb rétegekre találunk, amelyekben az európai szellemiség egy-egy darabjának visszaverődése szemlélhető. Tudvalevő, hogy az anekdotának az első nyugati letelepedése a középkori prédikációs irodalom volt, amely a hívek figyelmének ébrentartására szándékosan sűrűn szötte bele tanításaiba a tréfás színű élénkítő históriákat. Ha olvassuk ezeket a prédikációs példákat, amelyeknek legnagyobb része a néppel állandó érintkezésben lévő vándorló szerzeteseink útján nyugatra tódult keleti tárgy, lépten-nyomon most is élő anekdotákba ütközünk. A szamarat hajtó szegény ember anekdotája annak példázására, hogy semmiképpen sem lehet az emberek tetszését megnyerni, amelyet Heltai Gáspár jegyzett le 1566-ban először magyarul, s azután Verseghy Ferenc verses feldolgozása a baktai parasztra alkalmazta, miután Petrarcanál, Hans Sachsnál és Lafontaine-nél is irodalmi formát nyert, közvetlenül keletről került át a XIII. században egy dominikánus szerzetes latin nyelvű gyűjteményébe. A tejesköcsög híres anekdotáját a csalóka ábrándok szétfoszlásának szemléltetésére, amelyet Temesvári Pelbárt óta irodalmunk és népünk a magáénak érez, szintén a középkori prédikációs irodalom telepítette át a távol-keleti *Pancsatantra* területéről. A gyóntatási engedélyt kérő apácák próbára tévése a szelencébe zárt madarakkal a női titoktartás állhatatlanságának kimutatására, amely a Cornides-kódexünk lapjaira egy angol dömés példatárból került, s később a Haynald bíboros nevéhez kapcsolódott, a középkori szerzetesektől sokszor megöröklített tréfa. Nálunk Keglevich Miklós grófhhoz, a múlt században a

Heves megyei ellenzék vezéréhez fűződik az az anekdota, hogy néhány mezőtúri köznemest, bőséges fokhagymaillattal felszerelve, a pesti német purgernék bosszantására beültetett a színházba. Végül is nem a dámák, hanem a mezőtúriak szaladtak meg, mert nem bírták az asszonságok parfümillatát. Jacobus de Vitriaco, aki a XIII. század elején több mint 400 népanekdotát foglalt írásba, hasonló történetet beszél el a párizsi parasztról, aki a gyógyszerész jó illatától ájultan esett össze, s csak akkor tért magához, amikor megint a trágyadomb és az istálló szagát érezhette. Ugyancsak nála olvassuk azt az anekdotát, hogy a prédikáció sírásra fakasztja a vénasszonyt, s a pap, amikor a megilletődés okáról tudakozódik, azt a választ kapja, hogy hangja az elveszett szamarának bőgésére emlékeztette. Elég sok magyar változata közül az a legnevezetesebb, amelyik Haynald bíborosról tudja ezt a tréfát. A szorultságban tett fogadalom lealkuvásáról szóló anekdota, amellyel Bourbon francia dominikánus a XIII. században az adott szó szentségére figyelmeztette híveit, nálunk Barcsay-anekdotaként szerepel. Szintén Bourbon írta le először azt a később sokat emlegetett csipkelődést, hogy tengeri viharban a férj, amikor a hajó terhén könnyíteni kellett, feleségét dobta a hullámokba azzal a megokolással, hogy az asszony nyelvénél nincs nehezebb dolog a világon, és Tóth Kálmán élc lapja, a Bolond Miska 1873-ban ezt a képet az akkori magyar politikai viszonyokra alkalmazott karikatúraként közölte.

Még hosszú sorát számlálhatnók el a közkeletű anekdotáknak, amelyek hét-nyolcszáz esztendővel ezelőtt a vallásos irodalom területén virágzottak, ma pedig minden népnél az élc lapok és az anekdotáskönyvek hasábjaira húzódtak. Hiányos lenne azonban számbavételünk, ha egy pillantást nem vetnénk az anekdota életének arra a terepére, amely a humanizmus környékére esik. Termékeny talaja volt ez a tréfás elemek és anekdotás történetek sarjadzásának. Poggio, a latin klasszikusok felkutatásában is elévülhetetlen érdemeket szerzett kiváló olasz humanista, 1450 táján 273 olyan anekdotát mentett meg az utókor számára, melyek a pápai kúriában jutottak a fülébe. A következő század elején a tübingai híres humanista, Bebel követte példáját a korcsmákban, plébániákon, klastromokban s a nép között hallott jóízű históriák megörökítésével. A humanista facetia e két híres mesterével körülbelül egyidőben

élt Arlotto firenzei plébános és Gonella, a ferrarai herceg udvari mulattatója, akik jóízű anekdotáikkal és emlékezetes tréfáikkal nemcsak kortársaiknak, hanem századokon keresztül az egész világnak sok derűs percet szereztek. Most már az a legmeglepőbb, hogy a magyar anekdotaanyagban, ha jól szemügyre vesszük, tömegesen fedezzük fel a Poggio-, Bebel-, Arlotto- és Gonella-elemeket. Csupán Poggio facetiáinak és Arlotto tréfáinak több mint egy fél száz magyar származékát számlálhatjuk össze.¹³ Ki tudja megmondani, miképpen történhetett, hogy híres mosdatlan facetiáját a szamarát kereső szegény emberről, amely valamikor a pápai udvar előkelő környezetét készítette nevetésre, 1876-ban az egyik Somogy megyei faluban teljesen azonos motívumú magyar szöveggel foglalták írásba. Rejtett utakkal, csodálatos átalakulásokkal állunk szemben, ami nem szokatlan az anekdota általában a hagyomány világában. Poggio a honfitársairól beszéli el, hogy keresztet csináltatni a városba mentek egy alkalommal, s amikor a mester azt kérdezte tőlük, élő vagy holt Krisztust ábrázoljon-e, azt felelték, hogy csináljon csak élő, mert ha nem tetszik a népnek, majd agyonverik otthon. A magyar földön ezt hol palóc adomaként emlegetik a bekölcei atyafiak, hol pedig székely adomaként az Udvarhely megyei oláhfalviak rovására. Poggio azzal gúnyolja a velenceieket, hogy a kebelükbe rejtett sarkantyúval ijesztgetik gyorsabb mozgásra paripáikat, mi a svábokról tudjuk ezt az anekdotát. Poggio anekdotáját a részeges emberről, aki azzal biztatja orvosát, hogy csak lázát csillapítsa le, mert szomjúságát majd ő maga eloltja, Darnay Kálmán Skotry őrnagyról mondja el, aki Kisfaludy Sándor baráti köréhez tartozott.

Ilyen közös vonások az Arlotto-facetiákban is találhatóak. Amikor egyszer Arlotto egy zimankós időben utazott és betért egy korcsmába, hogy kipihenje és rendbe szedje magát, elmesén távolította el az ott zsúfolódó parasztokat. Mindenki füle hallatára azt hazudta a korcsmárosnak, hogy útközben pénzét elvesztette s ezért korán akar kelni, nehogy valaki előbb megtalálja. Erre az egész társaság elszállingózott, s amíg fáklyafény mellett hiába nyomozták a hazudott pénzt, Arlotto megmelegedett és kipihente magát. Magyar anekdota-párjának Damjanich tábornok a hőse, s az esemény a tiszaháti cserjésben történik. Más alkalommal Arlottót egy hebehurgyán siető vadásztársaság arra kérte meg, hogy gyorsan

mondjon el nekik, afféle vadászmisét. Együgyűséget színlelve Arlotto a misekönyvben csak kereste-kereste a vadászmisét s végre is a türelmetlenkedő uraknak be kellett érniök a rendes misével. A szó szerint egyező magyar változatban Blaskovics András erki plébános éppen így tréfálja meg Tarnaörsön az agarászatra siető Orczy fiúkat.

Amikor Arlotto Flandriába utazott s ismerősei különféle megbízásokkal halmozták el, de nem mindenki mellékelt pénzt a bevásárlásokra, a cédulákat, melyekre ki-ki a komisszióit felírta, a hajó fedélzetére kirakta s tallérokkal nyomtatta le azokét, akik nem feledkeztek meg a megbízáshoz pénzt is csatolni. Ezeknek a cédulája megmaradt, a többieké a szelek szárnyán a tenger hullámaiba repült. A firenzei pap tréfáját nálunk Gyallay Domokos feldolgozásában a Kolozsvárra ránduló Buzogány István kadácsi tanítómester követi el.

Kötetekre terjednek a trecento korának nagy tréfamesteréről, Gonelláról és mulatós kedvű uráról, III. Miklós ferrarai hercegről szóló anekdoták. Egyszer a herceg tréfából levágatta Gonella lovának farkát. Gonella erre a herceg lovainak felső ajkaiból metszett ki egy darabot, s mindenki, még a herceg is hangos kacajra fakadt a lovak láttára, mert olyan benyomást tettek, mintha nevetnének. A magyar néphagyomány szintén ismeri ezt a tréfát, s meg is találta a hozzáillő szereplőket a múlt század első felének két duhaj kedvű tréfálkozójában, Józsa Gyuriban és a már említett Keglevich Miklósban. Gonella egy másik híres tréfáját, amelyben a hercegnek kézzelfoghatóan bizonyítja be, hogy az emberek közt orvos van a legtöbb, mert betegsége gyógyszert ajánlani mindenki azonnal kész, egy hódmezővásárhelyi népies változat Mátyás királyról és udvari bolondjáról beszéli el. Más adataink szerint Budai Ézsaiás kétkedésével szemben Csokonai Vitéz Mihály érvényesítette a Gonella-féle népies érvelési módot.

Az anekdota tehát akármilyen messzire kerül s akármilyen nagy időket él is át, lényegében semmit sem változik, csak okos alkalmazkodással környezetének színeit s ruházatát ölti magára. Meglehetősen válogatós természetű azonban, akárkivel nem éri be. Leginkább szereti az ismert személyek, híres emberek, a népszerű nagyságok nevét. Világosan látható ez a Mátyás király neve körül képződött gazdag anekdotaanyagban. Az a szeretet és megbecsülés, amely e nagy királyunkat a hagyományokban övezi, abban is megnyilatkozik, hogy egy

csomó vándoranekdótát fűztünk a nevéhez. Így lett a találós kérdések világhírű típusának, a IX. századig visszanyúló „cinkotai kántor” anekdotájának a hőse, és így kapcsolódott hozzá a becsületes igazmondás legrégebb nyugati példájának tekintett „bubulcus”-történet. A néphagyomány igazságossága a leghangsúlyozottabb jellemvonása, tehát a szerény ajándékokkal kedveskedő szegény embernek négy ökröt ajándékoz, de a szegény szerencséjére irigy gazdag felsül nála s be kell érnie egy nagy tökkel. A nyugat-európai forma ezt XI. Lajos francia királyról tudja. Egy más alkalommal az ajándékot vivő szegény embernek jutalmul száz botot utalványoz, hogy a szemtelen ajtónállók zsarolása méltó büntetésben részesüljön. A magyar néphagyományban Mátyás király, keleten Naszreddin, nyugaton pedig Sacchetti novellája alapján Valois Fülöp az igazságtétel képviselője. Így valamennyi Mátyás-anekdotánknak kimutatható a vándor rokonsága, elágazódása. Ez nem csökkenti a történetekkel érzett közösségünket, mivel csak olyan jellemző események ruházódtak rá, amelyek annyira illenek hozzá, hogy vele is megtörténhettek volna. A valószínűség látszatának ügyes fenntartása terjeszti és teszi feledhetetlenné az anekdotát.

Természetesen nem ezekben a külsőségekben rejlik tulajdonképpen ereje. Ezek csak arra valók, hogy megrögzítsék és még elevenebbé tegyék. Az anekdotát a jellemző ereje élteti, erkölcsi tartalma, éles megfigyelése, mély emberismerete, fogyatkozásainknak és gyöngeségeinknek kedves megmutatása. Örök emberi tulajdonságainkat esemény formájában oly szerencsésen tudja fölűntetni, hogy mindenkor, minden nép és minden ember magára ismer benne. A kétezres éves múltú Damon- és Püthiasz-anekdotánál szebben bemutatni az önfeláldozó barátságot ma sem lehet. Ezért is folyamadott hozzá Mikszáth, amikor korunk önző cudarságának ellentétét akarta megrajzolni. A pörlekedő emberi természetnek a fülemilefütyt-anekdota, a könnyen rászédhető emberi hiúságnak pedig a bajuszhistoria — éppen a mi irodalmunkban kaptak legtökéletesebb formát — mindig érvényes és múlhatatlan értékű fölvételei maradnak. Horatius óta az anekdota a szegény suszter történetében forgatja azt a tételt, hogy a gazdagság még nem boldogság, s az Endrődi Sándor versét vagy a Jókai hasonló tárgyú novelláját azért érezzük sikerültnek, mert a száz kézen átment s a nép lelkében hiány-

talán tökéletességgel kiformalódott motívumkészletből merítettek. Az is maradandó érvényű megfigyelés, amit a klasszikus „nitimur in vetitum“ [fáradozni a tilosért] szólás fejez ki: a tiltott dolog ellenállhatatlanul izgatja az emberi, főképpen a női természetet. Ezért anekdoták asszonyokról, akik csak azért is megteszik, amit tiltanak nekik, gyakran olvashatók a középkori latin gyűjteményekben. Egyik hozzánk átszivárgott változata egy bizonyos erdélyi fejedelem feleségéről szól, akit nem hagy nyugton férjének az a parancsa, hogy fel ne üljön a háziéb hátára. Nem nyugszik, míg meg nem próbálja a kutyagolást. Leesik, megsérül, udvarlóját nem fogadhatja, s így urának távollétében hűsége nem megy kárba.

Jellemző tartalmuk állandósítja az ilyen anekdotákat, és könnyű szárnyakon röpteti évszázadokon keresztül a világ minden részébe. Megtörténik gyakran, hogy elhomályosul az eredeti indítéka, s ilyenkor csak körültekintő utánajárással lehet kihámozni a mögötte rejlő műveltségi elemeket. Az állatpör-anekdoták pl. igen furcsáknak és együgyűeknek tűnnek föl ma, mert nem mindenki tudja, hogy az emberhalált okozó vagy az emberben kárt tevő állatokat valaha perbe fogták, s a rendes bűnvádi eljárás formáságainak vetették alá. Némelykor még a kínpad tortúráit is rájuk kényszerítették. Ez a felfogás, amely a parszizmusból került a pozitív vallások rendszerébe és innen hatolt át a népies hiedelmekbe, nyilvánul meg az abderitákról szóló Philogelósz-anekdotában, akik a szamarat, mivel az olajoskorsót a gimnázium udvarán feldöntötte, a város szamarainak szeme láttára az utcákon végigkorbácsolták, továbbá a Racine egyik komédiájában, ahol a kutya egy kappan ellopásáért kerül vád alá. Temesvári Pelbárt is tud olyan történetet, amelyben arról van szó, hogy a pénzesládát dézsmáló szarkát a bíró halálra ítéli, s még több elmosódott nyom jelzi nálunk is a népies hagyomány anekdotás emlékezetét. A mai ember már elfeledte azt az ősi jogszokást, hogy a halálra ítélt megmenekedett, ha találtatott olyan nő, aki az akasztófa alatt hajlandó volt vele megesküdni. Amikor talán hallja azt a hozzánk is eljutott anekdotát, hogy az akasztófavirág inkább a kötelet választja, mint a nőülést, eszébe sem jut a háttérben lappangó komoly eljárás, amelyet a nőgyűlölő századok tréfás formában éleztek ki a gyöngébb nem rovására.

Az anekdota tehát elnyűhetetlenségénél fogva elmúlt műveltségi állapotok, kihalt szokások, feledésbe ment hagyományok fenntartója lett. Az is érdekes, amikor tőlünk távol eső világnézetek rejtőzését fejthetjük ki bonyolult szövedékéből. Ma csupán szerencsés költői képnek érezzük a tenger kimeríthetetlenségéről szóló Szent Agoston-anekdótát, a Szentháromság-titok hozzáférhetetlenségének elavulhatatlan népies érvét, pedig közelebbi vizsgálatból az tűnik ki, hogy benne tulajdonképpen egy bölcséleti világnézetnek időtlen időkre szóló népies kifejezési formájával van dolgunk, amelyben a hit fölényét hangsúlyozó misztikusoknak a skolasztikusok tudós spekulációi ellen folytatott hatalmas méretű szellemi küzdelmei visszhangzanak.¹⁴ Említhetünk még egy példát. Évszázadok óta irodalomról irodalomra jár, nálunk is költői hajtásokat termelt a betegséget és búbánatot gyógyító boldog ember ingeről szóló anekdota, melyet egy népies változatunk Rudolf királyfi nevével meleg közelségünkbe állított. Nagyon a végére kell járnunk, indiai eredetének gyökeréig kell leásnunk, hogy észrevegyük az anekdota lényegének pesszimista pogány világnézetét, amely egyedül csak nálunk, Sík Sándor meséjében alakult át keresztény életszemléletté.

A magyar anekdota a műfaj minden tulajdonságát, valamennyi formáját és árnyalatát dús hajtásban egyesíti magában. Anekdotaanyagunk egyike a tanulmányozásra legérdelesebb területeknek, mert rengeteg vándortárgyat kapcsol irodalmunkba, nevezetes mozzanatokot fog egybe, és jelentős vonatkozásokat köt le. Benne keletet és nyugatot megjárt hírneves tárgyakkal ismerkedünk meg, az ókor anekdotateremtől helyeire találunk, a francia fabliau nyomaira akadunk, majd a középkori prédikációs irodalommal és a népies gyökerű schwankkal kerülünk kapcsolatba. Igen sűrűek az olasz novella legkiválóbb mestereivel megállapítható érintkezései, s nem ritkák az olyan vonásai, amelyek a világhírű tréfacsinálók — Naszreddin, Arlotto, Gonella, Eulenspiegel — nevével tapadtak meg köztudatunkban. A különböző helyekre, különböző időkbe és különböző rétegekbe nyúló anekdotáink egy része a keleti humor érdekes világát tárja föl, más része a középkor ábrázatát ragyogtatja meg: itt-ott a szerzetes tréfák alaptónusába szövődő erkölcsi tendencia, majd a reneszánsz kedélymélysége, féktelen jókedve, a humanista facetia szellemessége, az elmúlt korok nyers ízlésére

valló schwank trágársága s a valamikor divatos udvari és népmulattatók rendjének vaskos ötletessége villan ki anekdotáink magyar vonásai mögül. Kimutatható, hogy az egyetemes néphumor és tárgyi lelemény számos vándormotívumak rakódott le a magyar anekdota széles rétegében. Meg lehet látni, hogy milyen külső elemek szívódtak föl a magyar néphumor creibe s azok milyen jellemző módosulásokkal formálódtak át kedélyvilágunkban, mi benne az általános emberi megnyilatkozás s mi rajta az idők szellemét, a korok bélyegét mutató, a barangolások emlékeiből hozzátapadt vonás. Anekdotáink, amelyek kelet és nyugat leggazdagabb területeivel tartanak összeköttetést, a magyar néplélek kapcsolatainak nagy távlatokba nyúló elágazódását tüntetik fel. Amit szellemi életünk más hagyománycsoportjáról már tudunk, itt is beigazolódik: a nyugati kultúrák közösségben a mi területünk az a végső határ, ameddig az anekdota egyetemes vándorútja még kiterjeszkedik. Ez a magyarság lelki világának a legnagyobb és legműveltebb népekével egybeforradó szellemi közösségét bizonyítja.

A magyar anekdota forrásai

A magyar anekdota gazdag anyagát magyar történeti szempontból is nézhetjük. Meglepően dús és változatos terület ez, ahol majdnem 300 gyűjteményben hozzávetőleges számítással mintegy 20 000 anekdota van fölhalmozva. Mind olyan könyvek ezek, amelyek különösebb feltűnést sohasem keltettek, gyorsan feledésbe merültek, irodalmi rangra nem törtek, s csekély kivételtől eltekintve, arra nem is emelkedtek. Így észrevétlenül maradt, hogy kedélyvilágunk meleg vonásai, sok százados színei s a messziről jött érdekes történetek jellemző változatsorai rejtőznek az elhanyagoltan kalldó anekdotás könyvekben. Bőséges nagy a számuk s mégsem merítik ki az anekdota nehezen áttekinthető széles terjedelmét. Ezt csak akkor közelítjük meg, ha az utolsó száz évben elvirágzott több mint 200 élclapunknak mintegy 800 kötetére is kiterjesztjük vizsgálódásainkat, ahol az elmésségnek és a tárgyi érdekességnek százezrekre menő rengeteg anyaga van felhasználatlanul eltemetve. A közvetlen lelőhelyül szolgáló önálló gyűjtemény és élclap, amely együttvéve egy fél ezer forrást jelent, megközelíti ugyan, de még nem foglalja magában a magyar anekdota teljes készletét. Tekintet-

tel kell lennünk a másodrangú anekdotatelepekre is. Ilyenek a kódexek, oklevelek és kéziratok, a régi históriás énekek, kalendáriumok és ponyvatermékek, a prédikációskönyvek, vitairatok és erkölcsi példatárak, szépirodalmi és mulattató folyóiratok, napilapok, emlékiratok, krónikák és szónoki művek, levelek, regények és novellák, színdarabok és versek, tanítómesék és népköltési gyűjtemények. De még e különféle és szétágazó területek átkutatása és feldolgozása sem fogja egybe a mindenütt megjelenő és mindenütt szívesen látott anekdota valamennyi formáját és életmegnyilvánulását. A leírt és kinyomtatott darabokon kívül gondolnunk kell az élőszóban kóborló, szájról szájra szálló s nagyrészt lejegyzésre sem kerülő anekdotákra. Igazán csak ezek elevenek és mozgékonyak. Nélkülük valósággal el sem képzelhető a mindennapi élet társas együttlétének vidám hangulata és szórakozó jókedve.

A források áttekinthetetlen sora arra vall, hogy a jelentéktelennek tartott és súlytalannak érzett anekdota érintkező fölülete az irodalommal és az élettel igen terjedelmes, mélyre húzódó, az általános érdeklődéshez különösen közelálló. Ez a körülmény a műfaj múltjára irányítja tekintetünket s arra késztet, hogy számba vegyük a kiemelkedő történeti mozzanatokot és a fejlődési irányvonalakat.

A MAGYAR ANEKDOTA TÖRTÉNETE ÉS EGYETEMES KAPCSOLATAI

I

AZ ANEKDOTA MŰLTJA A VILÁGIRODALOMBAN

Az anekdota története a messzi ókorban kezdődik. A szó maga is görög eredetű, az *ἀν* és *ἐκδίδωμι* összetétele, s anynyit jelent, mint a latin 'inedita', Prokopiosz bizánci történetírótól (Kr.u. VI. sz.) származik ez a megjelölés. Ő még nyilvánosságra nem szánt, titkos és bizonyos tekintetben botrányos ízű események elbeszélését értette rajta.¹ Az ókor tehát nem ismerte s nem is használta az anekdota szót, de jól ismerte azt a fogalmat, amelynek jelölésére alkalmazzuk a nagy jelentésváltozáson átment s mai értelme szerint csak a XVIII. században kialakult görög eredetű kifejezést. A két klasszikus irodalom szintén kedvelte és nagy mennyiségben termelte a kis terjedelmű, tartalmas és jellemző történetkék elmés vagy tréfás csattanójú elbeszélését. Az ilyen műfajt akkor apoftegmának hívták. Neve Xenophóntól ered², s a cinikus bölcsek — Antiszthenész, Diogenész, Demonax — voltak azok, akik gyűjteményeikkel különleges tartalmat és nagy népszerűséget kölcsönöztek a szónak.

A görög és a latin irodalom az ókor szellemét, humorát és tréfás hajlamát képviselő apoftegmának áttekinthetetlen nagy anyagával rendelkezik.³ A klasszikus anekdota gazdag élete és nagy kedveltsége az újkorban egészen napjainkig követhető. Ebből a körből Cicerón kívül, aki a reneszánsz facetiáját is jelentékenyen befolyásoló igen értékes elméleti megjegyzéseket hagyott hátra, főképpen a Plutarkhosz anekdotás jellegű párhuzamos életrajzait, továbbá Valerius Maximus és Aelianus nagyhatású gyűjteményeit kell figyelembe venni. Ezek az egyházi irányú és világi tartalmú erkölcsi példatáraknak később is sokszor idézett forrásai voltak. Nem mellőzhető a görög irodalom római korszakából a Platón- és Xenophón-féle symposion-irodalmi műfajjal kapcsolatban álló Athenaeus és Macrobius nevének méltányoló megemlítése: mindketten egy sereg anekdotát jegyeztek le, és sok jelentős tárgyi indítékot őriztek meg.

Altalában az ókor számottevő eredeti anyagban szemlélteti a maga sajátos humorát, tartózkodó tréfás jókedvét, választékos ízlését és előkelő nemes szellemét. Hatása kétségtelenül mind tárgyi, mind formai tekintetben, mégis tőle függetlenül indult meg az újkori anekdota kialakulása. Igen érdekes jelenség, hogy nagy elterjedtsége az első határozott lökést az egyház alapjainak megszilárdításáért küzdő s a lelkek javáért odaadással dolgozó középkori prédikátoroktól nyerte. A XIII. század óta divatba jött — s ez tartott a XVI. század végéig — példával s anekdotás elbeszélésekkel élénkíti a prédikációkat, egyrészt az egyház tanításának támogatására, másrészt a hallgatók érdeklődésének lekötésére. A rendalapító Szent Domokos járt elől jó példával. Bárhol és bármiről beszélt, példával világította meg szavait, hogy a lelkeket Krisztus szeretetére buzdítsa s a világ megvetésére készítse. Hatása alatt nagy népszerűsége kapott a prédikációba szőtt példa, mese, parabola és anekdota abból a helyes meggyőződésből, hogy a durvább lelkű és közönségesebb emberek „magis moventur exterioribus exemplis quam auctoritatibus vel profundis sententiis”.⁴ Ugyanebből az elvből még a tréfákozást sem ítélték el, sőt éltek is vele, ahol jónak és célszerűnek látták. Ha a prédikátor arra eszmélt — írja Jacobus de Vitriaco —, hogy a hívek figyelme kimerült s némelyek már szunyókálnak, így kiáltott föl: „Aki ott alszik, a titkomat és tervemet ugyan el nem árulja”,⁵ amire rögtön kinyíltak a szemek, mert mindenkinek oka volt magára venni az elhangzott figyelmeztetést. Temesvári Pelbárt is, amikor észrevette, hogy hallgatói elálmosodnak, a tejesköcsög élénkítő meséjét kerítette elő „pro exemple consolatorie ad excitandos dormientes”.⁶

Igen okos szempontjaik lévén, példáik körét is lépéstől lépésre tágították. Kezdetben csak az ó- és újszövetségből szemelgették ki a megfelelő helyeket, majd a szentek legendáival és a szentatyák életének tanulságos mozzanataival kezdték átszőni beszédeiket. Aztán minél kevésbé kellett tartania az egyháznak a hanyatló pogány világtól, annál inkább igénybe vették az ókori hagyományokat. A keresztény tanítás a görög-római mitológiában és a klasszikus irodalomban talál nyomós argumentumokat. A középkori prédikátor igen gyakran Platón és Arisztotelész, Ovidius és Horatius, Valerius Maximus és Macrobius mondásaival vagy apoftegmaival bi-

zonyította tanítása igazságát s cáfolta az ellenérveket. Így lassanként mind könnyebb és szabadabb témákra siklottak at — ez a kor szellemében leli magyarázatát és mentségét⁷ —, s egyszerre csak vidám nevetés derítette fel a templomot, ahol olyan szabadszájú anekdoták csattantak el, amelyek nyilvánosság előtt ma kínos visszatetszést keltenének. Végre oda jutott a dolog, hogy az év bizonyos napjain csak derűs prédikációkra volt kíváncsi az Isten házába sereglett hallgatóság. Ez annyira ínye szerint való volt a népnek, hogy jó néven vette, ha a „risus paschalis“ és az újévnapi dorgálás — ezekre az egyháziak a szó szoros értelmében kötelezve voltak — az év más napjain is megisméltődtek. Különösen hangzik, de valóság, hogy a később anekdotává egyszerűsödött tréfás történetek virágzásának egykori melegágya a templom volt. Az okos prédikátorok azonban nem érték be az élőszóval, hanem példáikat és tréfás históriáikat az egyház latin nyelvén le is jegyezték, s így lehetővé tették, hogy népies színű élenkítő históriáikat és tanító szándékú példáikat az akkori művelt világ minden nevezetes pontján megismerjék. Ezért könnyen lehetséges, hogy az a tréfa — legtöbb esetben a keleti vonásokat még áttetszően magán hordó motívum —, amelyet Wyclif nagy ellensége, a vidám kedélyű Bromyard angol dominikánus illesztett a prédikációjába, néhány évtized múlva egy francia vagy egy német prédikátor ajkáról hangzott el, s innen megint távolabbi területek felé kalandozott. Így a középkor utolsó szakaszában, a XIII—XV. században hatalmas anekdotaraj vonul végig a prédikációs irodalmon. Ezt a kimeríthetetlen gazdag anyagot, melyhez foghatót később sem ismer az irodalomtörténet, mindannyiszor fel kell ütnünk, valahányszor egy-egy régies színezetű tárgy alapformája után érdeklődünk.

Az első gazdag példagyűjteményt az 1180 és 1240 között élt Jacques de Vitry akkai püspöknek, IX. Gergely kardinálisának és Franciaország pápai nunciúsának beszédei őrizték meg számunkra. *Sermones vulgares* 300 példáját Crane adta ki Londonban 1890-ben, a *Sermones feriales et communes* kézirataiból kiszemelt újabb 107 anekdotás elbeszélését Greven tette közzé 1914-ben a *Sammlung mittellateinischer Texte* 9. kötetében. E több mint 400 elbeszélés, amelyek tárgyi újdonságuk és vonzó előadásuk révén a nép között és a kü-

lönféle gyűjteményekben bámulatosan elszéledtek, az európai anekdotakincs egyik igen jelentős alaprétegének tekinthető. Szent Lajos korának erkölceit és szellemét nem lehet megérteni az 1190 körül született és 1262-ben Lyonban meghalt Étienne de Bourbon francia dominikánus *Tractusa* nélkül. Összeállítását szintén az az alapelv sarkallta, hogy „illi, qui exemplis abundaverunt, in dicto proposito maiorem gratiam habuerunt et maiorem fructum facere visi fuerunt”.^{7a} Az élőszó elevenségével ható eredeti és jellemző anekdotáit Lecoy de la Marche 1877. évi párizsi kiadása tette hozzáférhetővé a tudományos kutatás számára. Kettőjük kortársa volt a XIII. század első felében élt Odo de Ceritona (1185—1247) francia cisztercita szerzetes. A *Flores sermonum* címen 1520-ban Párizsban nyomtatásban is megjelent prédikációs műveibe később igen közkeletűvé vált számos parabolát fűzött, szintén abból a meggyőződésből, hogy „similitudines et exemple, quae libentius audiuntur, memoriae firmissus quam verba commendantur”.^{7b} Spanyolra, franciára és angolra is lefordított gyűjteményét, mint az anekdotakutatás egyik igen jelentős forrásanyagát, Hervieux adta ki 1896-ban a *Les Fabulistes Latins* 4. kötetében.

Már a Vitry és a Bourbon példái közt nagyon sok a keleti jellegű elbeszélés. Ez érthető, hiszen Vitry akkori püspök volt, s a néppel állandó érintkezésben lévő vándorló szerzetesek révén is szakadatlanul tódultak a keleti tárgyak nyugatra. Ez a hatás legszembetűnőbben a spanyol zsidóhól kereszténnyé lett Petrus Alphonsus 1110 körül szerzett *Disciplina clericalis* c. erkölcstanában nyilvánul meg: ennek 34 állatmeséjét és a többi komoly-tréfás elbeszélését is, amint maga megmondja, keleti forrásokból gyűjtötte össze.⁸ Változatosságban és gazdagságban valamennyi elődén túltett az 1264-ben meghalt Vincentius Bellovacensis dominikánus, IX. Lajos barátja. A három részből álló *Speculum maius*ában (naturale, historiale, doctrinale) egybekompilálta mindazokat a történeteket, amelyeket a cisztercita krónikákban följegyezve talált. Szintén prédikációs példatárnak kell tartanunk a kelettől független *Gesta Romanorum*ot. Ez minden bizonnyal a XIII. század első feléből származik, bár legrégebb kézírata csak 1342-ből való. Évszázadokon keresztül igen népszerű volt a XIII. század végéről eredő *Mensa philosophica*. Egy későbbi adat szerint az 1291-ben meghalt Michael Scotus

gyűjtötte.⁹ Négy részből álló könyve arra oktat, hogy az asztalnál mit és hogyan kell beszélni. Utolsó fejezete a tarsaságban folytatható vidám tárgyú elbeszélések mintatára, tulajdonképpen meglehetősen obszcén tréfák halmaza, ellentétben azzal az utasításával, hogy „oportet enim in convivio versari sermones, uti castitate integros ita appetibiles venustate“^{9a}. Alantas tréfáit, amelyek Brunet szerint 1475-ben jelentek meg először nyomtatásban, a későbbi schwank-gyűjtemények kedvvel másolgatták. Az utolsó ilyen természetű munka az 1418-ban meghalt Johannes Bromyard angol dominikánusnak az egész középkori példairodalmat összefoglaló *Summa praedicatorum* c. gyűjteménye. Belőle az egyházi tanítók évszázadokon keresztül pompásabbnál pompásabb példákat válogathattak beszédek anyagához. Különbféle helyekről összeszedett több mint 1000 elbeszélést, mesét és tréfás apróságot tartalmaz. Közülük a néphumor talajából származó örökké friss elemek a Pauli schwank-gyűjteménye alapján kerültek az újkori anekdotatárakba. Első kiadása 1485-ben jelent meg Nürnbergben, a legelterjedtebb 43 példája a Wright-kiadásban is hozzáférhető. Rajta kívül még Johannes Gobbi Junior 1300 körül írt *Scala celijének* 122 tetszetős elbeszélését és Johannes Herolt bázeli dominikánus 1435—1440 között szerzett beszédeit (*Sermones discipuli*), valamint az 1500-ig 36 kiadásban megjelent *Promptuarium exemplorum* c. (1476) alfabetikus rendbe foglalt példatárát kell kiemelnünk a középkor azon termékei közül, amelyek számos népies gyökerű humoros elemet mentettek meg és közvetítettek az újkori anekdotagyűjteményekbe.

A középkor kedélyvilágának vonásaihoz hozzátartozik még annak az ismerete, hogy nemcsak a templomokban, a hiterősítő prédikációkban és az erkölcsi iratokban hangzott fel a tréfa, hanem a fejedelmek udvarában, a nagyurak kastélyaiban, a falusi kocsmákban s a népes sokadalmakban is tombolt, sőt garázdálkodott a jókedv. Az udvari bolondok és a népmulattató bohócok ekkor érték virágkorukat. A királyok, császárok és fejedelmek trónzsámolyán az volt a kiváltságuk, hogy a bolondság leple alatt a koronás hatalmaságoknak bántatlanul megmondhatták az igazságot, s ezen kívül még az a kötelesség hárult rájuk, hogy asztal felett vagy más összejövetelek alkalmával elmésségükkel vagy határtalan ostobaságukkal szerezzenek derűs perceket a szóra-

kozni vágyó előkelőségeknek. Ilyen célokra fogadott mulattatókat nemcsak a középkorban s nemcsak Európában, hanem mindig és mindenütt találunk, csakhogy az egyik éghajlat inkább kedvezett nekik, mint a másik. Legdúsabban keleten tenyésztek. A Biblia szerint már Dávid királynak volt udvari bolondja.¹⁰ Priszkosz Rhetor hiteles tudósításából ismeretes a zord Attila lakomáján szereplő bohóc, aki mindenféle izetlen tréfát űzött s a vendégeket kacagásra gerjesztette. Xenophón lakomáján is szerepelnek bohócok a paraziták rendjéből, s tudjuk, hogy Rómában az élces scurra és a visszataasztító külsejű hülye murio feladata volt a mulattatás. Később a görög császároknál éppoly otthonosak voltak, mint a Karolingoknál. Fennmaradt az a hagyomány, hogy Nagy Károlyt Vernaulf nevű bohóca kísérte el minden útjában. Ekkor még a sakkjátékban a király közelében álló két futót bolondoknak (les frus) hívták, s Troyes városa magának olyan szabadalmat biztosított, hogy ő láthatta el bolondokkal a királyi udvart. Európában azonban keleti hatásra csak a kereszties hadjáratok után kap lábra a divatuk, főképpen Franciaországban és Németországban. Ez a divat aztán a fejedelmi udvarokból lassanként lefelé húzódott, s annyira elterjedt, hogy minden egyházi és világi úr várába beférközött egy olyan fizetéses alkalmazott, aki a bohóc nélkülözhetetlen feladatát teljesítette. Jelenlétük és szereplésük hozzátartozott a hatalom és a gazdagság külső csillogó képéhez. Voltaképpen kényelmes, dologtalan, sőt nagy előnyöket nyújtó hivatal volt, ezért a bolondkodásra hajlamosságot érző munkátlanok száma annyira elszaporodott, hogy a XV. század végén már szigorú rendeletek igyekeztek megfékezni a kóborló, féktelenkedő s az esztelenség kényelmes örve alatt visszaélésekre vetemedő bohócokat. Rendjük azonban nem szűnt meg a középkorban. Az újkor is átvette ezt a szokást, emlékezetüket számos adat őrzi. Így tudjuk, hogy I. Miksa császár Kunz von der Rosen bohócát nagyra becsülte. I. Ferenc francia király Triboulet és a zoltártfordító Marot Kelemen szellemességét igen élvezte, a szász választófejedelmek a 80 000 tallérra becsült goromba Claus Narrt tartották maguknál, II. Ferdinánd Jónás nevű bolondjának korlátlan szabadságot biztosított, II. Keresztély a Taubmann wittenbergi professzor ötletein mulatott, Richelieu híbornokot a szellemes Boisrobert szórakoztatta mindenféle udvari pletykával és tréfás anekdo-

tával, XIV. Lajos pedig jutalmakkal halmozta el Roquelaure herceget, akinek sok mulatságos percet köszönhetett. A XVIII. század végén a francia etikett egyszerre megrendíti helyzetüket és kezdi őket kiszorítani az udvarokból. Mária Terézia volt az első uralkodó, aki a bohóc hivatalát törölte a költségvetésből és szerepét véglegesen megszüntette.¹¹ Természetesen ez az evszázados divat, a tréfakedvelés szokatlan méreteit mutató művelődéstörténeti jelenség az irodalomban is számos nyomot hagyott. Itt gyökereznek a Gonella-tréfák, innen erednek Arletto facetiái, ide kapcsolódnak Eulenspiegel csínyei, s általában ebből a világból származnak azok a vaskos és darabos komikumú anekdoták, amelyeket a középkor és az újkor eleje számtalan példányban hagyományozott az utókorra.

A tréfák erjedésének korszaka ez, amikor egyrészt életkomolyság és kedélymélység, másrészt féktelen élvezetvágy és határtalan erkölcstelenség uralkodott az embereken. Maga az élet termékeny talaja volt a humoros elemek buja sarjadzásának. Először csak egyházi művekben üti föl fejét a tréfa, azután világi könyvekben is szóhoz jut, mégpedig olyan szabadon és zabolátlanul, mint soha többé azután. Ez a hang már Petrarcanál jelentkezik. A nagy humanista rendkívül szerette az anekdotákat, hiszen nemcsak a Valerius Maximust utánzó *Rerum memorandarum libri IV.* c. könyvét szötte tele tréfás apróságokkal, hanem más műveiben, sőt a leveleiben is szívesen mond el egy-egy sikamlós apróságot. A nála még észrevehető tartózkodás humanista utódainál korlátokat nem ismerő féktelenségbe csap át, s olyan tréfabeszédek kerülnek lejegyzésre, majd az első nyomtatványok közt kiadásra, amelyek mai nézőpontunkból minden képzeletet felülmúlnak. Durvaságuk és obszcenitásuk, mely a XV. és XVI. század anekdotájára olyan erős bélyeget üt, hogy nyomai még a XVIII. században is meglátszanak, a kor erkölcsi és lelki vetületének tekinthető. Meg kell érteni, hogy kiváltképpen a „férfiirodalom“ korszaka volt ez. Bebel biztosít arról, hogy semmi olyant nem ír le, ami komoly férfitársaságban előadható ne volna, munkája mégis tele van szennyes részletekkel. Frey és Montanus akkor közlik legfrivolabb elbeszéléseiket és legszemérmelenebb történeteiket, amikor munkáik előszavában erősen fogadkoznak, hogy meg nem sértik a tisztességes hangot. Olvasva munkáikat, más ízlés, más erkölcsi tekintetek, más vi-

lágsszemlélet körében érezzük magunkat. Ez alól úgyszólván nincs is kivétel. Nemcsak a névtelen kompilátorokra jellemző ez a stílus. A világhírű nevek — Poggio, Bebel, Luther — sem tudták kivonni magukat e tónus alól, s nemcsak a férfiakat, hanem a nőket sem kímélték goromba tréfáikkal. Amit Gonella a ferrarai herceg feleségével a férj mulatságára elkövetett, igen éles világot vet arra, hogy e kor tekintetét nem ismerő vidám kedve milyen rakoncátlanul élvezte a tréfát. Sehol olyan világosan szembe nem tűnik, mint éppen ebben az időszakban, hogy az anekdota a kor világának belső tükörképe.

Amit Petrarca megkezdett, még tudatosabban, szélesebb stílusban és nagyobb művészettel űzte földije, a firenzei Bracciolini Poggio (1380—1459), a latin klasszikusok felkutatásában is elévülhetetlen érdemeket szerzett kiváló olasz humanista, az újkori anekdota európai hírű legkiemelkedőbb képviselője.¹² 1438 és 1452 között egy *Liber facetiarium*ot állított össze azokból az elbeszélésekből, amelyeket mint sekretárius a pápai kúriában hallott s azonkívül a Franciaországban és Angliában tett utazásai közben lejegyzett. Finom iróniával átszótt humor csillog az egy könyvbe csoportosított 273 elbeszélésen. Ezekre az jellemző, hogy élvezetüket semmi mellékes szempont nem zavarja. Nem akarnak tanítani, senki és semmi ellen nem irányulnak, sem pedig arra nem törekszenek, hogy bűnöket ostorozzanak, társadalmi bajokon segítsenek vagy bizonyos viszonyokat megvilágítsanak. Kizárólagos rendeltetésük a mulattatás és a felvidámítás. A reneszánsz esztétikájának megfelelően ez az új műfaj, a *facetia* a lélek felüdítésére — Jovianus Pontanus elmélete szerint „ad iocos et relaxationem animorum“^{12a} — irányul, pusztán élvezetet akar nyújtani, s arra törekszik, hogy a társaságban élő embert távol tartsa a pesszimizmustól és a világgyűlölettől.¹³ Ez az új kultúrában teremtett *facetia*, mely a francia *fabliau*-ban, az olasz novellában és a német *schwank*-ban azelőtt is élt, Poggionak köszönheti irodalmi megrögzítését és a hangsúlyt a poénre helyező rövid csattanós formáját. Az újkori anekdota senkinek sincs annyira lekötelezve, mint Poggionak, ki a jelentéktelen tréfás apróságot irodalmi rangra emelte, és művészi keretek közé vonta.¹⁴ Ennek megfelelően hatásának méretei is rendkívüliek. Első ismert kiadása év jelzése nélkül 1470-ben jelent meg, s még huszonhatszor nyom-

tatták ki. Józsi elbeszélései, eredeti tréfái és obszcén történetei, amelyek elsősorban a XVI—XVIII. század közönségét mulattatták — közülök azonban némelyik még a mai napig sem hervadt el —, korán, már a XVI. század elején angol, francia, spanyol és német nyelvterületekre is átterjedtek, majd később egészen a délszláv irodalmakig kalandoztak.¹⁵ Általában a régmúlt időknek alig van olyan anekdotatára, amely Poggio gyűjteményétől, a világirodalom e legerősebb hatású kultúrdokumentumától magát függetleníteni tudta volna. Noé 1798-i londoni kiadása, továbbá Semerau és Floerke német fordítása szolgál ma a tudományos vizsgálat alapjául.

Poggionak rendkívüli volt a hatása az összes humanista központokban, elsősorban természetesen a saját hazájában adott lendületet a népszerűvé lett facetiának. A nyomába lépő gazdag munkásságú Lodovico Domenichi 1548-ban megjelent gyűjteménye a XVI. században még 16 kiadást ért, s a tridenti zsinat Poggiót betiltó rendelete után versenytárs nélkül tartotta a népszerűséget.¹⁶ Hozzá hasonló sikert arattak Lodovico Guicciardini apoftegmaí (1565), amelyek a honukban megjelent 19 kiadáson kívül francia és német nyelven is nagy elterjedtségnek örvendtek. A Poggio-féle facetia hatása az olaszoknál a XVI. század végéig kísérhető. Természetesen sokat köszönnek neki az olasz novellisták is, így Matteo Bandello erotikus tartalmú novellái, a hozzá hasonló Morlini és az őt forrásul használó Straparola (*Notti*. 1550) frivol történetei. Malespini és Fortini szintén számos Poggio-elemet szélesített elbeszéléssé. Velük együtt Giovanni Sercambi (1347—1424) korábbi keletű novellái sem hagyhatók figyelmen kívül az anekdota tárgy történeti vizsgálatában. Valamennyien gazdag népies tréfaanyagot őriztek meg. Ezekben éppoly egyszerű, igénytelen humor mosolyog ránk, mint a középkori dominikánus szerzetesek példagyűjteményeiben.¹⁷

Nevezetesek még azok az olasz gyűjtemények, amelyek egyetlen személy köré fonták a tréfák változatos sorozatát. Híres tréfamester volt Barlacchia, Gonella és Piovano Arlotto. Mindhárman sok mulatságot szereztek nemcsak kortársaiknak, hanem a róluk megjelent könyvek révén a későbbi évszázadok olvasóinak is. Domenico Barlacchia mint firenzei népmulattató kerekedett hírnévre, Gonella pedig a ferrarai III. Miklós herceg (1383—1441) udvari szórakoztatója volt, „fabulator facetissimus sive ioculator maxime comis”^{17a},

amint Giovanni Pontano jellemzi a *De sermone* c. könyvében. A XVI. században nyomtatásban is megjelent facetiái igen szemléletes képet adnak arról, hogy micsoda mulatságokban lelte kedvét a trecento korának kedélyvilága. Mindkettőjüknel híresebb lett otthon és a külföldön Arlotto Mainardi firenzei pap. Őt a török Naszreddinnel és a német Pfaffen von Kahlenberggel vagy Eulenspiegelgel szokás összehasonlítani. Már hosszú élete alatt (1396—1484) sokat emlegették a tolakodókat lerázó, a zsigoriakat megszegényítő, a társaságot felvidámító talpraesett mondásait s a szegényeknek és a szorongatottaknak mindig segítségére siető nagy szívjóságát. Népszerűségét nem csökkentette, hogy misekönyvén kívül, amelyet emlékezetében hordott, más írást olvasni nem tudott, s hogy tréfái, amelyek találóan illenek az Arlotto (fajankó) keresztnevéhez, sokszor durvák és ízléstelenek. Facetiái már a XVI. században bejárták az egész nyugatot, s 1500 körül jelentek meg először nyomtatásban. Teljes gyűjteményüket azonban csak 1884 óta ismerjük, amikor a Giovanni Stradino (1480—1549) másolatában fennmaradt hiánytalan szövegének (203 fac.) kritikai kiadását Giuseppe Baccini, majd 1910-ben németül Albert Wesselski bocsátotta közre.

Az Olaszországból diadalmasan útra kelt humanista facetia a reneszánsz novellával egyidejűleg először Franciaországba, azután Németországba, majd Angliába vonult be. A franciáknál azonban a rövid facetia nem vert gyökeret, hanem a fabliau-któl is erősen befolyásolt gyűjteményekben a hosszabb lélegzetű és szélesebben részletező novella került az élre, s ez tudvalevőleg egy új novellastílus virágzásához vezetett. A facetia szempontjából még leginkább az 1460 táján keletkezett, a *Decameronra* támaszkodó, de Poggiót is kizsákmányoló *Cent nouvelles* jöhet tekintetbe, a későbbiek közül pedig főképpen Guillaume Bouchet *Les Serées* (1584) és Sieur d'Ouille *L'Élité des contes* (1641) igen népszerű könyveinek veszi hasznát az összehasonlító anekdotakutatás. Az előbbi C. E. Roybet, az utóbbi G. Brunet kiadásában áll a tudományos vizsgálat rendelkezésére. A humanista facetia iránt megvolt az érzék az angol irodalomban is.¹⁸ Ez a XIII. század óta a túlnyomóan francia forrásokból származó ko-

mikus elbeszélő tárgyak előtt állandóan nyitva tartotta kapuit. Poggio és Bebel hatása alatt 1526-ban az *A hundred merry tales* c. első angol facetiagyűjtemény keletkezik, majd Eulenspiegel nyomán a hozzá hasonló *Jests of Scogin* tréfasorozat lát napvilágot.

Általában mindenütt nagy az élénkség a humanista facetia körül, de legterebélyesebb virágzása kétségtávol a német irodalomban tűnik föl. Itt hiányoztak mindazok a külső körülmények, amelyek az olasz novella megfogalmazását segítették volna elő, viszont megvoltak azok a formai és tárgyi föltételek, amelyek a humanista facetia nagy kedveltségének szolgálták javára. Utat vágott neki Heinrich Bebel (1472—1518) tübingai professzor 1508-ban és 1512-ben kiadott gyűjteménye, amely három könyvben közel ötfélszáz facetiával lepte meg a finom élcet és a durva tréfát egyforma kedvvel hallgató közönséget. Anyagát a prédikációs könyvekből és a példatárakból merítette. Ezeknek száma azonban csekély azokhoz képest, amelyeket közvetlenül a nép szájából jegyzett le. Olyan módszerrel dolgozott, mint a modern folklorista. Amit a kocsmában, a plébániákon s a kolostori ebédlőkben hallott s jellemzőnek talált, a Poggio formájához alkalmazkodó rövidséggel és csattanós éllel klasszikus latin nyelvbe tömörítette. Különösen a papokkal és a parasztokkal gúnyolódik, majd szeretetreméltó vidám tréfákat úz szűkebb hazájának lakóival, a svábokkal, anélkül azonban, hogy bárminemű tendenciával is gyengítené az egészséges néphumorból és üde kedélyből fakadó facetiának frapáns hatását. Bebel könyve éppoly nagy sikert ért el, mint a pápai titkár *Liber facetarium*-ja. Nemcsak a XVI. század schwankgyűjteményeinek szerzői, az Eulenspiegel és a Schiltbürger írói, hanem Hans Sachs és Fischart is gyakran fordultak tárgyért jóízű történeteikhez. Félreismerhetetlen hatása Lutherre is kiterjed s még távolabb Abrahám a Sancta Clara (Ulrich Megerle, 1642—1709) híressé vált, sajátosan egyéni és népies stílusú prédikációin is megérzik. Csattanósabb darabjait az utána következő gyűjtemények annyiszor lemásolták és kizsákmányolták, általában az európai művelt népek anekdotairódmára még a mai napig is kellőképpen nem méltányolt oly nagyarányú befolyással volt, hogy Poggio mellett őt kell tekintenünk a mai anekdota legnagyobb hatású

tárgyi és formai megalapozójának. A Bebermeyer kritikai szövegkiadása és Wesselski jegyzetes fordítása ad útbaigazítást vonatkozásainak széles területén.

Érdekes, hogy a *facetia* Bebel után további fejlődést már nem mutat. Othomar Luscinius humanista 1524-ben megjelent *Joci ac sales mire festivi* c. gyűjteménye, amely jobára klasszikus forrásokból szedte össze anyagát¹⁹, és Johannes Gastius 1541-ből való *Sermones convivales*, amely csak a megelőző szerzőket, így Poggiót, Bebelt és a *facetia*t didaktikailag értékesítő Erasmust (*Colloquia familiares*, 1522, *Apothegmata*, 1531) szemelgette ki, csupán tudós kompilációknak tekinthetők. Mintha teljesen kiszikkadt volna az eredetiségük, folyton csak másokat ismételve, állandóan könyvekből merítgetnek. Az élő néphumorral kapcsolatukat feladják, az eredeti formával szakítanak, egyre terjedelmesebbek lesznek, a Poggio-féle művészi szempontokról megfeledkeznek. Mindennek az lesz a következménye, hogy a kényelmesen részletező anekdota lassanként elnyomja a *facetia* csattanós élet. Ebben a hanyatló állapotban tengődve tart a XVI. században, amint Hulsbuch 1568-ban németből készített *Sylva sermonum* c. gyűjteménye és Nicodemus Frischlin 1600-ban megjelent utolsó *facetia*skönyve bizonyítja. Ezek már csak az obszcenitásban tartanak kapcsolatot a műfaj gyökereivel.

A németeknél a humanista *facetia* virágzásával párhuzamosan s részben hatása alatt a XVI. század folyamán a prózában feloldódó középkori *schwank* is nagy lendülettel tör elő. Egyik legjellegzetesebb képviselője a világhírű Eulenspiegel-tréfasorozat. Először 1483-ban foglalták írásba, de ki nyomtatására csak a következő évszázadban (1515 és 1519) került sor. A benne foglalt 96 tréfában a néphumor természetes vidámsága tombolja ki magát hangos kacagásban. Eulenspiegel a nép hőse, aki a méltánytalanságokat megtorolja, az igazságtalanságokat ostorozza, az úri gőgöt megalázza. Sok tréfacsinálónak emlékezete maradt ránk, de egyik sem áll oly közel a nép kedélyvilágához, mint az agyafúrt tréfákban kifogyhatatlan leleményű Eulenspiegel. Ő nem udvari mulattató, nem is pap vagy tudós, mint nagy családfát hajtó rendjének többi tagjai, akik elmességükkel környezetük felvidámítására törekedtek, hanem közönséges kópe, aki az alacso-

nyabbrendűek körében, leginkább a kézművesek társaságában úzi gonosz csínyjeit. Bár szóban és tettben rendkívül durva, akárcsak a kor és a környezet, melynek ízlését és erkölceit mutatja, oly szeretetreméltóan és tudatosan követi el tréfáit, hogy sokszor még a szenvedő fél is barátai közé szegődik. Ezekkel a tulajdonságaival hódította meg a kedélyeket és tartotta fenn nevét, míg bolond társainak emlékét az idő csaknem teljesen feledésbe takarta. Vándorútja behálózta az európai irodalmakat. Alakját, szellemét és modorát különféle neveken mindenütt ismeri, évszázadok óta állandóan emlegeti a néphumor.²⁰

Az alantasabb színvonalú burleszk eseményeket nemegyszer novellává bővítő prózai schwank fejlődésének megindítója azonban jóval korábbi időkre visszanyúló alapokon a Johannes Pauli ferencendi barátnak (1455—1530), a strassburgi klostrom gvardiánjának 1519-ben már készen lévő, de nyomtatásban csak 1522-ben megjelent nagyhírű *Schimpf und Ernst* c. gyűjteménye volt. 700 elbeszélésből álló munkája (a későbbi kiadások még újabb 178 történettel gyarapították) e kor erkölcstörténetének leggazdagabb adattára. Dorgáló, szórakoztató és oktató históriáit egyrészt az egyházi emberek kedélyének ébrentartására sorakoztatja fel, másrészt azért, hogy a várurakat a tisztességes élet követésére sarkallja. Hősei szerzetesek, nemesek, parasztok, mesteremberek és tudósok. Furcsa történeteivel megnevettet s mély igazságokra eszméltet. Anyagát a görög és a latin klasszikusokon, egyházatyákon és Petrarcan kívül főképpen a prédikációs irodalomból, itt is elsősorban Bromyard összefoglaló munkájából merítette. Nem tett egyebet, mint a céljának megfelelő példákat és történeteket kiemelte a homiletikai keretből, s erősen népies jellegű stílusban önállósította. A középkori prédikációs schwank rajta keresztül kezdi meg végeláthatatlan vándorútját az egyetemes anekdotairodalomban. Az obszcenitást neki éppúgy szemére lehet hányni, mint Poggionak és Bebelnek. Nem riad vissza tőle, ha azt hiszi, hogy javíthat vele, amint Poggio és Bebel is kész mindig a legsikamlósabb utat járni, ha úgy látja, hogy vele vidám nevetésre ragadhat. A hanyatló egyházzal szemben kifejezésre jutó határozott álláspontja a reformáció idejében különösen kedvelté tette az elzászi barátnak a protestáns prédikátoroktól is sokat for-

gatott és idézett könyvét. Hatását még ma is emlegetett számos anekdota őrzi. Az egyedül hiteles editio princepsből két kritikai kiadás készült: 1866-ban Osterley és 1924-ben Bolte tette közzé igen gazdag jegyzetanyagát.

A *Schimpf und Ernst* nyomán a következő évtizedekben virágzó schwankirodalom keletkezik. Paulitól függetlenül szerkesztette Georg Wickram burgheimi városi írnok az 1555-ben megjelent *Rollwagenbüchlein*t. Ez azért jelentős, mert irodalmi források mellőzésével az életből merítette tartózkodó ízléssel kidolgozott elbeszéléseit. Az első kiadás 67 története a későbbi lenyomatokban 111-re szaporodott, de ezek is Wickramtól származnak, amint Bolte az 1903-ban készített kritikai kiadásban igazolta. A *Rollwagenbüchlein* a *Schimpf und Ernst*éhoz hasonló kedveltségre tett szert: a harmincéves háború elejéig 30 kiadása jelent meg, s Hans Sachs 11 mesterdalához kölcsönzött belőle anyagot. Hatását már a megjelenését követő esztendőben érezte: belőle vett indítékot Jakob Frey, az elzászi Maursmünster kisváros úrnoka az 1556-ban kiadott és még 11-szer lenyomtatott *Gartengesellschaft* összeállítására. Alaposan kiaknázta a Poggio, Bebel és Pauli gyűjteményeit, úgyhogy 131 elbeszélése közül csak 17 tekinthető saját élményének, amint Bolte az 1896-i kritikai kiadásának bevezetésében kimutatta. Egészében a kispolgári és a parasztlelet jellegzetes vonásait örökítette meg, azt az ígértét azonban, hogy nem beszél olyanokat, amiket asszonyok és hajadonok előtt elmondani nem lehetne, nemcsak meg nem tartotta, hanem szemérmetlen históriáival még a forrásainak mosdatlanságát is túlszárnyalta. Frey hatása tovább ágazott. Közvetlenül nyomába lépett a Martin Montanus *Wegkürzere* 1557-ben (kiadta Bolte 1899-ben), a lipcsei Valentin Schumann *Nachtbüchlein*ja 1559-ben (kiadta Bolte 1893-ban), azonkívül Fischart és Hans Sachs is többször merített belőle. Bár ők is erősen elhatározták, hogy tisztességes hangúak lesznek, sokszor még Freyt is fölülmúlják az obszcenitásban. De mindkettővel szemben elnézőbbek tudunk lenni, ha a gyilkosság miatt 1561-ben kivégzett Linderer *Katzipori* és *Rastbüchlein* c. gyűjteményét (kritikai kiadása megjelent 1883-ban), századának legszennyesebb termékét olvassuk. Legterjedelmesebb és egyszersmind legutolsó nagyszabású schwankgyűjtemény a Hans Wilhelm Kirchlof spangenbergi várgróf

Wendunmutbja (kiadta Osterley 1869-ben). Első része 1563-ban jelent meg, az utolsó, hetedik része pedig 1603-ban, szerzője halála évében. Valamennyi közt a legtarkább, történeti elbeszélések, apoftegma, novellák, mesék, facetiák a legnagyobb összevisszaságban váltakoznak benne. Nagyrészt népies hagyományok összeírása, s így jelentékeny hatással volt a későbbi gyűjteményekre. Azért is becses munka, mert nélkülözhetetlen anyagot nyújt a kor erkölcsi képének meglátásához.²¹

Ezzel zárul a schwank fejlődésének és virágzásának kora. A XVII. században hanyatlás áll be. Több-kevesebb ízléssel készült kompiláló munkák végeleáthatatlan sora következik.²² Ez az időszak semmi újat nem hoz, csupán az elmúlt idők anyagán élösködik. Az érdeklődés nem csappan meg a facetia- és a schwankelemek iránt, de az ilyen irányú munkák tartalma már egészen a korszellemhez módosul. A mulattatás s a vele együtt járó esztétikai élvezet keltése egyre jobban háttérbe szorul. Helyébe lép az erkölcsi hatás keresése s az olvasók ismereteinek gyarapítására irányuló didaktikus törekvés. Ekkor jelennek meg rengeteg számmal azok a gyűjtemények, amelyek a csodálatos és a borzalmas elemeket tolják előtérbe. A pokolról, halálról, ördögről, az ég és a föld csodáiról, távoli országok mesés dolgairól, a tengerentúli népek különös szokásairól, árvizekről és földrengésekről, visszataszító gonosztettekről és kivégzésekről szeretnek leginkább beszélni, majd a nagy emberek életéből és a hősök kiváló tetteiről mondanak el anekdotás históriákat. Az érdekességet abban keresik, hogy anyagukat közben-közben bibliai történetekkel tarkítják. Ehhez a változatos, sokszor ellentmondó dolgokról egybeerőszakolt és merev doktrinér stílusban vezetett tartalomhoz rendszerint moralizáló értekezés vagy legalábbis egy jámbor közmondás van függesztve. Minden törekvésük a tanító és erkölcsi szempontok szolgálatában áll, nyoma sincs bennük a kedélynek.

Bármennyire is elhatalmasodott ez az irány, elnyomni mégsem tudta a természetes humor ki nem irtható megnyilatkozását. Ezért ennek a századnak is megvannak, bár kevesebb számmal és jelentéktelenebb értékkel, a maga mulattató gyűjteményei. A Melander 1600-ban megjelent *Jocoseriája*, Sommer *Emplastrum Cornelianum* (1605)²³, Lündorf *Wies-*

badische Wiesenbrunnlein (1610—11) c. gyűjteménye²⁴, Zingref nagyhatású apoftegmatára (1628—31) és a század közepén Memel *Lustige Gesellschaftja* (1656—57) szoros kapcsolatban a múlttal tovább ápolják a humanista facetia és a német schwank hagyományait. Eredetiség már alig van bennük. Nem az élő anyagból merítenek, hanem könyvekből gyűjtik össze anyagukat. A lelkiismeretesebbek még visszamennek az eredeti forráshoz, Poggióhoz, Bebelhez, Paulihoz, Luscinius-hoz, a legtöbb azonban másod- vagy harmadkézből egyszerűen csak kiírja a neki tetsző darabokat. A legszemérmetlenebb kompilációk kora ez, amikor a folytonos ismételtetéssel a variációk végeláthatatlan sora keletkezik. „Die Büchersreiber sind zum theil wie die Guckguck — jellemzi Harsdörfer az ilyen könyvszerzőket —, einer guck den andern nach, und wenn man einen hört, so hört man sie fast alle.“²⁵ De elítélendő eljárásuk ellenére sem tagadható meg tőlük az az érdem, hogy éppen ezzel a ragadozó módszerükkel szakadatlanul életben tartották mindazt az eredeti frissességében soha el nem hervadó anyagot, melyet a középkor és az újkor első százada kiváló érzéssel összegyűjtött és feljegyzett. Az a törekvésük pedig, hogy viszonylag szűk terjedelmükbe minél több anyagot szorítsanak be, a hosszú elbeszélések mellőzésére, megrövidítésére és mondanivalóik tömör kifejezésére készítette őket. Így előnyben kezd részesülni, majd lassanként tudatossá lesz a humanista facetia formája, az anekdotás elem jellemző mozzanatainak kiemelése s csupán a jókedv felderítésére irányuló rendeltetése.

Az az irányzat, amely a XVII. század közepén már a facetia- és schwankmotívumokat pregnáns élccé igyekszik tömöríteni vagy anekdotává individualizálni, egyre erősödik, nagyobb tért hódít és irányt jelöl, úgyhogy a XVIII. században már kialakul a modern anekdota két lényeges vonása: a minél szűkebbre szabott formai keret s a komikus elem csattanós kiélézése. A XVII. századnak jutott feladatául, hogy ennek az elvnek megfelelően átdolgozza, átsimítsa, megrövidítse, összevonja, vagyis teljes mértékben újraírja az előbbi korok anyagát. Ez a magyarázata annak, hogy a XVIII. század közepén minden népnél és minden irodalomban az új

szempontoknak és a kor igényeinek megfelelően a facetia és a schwank motívumait átértékelő anekdota hatalmas előretörése tapasztalható. A század elejétől a század közepéig egymás nyomába lépnek az új gyűjtemények. Közülök néhány a sok kötetes terjedelmével, változatos tartalmával, darabjainak formás rövidségével és újszerűségével vonja magára figyelmünket. A franciáknál 1767-ben egy kétkötetes, több mint ezer anekdotát tartalmazó *Dictionaire d'anecdotes* jelenik meg. Ezt még ugyanabban az évben németre fordítják, és hosszú évtizedeken át kapva kapnak rajta az anekdota szerkesztők. Ma is hozzá kell fordulnunk, ha a XVIII. század újjáformálódott anekdotaanyagáról akarunk tájékozodni.²⁶ A németeknél egyszerre két nagy gyűjtemény kel útra. 1764 és 1772 között Friedrich Nicolai berlini könyvkereskedő a hét-kötetes, közel két és fél ezer anekdotát tartalmazó *Vade Mecumot* bocsátja ki, s ez akkora sikert arat, hogy még befejezése előtt új kiadásai válnak szükségessé, svédre is lefordítják, majd illegitim kezek három új kötetet toldják meg.²⁷ Vele egyidőben jelent meg Kölnben 1768 és 1772 között a kilenc kötetes *Neuer Bienenkorb*. Anyaga nagyrészt egyezik a két előbbivel. Ezek a gyűjtemények legteljesebb összefoglalásai annak az óriási méretű anyagnak, amely évszázadokon át különféle formákban és változatokban egyik helyről a másikra vándorolt. Különösen jellemző rájuk, hogy tartalmuk jórészt a régi anyag modernizálása, s így többé már nem a XVI. és XVII. század elavult gyűjteményei, hanem ők a közvetlen forrásai az utánuk következő anekdotáskönyveknek. A középkor legtávolabbi idejébe nyúló tréfás motívumok áthozatalában s a mai tudathoz kapcsolásában is szerepet töltek be azon a területen, ahova hatásuk kiterjedt.

A modern anekdotatípust a XIX. század nagy megértéssel fogadja, s áttekinthetetlen hosszú sora indul meg az anekdotáskönyveknek, amelyek mindenütt kapós és népszerű olvasmányoknak bizonyulnak. Egyik alig különbözik a másiktól, mert időszakonként Európa-szerte ugyanazon anyag ismétlődik meg bennük abban a folytonos kicserélődési folyamatban, amely az anekdotát egyik helyről a másikra, egyik

néptől a többihez szállítja és közvetíti. A jelentéktelen szürke könyvek tömegéből csak a német Karl Julius Weber nyolckötetes híres *Demokritusa* (1832—1835) emelkedik ki, a múlt század első felének enciklopedikus jellegű gyűjteménye, tele szellemmel, élccel, kedéllyel s átszöve egy sereg példával, anekdotával és idézettel. Belőle nemcsak a kortársak, hanem az utódok is sokat tanultak és merítettek. Francia esprit és az enciklopédisták szelleme jellemzi a nevető filozófust, aki a felvilágosodás eszméinek csinált hatásos propagandát a romantika korszakában.

Az érdeklődés a század második felében még csak fokozódik. Ekkor egyrészt az élclapok adnak helyet az anekdota virágzó életének, másrészt a folklór tárja fel a néphumor érdekes és gazdag területeit. A nagy szorgalommal végzett népköltési gyűjtések az egész világon a primitív kedélyvilágban még élő ősrégi tárgyakkal rengeteg olyan anyagot hordják össze, amelyről azt hittük, hogy évszázadokkal azelőtt a könyvekben véglegesen elhantolódtak. Ugyanakkor a tudomány figyelme is ráterelődik a műfajra, s az összehasonlító irodalomtörténeti és tárgytörténeti vizsgálat nemcsak a múltat födi fel a legérdemesebb anyag kritikai átkutatásával és kiadásával, hanem azt is észreveszi, hogy a vándoranekdoták nyugati élete kelet felé folytatódik tovább, s az ezer meg kétezer éves gyűjteményekben találja meg sok modern tárgy ősi alapformáját. A *Pancsatantra*, a *Hitopadesa*, a *Katharatnakara*, a *Somadeva*, az *Ezeregyéjszaka* és más keleti gyűjtemények, mint pl. a XIV. században élt török Naszreddin nevéhez tapadt jellegzetes kópéságok és tréfák az anekdota múltjának, kapcsolatainak és forrásainak szempontjából sok anyagot és tanulságot szolgáltatnak, s erősen kikezdi az anekdotát sokra becsülő, hathatósan támogató és fejlesztő romantizmusnak azt a felfogását, amely az anekdotában megnyilatkozó vonásokat nemzeti sajátóságokként tekintette és értékesítette. A mulattató célzatú anekdota így válik napjainkban tudományos kérdéssé. Kitűnik a világot átfogó vándorló természete, ami aztán új szempontokat jelöl ki s új érdeket kölcsönöz a szellemi élet elmúlt évezredeiben mindig és mindenütt élő anekdota értékelésének és megbecsülésének.

II A MAGYAR ANEKDOTA TÖRTÉNETE

1

A magyar anekdota nyomai a XV. század végétől a XVIII. század közepéig régi irodalmunk területén szétszórta jelentkeznek. Összefüggő kép ebben az időszakban nem rajzolható róla. Még nincs önállósága, maga várta útja s a fejlődés irányába tartó öntudata. Kezdetben csak esetlegesen tűnik föl prédikációkban, erkölcsi iratokban, polemikus tartalmú fejtegetésekben, általában a vallásos irányú művekben. Másodrangú, mellékes rendeltetéséből lassú léptekkel halad az önállósulás felé. Először a XVII. században találkozunk olyan tartalmú könyvekkel, amelyek műfajilag már az anekdota területére nyúlnak át. Ezek is jobbra alárendelt szerepet töltenek be, oktató vagy intő célzatot szolgálnak. Eleinte jelentkező formája jórészt az erkölcsi szempontokra tekintő példa vagy a tanító irányú apoftegma. Évszázadoknak kellett elmúlnia, míg az érdek nélküli anekdota szabad terjeszkedést nyer irodalmunkban. Kezdeti időszakában kizárólagosan a vallásos irataink környékén helyezkedik el, s a prédikációsgyűjteményeken keresztül vonul a napjaink felé húzódnó útja. Ez nemcsak nálunk, hanem általában az anekdota fejlődésében és alakulásában egyetemesen tapasztalható jelenség. A kor értelmi és érzelmi világát lekötő hitélet szempontjaihoz igazodik mindaddig, míg a közfelfogás és az irodalom világiasabb szelleme módot nem ad tulajdonképpeni lényegének, a szórakoztatásnak és mulattatásnak minden egyéb mellékes céltől független érvényesítésére.

Története a kódexeinkben szétszórta tanító célzatú s erkölcsi vonatkozású példákkal kezdődik. Ezek az istenes és jámbor elbeszélések, amelyek részint önálló gyűjteményekbe csoportosulnak, részben prédikációkba illeszkedve jelentkeznek, a kiváló szellemektől művelt legdivatosabb középkori műfajokhoz tartoznak. Abban az időben, amikor a nagy tömegeknek szóló fejtegetések nem dogmatikai érvekkel, hanem az értelemhez könnyen hozzáférhető meggyőzéssel dolgoztak, egészen különleges szerep jutott ezeknek a kis történeteknek. Az a jellemző rájuk, hogy nem mindig a szent histó-

riákból merítették a tárgyukat. Igen sokszor a tartalomtól kirívó, egészen világias színezetű humoros apróságok voltak. Nem régen a középkor latin példatáraiból összeállított két igen jellegzetes gyűjtemény jelent meg.²⁸ Egyik a szerzetes szerzők latin műveiből a mulatságos anekdotatárgyakat szemelgette ki, a másik pedig azokat a meseszerű történeteket hordotta össze szintén középkori latin munkákból, amelyek a folklór szempontjából még ma is különös figyelemre és érdeklődésre tarthatnak számot. Ezt a két kiadványt olvasva, s a kimeríthetetlen gazdagságú latin példatárak rengetegekben járkalva, nemcsak az tűnik föl, hogy a világias szellem az egyházas műveket is áthatotta, hanem arról is meggyőződhetünk, hogy az anekdotázgatás ebben az időszakban valóságos virágkorát élte. Ez a szellem a pusztulástól megmenekedett középkori magyar nyelvű irodalmunkból is, bár csak halvány képét őrzi az akkori szellemiségnek, elég élénken és határozottan verődik vissza. A kódexeink önálló jellegű és prédikációkba szőtt elbeszélései, amelyeket a magyar anekdota első irodalmi feljegyzései közé számíthatunk, a tanulságos és kedélyes történetekhez vonzó középkori latin prédikációs- és példairodalom közhelyeivel függnek össze, s arról tanúskodnak, hogy ez a szellemi irány nálunk is követésre és kedveltségre talált.

A mi példáink legnagyobbbrészt egyházas jellegű szent történetek, de azért egy-két humoros vidámság, amilyenekkel Vitry prédikációi, Herolt szentbeszédei és Bromyard példatára százszámra vannak tele, a mi komoly és szigorú szellemű szövegeinkben is helyet talált. A Cornides-kódex egyik prédikációja pl. a pápához gyóntatási engedélyért folyamodó apácákkal tréfálkozik, akik egy napig sem tudják a titkot megőrizni, a másik helyen pedig azt a most is élő anekdotát olvassuk, hogy Krisztus a halála után azért jelent meg először a fecsegő asszonyoknak, hogy feltámadásának híre minél gyorsabban terjedjen szét a világon. Ilyesféle kedélyes apróságok, amelyek mindenütt szétágazva még napjainkban is virágzanak, különösen bőven olvashatók a világhírű magyar ferencesnek, Temesvári Pelbártnak itthon és az idegenben számtalan kiadásban kézen forgó s nagy hatást betöltő prédikációskönyveiben. Az akkori egész világra kiható magyar szellemet ennek az iránynak művelésében és mélyítésében ő

képviseli az anekdotakutatás legfigyelemreméltóbb forrásai közé tartozó páratlanul gazdag anyagával.²⁹

A tréfabeszéd vagy fabulázás tehát, ahogyan régente a magyar köznyelv nevezte a mai értelemben vett anekdotát, már a középkorban élt nálunk, sőt a nyugati szellemmel teljesen egyező irodalmi feljegyzésre is talált. De még más nyomok is bizonyítják kapcsolatainkat azzal a zabolátlan jókedvvel és vaskos komikummal, amely igen alkalmas talajt talált a középkor mélyre nyúló szellemi, gazdasági és szociális átalakulásában. Okleveles adatok igazolják, hogy a középkorban nálunk is megvolt az udvari mulattatók intézményszerűen virágzó rendje. V. László magyar királynak egy Kilián nevezetű udvari bolondjáról tudunk, aki Boroszlóban Podjebrád Györggyel kezdett ki azért, hogy ő is miért nem követi a katolikus vallást.³⁰ Mátyás király udvari bolondjáról sok mese él a hagyományban, Bonfinius is megemlékezik róla.³¹ Fel is tételezhető, hogy a magyar reneszánsz uralkodó fényes és külföldies udvarából nem hiányzott a tréfás bohóc, az akkori fejedelem közvetlen környezetének nélkülözhetetlen tartozéka. Ezek különösen a Jagellók udvarában érezték magukat otthonosan. Azt olvassuk egy helyen, hogy II. Lajosnak az egri főispán madarászó sólyma és egyik udvari bolondja annyira megtetszett, hogy tulajdonába vette őket, s ennek fejében elengedte a főispán 40 000 forint adósságát.³² De nemcsak az uralkodóknál, hanem a középkori magyar udvarok háztartásában is szokásos volt a tréfás szórakoztató és népies bohózatokkal mulattató histriók tartása és megbecsülése. Ismerjük is egy ilyennek a nevét egy 1337-i oklevélből Tamás histrió személyében, aki a nagymihályi Kaplyonoknál földet kapott érdemes szolgálatainak jutalmául.³³ A trencsényi várban és Keresden megmaradt és most is látható az udvari bohóc lakása.³⁴ A rendes alkalmazottakon kívül voltak még olyan vándorbohócok, akik kényük-kedvére barangolták az országot, és szabadszájúságukkal, sokszor trágár mókázásukkal megbotránkozást keltek, és kihívták maguk ellen az egyház üldözését. A Fülöp-féle budai zsinat szigorúan megtiltotta a papoknak, hogy histriókat, mimusokat és jokulátorokat, azaz bohócokat és tréfaűzőket hallgassanak.³⁵ Jellemző az elhatalmasodott divatjukra, hogy a Virginia- és a Nádorkódex az igrices beszédet is³⁶ a nyelv huszonnégy bűnei közé sorolja.

Közelebbi adatok nem maradtak ránk, s így nem tudunk róluk annyit, mint az irodalmilag is megörökített olasz, francia és német társaikról. Az egyforma szellemi föltételek azonban egyforma dolgokat szoktak eredményezni, s ezért azt kell hinnünk, hogy a mieink sem úzhatték uraikkal választékosabb tréfákat, mint amilyenekkel szórakoztatta a XV. században Gonnella III. Miklós ferrarai herceget, Triboulet I. Ferenc francia királyt, Klaus Narr Böles Frigyes szász választófejedelmet, az olasz Barlacchia és a német Eulenspiegel pedig a maga kocsmái és utcai közönségét. E sajátságos művelődési állapot irodalmi termékeit a román népek facetiának, a germánok pedig schwanknak és jestsnek nevezték. Régi nyelvünk az ilyesféle előadást, amely a vásári sokadalmak s a várurak termeiben összesereglett vendégség mulattatására szolgált, a közhasználatból azóta kiesett trufa szóval jelölte meg.³⁷ Írásos trufák nem maradtak ránk, de a szó élete és használata a középkori európai művelődéssel kapcsolatban álló magyar élet tréfakedvelésére és bőségére vet világot. Mindenesetre sajnálatos kell megállapítanunk, hogy a középkor és az újkor fordulóján mintegy száz évig virágzó humanista facetia, mely a művészi formájával és a sikamlós tartalmával, és a schwank, mely a formátlanságával és gyakran trágárságával a kor erkölcsi képét és zilált lelki vonásait mutatja, ha élőszóban ismeretes is lehetett, de nem telepedett meg az irodalmunkban. A nyugati népeknél a tréfás kedv megszámlálhatatlan sok gyűjteményt termelt, nálunk azonban a trufából semmi sem került följegyzésre.

Bár adataink nincsenek, de a XV. század olasz—magyar kapcsolatainak élénkségéből, a következő században pedig a reformáció erős német összefüggéseiből jogosan gyaníthatjuk, hogy az akkor már a nyomtatott gyűjtemények útján könnyen terjedő tréfák hozzánk is eljutottak. Hunyadi János a harci zaj között Poggio humanista írásaiban keresett felüdülést³⁸, s a pápai szekretárius egyik tréfája Janus Pannoniusnál is visszhangot keltett. Semmi kétség sem lehet abban, hogy azok az élcek, melyeket az olasz irodalom kötettségűre jegyzett le a reneszánsz idejében, a budai vár rokon szellemű előkelő környezetébe is átkerültek. Lejegyzésükre azonban senki sem gondolt, később pedig megörökítésüket a korszellem nem tudta összeegyeztetni az irodalmiság fogalmával. Az a jelenség azonban, hogy a XVI. és XVII. században komoly tartalmú

irodalmi műveinkbe is becsúszik a tréfás anekdota, sokkal szélesebb terjedelmet sejtet, mint amekkorát a hiányos adatok körülfoznak.

Ilyen nyomok rendszerint azoknál az íróknál jelentkeznek, akik a tárgyi érdekességekhez különösebb vonzalmat éreztek, s a néphumor iránt természetes hajlamossággal rendelkeztek. Ilyen volt a XVI. században Bornemisza Péter semptei prédikátor. Az *Ördögi kísértetekről* szóló munkájában és Postilláinak különböző helyein sok nevezetes tárgyat jegyzett föl, több anekdotát örökített meg, sőt nemegyszer olyan tragár történetek elbeszélésére vetemedett, amelyek a mai ízlésünkben kibírhatatlan hatást keltenek. Ezeket ő jó szándékkal, a bűntől elriasztó törekvéssel írta le, azt gondolva, hogy „ez fele Historiac oluasasa penig sokszor ostor nekülis fel indit az bünne es az Isten haragianac ismeretire, azert tanuld ezekbölis latni, ismerni es vtalni az bünöket“³⁹. Nem csodálkozhatunk Pázmány Péteren, hogy alig tudott szavakat találni felháborodásának kifejezésére. „Bornemisza Péter nevezetes prédikátor — így nyilatkozik róla — az ördögi kísértetekről oly rút mocskos dolgokat írt, hogy az ördög sem írhatott volna szemérem nélkül ily mosdatlan ocsmányságokat. Én azért először a tisztesség-beli személyeket megkövetvén, az élő Isten nevével arra kérem a keresztény olvasót, hogy azok latorságiból, pokolra-vivő, szidalom és gyalázat érdemlő cselekedetekből gonoszra-való szabadságot ne vegyen.“⁴⁰ Ezeknek az elítélő szavaknak van is jogosultsága, mert csakugyan úgy áll a dolog, hogy irodalmunkban sem azelőtt, sem később a XVI. századi trufa jellegét sejtető hasonló obszcén dolgok nyilvánosságra szánt műben írásba nem foglaltattak. Igazságtalanok lennének azonban, ha ezt az eljárást a mai ízlés és a mai erkölcsi tekintetek alá vetnék, s nem a korszellemből próbálnák megérteni. Bornemisza Péter föltétlenül ismernie kellett az akkor elemében divatozó facetia és schwank féktelen hanghordozását, hiszen ez éppen az ő századában tombolta ki magát korlátlan modorban és szabadszájúságban. Bármennyire is megütközünk tehát a magyar prédikátor egynémely fabuláján, elnézésesf kell lennünk az anekdotaanyagunk legrégebbi alaprétegében meghúzódó és ízléstörténeti szempontból is figyelemre méltó darabjaival szemben, mert bennük annak a világnak halk visszhangja üti meg a fülünket, amelyet a humanista facetia és a német schwank hatásköre vert föl az akkori mű-

velődés legnyugatibb peremére eső magyar környezetünkben. Ennek a szellemnek uralma és otthonossága a magyar légkörben még más adatokból is kitűnik. Éppen Bornemisza Péter volt az, ki a szóban forgó munkájában egypár igen értékes megjegyzést tett a népies mulattató olvasmányok korabeli olvasottságáról. Az ördög álnok mesterségei közé számította azokat a históriákat, amelyek Markalf sibságáról, Trágár Balázsról s a Németországban nagy híres Eulenspiegelről a maga idejében keringettek. Az istenfélő emberek szavának nincs is már helye a nagy urak asztalánál — írja elégedetlenkedve —, de amit ezek a históriák mondanak, a méznél is edesebben hangzanak. Pedig — inti Bornemisza a híveit — „maga ez ektelen trefalo mulatsagual el szakasztya az iduösségre ualo vigyazastul aztis az ki mieli, azokatis kic az felekbe gyönyörködne. Es az pokolnac öröc riuasual fizeti meg az ektelen katzagasokat.”⁴¹ Ezekből a megjegyzésekből nemcsak az világlik ki, hogy a legcsalafintábban mulattató Eulenspiegel-schwanksorozat híre és ismerete már a XVI. században eljutott hozzánk, hanem az is megállapítható, hogy volt egy *Trágár Balázs* nevű népkönyvünk, melynek a hiányos adatokból is kitetsző tartalma és jellege hősének sokatmondó nevéből könnyen rekonstruálhatónak látszik. Legalábbis a Bornemisza kivonatolásában megőrzött két szemelvénye azt a benyomást kelti, hogy elveszett könyvünk meglehetősen durva trufákat, az Eulenspiegel-históriák valamilyen magyar változatosorát tartalmazhatta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy éppen ez az időszak telepíti le nálunk a *Salamon és Markalf* keletről származó, de a középkor komikumában igen neki való talajra talált paraszti tréfabeszédeit, amelyek századokon keresztül keltenek tetszést a magyar olvasókban, akkor elég világosan láthatjuk, hogy már a XVI. században nem volt tőlünk idegen az a szellem, sem az a kedélyvilág, amely akkor Európa-szerte a népies gyökerű tréfák hangos röhejt fakasztó élvezetében gyönyörködött. Ennek ismerete derűsebb vonásokat vegyít a reformáció századának komor színű lelkivilágába.

A XVI. század hézagosa adataival szemben a XVII. század bővelkedni kezd már olyan forrásokban, ahol anekdotás történetek, apoftegma s más nevezetes vándortárgyak lelőhelyeire bukkanunk. Ilyen elsősorban a Pázmány Péter 1636. évi nagy prédikációsgyűjteménye, de a *Kalauza* és a vitairatai is hasznosan forgathatók a tárgyi érdekességek szempontjából.

Pázmány a dogmatikai érvek és a szentatyák bizonyítékai mellett nem vetette meg a hallgató vagy az olvasó értelmét egyszerűre és közvetlenül megragadó népszerű példák erejét sem. Amikor prédikációiban és egyéb írásaiban ezeket bőven halmozta egymásra, ugyanazt az utat és módszeres eljárást követte, melyet a középkori hitszónokok helyes lélektani érzeke szabott meg a tanítás módszeréül. Amint ezek azt tartották, hogy az aluszékony lelkek fölverésére nincs jobb eszköz a figyelmet felébresztő és lekötő példánál, úgy Pázmány is célravezetőnek látta beszédeinek vagy elvont fejtegetéseinek az élénkítését érdekes történetekkel. Nagy jártassága a klasszikus irodalmakban főképpen a latin írók felé irányította a figyelmét, s úgy teletűzdelte beszédeit az ókori és a középkori művekből kiszedett elbeszélésekkel, hogy jókora gyűjtemény teljenek ki az irataiból kiszemelgethető anekdotás apróságokból. Különösen Cicero, Seneca, Horatius, Ovidius, Valerius Maximus, Plinius, Plutarkhosz, Curtius, Macrobius és Diodorus Siculus szolgáltatott igen sok keresztény argumentummá módosított pogány históriát. Egy kimutatás szerint a profán klasszikus írókból vett 951 idézet található a Pázmány műveinek különféle helyein.⁴² Sem előtte, sem utána senki olyan nagy terjedelemben ki nem aknázza a klasszikus irodalom erkölcsi vonatkozású apoftegmaít és példáit, s ez a magyarázata annak, hogy számos ókori eredetű anekdotás történet magyar nyelvű formájával nála találkozunk először. A nyelvében, szóhasználatában, közmondásaiban megnyilvánuló népies észjárása a néphumorral is szoros lelki viszonyban állott, s csak a jó ízlése és a fegyelmezettség tartotta vissza attól, hogy komoly fejtegetéseiben korlátlanabb érvényesülést nem engedett az elemes anekdotákhoz vonzó hajlamának. Így is egy helyen a szentírási idézetekkel zsúfolt érvek sokaságában Eulenspiegel egyik tréfáját alkalmazza a lutheristák magatartására⁴³, másutt az asszonyok fecsegő természetéről⁴⁴, aztán az írásbeli rendelkezésekhez igazodó szolgálóról⁴⁵ s a vitéz szászról⁴⁶ akad tolla hegyére egy-egy jóízű anekdota. Ilyesféle humoros históriákat Balásfi Tamás pécsi püspök, Veresmarti Mihály bátai apát és Czeglédi István kassai prédikátor is követett el a polemikus fölény vidám hangulatában. Általában a vallásos vitairódalom, mely a népies hangot és modort kiváltképpen kedvelte, mellőzhetetlen az anekdota magyar nyomainak kutatásában és felhasználásában.

Pázmányhoz hasonló szellem, felfogás és készség jellemzi kortársát és tanítványát, a bibliafordító Káldi Györgyöt. Ő is a prédikációt használta fel népies szellemű anekdotás kedvének kielégítésére. Nagyra becsülte a példák erejét⁴⁷, s egyik helyen olyan részletekkel tarkította beszédeit, melyek a magyar anekdota minden lényeges vonását, jóízűségét, kedélyességét és választékosságát kimerítik. Egyszer Kutasi János győri püspökről beszél el egy hosszú anekdotát,⁴⁸ máskor a „Bagi uram frakkban“ Naszreddin-féle eset prédikációs erkölcsi formáját említi meg⁴⁹, aztán a Mikszáthtól feldolgozott beszélő köntös históriáját hozza fel a török emberség jellemzésére⁵⁰, s még az a demokritusi tréfa is becsúszik egyik szentbeszédébe, hogy az alacsony termetű feleség azért jó, mert a rosszból a kicsi is elég⁵¹. Ez az anekdotizáló és példalódzó prédikációs mód nem maradt elszigetelten. Pázmány és Káldi nagy hatása, mely a katolikus hitszónoklatban századokon keresztül tartott, prédikációs stílusuknak is érvényt szerzett és követőket toborzott. Ezért a későbbi szentbeszédgyűjteményekben, mint pl. Landovics Istvánnál, Illyés Andrásnál, Csúzy Zsigmondnál, sőt még a XIX. század kiadványaiban is eredményesen lehet kutatni régi példák, anekdoták és vándortárgyak után. Így annak az egészen különös jelenségnek vagyunk a szemtanúi, hogy az anekdota lassan terjeszkedő magyar útja a régi prédikációskönyveken keresztül közeledik napjaink felé. Mai szemmel nézve furcsának tetszik ez, de érthető és természetes jelenség abban a korban, melynek értelmi és érzelmi világát egészen a hitélet kötötte le. Az anekdota is természetesen ennek a keretei közé illeszkedett s ennek a jellegéhez alkalmazkodott.

Pázmány és Káldi kortársa, az erdélyi származású Marosvásárhelyi Gergely jezsuita hitszónok szintén a hitélet szempontjait követte, amikor több ezer példát tartalmazó gyűjteményt szerkesztett a jó cselekedetek vonzó és a gonosz tettek elriasztó szemléltetésére. Ezek a példák bizonyos címszók rendjében sorakoznak egymás mellé s elsősorban a szentírásból, aztán a szentatyák és a pogány írók munkáiból vannak összeválogatva⁵². A halála évében (1623) Kassán megjelent könyve azzal a törekvéssel készült, hogy az egyházi szónokoknak segédeszközt és anyagot nyújtson szentbeszédek összeállításában. A prédikációs példatár, amelynek különféle formái és szerkezetei a XII. század óta jöttek divatba, éppen a

Marosvásárhelyi korában kezdett elszaporodni a hitszónokok munkájának megkönnyítésére. Tudni kell ugyanis, hogy ebben az időben a hitcikkelyek nagyon mostoha elbánásban részesültek. Igazságukat érvekkel bizonyítani nem tartozott a szónoklat tárgyához. Elég volt valamilyen hasonlatot vagy példát alkalmazni a meggyőződés felkeltésére⁵³. A korszellem s bizonyára az ellenreformáció katolikus szervezkedése kész-tethette Marosvásárhelyi Gergelyt egy ilyen hasznos gyűjtemény összeállítására. Ebben a munkájában a világirodalom egyik legnevezetesebb mintájára, a XIII. században élt lyoni Peraldus *Summa de vitiis et virtutibus* c. művére támaszkodott. Azonban nem érte be csupán vele, hanem felhasznált más nevezetes forrásokat is. Legtöbbet merített az emberi élet minden vonatkozására kiterjedő teológiai, történelmi és filozófiai tartalmú *Theatrum vitae humanae* c. hatalmas munkából, melyet a nagy tudományú Conrad Lycosthenes (1518—1561) hagyatékából Theodor Zwinger bázeli filozófus és orvosprofesszor rendezett sajtó alá három hatalmas folió kötetben (1586—87). Ugyanaz a népszerű és a maga korában leghasználtabb munka ez, melyet egy fél századdal később Laurentius Beyerlinck antwerpeni püspöki szemináriumi régens *Magnum theatrum vitae humanae* címen katolikus szellemben dolgozott át és nyolc kötetté bővített ki (1631). Érdekes, hogy ezt a katolikus szellemű válogatást Marosvásárhelyi Gergely a maga gyűjteményében Beyerlincket megelőzve már végrehajtotta. Peraldustól vette át a jó és gonosz cselekedetek példáinak elkülönítését s a Lycosthenes—Zwinger-féle szerkezettől tanulta el az „*exempla sacra*“ és az „*exempla profana*“ szétválasztását, azonkívül az utóbbinak az anyagából is bőségesen válogatott. Hozzáfűzte még más olvasmányainak, hallomásainak s tapasztalatainak magyar adatait, s velük érdekesen színezte krónikaszerű és anekdotás jellegét. Természetesen a szigorúan gondolkodó magyar jezsuita távol állott, hogy mulattató elemeket keverjen a munkájába. Mai értelemben vett anekdotákat nem is találunk nála, bár a korabeli hasonló gyűjtemények a kényesebb természetű tréfálkozástól sem idegenkedtek, de annál nagyobb mennyiségben sorakoztatta fel a szentatyák irataiból vett legendás mozzanatokon kívül a klasszikus irodalom elmés történeteit és vándoraneidotáit. Főképpen tárgy történelmi szempontból érdemel különösebb figyelmet ez a munka, mert sok ide-oda tolódó s nálunk is

meghonosodott mozzanatnak első magyar lejegyzését találjuk benne. Marosvásárhelyi Gergely céljával és munkájának jelle- gével természetesen nem egyeztethető össze, hogy a magyar anekdota történetében biztosítsunk számára helyet, mégis a fejlődéstörténeti szempont ide sorozza ezt a nevezetes gyűj- teményt, mely az anekdota egyetemes múltjában jelentős sze- reptet képviselő középkori példatár típusának első és hosszú ideig egyetlen képviselője irodalmunkban.

Szintén nevezetes tárgyakat terjesztő példatárnak tekint- hetjük Szenci Molnár Albertnek *Az legfőbb jóról* nevezetű könyvét. Latin nyelvű eredetijét Georg Ziegler készítette 1599-ben. Szenci Molnár Albert azonban nem ezt, hanem a Betulejus-féle 1615-i második hanai német kiadást ültette át magyarra. A legfőbb jóról, egyedül az Istenben megtalálható summum bonumról laikusan bölcselkedő részei közé sűrű egy- másutánban elbeszélések vannak ékelve. Köztük jórészt klasz- szikus forrásokból eredő nevezetes tárgyakat s néhány első lelőhelyű vándoraneidotát találunk. Ugyancsak a vallásos irodalom környékéről kerül a kezünkbe Nádasdi János ma- gyar jezsuitának Jászberényi Tamástól magyarra fordított könyve. Ez azért kapja meg a figyelmünket, mert irodal- munk legkimerítőbb Mária-példatára. Ennek a nagy múltú formának legnevezetesebb világirodalmi képviselője, a XIII. század végéről eredő *Gesta Romanorum* is magyarul ebben a században kerül forgalomba. Megjelenése nem jött váratlan- ul és ismeretlenül, mert a magyar szellemi élet a kódexek kora óta állandó kapcsolatot tartott vele⁵⁴, s a Haller János fordítása (1695), mely az 1508-i hagenai kiadás alapján majdnem hiánytalanul adja a vulgáris szöveget, a XVII. szá- zad végétől a múlt század közepéig négy kiadásban sokat ol- vasott könyve lett a magyar népnek. Rendkívül gazdag és vegyes tárgyú tartalma, mely elsősorban a prédikátorok szá- mára való kényelmes példagyűjtemény szerepét töltötte be, az ókori íróktól a keleti forrásokig, a szentírási elbeszélések- ről a mulattató anekdotáig olyan óriási változatosságot ölel fel, hogy nem csodálható a különféle érdeklődési köröket is minden időben magához vonzó népszerűsége. A középkor leg- népszerűbb tárgyainak e szerencsés érzékkel egybeszedett kompilációja, mely az irodalmunkban és a népmeséinkben is nyomokat hagyott, mellőzhetetlen a magyar anekdota múlt- jának számbavételében. Különösen a vándorelemek magyar

területre eső terjesztésében volt kimutatható része e mindig kedvelt s ma sem érdektelen könyvnek.

Az erkölcsi példatár, az ellenreformáció időszakának jellemző műfaja a XVIII. században is még felszínen tartja magát, s helyet ad anekdotás tárgyak letelepedésére és továbbterjedésére. Ekkor Taxonyi János jezsuita tanár és hitszónok kétkötetes gyűjteménye s benne részint magyar vonatkozású, részint a külföldi irodalmakban gazdag múlttal rendelkező 360 hosszabb-rövidebb elbeszélés vonja magára a figyelmünket. Századában és a következő század elején megjelent három kiadásból látszik az olvasottsága és a népünk monda- és meseszöveget munkásságára tett hatása⁵⁵. Példái, melyeket főképpen a Major-féle *Magnum speculum exemplorumból* (1603) és Pexenfelder *Concionator historicus*ából (1699) szedett össze⁵⁶, a katolikus erkölcsstan szempontjaihoz igazodnak, s a korábbi századok szellemében gyökereznek. Az egykorúak ebben az ügyesen szerkesztett munkában mindenféle erkölcsi tanulságra alkalmas történeteket találhattak, az irodalomtörténet pedig ma a vándortárgyak szempontjából értékeli a szorgalmas munkát végző Taxonyi gyűjteményét. Ha erkölcsi iratnak tekintjük, akkor emelkedett felfogását dicsérhetjük, de ha tárgyi szempontból vizsgáljuk elbeszéléseit, azt kell észrevennünk, hogy a tréfa iránt is jó érzéke volt a derék magyar jezsuitának⁵⁷, ki a komoly sorozatokban a tisztességes hangú és szelíd humorú anekdotát is többször szóhoz juttatta. A nyomában haladó rendtársának, Bertalanffi Pálnak a keresztény élet tökéletességére és kötelességeire oktató erkölcs-tana (1754) szintén bővelkedik a vándortárgyak szempontjából figyelmet érdemlő példákban. Az Illei János francia eredetű elmefuttatásait is ebben a körben helyezhetjük el. Mind-ebből az tűnik ki, hogy az érdekes tárgyi vonatkozásban és szellemi kapcsolatokban bővelkedő anekdotás példa régi irodalmunkban a középkortól a XVIII. század végéig tartó több százados múltra támaszkodik.

Még szintén a vallásos szellemben gyökerezik, de már világias, sőt egészen népies irányba tolódik el Bod Péternek négy kiadásban szokatlan sikert aratott *Szent Hiláriusa* (1768)⁵⁸. Az a meglepő benne, hogy igen eredeti szerkezete katekizáló formában tanító és erkölcsi tartalmat foglal magában, s ez kedvesen enyelgő és vidám hangulatú hatással van az olvasóra. Teljesebb formája 684 kérdést tartalmaz, a rövi-

debb 508-at, s az utánuk következő feleletek korántsem tudós vagy tudakos, hanem hamisítatlan népies szellemű közmondásokban, példabeszédekben, érdekes történetekben vagy kacagtató anekdotákban csattannak el. Jellegére világosságot derít a forrása⁵⁹, a maga korában Európa-szerzte olvasott Heidefeld János ebersbachi prédikátornak *Sphinx philosophica* (1600) című igen népszerű, számos kiadásban és átdolgozásban megjelent munkája.⁶⁰ A vele összefüggő Hilárius a XVI. század szellemi áramlatához tartozó vallásos rejtvénykönyv típusának leszármazottja. E sajtószerű műfajnak az volt az eljárása, hogy fogalomkörök szerint csoportosította és katekizálta a Biblia kimeríthetetlen anyagát. Kezdetben csak a szentírásra támaszkodott, később világi forrásokat is használt, így egyre több népies elemet olvasztott magába, s végre valláserkölcsei alapszínének megtartásával egészen elvilágiasodott. A Hilárius ilyen profánna forma. Közvetlen elődjétől, az 1629-ben Lőcsén megjelent *Mesés könyvecskétől*, amely szintén találós kérdésekbe foglalta a mondanivalóit, abban különbözik, hogy vallásos kereteit egészen szűkre vonta, és széles teret engedett a népies észjárás megnyilatkozásának. Címe is, a Hilárius, mely a XVII. század óta közkeletű megjelölése volt a vidám tartalmú zsebkönyveknek, regényeknek, anekdotagyűjteményeknek⁶¹, nem a vallásos, hanem mulattató tartalmának kiemelésére szolgált. Emiatt azonban sok kellemetlensége volt Bod Péternek. Az egykorú cenzúra nagyon megütközött azon, hogy ez a könyv, bár legnagyobb részt nevetséges, mesés és apokrif történetekből áll, az egyház híres doktorának szent nevét tűzte a homlokára. Az is visszataszítást keltett, hogy szent dolgokkal, melyeket vallásos érzülettel kellene tárgyalni, kacajt keltő köznapias kérdések és feleletek foglalkoznak. Erős kifogás alá estek továbbá a pápát és a szerzetesrendeket gúnyoló anekdotái, s e sok vádnak az lett a következménye, hogy az erdélyi főkormányország a könyvet lefoglalta és zár alá vetette.⁶² Íme, ilyen akadályokon keresztül tör utat irodalmunkban 1768-ban az első olyan nyomtatvány, amely nagyobb számmal mert profán népies anekdotákat kinyomtatni és terjeszteni.

Hasonló bajoskodása támadt a tréfálkozással olaszteleki Kolumbán Jánosnak is. Vida György facetiái miatt sértve érezte magát a Teleki-família, s a dolgot csak úgy lehetett rendbe hozni, hogy a szerző megkövette gróf Teleki Ádámot,

s a második kiadásból törölte a sérelmezett helyeket.⁶³ Ez a verses facetiagyűjtemény azért is nevezetes, mert az egyedüli magyar könyv, mely a régi trufának megfelelő facetia nevet viseli a címlapján. A benne foglalt vaskos tréfák csakugyan fedik a facetia fogalmát, s a hasonló régi külföldi gyűjteményekkel abban is egyezik, hogy egy személyhez fűződik a változatos tréfasorozat. Ez a személy itt Vida György, a „tréfás jádзи erdélyi Markalf“, aki „tordai jó nemes, jó elnős, prókátoros és akárhol az egész világon híres, jeles tréfás, bolondos ember“⁶⁴ volt. A XVII. század második felében élt s Teleki Mihály kancellárral meg Apafi Mihály udvarában más erdélyi urakkal követett el sok tréfát s nem egészen kifogástalan csínyeket. Kolumbán János csak összeszedte azokat a keringő mendemondákat, amelyek az ő idejében még benne éltek a köztudatban. Lehet, hogy a hagyomány kiszínezte⁶⁵, s itt-ott el is torzította az adatokat, de lényegében mégiscsak a valóság került megörökítésre. Éppen az az értéke ennek a verses facetiának, hogy nem könyvekből szerkesztette, hanem az életből gyűjtötte egybe a magyar humornak azt az értékes anyagát, melyen keresztül éles pillantást nyerhetünk a XVII. századbeli erdélyi magyar főúri társadalomba, a társadalom kedélyvilágába, erkölcsébe és ízlésébe. Az a világ ez, melyben még szerepe van az udvari mulattatónak. Erdélyben ez sokáig divatos volt, egészen a „náj módi“ föltűnéséig.⁶⁶ Fennmaradt az emlékezete Bethlen Gábor udvari bolondjának, Mihály bírónak, aki „jádзи ember, de termetiben tsuf ábrázatú vala“⁶⁷, azt is tudjuk, hogy általában az erdélyi urak mulatóságához hozzátartozott a tréfás emberek szórakoztató közreműködése. Ilyen hasznavehető ember lehetett Vida György is, a régi magyar facetus embernek irodalmilag megörökített művelődéstörténeti alakja. Természetesen mit sem von le a Kolumbán könyvének értékéből, hogy anekdotáinak durvaságán és sokszor az aljasságig menő trágárságán a mai ízlésünk megdöbben és elszörnyülködik, legföljebb csak azt ismerjük meg belőle, hogy a legfelsőbb körök tájékán egykor nálunk is éppoly járatosak voltak a nyers, durva, a parasztosságig alacsonyuló tréfák, mint azokban a külföldi udvari és fejedelmi körökben, hol a XV—XVII. században az enyelgés egy hajszálnyival sem volt finomabb és választékosabb a Vida György modoránál. Eltérőleg tehát az eddigi irodalomtörténeti felfogástól, mely a Kolumbán facetiáskönyvét csak ver-

ses műnek tekintette, s ebből a szempontból tartalmát szigorúan elítélte, mi igen értékes ízléstörténeti emlékek tartjuk, mert anekdotánk múltjában a magyar humor eredeti színeit őrzi, s a facetiához tapadó régi vonásokat egymagában képviseli irodalmunkban.

A jámbor példák, elmés apoftegma és a javító célzatú erkölcsi elbeszélések komoly köréből hirtelen zökkenéssel egyszerre kerülünk a legszabadosabb tréfák és a hahotázó anekdoták világába. Ilyeneket szívesen beszél el Mikes Kelemen is. Dévajsága, kacagós tréfás kedve olvasmányainak emlékeiből tömérdek anekdotával élénkítette leveleit. Szeretettreméltó humora régi irodalmunk egyik kivételes értéke és az anekdotás stílus első magyar művelője. Nála is azonban, mint kortársainál és elődeinél, nem öncél, hanem csak eszköz vagy esetleges járulék az anekdota. Ez önállóan és gyűjteményszerűleg először abban a másolatós kéziratban jelentkezik, melyet a XVIII. század ötvenes éveinek végén Hermányi Dienes József nagyenyedi ref. pap írt össze hallomásból és a maga emlékeiből. Az Erdélyi Múzeum kéziratárában őrzött, közel fél ezer darabot tartalmazó *Nagyenyedi Democritusa* erdélyi városokról, továbbá erdélyi urakról, tanárokról, lelkipásztorokról és deákokról mond el megtörtént vagy megtörténhetett bizalmas dolgokat, kényesebb természetű pletykás eseteket, humoros históriákat és mulatságos anekdotákat. Igen változatos, rendkívül érdekes, valósággal forrásértékű kép kerekedik ki belőlük a század első felének erdélyi magyar életéről. Eredeti magyar humora, társadalom- s erkölcsztörténeti értéke és a műfaj formájának első tiszta jelentkezése irodalmunkban kivételes helyet biztosít számára. Ha nyomtatásban megjelent volna, vele kezdődne a gyűjteményes anekdota története.

2

Régi irodalmunk szétszórt adatainak egybefogása után, bár sok érdekes jelenséggel találkoztunk, azzal a megállapítással lépünk az anekdota magyar múltjának második időszakába, hogy letűnt fölöttünk a középkor s tovaszaladt az újkor két és fél százada anélkül, hogy valami jelentősebb emléke maradt volna ez idők tréfakedvelésével és vidám ke-

délyvilágával tartott irodalmi kapcsolatainknak. Az olaszoknál és a franciáknál ez idő tájt a facetia hatalmas térfoglalása észlelhető, s ugyanakkor a németeknél mérhetetlen mennyiségben gyarapszanak a népszerű schwankgyűjtemények. Nálunk úgyszólván nyoma sincs a hasonló természetű és szellemű könyveknek.

Kónyi János volt az első, aki erre a területre merészkedett, és idegen minták nyomán 1782-ben megszerkesztette magyar nyelvű úttörő tréfagyűjteményét. *Democritus*nak nevezte a „kellemetes, sőt az ártalmas bús melanchóliának elűzésében hasznos“ munkáját. Elődeitől, kik a tréfálkozást a javító vagy a tanító szándék alá rejtették, abban különbözik, hogy neki nem volt más célja, mint csupán jókedvre deríteni s felvidámítani igénytelen közönségét. Nem akart javítani vagy ostromozó erkölcsbíró lenni, sem az élet kérdéseibe irányítólag beleszólni. Semmi tudós szín rajta, semmi nagyravágyás benne, csak az a szerény törekvés, hogy a bús elszélessze, s könnyű nevetést gerjessen. Ezért csiklandós históriákat válogat össze, ma már nehezen viselhető vaskos tréfákat beszél el, s hangos kacajt keltő visszás helyzeteket élez ki. A *Democritus* hangulata önkéntelenül magával ragad bennünket, olvasása közben gyakran derül mosoly az ajkunkra, s mégis furcsán és idegenül érezzük magunkat szokatlan anekdotái körében. Az a világ, hová a *Democritus* vezet, rég elmúlt tőlünk, s azok a tréfák, melyekkel kedvünket keresi, messzi távolodtak a finomabb élchez és a választékosabb szellemhez szokott ízlésünktől. Csupa olyan típusokat vonultat fel, akiknek ősi népszerűségük legzajosabb nappjait a fabliau, a középkori schwank és a humanista facetia körében töltötték. A *Democritus* tele van olyan elemekkel, amelyek régmúlt idők szellemének felvillantásai, s gyökerei az európai meg a keleti anekdotakincs legmélyében húzódó rétegeiben ágaznak szét. Közel 400 anekdotája térben és időben évszázados, sőt évezredes távolságokat ível át, nevezetes mozzanatokot fog egybe, jelentős vonatkozásokot köt le, különféle szellemi irányokba szövődik, s a néphumor termékeny talajába fogódzik. A *Democritus* a fejlődésből kiesett két hiányunkat pótolta: a nyugati facetia- és schwanktípust, mely a szellemi és társadalmi életünk formáiban korábban kifejlődni és elhelyezkedni nem tudott, magyar talajba ültette, s ugyanakkor a kevéssel azelőtt kifor-

málódott modern anekdota műfaját is meghonosította. Nagy jelentőségű könyv: a magyar anekdota fejlődésének élén áll, s népies szellemének hatása a maga területén egy jó évszázadig tart. Tréfás bohóságai hat kiadásból áradtak szét, s rajta keresztül egy sereg vándortárgy szívódott föl a magyar anekdota humorába. Magában véve is érték, egy darab kedélyvilág, tükre és emléke azoknak a lassanként elhalványodó és kivesző tréfáknak, amelyek nemzedékeken keresztül a magyar közönségben egykor vidámságot, derűt és mosolyt keltettek.⁶⁸

Hozzá mérhető jelentősége van az Andrád Sámuel egy évtizeddel később megjelent elmés anekdotáinak (1789—1790). Az első olyan mulattató jellegű gyűjteményünk, mely a fogalmilag is újszerű s addig nem használt anekdota elnevezést viseli címében.⁶⁹ Belőle 765 darabot gyűjtött egybe azzal az önérettel, hogy ilyen munkát előtte senki sem készített, s azzal a sajátságos beosztással, hogy az első kötetben „egy Fejérnépről sints emlékezet“, a másodikban pedig „inkább Fejérnépekről van a História“. Tomboló jókedv, friss ötletesség táncol végig a lapjain, finom elmesség és csendes humor mosolya száll fel a kopott régi betűsorokból, majd helyelközzel vaskos röhej áramlik felénk a kényesebb ízlésünket szokatlanul érintő anekdotáiból. Itt az ókor lebben fel előttünk, ott a középkor durvább tréfás kedve kacag reánk, aztán trágár és obszcén tárgyak tűnnek föl, majd a humanista szellem ironikus mosolya, egyszer a finomabb pikantériája, másszor a közönségesebb sikamlóssága készlet arra, hogy érdekes és beszédes művelődéstörténeti adatokat vegyünk szemügyre. Közben ismételten valahonnan visszacsengő hangok ütik meg a fülünket, s amikor eredetüket keressük, a magyar irodalom szűk ösvényéről a világirodalom széles mezéjére érünk, ahol a nemzetközi tárgyaknak s az európai irodalmi vonatkozásoknak olyan rengetegében tévelygünk, majd olyan magasra nyúló ormaira jutunk, ahonnan az egyetemes anekdotairódom kuszáltan egybefonódó összefüggései nyílnak meg előttünk. Tárgyi gazdagsága s irodalmi újszerűsége a legfőbb értéke Andrád anekdotáinak. Ezt az sem kisebbíti, hogy egész biztosan a Nicolai-féle *Vade Mecum* volt az a kalauz, melynek segítségével a műfaj terjedelmes birodalmát bejárta, s közben legtetszetősebb darabjait leszedgette.⁷⁰ Éppen az az értéke a magyar könyvanekdota élén álló Könyi és az Andrád gyűjteményeinek, hogy a népek

szellemi életét keresztül-kasul járt tárgyak és motívumok leggazdagabb lelőhelyei irodalmunkban. A magyar közönség először rajtuk keresztül került közvetlen kapcsolatba az elmúlt idők kedélyvilágával. Több mint egy fél századig kell várnunk, amíg jelentőségben hozzájuk fogható anekdotás-könyvre találunk a magyar mulattató irodalom területén.

Nagy hatásuk, mely a kalendáriumok szórakoztató rovataiban, folyóiratokban s a mintájukra keletkezett anekdotáskönyvekben terjed tovább, az egész időszakra rányomja bélyegét. A XVIII. század utolsó két évtizedében egyszerre és hirtelen az anekdota hatalmas előretörését vesszük észre. Alighogy Kónyi és Andrád föltűnik a látóhatáron, a naptárak is anekdotákkal kezdenek megrakodni. Már a század végén kialakul s rendszeressé válik az a rovatuk, mely „humoristika“, „anekdotás szekrény“, „nevettető pillulák“, „demokritusi cseppek“, „szeszélylabdacskok“, „unalmas órákban időtöltésre való elegy-belegy történetek“ stb. különös címekkel vonják magukra az olvasók figyelmét. Érdeklí ez a közönséget, igyekeznek tehát minél gazdagabbak és minél változatosabbak lenni. Akad köztük olyan, amely egy egész gyűjteményre valót közöl.⁷¹ Nem is egy a naptári részen kívül mindent mellőz, s csak az anekdotára szorítkozik. Ez a naptártípus a múlt század második felében alakul ki, és számos változatban kelnek egymással versenyre a különböző vállalatok. Anyagukat lehetőleg csekély fáradsággal gyűjtik össze. Elsősorban a Kónyi és az Andrád könyveiből írják ki, majd idegen forrásokból fedezik szükségletüket, aztán egyik lemásolja a másikat, s ez megint továbbadja a harmadiknak. Különösen könnyű lesz a naptárszerkesztők dolga, mikor az élclapok ezerszámra termelik az anyagot. Ilyenformán egyrészt az anekdoták hatalmas zajlása, másrészt a folyton szélesedő és fokozódó érdeklődés kielégítésére az idegenből importált darabok korlátlan betódulása hőmpölyög végig a magyar nyelvterületen.

A Kónyi és az Andrád irányadó gyűjteményein is érzik, hogy egyenesen külföldről kerültek hozzánk, de változatoságuk, jóízűségük s egyéni eredetiségük, amely sokszor egészen magyaros és népies ruhát húzott a készségesen alkalmazkodó vándordarabokra, feledtette származásukat, s nagy sikert biztosított részükre. A nyomukba lépő kiadványok már jóval színtelenebbek, s az eredetiség különösebb zamata nél-

kül készült fordítások. Egy névtelen 1782-ben, tehát éppen a *Democritus* megjelenésének esztendejében, Kolozsvárt versekbe foglalta azokat a népies jellegű, szellemes, bár erősen ríktó humorú anekdotákat, melyek a színópei cinikus bölcselő neve alatt maradtak fön és terjedtek el az egész világon. Ezek a Diogenész-anekdoták, amelyek Kónyinal is terjedelmes helyet foglalnak el⁷², a XVII. század eleje óta ismeretesek nálunk, s több közülök magyarrá hasonult formában még a XIX. század második felében is felbukkan a gyűjteményeinkben. Altalában a klasszikus kornak az európai irodalmakban beláthatatlan vándorutat tett humoros élce és szellemes apróságai iránt a magyar szellemi élet mindig nagy rokonszenvet és kiváló érdeklődést tanúsított. Így 1785-ben Lethenyi János magyarrá fordította a „bölc“ Plutarkhosz apoftegmaít^{72a}, „az az ékes és éles rövid mondásait“, mégpedig annak az Erasmus Rotterdamusnak közvetítésével, ki a XVI. század elején (1531) a német, francia és angol irodalom felé is utat nyitott ennek az etikai tartalmú gyűjteménynek. Hasonlóképpen nagyrészt görög és latin anyagot tartalmaz Hatvany Pál táblabírónak 1796-ban készült s néhány nevezetes darabjával a magyar tárgytörténeti kutatás figyelmét is magára vont kiadványa^{72b}. Ezeket azért kell különösképpen észrevennünk, mert az önállóság és eredetiség irányába tartó magyar anekdota többé nem nyújt alkalmat a klasszikus irodalmak anyagának hasonló terjedelmű szemügyrevételére. Az anekdota különben is arra törekszik, hogy az elettel és a jelen vonatkozásaival álljon minél szorosabb kapcsolatban. Az kelt főképpen nagy érdeklődést, ha közismert és népszerű személyeket tud előtérbe állítani. Ilyen volt a XVIII. század végén II. József császár. Róla, éppúgy, mint Nagy Frigyesről, halála után számos gyűjtemény látott napvilágot. Ezek nálunk is visszhangot keltek Péczei József egy rövid terjedelmű füzetében (1790)^{72c} és Czövek István kétkötetes anekdotasorozatában (1816)^{72d}. Németből készült fordítások, akárcsak a Holosovszky-féle *Suszter Lipli* (1808)^{72e}. Ez azért nevezetes, mert mögötte a világhírű Eulenspiegel-tréfák első magyar kiadása rejtőzik.⁷³ Megkésve és meglo-gyatkozva jutott el hozzánk. Az eredeti szerkezet 96 históriája három század múlva az átdolgozó kezén 25 fejezetben mindössze 33 tréfára rövidült. Az a legjellemzőbb erre a kiadásra, hogy hiányzik belőle az Eulenspiegel közismert trá-

garsága. Azok a goromba, sokszor ocsmány részletek, amelyek még a középkorba visszanyúló néphumor igen alantas vonásait viselik magukon, nem jutottak be a magyar szövegbe. Kimaradtak belőle mindazok a visszataszító tréfák, amelyek már a múlt század elején sem bírták meg a nyomdafestéket. A magyar Eulenspiegel így ízléstörténeti szempontból is érdekes változat. Az látszik belőle, hogy a közízlés és az irodalom szelleme a múlt század elején az író és a kiadót Eulenspiegel átültetésében erős rostálgatásra és gondosan egybeválogatott szemelvényes formára készítette. Csakugyan azzal az érdekes jelenséggel állunk szemben, hogy a magyar anekdota a XIX. század elejétől egyre tartózkodóbb lesz, s nyomtatott formájában illedelmes magatartást tanúsít.⁷⁴ Amint alakulása napjaink felé tart, nemcsak az obszcén vonásait, de az érdességét és a darabosságát is folyton hullatja. A magyar anekdota hangjának ez a tisztulási folyamata jellemző a műfajra, s egyszersmind a magyar ízlés történetéhez szolgáltat figyelmet keltő adatokat.

Bármennyire is kezdi ellepni az anekdota a múlt század elején a kalendáriumokat, a lapokat és folyóiratokat, s azonkívül önálló kiadványokban bármennyire is hangos szóhoz jut, még nincs olyan becsülete, hogy irodalmi rangban és elismerésben részesüljön. Becse és jelentősége még csak a tudat alatt lappang. Egészen kivételes az a korát megelőző értékelése, amellyel Szirmay Antal tünteti ki.^{74a} Ez a régi magyar úr, az anekdotázó táblabíró típusa, először vette észre és alapította meg, hogy a példabeszédek, tréfák, humoros apróságok és anekdoták jellegzetes nemzeti vonásokat őrző művelődéstörténeti értékek. Ő maga a „társalkodásban kellemetes mulattató volt, sziporkáztak jó gondolatai, elméssége szikrázott”⁷⁵, s ezzel a jó érzékkel, a népszellem kallódó adatait megbecsülő őszinte hevületből, leírta és kinyomtatta egy részt azoknak az anekdotáknak, melyeket a magyar gondolkodásra és nemzeti sajátosságainkra különösen jellemzőknek tartott. A *Hungaria in parabolis* (1803), mely oly sikert aratott, hogy terjedelmében megszorítva rövidesen másodsor is ki kellett adni, mivel „az efféléknek sok olvasója” volt nálunk⁷⁶, latinul írt, de a legmagyarabb szellemű irodalmi munkáink sorába tartozik. Tartalma nem könyvekből kiírt vagy idegenből átültetett anekdoták, nem is rendszeres gyűjtemény, hanem emlékezetből feljegyzett olyan darabok, ame-

lyek a múlt század elején a magyar köztudatban éltek. Ilyeneket Szirmay rengeteget tudott. A kinyomtatott anyag elenyésző csekély része annak, amit írásban följegyzett. Egy meglehetősen vaskos kéziratos kötetben 1782-től 1810-ig rendszeresen írogatta össze azokat az anekdotákat, bohókás ötleteket és kedélyességeket, melyek a zempléni és az ugocsai magyar élet tájékán termettek, fülébe jutottak⁷⁷ s figyelmét különösen megkapták. Három évtized alatt így 421 darabot gyűjtött össze. Megbecsülhetetlen értékű művelődéstörténeti és korfestő anyag, akárcsak a *Hungaria*, csupán az a kár, hogy nagy részük nem arra való, hogy nyilvánosságra kerüljön. Huncfut mestere és nagy barátja volt Szirmay a pajzanságoknak. Némelykor talán még a papiros is elpirult azoknak a férfianekdotáinak szemérmertlenségétől, amelyek esetleg csak a fülnek valók, de semmi esetre sem kívánkoznak leírásra. Maga is ezt később megsokallta, s olvashatatlaná törölte a legilletlenebbeket.⁷⁸ Így is elég sok megmaradt, s rajtuk keresztül betekintést lehet nyerni a Szirmay korának olyan részleteibe, amelyekről nem szokás írásbeli fölvételeket készíteni.

Az anekdotának Szirmaynál tapasztalható megbecsülését észrevesszük a kor irányadó szelleménél, Kazinczy Ferencnél is. Már 1788-ban Kassáról azt írja Kovachich Márton Györgynek, hogy mint egy magyar Valerius Maximus, emlékezetre méltó magyar anekdoták feljegyzésével foglalkozik.⁷⁹ Hátrahagyott kéziratsomói igazolják, hogy csakugyan nagy kedvét lelte a kortársairól hallott anekdotás mendemondák összeírogatásában. Több olyan fogalmazványa van, amelyből arra lehet következtetni, hogy ilyen dolgok gyűjtésével rendszeresen és tervszerűen foglalkozott. Jó hangulatban írt bizalmas baráti leveleibe is gyakran beszótt egy-egy frissen hallott anekdotát, néha a szóban forgó tárggyal kapcsolatban, legtöbbször azonban minden összefüggés nélkül, csupán az anekdota kedvéért. Leveleiből és kézirataiból egész gyűjteményre való telnek ki az életből ellesett kortörténeti értékű, az egyes személyekre és a közműveltségre jellemző Kazinczy-anekdotákból.

A századforduló anekdotázó szellemét, amely Szirmaynál és Kazinczynál jellegzetes kifejezésre talált, még más adatokban is megfigyelhetjük. Kazinczy benső barátja, Cserey Farkas 1805-ben azzal a tervvel foglalkozott, hogy kinyomtatja

néhai atyjának azt a kéziratot gyűjteményét, amely Valerius Maximus mintájára 12 könyvben foglalta össze a magyar nemzet múltjának emlékezetes dolgait.⁸⁰ Sajnos, sem a kiadásról, sem a kéziratról közelebbi adatot nem tudunk. Dessewffy József gróf, aki ugyancsak a Kazinczy baráti köréhez tartozott, a Felső Magyarországi Minerva megvalósítandó feladatai közé a régi és újabb anekdoták közlését is fölvette. „Jó volna a Magyar Anekdotákra és Apophtegmákra szert tenni — írja Kazinczynak 1825-ben —, te sokat tudsz, én is tudok egynehányat.”⁸¹ Kis Jánost, Kazinczy leghívebb barátját a régiek emlékezetének felújítása és fenntartása készítette arra, hogy egy kötetnyi kellemetes időtöltésre való elmés nyájasságot gyűjtött össze a magyar múltból s részben idegen forrásokból.^{81a} Érdeme, hogy első ízben szedte gyűjteménybe a Mátyás királyról szóló népies anekdotákat. Általában Kis Jánosnak jó tárgyi érzéke volt. Több munkájában helyet szorított az anekdotáknak, ha szabadkozott is amiatt, hogy ez „olyanoknak való tsemege, a kik az ízlésnek és esméreteknek csak első gráditsán vagynak”.⁸² Ezt a felfogást természetesen nagy távolság választja el Szirmaynak attól a tudatos eljárásától, amely nemzeti feladatot látott a népszellem megnyilatkozásának érzett anekdota feljegyzésében és megörökítésében. Olyan időnek a törekvése ez, amely nem ismerte, csak homályosan sejtette a néphagyomány gyűjtésének nagy fontosságát és jelentőségét. Szintén öntudatlanul, bizonyos külföldi példák hatása alatt csatlakozott ehhez a munkához a tudós és művelt Döbrentei Gábor is.^{82a} Karakterfestő s elmés anekdotáinak az a jelentősége, hogy először szerkesztette gyűjteménybe a híres magyar történelmi személyekről és a közelmúlt magyar íróiról (Barcsay, Vitkovics, Benkő József) járatos anekdotákat. Ez ugyan gyűjteményének csak a csekélyebb része, mert francia és német forrásokból eredő idegen anekdotákkal töltötte meg könyvét, de így is jelentős lépés az anekdotagyűjtés lassan ébredező feladatainak irányában. Ha Kazinczy és a köre ilyen megértő magatartást tanúsít vele szemben, természetes, hogy a magyaros és népies irányú Dugonics András szintén az ügy szolgálatába szegődött.^{82b} A példabeszédek és jeles mondások két kötetének magyarozó jegyzeteiben igen tekintélyes anyagot terelt egybe és erőszakolt a magyar közmondások eredetének megfajlására és értelmezésére. Bennük könyvekben olvasott és

hallomásból emlékezetben maradt anekdotákra ismerünk. A későbbi közmondásgyűjtemények ezeket mintául vették, utánozták és felhasználták. Különösen Vas Gereben köszön sokat Dugonicsnak. Tőle kölcsönözte anekdotáinak egy részét.

Azok a nagyon helyes törekvések azonban, amelyek Szirmaynál és Kazinczynál eredeti magyar dolgok gyűjtésében és lejegyzésében nyilvánultak meg, egyelőre nem tudtak az anekdota fejlődésébe és szempontjai közé kapcsolódni. Az élet bő forrásával akarták megtermékenyíteni az anekdotát, de a hatást elzárták maguk elől az idegen nyelvvvel és a kéziratnál megálló jó szándékkal. Így tovább is nem a magyar élet és a magyar kedély talajában termett anekdoták kerülnek följegyzésre, hanem az áttelepített könyvanekdoták terjednek és hódítanak. Kevés fáradsággal könnyű volt itt sikert elérni. Csak át kellett tekinteni a szomszédba, s akármelyik német gyűjteményből kiválogatni annyi tetszetős darabot, mennyit a kiadó belátása engedélyezett, s kész volt a közönség mulattatására hivatott ilyen-amolyan anekdotáskönyv. Az egyik *Halálra neveltető könyvnek*^{82c} nevezte magát, hogy föltűnést keltsen, s figyelmet ébresszen közel 500 anekdotája iránt. Nagy sikere is volt ennek a Kónyi- és Andrád-féle típus nyomán haladó gyűjteménynek, mert rövidesen két kiadás (1809., 1811) fogyott el belőle. Nem lenne nehéz kimutatni, hogy ismeretlen szerzője németből szedte össze anyagát. Ez volt akkor a szokásos eljárás. Így tett pl. Kovásznai Kováts István, aki Chimani híres állatanekdotáit fordította magyarra (1826)^{82d}, s így járt el Harsányi Pál, aki a *Mulattató* nevű szépliteratúrai regény- és novellatárában változatosságul két kötet anekdotának is helyet juttatott (1832). De meglátszik az idegen származás a Szikra Miklós (1834)^{82e} és a Mészáros Mátyás szerény terjedelmű könyvein is.^{82f} Csak elvétve tarkállik bennük egy-egy halvány magyar vonatkozás. A *Demokritusi cseppek*, amelyek a nevetés esztétikájáról is értekező Szekrényesy Endre laboratóriumában készültek (1833)^{82g}, szintén nem titkolhatják idegen származásukat, de már eredeti magyar élceket is tartalmaznak a nemzetiesedés furcsa külsőségeinek megcsipkedésére. Az ismeretlen kilétű Tréfaberki Tivadar „honi öltözetű“ *Vidám Társalkodója*^{82h} (1830), amely *Pesti Furcsáfi* címen még egy kiadást ért (1836), négy kötetben 600 anekdotát vonultatott föl. A kor fokozódó ér-

deklódése látszik belőle, s az anekdotának az a törekvése, hogy helyszíni vonások felöltésével már alkalmazkodni kíván a környezethez. Szintén nem eredeti, de legalább tárgy történeti szempontból az előbbieknél értékesebb anyaggal rendelkezik Horváth Zsigmond esperes elmederítő, szívképző s karakterfestő történeteinek „jobbára chronologia szerint rendezett füzére“ (1840).⁸²¹ Arra különös óvakodással figyelt, nehogy munkáját „olgy frivolus anekdoták szennyezzék, melyeknek olvasásakor a kényes fül sértődni, a szemérmes arcz pedig pirulni kénytettenék“. A század első felének e sok figyelemre érdemes magyar gyűjteménye 306 darabot tartalmazó két kötetben az ókortól a maga idejéig még feledésbe ma sem merült nevezetes anekdoták hosszú sorát öleli föl. Nem fordított, hanem jórészt magyar forrásokból, könyvekből, hírlapokból és folyóiratokból kerítette össze anekdotáit, s ahol csak tehette, a magyar vonatkozásokat sem mellőzte. Az idegenből hozzánk ömlő anekdotasorozatokat 1845-ben egy *Bors és Paprika*⁸²¹ című gyűjtemény zárta be. Szerkesztője, a jól ismert Nagy Ignác regényíró, a címlapon Gyömbéri Darázs Jónás álnév alá rejtőzött. Bors és paprika összeszitálásával négy táliban 1200 anekdotát talált föl. Így már a terjedelmével is tútesz akármelyik elődjén. Nem előszóból jegyezte le őket, hanem könyvekből gyűjtötte össze jó érzékkel és választékos ízléssel. Ahol csak tehette, egy-két szerencsés vonással magyar színekbe foglalta, s hazai környezetbe ültette az addig idegenszerű bizonytalankodó darabokat. Az is érdekes vonása, hogy nála jelenik meg először nagyobb számmal a később rendkívül elburjánzó adoma-típus.

Rajta keresztül már belátunk az akkori magyar életbe, a negyvenes évek társadalmi viszonyaiba, ellentéteibe és furcsaságaiba. Altalában ez a gyűjtemény a múlt század első felében magyar nyelvterületen keringő s a magyarosodás irányába tartó anekdotaanyagunk legteljesebb összefoglalása. Benne már határozottan megnyilvánul az anekdotának az a szándéka, hogy az idegenséget magáról lerázza, s a magyar életbe ereszsen gyökérszalakat. Fordulópontot mutat, s jelzi azt a törekvést, mely a további alakulását irányítani fogja.

A Kónyitól Nagy Ignácig terjedő második időszak a magyar anekdota fejlődésének átmeneti fejezete. Idegen hatások áramlatában s idegen mintákra szabva, de kész formával, megjelenik a hosszú fejlődés után kialakult XVIII. századi

modern anekdota. Kezdetben csak nyelvében válik magyarrá, s lényegében még sokáig tartja a más viszonyokban termett s a mi társadalmi életünkre nem illő idegenségét. Az áttört rés egyre tágul a vándorelemek folyton sűrűsödő benyomulása előtt. A magyar anekdotaanyag csaknem az egész időszakon át külföldről és könyvekből kerül gyűjteményekbe, s ezzel természetesen együtt jár, hogy nyersen formátlanul s idegen-szerűen viselkedik. Kezdi érezni ugyan a magyarságát, de nehezen tudja lerázni az idegen szellem nyűgét. A magyar élet anekdotatermése még kéziratokban rejtőzik, és hasznavehetősége lassan ébrednek. De kétségtelenül hatalmasan előretör, a gyűjteményes formát divatba hozza, a kalendáriumokat elárasztja, a folyóiratokban^{82k} rovatot nyit, az irodalomban feldolgozásra kínálkozik, a költészetben hasznavehető tárgynak mutatkozik, s általában mind jobban terjeszkedő nélkülözhetetlen dolognak bizonyul. Ízlése is nemesedik, szelleme csiszolódik, a környezethez alkalmazkodik, s lassanként magyarrá formálódik. Egyénisége ugyan még nem alakul ki, de nagy utat fut meg, széles területet hálóz be, s biztosnak látszik, hogy érvényesülését rövidesen kivívja.

3

Fejlődésének harmadik időszakában, mely a múlt század ötvenes éveiben Jókaiival kezdődik, és állandóan emelkedve a század végén Tóth Béla összefoglaló gyűjteményével záródik, az anekdota idegen külsőségei teljesen eltűnnek, és eredeti törekvései saját útvonalaán kiszélesednek. Hatalmas virágzásba borul, s termékenysége meglepő méreteket ölt. Az idegenből hevenyészett anekdotáskönyveket az eredeti magyar gyűjtemények népszerű sora váltja fel. A magára talált magyar anekdota kapcsolatba lép az étellel, s érintkezésbe kerül valódi gyökerével, a néphumorról. Megszűnik a régi zártsága, kitárulnak előtte az irodalom kapui, s széles területekre gyűrűző hatása a regény- és novellairodalomban önálló anekdotás stílus megteremtésére vezet. Érvényesülését jelentős tényezők egyengetik: a néphumorról lelki kapcsolatban álló kiváló íróink gyűjtő- és feldolgozó munkássága, a

korszellem fogékonysága, a politikai és társadalmi élet alkalmas felülete, kedélyvilágunk készsége s a nagy lendülettel előretörő élclapirodalomunk támogatása. Ezeknek az erőknek szerencsés találkozása és egybefogása néhány évtized alatt számottevő anekdotairodalmat teremt, nagy erőket mozdit meg, friss tárgyakat visz a költészetbe, s eredeti vonásokkal élénkíti a magyar humor tartalmát.

Érdekében kétségkívül legtöbbet tett Jókai. Ismeretes a nép humoros észjárásával egyező meleg kedélyvilága s elbeszélő tehetségének a tipikus vonásokat értékesítő hajlandósága. Az előbbi ritka bőségű adomakedvelésében nyilatkozott meg, az utóbbi művészetének egyéni jellegű anekdotás stílusát fejlesztette ki. Mindez a Jókai tárgyainak és írásmódjának többször számba vett és behatóan méltatott szembetűnő sajátossága.⁸³ Arról azonban még alig esett szó, hogy a magyar anekdota fejlődésének legfontosabb mozzanatait — a magyarrá formálódást, az eredeti vonások megizmosodását s a néphumor termékenyítő hatásának megnyitását — szintén az ő munkásságának irodalomtörténeti jelentőségű érdemei közé kell számítanunk. Az adomagyűjtés és értékesítés terén senki sem mérkőzhetik Jókaiival.⁸⁴ 1856-ban Heckenast kiadásában jelent meg első ízben egy kötet népadomája, s ennek olyan sikere volt, hogy a következő esztendőben 150 új adomával megbővítve ismét ki kellett nyomtatni. Ez a kötet az 1872-i harmadik kiadástól kezdve *A magyar nép élce szép hegedűszóban* címen folytatta diadalútját, amely a 11. kiadásával lezártnak és befejezettnek még nem tekinthető. Ehhez hasonló megérdemelt sikert egyetlen gyűjteményünk sem ért el. Háromszáz és egynehány adomájával a század második felében egyre-másra napvilágot látó adomatarak közt terjedelemben és belső értékben a legelső helyen áll. Külön csoportosította a Mátyás királyról és más nevezetes férfiakról szóló anekdotákat, a népmesékből is kiválogatta a tréfás motívumokat, népszerűvé tette a palóc és székely adomát, s felvonultatta a magyar élet valamennyi hagyományos típusát: a táblabírót, a katonát, a színészt, a kortest, a papot és a diákot, az orvost és a vadászt, az író és a poétát, a zsidót és a cigányt. Jókai varázsvesszejére máról holnapra színes és gazdag magyar világ kelt életre a jelentéktelen anekdotákban. De nem állt meg itt, fáradhatatlanul folytatta megkezdett munkáját. Nagy hatású vállalataiban, az 1858-ban szer-

kesztett Nagy Tükör 10 füzetében és a közvetlenül utána megindított Üstökösének szerkesztése alatt megjelent terjedelmes évfolyamaiban tízezerszámra halmozta fel a magyar anekdota nem is sejtett mérhetetlen gazdagságát. Később még egyszer visszatért kedvelt tárgyköréhez: az 1888-ban és 1890-ben kétszer megjelent *Jocus és Momus* anekdotáival zárta le gyűjteményes munkásságát. Az anekdotával azonban a hosszú és rendkívül termékeny írói pályáján egy pillanatra sem szakított. Ő az a magyar író, aki regényeiben és novellásköteiben a magyar népi humor lelkébe zárt meleg színeivel örökítette meg a többé már vissza nem térő magyar élet sztereotip alakjait: a méltóságteljes táblabírák, az országos kortesek s vitézlő inszurgensek, a tudós professzorok s kalandos népköltők, a könnyelmű színészek és tógátus diákok, a tréfás jurátusok s furfangos patvaristák, az együgyű parasztok és a találékony legátusok, a próbált torkú kántorok és a kortyondi pajtások garabonciás népségének tarka eseteit. A magyar élet színeéhez Jókainál múlhatatlanul hozzátartozik az anekdotázgatás. Alakjai bármely pillanatban készek erre, s ha vidám társaságban vannak, úgy szikráznak a tréfák, hogy az emberek a székről forognak le a kacagás miatt, csorognak a könnyek az orcákon s az öreg urak mellényén felpattannak a gombok a rázkódás miatt.⁸⁵ A legnagyobb anekdotázó természetesen ő maga. Jó kedvében furcsa esetekkel és tréfás dolgokkal aggatja tele elbeszéléseinek anekdotásan szövött szálait. Nincs olyan Jókai-kötet, amelyben pár anekdota előfordulása vagy valamilyen igen érdekes tárgyi vonatkozás felbukkanása magára ne vonná az olvasó figyelmét. Érdekes és gazdag gyűjteményt lehetne összeállítani azokból az apró adatokból, amelyek regényeinek és novelláinak különböző helyein szétszórtan az anekdota különös megbecsülését tanúsítják a legnagyobb magyar elbeszélő művészi értékesítésében.

A Jókai gyűjtő munkásságának és anekdotaművelő szeretetének nagy értéke igazán csak akkor tűnik ki, ha irányadó munkásságát a korábbi fejlődés menetébe állítjuk, ahol az előzmények nagyrészt vagy idegenből készült értéktelen és hatástalan kompilációkra szorítkoznak, vagy pedig pusztán jóindulatú törekvéseket mutatnak a magyar irányvonal öntudatlan keresésében. Ő abban az időben, amikor a folklórnak híre-hamva sem volt, új útra tereli a magyar anekdotát,

és szerencsés megérzéssel a népszellemben, a néphumor ősi talajában, üdeségében és frissességében, közvetlenül a magyar élet tréfakedvelésében, élmességében és anekdotás világában fedezi föl és nyitja meg azt a forrást, ahonnan kedélyvilágunk sokszínűsége, gazdagsága és eredetisége kimeríthetetlen bősséggel tört a felszínre. Ő az első tudatos és tervszerűen dolgozó gyűjtője a magyar nyelvterület valamennyi tájékaról tízezerszámra feléje özönlő népanekdoták rengeteg tömegének. A leghelyesebb módszerrel dolgozott. Elődei idegenből fordították, könyvekből keresgéltek ki vagy legjobb esetben halomásból jegyezték le gyűjteményük anyagát. Jókait adomafaló szenvedélyének kielégítésében a munkatársak egész serege támogatta.⁸⁶ Nem könyvekből, hanem élő forrásokból szedte össze, dolgozta át és csoportosította típusokba anyagát. Uttörő volt abban is, hogy az anekdota helyesen fölismert jelentőségét elméletileg ő fejtette ki először irodalmunkban. Saját munkásságára hivatkozva, ő irányította a magyar tudományos világ figyelmét erre az „eddigelé ügyeletre sem méltatott, talán meg is vetett, mindenestre kevésbé becsült tárgyra“. Akadémiai székfoglaló értekezésében⁸⁷ az *Etelka* sorsára rendelt regényeinél értékesebbnek érezte azt a munkásságát, mely a magyar anekdota megújulását, forrásainak feltárását és elterjedését mozdította elő. Túláradó lelkesedés, a műfaj iránt érzett nagy rajongás, de igazság is van ebben a megállapításban. Az anekdota a Jókai munkásságának és művészetének csakugyan megbecsülhetetlen értéke, múlhatatlan része.

A Jókaitól a népies nemzeti irány útjára terelt anekdotát további fejlődésében magyar levegő veszi körül, magyar törekvés vezeti, és magyaros észjárás hatja át. Bebizonyosodik, hogy semmi szükség sincs a nyomtatott és az idegen forrásokra, amikor a magyar kedélyvilág ezrével ontja a jóízűbbnél jóízűbb és eredetibbnél eredetibb darabokat. Csak össze kell gyűjteni és tetszetős formába rendezni őket. Jókai legszorgalmasabb munkatársai maguk az olvasók voltak. Később is az élelapok mindig fölhasználták a közönség támogatását. Így ezrével kerülnek följegyzésre a magyar nyelvterületen kóborló anekdoták. Akadnak aztán élelmes kiadók és rátermett szerkesztők, akik időnként kiválogatják a naptárak és élelapok sikerültebb darabjait, s belőlük önálló kiadványokat készítenek, mivel az anekdotáskönyvek mindig kedvelt ol-

vasmányoknak s gyorsan fogyó kapós termékeknek bizonyultak.⁸⁸ Különösen az abszolútizmus éveiben jelennek meg sűrű egymásutánban ilyen gyűjtemények. Érthető a kedveltségük. Hivatást teljesítenek a lesújtott hangulat élesztésében s a kitartás lelki rugóinak edzésében. A közönség jóízűeket nevet a hatalom erőszakoskodásain, s pillanatokra vigasztalást lel sajtó fájdalmára. Nem véletlen, hogy éppen az elnyomatás korában szakad meg az idegen áramlat, s a nemzeti kedély borús napjaiban születik meg a magyar anekdota. Meg nem szűnő nemzeti öntudat kíséri további pályafutásában.

Művelésében különösen még két írónk szerzett maradandó érdemeket. Egyik a regényeiben is állandóan adomázó Vas Gereben. Jókaival egyidőben (1855—1856) két önálló gyűjteményben több mint 1200 olyan anekdotát hozott nyilvánosságra, amelyek munkáinak gyűjteményes kiadásában még ma is olvasókra találnak. Ez a gazdag anyag egyrészt a múlt század első felének közéleti embereiről mond el sok kedves és első ízben följegyzett jellemző apróságot, másrészt igen kimerítően foglalja össze a maga idejének anekdotás anyagát. Kellemesen hat, hogy benne magyar élet és magyar érzésvilág tükröződik. Nem érezzük rajta az előbbi évtizedek idegenszerűségét, s örömmel látjuk, hogy a magyar környezet a múlt század közepén a vándoranekdoták magyar változatosorát kezdi megérlelni. Ennek az irányynak megerősítéséhez jelentős mértékben járult hozzá Vas Gerebennek a nép lelki világában gyökerező fogékony szelleme. Egészen ritka jelenség, hogy érdeklődése mennyire az anekdotára összpontosult. Regényalakjai közül is azok a sikerültek, kiket anekdotás vonások eltetnek, s mint Jókai, ő is garmadával szórta szét regényeiben az eszébe jutó apró anekdotákat.⁸⁹ Munkásságának helye és jelentőségének méltánylása teljesen az anekdota történetébe tartozik.

A másik írónk, aki külön méltánylást és rangot érdemel a műfaj történetében, Mikszáth Kálmán, a legelvezetesebben anekdotázó magyar tehetség. Kellemesebben és művésziesebben nem is lehet anekdotázni, mint ahogy ő tudott. A történet, a mese, a tréfa, az anekdota folyton forrt és alakult a fejében, s ezt akár előszóval, akár írásban pompásan tudta a hallgatósága elé vetíteni.⁹⁰ Valósággal anekdotázó szemével nézte a világot.⁹¹ A népszellemnek ez a hatása tükrö-

zódik vissza műveiben is. Számos novellája voltaképpen egy-egy anekdota kiszélesítése, s nem egy regénye szintén anekdotavázon épült föl, a részletek kényelmes megrajzolásával, anekdotikus epizódokkal és kitérésekkel terjedelmesítve széles menetűvé. „Csak egy egészséges termék van — állapította meg egyszer —, a magyar anekdota, mert megfigyelés és élet lüktet benne.” Ez a nagy vonzalma az anekdotához szedte fel és hintette szét műveiben az időtlen idők és térbeli távolságok hatalmas méreteivel szemben is mindig friss és örök életű tárgyak tömegét. Mikszáth tehát elsősorban nem az anekdoták gyűjtésében és lejegyzésében szerzett érdemeket, mint Jókai és Vas Gereben, hanem ő maga talált ki és írt össze számos kötetre rúgó kedves apróságot, s ezekben korának politikai, társadalmi és szellemi életét pompás és igen rokonszenves rajzokban örökítette meg. Abban volt ő főképpen jelentős, hogy mindent a maga anekdotás kedélyvilágán keresztül nézett, s az egyszerű s jelentéktelen kedélyes tárgyakat kitűnő magyar élet- és jellemképekké tudta formálni. Irodalmunkban kétségkívül ő az anekdotatárgyak leggazdagabb tulajdonosa és legmesteribb feldolgozója. Művész volt az ezeréves múltú vándorelemek maiakká színezésében és származásukat teljesen eltakaró magyar jellegű anekdotákká csiszolásában.⁹² Különös kedvvel és hajlamossággal vonzódott mindahhoz, amiben a humor megcsillant, kincseket szedett ki az anekdotából, s megnemesítette sokra becsült műfaját. Mikszáth költészete a magyar anekdota fölül nem múlt magaslata.

A magyar anekdota története nemcsak Jókait, Vas Gerebent és Mikszáthot vallja magáénak, hanem a magyar költészet számos kiválóságát is művelői közé sorozhatja. Kisfaludy Károly egy-két anekdota sikerült, mozgalmas, tömör prózai és verses feldolgozásával, novelláinak komikus részleteivel s egyszerű magyaros humorával⁹³ tarthat számot a megemlézésre. Vörösmarty Mihály is írt olyan költeményeket, amelyek népszerű anekdotatárgyak feldolgozásainak tekinthetők. Hegedüs Sámuel enyedi poéta a múlt század harmincas éveiben egy sereg versbe szedett anekdotát adott ki.^{93a} Petőfi is többször elárulja hajlamosságát az anekdota iránt, s Tompa arról volt ismeretes, hogy rengeteg anekdotát hordott a batyujában.⁹⁴ Általában a múlt századnak a költői és prózairói tárgyakat szívesen választották ebből az érdekes világból. Legszívesebben és legnagyobb művészettel tette ezt

Arany János. Neki a Mikszáthéhoz hasonló különös érzeke volt a régi népies gyökerű tárgyak és naiv históriák felelevenítése és értékesítése iránt. A humor, a legmélyebb és a legváltozatosabb magyar humor, a népvilág kedélyének és mélységének fölcillanása, egyéniségének egyik vele született alaprajtsága, amely aranyszálaival át- meg átszötte költészetének gazdag szövetét.⁹⁵ Legenda- és mondatárgyakat, jóízű anekdotákat és érdekes vándormotívumokat keltezt életre, bőkezűen gyarapítva velük a magyar költészet gazdagságát és sok gyönyörűséget nyújtó szépségeit. Az anekdotának ez a becsülete és rangra jutása a század végéig kísérhető figyelemmel, különösen azoknál a prózáíróknál, kik a magyar múlt hagyományaival és a néplelekkel állottak szorosabb közösségben. Ismeretes, hogy Eötvös Károly, a bőbeszédű táblabíró típusa, országszerte híres anekdotákban sziporkáztatta életbölcességét. A legkomolyabb tárgyait is anekdotákkal tudta legtalálóbban megvilágítani.⁹⁶ Tömörkény Istvánra is a legjellemzőbb, hogy ötletek és furcsaságok ragadták meg a figyelmét, s rendszerint többre nem is törekedett, mint hogy ezeket a maga anekdotás stílusában kiszínezte.⁹⁷ A szelíd és a vaskos tréfák, a sokszor nagyon is kirívó vonásokkal megrajzolt torzképek és vidám csattanós ötletek mestere, Rákosi Viktor a karikatúrák egész tömegét vonultatta fel, hogy bennük az élet jellemző típusait mutassa be és nevettesse ki. Groteszk mondásai és képtelenebbnél képtelenebb furcsaságai a század végén az anekdotát leszorító kétségbeejtően rossz viccek kultuszát terjesztette el az irodalomban és az életben.⁹⁸

Az anekdota nagy bősége ebben az időszakban nemcsak az irodalomban jut szóhoz, hanem az élet is gazdagon termi a magyar jókedv nagymestereit és kifogyhatatlan forrásait. Legtöbbnek nevét az idő eltemette. Igen kevés közöttük az olyan, akinek országos híret az irodalom felfogta és az utókor számára megmentette. A Blaskovics András erki plébános (1749—1825) emlékezete egyházi körökben ma is él. Olyan tréfás természetű ember volt, hogy nemcsak az életben, hanem a prédikációiban is folytonosan anekdotázgatott, s ezért a tulajdonságaért kortársai „magyar Abraham a Santa Clará“-nak nevezték el.⁹⁹ A Sebestyén Gábor táblabíró (1794—1864) ötletes tréfái és anekdotás históriái a múlt század első felének nemzedékét neveltették meg.¹⁰⁰ Alakja éppúgy hozzátartozik a magyar anekdotához, mint Pankotai Jó-

zsa Györgyé (1789—1847), kit a maga idejében az egész ország Józsa Gyuri néven ismert és emlegetett.¹⁰¹ Prototípusa volt a szabadságharcot megelőző magyar élet minden árnyoldalának és rokonszenves vonásának. Ezek benne rendkívüli méreteket öltöttek, s neve köré gazdag adomakört vontak. Annyira tipikus alakja volt a korszaknak, melyben élt, hogy az irodalom ezt az időt az ő szokatlan egyéniségében örökítette meg. Jókai maga megvallja, hogy az *Egy magyar nábob* indítéka a Józsa Gyuri bizarr ötleteivel, hatalmaskodásaival s tréfás kalandjaival függ össze. Horhi Miska és Csollán Bertti vonásait Józsa Gyuri alakjáról másolta. Vas Gereben is az *Egy alispán* korfestő részleteit a Józsa Gyuri-adomakörből kölcsönözte, valamennyi ismert tréfáját ráaggatta a cselekményre, hogy a múlt század első felének duhaj magyar életmódját minél kirívóbb színekkel jellemezhesse. Józsa Gyuri a Gonella-típusba tartozó tréfacsináló, akárcsak erdélyi elődje, a facetus Vida György. Voltak aztán kiváló szellemek, kikben a magyar kedélyvilág nemes vonásai testesültek meg. A leghíresebb magyar anekdotázó, a magyar elmésség és szellemesség mai napig emlegetett legkiválóbb képviselője nem kisebb ember volt, mint Deák Ferenc, a régi táblabíróvilág anekdotaszeretetének legragyogóbb képviselője. Följegyezték róla, hogy nem volt az az elavult anekdotáskönyv vagy ócska élces kalendárium, amit el ne olvasott volna, hogy alkalomadtán szatirikus oldalvágással vagy politikai célzással egy-egy bölcs gondolat szemléltetésére alkalmazza a kieszt vagy fülebe került anekdotákat. Élces megjegyzései, melyekkel a helyzeteket szemléltette, és anekdotái, melyekkel a bonyolult politikai kérdéseket megvilágította és kettévágta, ma is közzsájon forognak. Még csak az id. Andrássy Gyuláról tud a magyar anekdota annyi találó mondást és szellemes észrevételt elbeszélni, mint Deák Ferencről. Fényes lelkük apró felvillanásai nagy értékei a magyar humornak. Egészen bizonyos azonban, hogy a hozzájuk fűződő elmésségek egy részét nem ők találták ki, s talán azok az anekdoták sem történtek meg velük vagy legalább nem egészen úgy, ahogy a köztudatban formát nyertek. De éppen abban van a kiválóságuk és a nagyságuk, hogy a nemzet szeretete minden széppel és jóval körülhalmozta őket, s alakjukat anekdotás hírnévvel vette körül. A nép megbecsülésének ez a legnagyobb kitüntetése. Az utolsó nagy magyar anekdotázó, akinek em-

lékezete még nem aludt ki, Barcsay Domokos volt, a letűnt nemzedék kiváló humoristája. A szájról szájra járó s még ma is gyakran hallott anekdotái a háború előtti időszak napisajtójának legvonzóbb termékei voltak. Elméssége, jóízűsége és talpraesettsége különösen a politikai helyzetek és a társadalmi viszonyok kitűnő jellemzéseit minden bőbeszédű fejtegetésnél hívebben és találóbban örökítette meg.

Az anekdotatárgyak művészi feldolgozása, a trefás apróságok novellás kiszélesítése és az elbeszélő stílus anekdotás iránya az anekdota gazdag életét, tekintélyes helyzetét és méltánylását mutatja a múlt század második felének különféle irodalmi műfajaiban. Az életben is mind nagyobb jelentőségre jut, s egyszerre csak szűkek lesznek számára azok a keretek, melyeket az anekdotáskönyvek korlátozott terjedelme, a napisajtó és a szépirodalmi folyóiratok megszorított tárcarovata rendelkezésére bocsáthatott. Ezeken a tereken a két lényeges kelléke, a frissessége és élénksége sem érvényesülhetett kellőképpen. Ezért önálló lapokban keres magának módot és újabb lehetőségeket nagy szaporaságának fölvetelére és eltartására. Így indul meg az élclapirodalom, s benne a politikai szatíra és karikatúra mellett az anekdota is friss témotalajt s terjeszkedésre mozgékony teret nyer. Múltjának egy része az élclap területén zajlik le. Az anekdota történetét az élclapirodalom hatalmas arányokban szélesíti ki.

Élclapalapításra nálunk először András Sámuel gondolt a XVIII. század utolsó évtizedének olyan viszonyai között, mikor az időszaki sajtónk még a megindulás és az útverés nehézségeivel küszködött. Az volt a szándéka, hogy Bécsben Magyar Demokritus néven egy újságot indít a magyar olvasók felvidámítására és szórakoztatására. Majd egy Hasznos Híres Mulattatóra gondolt, s ebből a címből az látszik, hogy nemcsak anekdotákra akart szorítkozni. Ezek megvalósíthatatlan tervek maradtak.¹⁰² Így az első magyar élclapki-sérletnek a Tudós Palócot szokás tekinteni.¹⁰³ Ezt a bécsi Eipeldauers Briefe mintájára Gaál György szerkesztette és Hartleben adta ki 1803-ban hat füzetben. Azokban a levelekben, melyeket Furkát Tamás firkál a vidéken lakó sógorához a fontosabb napi eseményekről és a fővárosi élet jelenségeiről, kevés a humor és a szatíra, kevés az ötlet és az élcl. Általában kevés benne a nevetnivaló. Csak pár helyen akad meg a tekintetünk olyan megjegyzésen, amely ta-

lálóan jellemzi a 130 év előtti Buda és Pest életének akkori furcsaságait. Ennek az időnek politikai és társadalmi élete még nem volt alkalmas arra, hogy rendszeresen megjelenő élclap verhessen benne gyökeret. A csipkelődés, az erkölcsi cirógatás erre a korra is ráfért volna, de a cenzor nagyon vigyázott az életformák érinthetlenségére. Így a szépirodalmi lapok tárcarovatába szorult egyelőre a nagyon kíméletesen hangzó humor és szatíra. Szellemeskedő elmefuttatásokat, anekdotákat, darázskákat, kényes pontokat, feddőkéket, csalánkákat, freskóképeket a harmincas és negyvenes évek valamennyi divatlapjában találunk. Tökéletesen kifejlesztette ezt s az élclap stílusához egészen közel hozta az Életképek „Charivari” rovata a Jókai szerkesztésének idejében. Innen már csak egy lépés volt az önállósulás, s ez gyorsan meg is történt a sajtószabadság földерülésével. Francia minták után 1848 július közepén indította meg Lauka Gusztáv Charivari-Dongó címen kétlevelű újság formájában az első magyar élclapot. Meglehetősen színtelen s legtöbbször éltelen kísérője a mozgalmas idők kedélyhullámzásának, a politikai, társadalmi, irodalmi és művészeti eseményeknek.¹⁰⁴ Nem is egészen negyedévi megjelenés után elsodorták a szabadságharc hullámai, s vele hosszú évekre elnémult az élclődés szabad hangja.

Az elnyomatás éveiben lassanként magához tért a megdermedt lélek, fölcsendült a keserű kacagás, majd a könnyeken át előtört a mosoly.¹⁰⁵ Ennek az időszaknak hangulatát legszerencsésebben Jókai fogta fel és ragadta meg egymást követő különféle kiadványaiban. Először a *Kakas Márton Albumát* bocsátotta közre, s vele olyan nagy érdeklődést keltett, hogy százszámra küldték be mindenünnen az anekdotákat. Ezeket Jókai megfésűlve s kicsinosítva adta vissza a közönségnek. Majd az időszaki jellegű Nagy Tükör 10 füzetében halmozta tovább a borús kedély vigasztalására szolgáló neveltető anekdotáit. Az elnyomás korában itt szólalt meg először a politikai élce a politikus csizmadiának feleségével folytatott beszélgetéseiben. Ezekben a józan magyar értelem és humor tesz megjegyzéseket a világ folyására és a politikai élet eseményeire. Olyan nagy volt a sikere, hogy kénytelen volt Jókai kiszélesíteni a Nagy Tükör kereteit sűrűbben és rendszeresen megjelenő folyóirattá. Így indult meg Az Üstökös¹⁰⁶, az első állandó jellegű s

nagy hatású magyar élclap. Több mint 60 évig jelent meg, s ebből 25 évfolyamot maga Jókai szerkesztett.¹⁰⁷ Ebben az időszakban tízezerszámra közölte az ország minden részéből beküldött népi anekdotákat. De nemcsak ezeknek kiaknázhatatlan tára, hanem az ötleteknek és a politikai élceknek is, amelyek sokszor éles gúnyal szórták vissza a magyarságot ért méltatlan bántalmakat. Különösen a Tal-lérossy Zebulon leveleivel tört sok borsot a rendőrség orra alá, s Kakas Márton szűrő tollával vette szemügyre a politikai és társadalmi élet bántó ferdeségeit. Jókainak aztán időnként a Károly-kaszárnyában kellett arról elmélkednie, hogy a hatóságok túlságosan érzékenyek, ha a jó élc az elevenükbe vág.

Jókainak ez a munkássága, mely az élclapirodalmunkat megalapítja s a magyar anekdotát virágzásnak indítja, nemcsak irodalmi jelentőségű. A kor hangulatát, a magyar társadalom lelkivilágát, az abszolutizmus éveinek kedélyhullámzását, egy történeti időszak külső és belső képét örökítette meg a magyar humor ötletességének és szellemességének ezer apró vonásával. Ehhez hasonló szerepet még csak a Tóth Kálmán Bolond Miskájának sikerült betölteni. Az Üstököstől abban különbözik, hogy míg az eleinte egészen társadalmi téren mozgott, s csak a 60-as évek közepe táján kezdett közreműködni az osztrák rendszer neveltségessé tételében, a Bolond Miska a berlini Kladderadatsch mintájára kezdettől fogva politikai irányt követett, s a nemzeti érzelmek fölizgatására törekedett. Ezt a maga elé tűzött célt 1860 és 1867 között kiváló módon véghez is vitte. A maga korának hű képe, a germanizáló törekvések kegyetlen gáncsvetője, a csüggedés irtója, a bizalom táplálója, az ellenállás edzője és szilárdítója olyan időben, mikor ezek az érzések csak titokban loboghattak. Nagy sikerét és népszerűségét nem a személyes jó tulajdonainak, hanem annak köszönhette, hogy szerencsés visszhangot talált benne a kor lelki hangulata. Tréfálkozása nem változatos, jó kedve nem földérintő humor. Annál nagyobb volt a bátorsága és a leleménye, mellyel a magyarság ügyéért a börtön és az üldöztetés veszélyei között elszántan szállt síkra.¹⁰⁸

Az Üstökös és a Bolond Miska sikerére, amikor már ké-szen álltak a minták, s a politikai nyomás súlya is engedett, gomba módra kezdtek fölbukkanni és elszaporodni a

különféle társadalmi és politikai élclapok. A példa csábító volt, s egyszerre mindenki hivatást érzett a nemzet vigasztalására s mulattatására. Jókaival és Tóth Kálmánnal azonban nem tudott versenyre kelni sem a Szokoly Viktor Garabonciás Diákja, a közjogi ellenzék humorisztikus lapja, sem pedig a Bús Vitéz (Matkovich Pál) Fekete Levese, mely a cenzúra akadékoskodása miatt egyre hidegebben találta fel az ételt, s végre kénytelen volt a közönség kiszolgálását megszüntetni. Lauka Gusztáv is a hatvanas években ismét élclap kiadására vállalkozott, de belátva, hogy Az Űstökös és a Bolond Miska jobban el tudta találni a közönség ízlését, az Ordög Naplóját néhány szám megjelenése után abbahagyta. A legtöbb ilyen kezdeményezésnek az volt a baja, hogy a szerkesztő jó szándékát nem tudta diadalra vinni a munkatársak hiánya, s az az egy-két sikerült élclap, melyet időnként a lap kitalált, elveszett a többi szellemtelenség tömegében. E múltó jelenségek között még legfrissebb és legelevenebb volt Az Űstökössel és a Bolond Miskával állandóan sűrűlő Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél) satirikus lapja, a Handabanda, mely a lármás és a romantikus hazafiaskodás szellemes ostorozásában őrizte meg a kor lelki képének egyik vonását. Még a Mészáros Károly debreceni Dongója és a Pesten megjelenő Ludas Matyija — az utóbbi két anekdotájával a szerkesztőnek közel két esztendei börtönbüntetést szerzett — érdemel különösebb figyelmet. Kitűnően ismerte a nép észjárását, s így durvasága ellenére sem lehet tőle bizonyos elismerést megtagadni.

A 67 előtti korszak lendületes élclapirodalmára az a jellemző, hogy a megpróbáltatás esztendeiben valamennyi alapítás közös és osztatlan célban, a nemzeti érdek szolgálatában tömörült. Ízlésük, tehetségük, rátermettségük elválaszthatta őket, de mindnyájan egyesültek abban a törekvésben, hogy a humor változatos eszközeivel a nemzeti ügy sikerét és diadalát segítsék elő. Lényegesen változik a helyzet a kiegyezést követő alkotmányos korszakban. Az élclap kritikája ettől kezdve már nem az igazságot keresi, hanem a politikai pártok érdekeit támogatja. Ezzel szűkíti hivatásának körét, gyengíti erejét és jelentőségét. A Bolond Miska is azal ingatta meg maga alatt a talajt, hogy az abszolutizmus ellen folytatott küzdelmének, tehát a tulajdonképpeni hivatásának teljesítése után egyszerre csak szélső ellenzékieske-

désbe csapott át, és kegyetlenül rávetette magát a Deák-párt támadására. Ez a magatartás természetesen ellenhatást váltott ki, s maga után vont a 1868-ban Ágai Adolfnak Csicséri Bors néven szerkesztett Borsszem Jankóját. Valamennyi lap-társát fölülmúló sikerének az volt a titka, hogy a szellemi élet legjobb erőit gyűjtötte maga köré, s rendkívül élénk és erős összeköttetéseket tartott a korával. Céltudatosan járt el, ha akár élcet faragott, akár anekdotázott. A politika és a társadalom volt a területe, a magyarság és a szabadelvűség volt a jelszava.¹⁰⁹ A 67 után kialakulni kezdő magyar társadalom visszáóságainak és fonákságainak ötletes kritikája ez a lap, és tükre az újjászülető Magyarország hangulatának. Jellemző rá, hogy kormánypárti létére közkedveltségnek örvendett.¹¹⁰

Azt a magaslatot, népszerűséget és a magyar szellem történetével összefüggő jelentőséget, melyet a Borsszem Jankó képvisel a magyar élcirodalomban, többé egyetlen társa sem érte el. Azért tőlük sem vitatható el a kortörténeti jelentőség, a magyar humor gazdagításának, szélesítésének és fejlesztésének sikeres támogatása. Közülök különösen a Bartók Lajos Bolond Istókia, a kormánypárti Borsszem Jankóval szemben az ellenzék lapja, és a 90-es években Rákosi Viktor Kakas Mártona, a függetlenségi párt szócsöve tett szert országos hírnévre és figyelemre. Az egymás után keletkező és megszűnő élclapok sorában még a Murai Károly hazafias irányú Mátyás Diákja találta el szerencsésen a magyar közönség ízlését. A Mikszáthtól is támogatott Baróti Lajos Uram Bátyámja a politikával nem sokat törődve szakadatlanul anekdotázgatott. A Markos Gyula katolikus jellegű Herkó Pátere harminc éven át ritka kitartással és következetességgel küzdött az ármány, a hazugság, a liberalizmus, álhumanizmus és opportunizmus [...] ellen. A termelés általában rendkívül nagy volt, de közülök csak pár olyan akadt, amelyik kortörténeti értékű humoros anyagával az átlagos színvonalnál valamivel feljebb tudott emelkedni. Egy időben a politikai küzdelmekben részt vevő élclapok kötik le különösen a figyelmet, majd csökken ez az érdeklődés, és a jelen század elején a frivol lapok tartják magukat legerősebben. Ez már a hanyatlás lejtője, s lassanként a valamikor nagy jelentőségű élclapirodalom megszűnéséhez vezet.

Az itt felsorolt igen vázlatos adatok természetesen csak elmosódó képet adnak az anekdotának, az élcnek, a szatírának és a humornak arról az óriási területéről, ahol közel 250 élclap mintegy 800 évfolyamának mérhetetlen anyaga áll a kutató rendelkezésére. Amikor a cenzúra többé nem gátolta a szűrő szatíra és a csipkelődő tréfa szabadságát, az élclapok hatalmas áradata hömpölygött át a magyar szellemi élet területén. Nemcsak a főváros ontotta szüntelenül, hanem hol elmés, hol pedig igen furcsa címekkel a vidék is szorgalmasan szaporította a humoros időszaki sajtó terjedelmét. [...] Alig volt olyan valamirevaló népesebb város, amely egy-két ízben meg nem kísérelte volna a maga élclapjának tükrében fogni fel a helyi viszonyok torzvonásait és ferdeségeit. Minden irány, minden felfogás és ízlés megtalálta a maga kifejezését. Csak a világháború vetett véget ennek a saját magán évődő, mindent erős kritikával csipkelődő, ártatlan tréfákon hangosan nevető és szélesen anekdotázó magyar kedélyvilágnak. Az anekdota a múlt visszhangjaként már csak elvétve csendül fel, s az érdektelenné vált élclap csodálatosképpen majdnem teljesen kiveszett ma az életünkéből.

Az élclapok azért tartoznak tárgyalásunk körébe, mert ők tekinthetők a magyar anekdota legkiadósabb forrásainak. Bár figyelmüket elsősorban a politika és a társadalmi élet kérdései kötötték le, a pusztán mulattatásra szolgáló anekdotának is mindig bőséges teret juttattak. Különösen a 67 előtti első időszakban, mikor az élclődés könnyen a lap életébe vagy a szerkesztő szabadságába kerülhetett, foglalt el nagy helyet az anekdota az élclap hasábjain. Később sem szűnt meg ez az otthonossága. A szerkesztők azzal akarták az olvasók érdeklődését és ragaszkodását megnyerni, hogy anekdoták beküldésére sarkallták őket, s az ilyesféle buzgalmat meg is jutalmazták.¹¹¹ Az anekdota mindig kitüntető szívesseggel látott és dédelgetett vendége volt az élclapoknak, s nem lehet tagadni, hogy gyűjtésükben elismerésre méltó munkát végeztek. Voltaképpen az anekdotáskönyvek is belőlük táplálkoztak, a naptarak hagyományos mulattató rovatának is ők szolgáltatták az anyagot, könnyű és gyors mozgékonyosságukkal különösen a terjesztésben vittek nagy szerepet. Így a múlt század második felében az anekdota leggazdagabb forrását, életének legjelentősebb tényezőjét kell

bennük látnunk és megbecsülnünk. A múlt század utolsó negyedében végbement formai átalakulása az anekdotának egyenesen az ő befolyásuknak tulajdonítható. A változatosságra és minél több anyagra törekvő élclapnak útjában állott a szélesen terjengő anekdota kényelmessége, s ezen az akadályon úgy segített, hogy rövidre fogta az elbeszélést és a gyorsan csattanó poén kielezésére helyezte a súlyt. Ezzel a módszerrel a hasábos anekdotából pár sorra szűkülő kis közlemény állott elő. Így 3—4 anekdota helyett 30—40 élces apróságot lehetett közölni. Az anekdota külső formájának s vele együtt belső lényegének ez a nagy átalakulása, mely lassanként egészen háttérbe is szorította a terjedelmes elbeszélést, az élclapok hasábjain ment végbe. Ezért egyrészt a forrásgyűjtemény, másrészt a fejlődés szempontjából elválaszthatatlan összefüggés áll fenn az anekdota és az élclap története között.

Az az irány, amely Jókainál és követőinél, az élclapot is felhasználva, a néphumor gazdag forrását nyitja meg, s az irodalomban is rangot szerez az anekdotának, még nem méríti ki a tárgyalásra kívánckozó összes jelenségeket. Tovább folytatódik az anekdotás könyvek hagyományos élete. Kiadásukban olyan nagy a buzgalom, hogy egymást érik a kisebb és a nagyobb terjedelmű, értékesebb és kevésbé jelentős, egyrészt azonban pusztán a napi fogyasztásnak szánt kötetek. Mindenki nem jutott arra a magaslatra, ahonnan a Jókai lelkesedése és a Mikszáth megbecsülése szemlélte a jelentéktelenségükben is egész világot magukba záró tárgyakat. Ezeknek akkor még a tudományos becslésük sem volt akkora, hogy magasabb szempontok juthattak volna érvényre a válogatás és a csoportosítás munkájában. A gyűjtésre és a kiadásra nem is előkelő nevek, hanem rendszerint névtelenek vagy egészen ismeretlen kilétű szerzők vállalkoztak. Ők természetesen nem jutnak el odáig, hogy a hagyományban élő anekdotákat jegyezzék le vagy a néphumorban ismerjék fel az igazi értéket. Ez módszeres eljárást, rátermettséget és sok fáradságot is jelentett volna. A gyűjtésnek tehát azt a gyors és kényelmes kínálozását ragadják meg, ami általában a legkímélyültebb az anekdotatárak szerkesztésében, hogy a könnyen kéznél levő nyomtatványokból válogatnak ki egy-egy kötetre valót. A későbbiek aztán kiírják a szorgalmas elődöket, s a még néhány újabbal fölfriessült egyforma anek-

dotaanyag vándorol az egyik nemzedéktől a másikhoz. Így tart ez mindaddig, amíg új ízlés, más divat, lényegesebb társadalmi átalakulás, a megváltozott életforma és felfogás avulttá nem teszi s át nem dolgozza a régi anyagot. A kódexek példáitól Kónyi anekdotáin keresztül a múlt század végének élceig es karikatúrájáig számos ízlés-, társadalmi forma és eszmetörténeti réteg van az anekdota múltjában egymásra rakódva.

A magyar anekdota munkásainak érdemes sorát a múlt század közepétől napjainkig még néhány jelentősebb névvel kell kiegészítenünk. Ilyen volt a Jókai legszorgalmasabb napjaiban működő Beöthy László, aki tréfáival, elmefuttatásaival, élces naptáraival és anekdotáskönyveivel az abszolutizmus legerőszakosabb éveiben vigasztalgatta nemzetét. *Laczi-könyhája*, *101 Cholera-Cseppje* és a *Puncs* füzetsorozata a bécsi Saphir modorát követte¹¹², s ha ezek némelykor alacsonyabb szinten is jártak, korukban kedveltségnek örvendtek, mert az olvasóközönség hangulatához és ízléséhez alkalmazkodtak. Anekdotái és élcei sokáig éltek az írói világ hagyományában.¹¹³ Az ötletességnek és a zseniális nagyításnak páratlan mestere volt az ötvenes és a hatvanas években Bernát Gáspár,^{113a} az Újvilág utcai Arany Sas élő élclapja. Eredeti túlzásaival, bizarrságaival és elmés képtelenségeivel, az ún. gazsiadáival, nemzedékeket nevettetett meg. Ezeket ma kevésbé találjuk mulatságosoknak, aminek az a magyarázata, hogy egyéniségével függtek össze, s a hideg papiroson elszíntelenedtek.¹¹⁴ Beöthy László és Bernát Gáspár, ha tehetségüket apróságokban is pazarolták el, de eredetien sziporkázó szellemek voltak. Velük szemben Aszalay József a másolásban és a fordításban munkálkodott. Az egykor jól ismert háromkötetes *Szellemi omnibusz*ában^{114a} s még vagy három hozzá hasonló könyvében Weber híres *Demokritus*ából készített bő kivonatokat és terjedelmes szemelvényeket. Ez sem volt fölösleges munka, de mégis helyesebb nyomokon haladt Kővári László, ki magyar történeti anekdotákat, magyar rege- és mondatárgyakat gyűjtött össze két úttörő jellegű kis kötetben,^{114b} és Szokoly Viktor, ki a hatvanas években a legjobb és legváltozatosabb népies magyar anekdotagyűjtemények összeállításával szerzett érdemeket. Ezen a téren Jókai és Vas Gereben után őt illeti meg a legtöbb elismerés. Ő a kiegyezést megelőző időszak anekdotájának adja a teljes képét, Vajda

János gyűjteménye^{114c} pedig a kiegyezést követő hetvenes évek új típusokat és friss színeket is tartalmazó humoráról nyújt összefoglaló áttekintést. Ágai Adolf és Murai Károly a lapjaikban közölt legsikerültebb élceiket foglalják kötetbe, Babik József három sorozat papi adomát bocsát közre, Bársony István nagy vonzalommal a vadászélet igen alkalmas eseteiről mond el kedves anekdotákat, Kúnos Ignác pedig több kiadványában is a török Naszreddin tréfái iránt kelt érdeklődést a magyar olvasók körében.¹¹⁵ A tudományos figyelem is kezdi észrevenni a néphumort. A nyelvészeti és etnográfiai folyóiratokban meg a népköltési gyűjteményekben sok értékes adat kerül följegyzésre. Az apró és kevésbé jelentős kiadványok sorát időnként rendszerint egy-egy nagyobb méretű összefoglalás rekeszti be, s ez mindig jellegzetes kifejezője annak az időszaknak, melynek tréfás kedvét és vidám hangulatát egységesíti. Így a 80-as évek végén Gracza György ma is forgalomban levő *Nevető Magyarország*^{115a} a múlt század második felében kialakult legnépszerűbb típusokat fogja össze, és Dvorzsák János ötkötetes gyűjteménye a jelen század elején élclapokból és anekdotáskönyvekből kiválogatott közel tizenkétezer magyar adomát csoportosít. Benne körülbelül együtt lehet találni annak az anyagnak legjavát, mely az utolsó fél száz esztendőben a magyar humor anekdotás területein egybegyűlt és megállapodott. Az összefoglaló jellegű munkák sorában legjelentősebb a Tóth Béla páratlan értékű magyar anekdotakincse.^{115b} Hat kötet terjedelemben úgy sorakoznak benne egymás után az anekdoták, hogy történeti időrendben felölelik a magyar múlt minden nevezetesebb eseményét és bemutatják az egyes korok minden nevezetes szerepvivőjét. Tarkán rajzik benne a magyar élet minden szépsége és dicsősége, bánata és szenvedése, nagysága és letiprottsága, ereje és gyöngesége, szomorúsága és jókedve. Valamennyi gyűjtőnk közt Tóth Béla közelítette meg legjobban a tudományos módszert. Felkutatta a krónikákat, a családi hagyományokat, a történelmi kútfőket, a régi naptárakat és az anekdotáskönyveket, s gondos utánjárással olyan nagyszabású gyűjteményt állított össze, mely a külföldi irodalmakban is ritkítja párját. Nemes ízlés és tiszta magyar érzés jellemzi ezt a munkát, s a magyar anekdota értékének az a megbecsülése, amely Szirmay és Jókai óta itt bizonyosodik be legkézzelfoghatóbban. Annak a három ki-

adásnak, amely eddig több tízezer példányban a magyar olvasók kezén megfordult, nagy része és hatása lehetett a magyar múlt tiszteletének, a régi hagyományaink megbecsülésének terjesztésében és ápolásában is.

A Tóth Béla klasszikus összefoglalását a szállóigékről, a mendemondákról és a magyar ritkaságokról szerkesztett munkái egészítik ki és teszik teljessé a magyar művelődés tárgyi érdekességeinek rendkívül gazdag körét. Ezek együttesen tekintélyes zárókövei a magyar anekdota változatos múltjának. Ami utána következik, már napjainkba nyúlik át, s a műfaj nem lankadó további életére vet világot. Ezek közül megemlíthetjük a Kenedi Géza^{115c} és a Nagy Endre művészi gonddal írt anekdotáit, melyek a világháborút közvetlenül megelőző időszak társadalmi és politikai közállapotait tükrözik a humor derűs színeiben. Amint Mikszáth a Tisza Kálmán politikai korszakát örökítette meg utánozhatatlan anekdota művészetével száz és száz apró képben, úgy később is mindenik parlamenti időszak megteremti a maga igen jellemző anekdotaanyagát. Ilyen irányban a háború előtti magyar politikai életről még Pakots József készített néhány találó és éles felvételt.^{115d} Hogy ebben az időben, amely már történeti korszakká vált, milyen tréfák, elmésségek, anekdoták és élcek kötötték le kedélyvilágunkat, arról a Tábori Kornéltól szerkesztett *Vidám Könyvtár* több mint 40 füzete nyújt kimerítő képet az érdeklődőnek és a kutatónak.

A századfordulón nagy változások és átalakulások mennek végbe a magyar anekdota világában. Az új idők új ízlése, új életszemlélete és nyugalmban megbolygatott lelke kezdi kapcsolatát veszteni a régi, szélesen hömpölygő kedélyes anekdotatípussal, mely a változott viszonyokban helyét már nem találja meg, s gyökértelenül hervadozásnak indul. Az anekdotázó szellem gyengül, s kezd kivészni az élethől és az emberekből. A nemzetköziség nagy erőre kap, befolyása szétterjed, hatása érzik élclapjainkon és gyűjteményeinken. Az ötletes élce szellemessége, a groteszk karikatúra cinizmusa és gúnyos csipkelődése árasztja el a finom és a csendes régi magyar humor anekdota birodalmát. A műfajnak azonban olyan erősek a magyar elbeszélő stílus múltjában szerzett alapjai, s természetünkkel egyező vonásai annyira rokonszenvesek, hogy hervadása csak az idők fuvallatának, s visszaszorítottsága csak átmeneti helyzetnek bizonyul. A világhá-

ború után ismét erőre kap, s néhány irodalmilag is értékes gyűjteményt csatol a régi sorozatokhoz. Zolnay—Komáromi^{115e} magyar történeti anekdotákat gyűjtenek össze. Panka Károly a sárospataki diákvilág művelődéstörténeti értékű gazdag anekdotakincsét tárja föl, Trócsányi Zoltán sok régi magyar anekdotát elevenít fel. Váradi Antal a magyar színiélet élményeiből és Szabó Endre a magyar írók és művészek világából beszél el komoly és vidám apróságokat. Tali Ferenc Lajos az Európa különböző országaiban tett utazásai közben hallott és feljegyzett 1200 anekdotáját adja ki, amely azért érdekes, mert köztük ma is élő sok vándortárgy vetődik elénk. A sivárságban és kietlenségben, mely a napjaink kedélyvilágát jellemzi, csak abban a kedves múltban lehet fölüdülni, hova a Förster Aurél eredeti anekdotái, a Darnay Kálmán korfestő tréfái vagy Takáts Sándor [...] jó kedvet megláttató levéltári adatai vezetnek. A magyar történelem legszomorúbb idejében az anekdota elfordul a gondterhes jelentől, s a múlt üdítő derűjéhez vezet a napjaink meggyötört lelkét.

A magyar anekdota érdemes munkásaitól és szorgalmas gyűjtőitől felhalmozott közel 300 kötet anekdotáskönyvünk igazolja azt a közkeletű megállapítást, hogy csakugyan anekdotakedvelő nemzet vagyunk. Irodalmunkban a legrégebb idők óta nyomai vannak az anekdotás elbeszélésnek, az utolsó másfél évszázadban pedig olyan méreteket öltött az elterjedése, hogy számon tartása már a lehetetlen feladatok közé tartozik. A magyar lélek egyik szeretetreméltó vonása a vidám derű és a mosolygó kedélyesség, az emelkedett világnézet és a nyugodt életbölcesség. Anekdotás nimbuszal veszi körül, akiket szeret vagy nagyrabecsül, s anekdotákat sző minden körül, ami szívéhez, lelkéhez közel esik. [...] Kónyi János strázsamester volt az első, aki katonaa nekdotákat jegyzett föl.^{115f} Igazi gazdagságukban ezek csak a szabadságharc után bontakoznak ki, amikor Szilágyi Sándor a honvéd- és huszáreletet először mutatja be (1850) az anekdota tükrében. Ettől kezdve a magyar katona a legnépszerűbb anekdotatípus lesz. A világháború befejeztéig ezer és ezer apró kép örökíti meg a huszár és a baka becsületességét, értelmességét, kedélyességét, háryánoskodását, harcrakésztségét, vitézségét és az osztrák hadvezetés mindenféle furcsaságát. A magyar színészet változatos nyomorúságait, tengődését és dicsőségét is

nyomon követik az anekdotáink. Ezek egyszersmind kortörténeti adatok a magyar művelődés küzdelmes múltjának megismeréséhez. A múlt század elejétől az irodalom népszerű képviselői és az irodalmi élet külső tényezői is meg vannak örökítve anekdotáinkban. Az írók életéből sok kedves mozzanat, a műveltségi állapotokról sok jellemző apróság maradt fenn az anekdotákban. Művelődéstörténet az is, amit az anekdota a magyar diákeletről jegyzett föl. Gazdag humoros területe mindig nagy figyelemben részesült, klaszszikus megörökítése a Jókai regényeiben található. Egy másik érdekes külön világ a papi élet. Ennél mindig szívesen időzik a magyar anekdota. Gyűjteményeinkben tekintélyesen vonul fel a magyar klérus Pázmány Pétertől Haynald bíborosig, s a névtelen kanonokok, esperesek, a kedélyes barátok, káplánok, tiszteletesek, legátusok és kispapok hosszú sora következik utánuk. Természetesen mégiscsak a homloktérben álló politikai élet az, mely legtöbb alkalmat nyújtott anekdoták keletkezésére. A magyar anekdota csakugyan részletesen és éles vonásokkal másolta le a Széchenyi újjászülető Magyarországot, a Bach-korszak erőszakoskodásait és furcsaságait, a Deák Ferenc, Tisza Kálmán, Széll Kálmán, Bánffy Dezső és Tisza István korának kavargó kérdéseit, ellentéteit és szerepvivő egyéniségeit. A politikával érintkező közigazgatási és hivatalnoki élet szintén sok anyagot szolgáltatott az anekdotának, mert ez a világ minden komolysága mellett sem ellensége a jóízű humornak. Az idetartozó anekdotacsoport a régi jó táblabíróvilágig és az abszolutizmus koráig visszamenőleg sok érdekes és jellemző apróságot őrzött meg a főispánokról, a vármegyei tisztviselőkről, miniszteri tanácsosokról és a kisebb hivatalnokok hosszú seregéről.

A magyar anekdota tipikus alakjai közt legrokonszenvebb színben a magyar paraszt tündöklük. Értelmességét, természetes bölcsességét, józanságát, tisztult erkölcsi felfogását, eszes surfangosságát és gúnyolódó hajlamát az anekdota a valóságból hasonította magához. A róla szóló tréfákban sok a kieselt darab és sok a magyarrá idomult vándorelem, de a néplélek gazdagságának és mélységének eredeti megnyilatkozásaival is bőven találkozunk a közvetlenül készült fölvételekben. A nép a leggazdagabb és a legrégebb magyar humorista. Közmondásai és meséi bőségesen bugyogtatják a népkedély gyöngyeit. Lelke nem szűkölködik a komikumban,

tréfái és elmésségei sokszor a nagy szellemek élceivel versenyeznek. A humoros észjárást és a tréfás jókedvet különösen két népcsoport képviseli: a palóc és a székely. Abban, amit róluk följegyeztek, sok a kitaláltság és az úri ráfogás, de sok a jó megfigyeléssel ellesett eredeti és tősgyökeres hajtás is. A paraszt mellett legtöbbet emlegetett anekdotatípus a cigány. Kónyi óta szüntelenül szerepel a magyar humor termékeiben. Anekdotás hősi alakjának éppen a magyar anekdota a legnyugatibb és a legészakibb határa. Tréfás nyomórúsága, gúnyos alázata, diogenészi bölcsessége, ázsiai lustasága, kimeríthetetlen furfangja s ötletgazdag ravaszsága sok vándormotívumot olvasztott magába, s egy csomó önálló gyűjteményt termelt anekdotairodalmunk részére. [...]

A magyar anekdotát tisztességes hang, emelkedett erkölcsi szellem, választékos modor és nemes ízlés jellemzi. A világ minden tájkára kiterjedő előkelő rokoni összeköttetéseket tart fenn. Elbeszélő irodalmunk gazdag múltú, különleges értékű s bizonyos vonásaiban sajátosan eredeti műfaja. Észrevételt, helyet és külön fejezetet követel tehát magának a regény- és novellairodalmunk történetének keretében.

A MAGYAR REGÉNY ELŐZMÉNYEI

I

A MAGYAR NYELVŰ ROMÁN ÉLETE

1. „Román“ és „regény“

A XVIII. század utolsó negyedének magyar szellemi életében szórványosan jelentkezni kezd a szokatlan tartalmú s a régi prózai elbeszéléshez viszonyítva szokatlan terjedelmű regény. Megjelenése nagy meglepetést kelt, az újdonság ellenségeinek körében sok zsémbelődésre ad okot. Fogadtatása udvariasnak, érvényesülése simának éppen nem mondható. Nehézségek támadnak mindjárt a neve körül. Azok, akik szálítják, s azok is, akik olvassák, zavarban vannak, hogy milyen elnevezéssel illessék. Legegyszerűbb lenne, ha mindjárt *románnak* neveznék, mint a többi népek, csakhogy óvatosoknak kell lenniök a semmitmondó idegen név pártolásában, nehogy elriasszák az olvasóközönséget, amelyet még ezután kell meghódítaniok. Különben is mellékes a név. Előbb magát az új stílusú könyvet kell megszokni, idővel megtalálják nevét is. A szabatosabb megjelölést tehát egyelőre megkerülik, s hosszú lélegzetű címmel írják körül, hogy könyvük *Kartigám török kisasszonynak, a Svédi grófnénak, Jelki Andrásnak, Szigvártnak, báró Külneki Gilmétának, gróf Kaczaifalvi Lászlónak és másoknak igen mulatságos tanulságokkal bővelkedő, csudás, szomorú, különös, rendes, tündéres, ritka példájú vagy emlékezetes és érzékeny történetét* foglalja magában. A múlt hagyományaként elvétve a *historia*, sőt a *krónika* is fel-felbukkan még a címlapokon, de általában a ketős, sőt hármas címek rendszerint abban kerekednek ki, hogy ennek vagy amannak a *történetét* fogják a jó erkölcsök használatára vagy a szívek gyönyörködtetésére előadni. Talán azért is hangsúlyozták annyira az elbeszélte esemény *történet* jellegét, hogy a hitelesség csábító látszatával fogják meg az olvasókat, akik készek voltak a hihetetlen dolgokat is szívesen elhinni, ha az író azt állította, hogy azok csakugyan megtörténtek. A XVII. század mulattató természetű könyveit tehát, amint már Beöthy Zsolt helyesen észrevette, legáltalában *történeteknek* lehetne nevezni.¹ A külső körülmények

azonban nem engedték meg, hogy a vastag tomusokra terjedő mesés elbeszélésnek *történet* legyen a neve. Ez a megjelölés már akkor le volt foglalva a való események részére. Megállapodását az is erősen zavarta, hogy a francia és a német irodalom, ahonnan a regény első példányai hozzánk beszivárogtak, a *román* elnevezést kínálta és követelte elfogadásra. A *román* még a XVIII. században küzdelemre is kel a gyökeret verni készülő *történet*tal. A harc kimenetele néhány évtized múlva az lesz, hogy az idegen szó a magyar kísérletet győzelmesen szorítja vissza a maga területére.

A poétikai terminológia ezt a kort különösebben nem izgatta, s így huzamosabb időbe telt, míg az irodalom és a közhasználat a műfaj nevében véglegesen megegyezett. Nevezetes és érdekes dolog, hogy a XVIII. század három utolsó évtizedében, a magyar regény kezdeti időszakában, a később megszokottá vált *román* egyetlen regényünk címlapján sem került kinyomtatásra. Fokozatos térfoglalása azonban az előljáró beszédekben, továbbá a hírlapokban, folyóiratokban, levelezésekben, így természetesen a közhasználatban is állandóan szélesedik. Megjelenésének legrégibb adata talán a Kónyi János Zrínyi-átdolgozása (1779). A magyar haza együgyű hadiszolgájának ez a furcsa ízlésű munkája, amikor megjelent, *hadi román* címevel is föltűnést kelthetett.² A német irodalomban a *Kriegsromannak* akkor már múltja volt, de magyar változata magyar könyvben addig még nem jelentkezett. Néhány évvel később, 1782-ben Kovács Ferenc indzsellér egyik kéziratos munkájának a címében találkozunk az ugyancsak szokatlanul hangzó *házassági román* kifejezéssel.³ Ezután hol itt, hol ott mind gyakrabban és gyakrabban ütközünk bele. Az említett helyek — megállapításunk szerint a legelső — minden bizonnyal a legrégibb adatok. Így talán nem tévedünk, ha a XVIII. század hetedik évtizedét jelöljük meg annak időpontjául, amikor a *román* az elbeszélő műfaj legtekintélyesebb ágának nevéül irodalmunkba jut s nyelvünkben megtelepszik. Korábban nem is kereshetők nyomai, hiszen a műfaj első példányai csak 1770 után vándorolnak be és tünedeznek föl irodalmunkban.

Íróink kezdetben szemmel láthatólag idegenkedtek a *román* szótól, bizonytalan és bátortalan magatartást tanúsítottak iránta. Sokáig azon mesterkedtek, hogy miképpen magyarosíthatnák meg, és hogyan formálhatnák elfogadható-

bá a magyar nyelvérzék részére. Szerentsi Nagy István 1783-ban *költött mesés história* körülírással értelmezi⁴, Mándy Sámuel 1786-ban *római mesének* nevezi.⁵ Az utóbbi szó szerinti fordítása a *fabula Romanensis*nek, a *román* latin műszavának.⁶ Bár ez a mesterkélt kifejezés magyarul különösen, sőt egészen értelmetlenül hangzott, mégis jó ideig felszínen tartotta magát. Landerer Ferenc 1797-ben abban a hirdetésében, mellyel a Rózsa Szín Könyvtárt, az első magyar nyelvű regényvállalatot útra bocsátja, *római mesé*ekkel kecsegteti előfizetőit, s még 1822-ben is a Hasznos Multságok azt a meghatározást közli, hogy a *római mesék* (magyarázatul azonban zárójelbe teszi: *románok*) olyan történetek, „melyek mind a személyekre mind a környülállásokra nézve költöttek”.⁷ Néhány efféle próbálkozás a *román* magyarosabbá formálására felvetődik még az első évtizedekben. Faludi Ferenc következetesen *romantzia-könyvnek* vagy *romantzia-írásnak* nevezi a regényt.⁸ Orczy Lőrinc a *románs* formát emlegeti.⁹ Ráday Geleon 1789-ben¹⁰ s Csokonai a *Dorottyában rományról* beszélget¹¹, majd Gvadányi az *Egy falusi nótáriusnak* a bevezetésében (XI. l.) a *romántz* és Szeles János a *romána* névvel¹² teszi változatossá a regény elnevezésének legkorábbi próbálkozásait.

Ma világosan látjuk — az egykorúak nemigen vehették észre —, hogy az lett volna legtermészetesebb, ha az idegenből hozzánk származó regény, melynek a köldökzsinórja közvetlenül a német és a francia irodalommal függött össze, a műfaj nevét is magával hozza, és sokat nem okoskodva, mindjárt *románra* keresztelkedik. Ennek a szónak akkor már évszázados múltja és szabatosan kiformálódott jelentése volt a nyugati irodalmakban. Eredetileg a latin nyelvből kifejlett modern nyelvek megkülönböztetésére szolgált, majd később *könyv* (*livre*) értelemben azoknak az irodalmi termékeknek az összefoglaló neve lett, amelyek nem latinul, hanem — tekintet nélkül tartalmukra és jellegükre — valamely népnyelven voltak írva. 1250 és 1400 között a „*könyv*” fogalmát jelentő *románban* az elbeszélés jegye kezdett felülkerekedni és elhatalmasodni, mégpedig azért, mert a franciául írott művek túlnyomó többsége elbeszélés volt. Ez az elem a XV. század közepén a régi jegyeket kiszorította, s a *román* nevet egyedül vette birtokába. Így a *román* az újkor elején már nem általában *könyvet*, hanem csak olyan *könyvet* jelentett, amely el-

beszélést tartalmazott. Ez a szó idővel az elbeszélés fogalmával annyira szorosan egybeforrt, hogy a külső formával sem törődött. Amikor ez a forma kötött volt, a verses elbeszélést jelentette, amikor pedig a prózai elbeszélésnek jött fel a napja, ehhez tapadt, s így lett a *román* a mai legnépszerűbb epikai műfaj neve.¹³

Az elbeszélés értelmével a *románt* először a francia nyelvhasználat tartalmazta, s annál a nagy befolyásánál fogva, amelyet a francia epika a középkorban a román és germán irodalmakra tett, hasonló jelentéssel került át a szó más nyelvekbe is, elsősorban az olaszba, a spanyolba, azután az angolba és a németbe. Legkésőbb a németekhez jutott el. Amikor Opitz Márton 1626-ban az *Argenist* lefordította, még nem ismerte ezt a kifejezést. A XVII. század német regénye sokáig éppúgy nem tudta néven nevezni magát, mint a *Kartigám* és az *Etelka* korának magyar regénye. A német regények címlapján ekkor még rendszerint *Historie* vagy *Liebeshistorie*, *Geschichte* vagy *Gemälde* áll, akárcsak nálunk a magyar regény üttörő éveiben. Csak a XVIII. században kezdtek lassanként megbarátkozni a franciáktól hozzájuk került műszóval. Azonban a német regényírók is sokáig éppoly bizonytalanok, mint Faludi, Ráday Gedeon, Orczy Lőrinc és Csokonai magyar nemzedéke, hogy *Romaine*, *Romainen*, *Romains*, *Romans* vagy *Roman* legyen-e a műfaj végleges neve. Ezek a különböző megjelölések tarka összevisszaságban kerülnek regényeik címebe. Az eltérő alakok közül a *Roman* használata csak a század második felében jut túlsúlyra, s a század végének szinte botránys menyeségű termelése teszi általánossá, a köznyelvben is véglegesen elfogadottá egyöntetű alkalmazását.¹⁴

A magyar regény, amikor útnak indult, jobbra a némethez igazodott. Vehetjük észre, hogy még a névadásban is tökéletesen hasonló folyamaton esett keresztül. Ha a germán nép nyelve sokáig nem tudta megérezni a *Roman* szóban az elbeszélés fogalmát, még kevésbé érezhette meg ezt a román nyelvek szellemétől jóval távolabbra eső magyar nyelv. Ebből érthető meg, hogy a magyar nyelvhasználat évtizedekig miért állt ellen a *román* befogadásának, s miért volt az, hogy idegenkedése iránta csak akkor szűnt meg, amikor a német *Roman* óriási súlya és tömeges betörése a nevet is valósággal rákényszerítette.

A batortalanul jelentkező s kezdetben különös formákban mutatkozó *románnak* a nyolcvanas és kilencvenes években található magyar adataiból¹⁵ látszik, hogy két évtized kellett, míg némi ingadozás után a *román* alak irodalmunkban közismertté vált és meghonosodott. 1770 körül még nyoma sincs ismeretének, de már 1785-ben Mándy Sámuel terjedelmes értekezést ír a *románokról vagy római mesékről*¹⁶, s 1788-ban Kazinczy és Horváth Adám levelezésükben megszokott dologként emlegetik a *románt*.¹⁷ Mégis Kazinczy 1789-ben *Bácsmegyeyjét* a címlapon nem *románnak* nevezi, hanem *költött levélnek* címezi. Úgy látszik, erre az óvatosságra nem csupán a szó ismeretlen tartalma miatt volt szükség, hanem azért is, mert abban az időben a *románt* a selejtes termékek annyira rossz hírbe keverték, hogy a közvélemény minden ilyen könyvet az erkölcstelenséggel egyértelmű és kétes értékű olvasmányának tekintett. Több ok is készthette tehát a szerzőket, hogy ne nagyon hivalkodjanak könyvük *román* mivoltával. A XIX. század első harmadából mintegy 200 olyan kiadvány szedhető össze, mely a regény fejezetébe tartozik, s ezek közül a *román* nevet alig 12 viseli a homlokán.¹⁸ A többi mellőzi vagy valamiképpen módját ejti, hogy jelleget szépítse vagy ügyesen takargassa. Gyakori kifejezésük a *rajzolat*¹⁹, *költeményes rajzolat*²⁰, *költeményes történet*²¹, *római vitézi történet*²², *honni történeten épült rege*²³ s több efféle, sőt pár esetben a *románt* egyenesen a *költemény* szóval azonosítják és helyettesítik.²⁴ Egyhelyütt a *találmányos könyv* elnevezés is szemünkbe ötlük.²⁵ Szívesen használják továbbá a *románnál* enyhébb jelentésű *romános történet*²⁶, *romános rajzolat*²⁷ s *román könyv*²⁸ jelzős kifejezéseket. Ez a zavaros rendetlenség csak a harmincas években kezd megszűnni, amikor az újabb lendületet vevő termelés már vonatkozás nélkül hajlandó a címlapra írni a legtöbb esetben jogosan megbélyegzett, befeketített és lenézett *román* megjelölést.

Hasonló sokféleséget látunk a románnál kisebb terjedelmű elbeszélés megnevezésében. Marmontel *contes*-jait Baróczi *erkölcsös mesék* (1775), Kazinczy *szívképző regék* (1808) néven vezeti be irodalmunkba. Meissner *Skizzeit* Ajty Sámuel *erkölcsmesésítő való és költött történetek* címen hozza forgalomba (1813). Kotzebue elbeszéléseiből *erkölcsi rajzolat* meg *életpéldázó rege és lélekesmértező ábrázolat* lesz nálunk.²⁹

Ezeket az érdeklődéshajhaszó s kiabáló kitételeket voltaképpen az eltette, hogy nyelvünkéből még hiányzott a megfelelő egyszerű műszó. *Nyájas históriácskák*³⁰, *hasznosan mulattató darabok*³¹, *elmefuttatások*³², *elmés nyájasságok*³³, *szívreható apró románok*³⁴, *előbeszélések*³⁵ s ezekhez hasonló más címzések csalogatják a századforduló magyar olvasóját a gyűjteményes prózai kötetek forgatására. Néhány adatból az is látszik, hogy a románból kicsinyített *románka* is divatozott.³⁶ Ezek a körülményes cifra címek és találós kísérletezések a harmincas években lassanként megszűnnek, s helyt adnak az *elbeszélés* és a *novella* állandósulásának.³⁷

Sok tapogatózó bizonytalanság után csak 1830 táján kezd határozottan fellépni a *román*. Deáki Filep Sámuel 1831-ben a Kotzebue *Leontina* fordítását *román* jelzéssel bocsátja ki, a *Mulattató* című vállalat 1832. évi 2. kötete *román*-nak nevezi magát. Fáy András 1832-ben *A Bélteky-ház* alá azt írja, hogy *román*. 1833-ban Czárán Emánuel *eredeti magyar román* néven adja ki a *Meggyes vagy a' fonnyasztó szerelem* című munkáját, ugyanebben az évben Bajza a *románköltésről* értekezik, majd 1834-ben azt a megjegyzést írja le, hogy „a' trágár verseket, parázna *románokat* valamint a' tanítás, úgy a' költés céljával sem igen lehet megegyeztetni”³⁸. Petrichevich-Horváth Lázárnak *Az Elbujdosottja* 1836-ban *eredeti román* címen, ugyancsak 1836-ban Gaál József *Szirmay Ilonája* a második kötet címlapján *történeti román* jelzéssel lát napvilágot. A *Literaturai Lapok* 1836-i évfolyamában állandóan és ismételten a *román* szó járja.³⁹ Ekkor hirtelen, máról holnapra megakad, hanyatlani és senyvedni kezd a *román* élete. A halálos csapást az 1836. év közepén Jósika Miklós méri rá: korszakindító munkája, az *Abafi* „Jósika Miklós' Regényei” címlappal hagyja el a sajtót, a második kötet Toldalékában, hol „az erkölcsi hatásról 's költői igazság-tételről” értekezik, már nem a *román*, hanem a *regény* járja.⁴⁰ A *regény* szónak ez az első nyilvános föllépése és megjelenése irodalmunkban.

Végzetesen megpecsételődött ezzel a *román* sorsa. Egy-két esztendeig még erőtlenül kapkod levegő után, aztán teljesen elmerül a feledésben. Mintha halálos kór szállta volna meg, olyan gyorsan ment vegbe a kipusztulása. Az *Abafit* már 1836 őszén ismerteti Szalay László a *Tudományos Gyűjteményben*⁴¹, de recenziója Jósika művét még állandóan *román*-

nak nevezi. Úgy látszik, hogy neki s még másoknak is szokatlanul hangzott a *regény*. Kölcsey sem vett tudomást az új szóról. 1837. december 14-én is azt írja Szemere Pálnak, hogy „Jósika *románait* a legújabbán kívül olvastam“⁴². Lehet, hogy ebben része volt annak a kicsinylésnek és lenézésnek is, amelyet Kölcsey e műfaj iránt általában érzett. A Társalkodóhoz csatolt Értesítőnek 1836. évi 58. száma *Abafit és Zólyomit* szintén a megszokottabb *román* néven hirdeti. A Tudományos Gyűjtemény 1837-i évfolyamában a *regény* már itt-ott feltűnik s használata váltakozni kezd a *románnal*.⁴³ A Figyelmező 1837-i évfolyamának 1. és 6. számában Toldy Ferenc még azt írja, hogy „szükség mutatkozik mulattató könyvekre, kivált *románokra*“ (1. sz.), mivel „az epost a ’kor’ természeténél fogva egy keletkező *romanliteratura* cserélte fel“ (43. l.), s ezért „a’ hősköltemény kénytelen az új kor eposának: a’ *románnak* hátrálni“ (44. l.), de néhány számmal hátrább Szontagh Gusztáv *Az Elbujdosotról* (14. sz.), a *Zólyomiról* (18. sz.) és az *Abafiról* írt (16. sz.) híres bírálatában már következetesen mindenütt *regénynek* nevezni e műfajt. Igen jellemző azonban, hogy a rovatfej, hol a Szontagh Gusztáv *regényről* beszélő kritikái megjelentek, egy ideig továbbra is *Románok és Novellák* címet viselte. Pár hónap alatt azonban meglepő szép sikereket ért el a *regény*. Vörösmarty Mihály 1837 januárjában az Emlény című almanachot bírálva, Vajda Péter elbeszéléséről azt állapítja meg, hogy jobban hasonlít a történetíráshoz, „mint *regényhez* a mostani szellemben“⁴⁴, de ugyanabban a számban egy lappal előbb a Figyelmező azt nyomtatja le, hogy Jósikától „két igen éldelhető *románt* nyert az olvasóközönség“⁴⁵. Az Athenaeum 1837. I. félévi folyama egyszer mutatványt közöl „A könnyelműk című *regényből*“ (látszik, hogy Jósika terjeszti a *regény* szót), máskor „Hugo Victor, a *románköltő*“ címen értekezik. Meglepő azonban a gyors átalakulás. A Rajzolatok 1836 végén még „Balzac, a’ nevezetes francia *románíró*“ címen közöl értekezést (464. l.), de már a következő év elején *Divatregények és Regénykivonatok* rovatcímeiket használ (65., 87. l.). A megszokottságnak és az újságnak ez a súrlódása alig egy esztendő alatt az új szó diadalával és széles körű érvényesülésével megszűnik. Kolozsvárt Tiltsch és Fia 1837-ben már *Külföldi Regénytár* című vállalatba kezd, 1838-ban pedig Trattner-Károlyi Pesten *Málna Regények Könyve* címen indít új vállala-

latot. Közben Jósikának egymást követő nagy sikerű *regényei* nemcsak nevükkel, hanem új stílusukkal is kellemesen feledtetik a régi *románt*. Így a *regény* alig egy esztendő leforgása alatt a *román* nehezen megszerzett helyét teljesen elfoglalja, s az idegen szót az irodalomból majdnem egészen kiszorítja. A harmincas évek végére a *román* úgy kipusztul, mintha hírehamva sem lett volna. Csak néha-néha felébredő emlékként tér vissza, hogy jellemezze vagy gúnyosan csipkedje azt a *regényt*, amely még mindig a régi rossz hírű *román* sajátosságait mutatja.⁴⁶

A *regény* szó, mely a *regél* igéből a *mesél*: *mese* hasonlóságára kikövetkeztetett 'vetus cantilena' értelmű *rege* alapszó⁴⁷ -ny képzős nyelvújítási származékának látszik⁴⁸, nehezebben született meg, mint amilyen gyorsan elterjedt. A *román* magyar kifejezésének szerencsés eltalálásával semmire sem tudtak menni íróink, így használatába végül is beletörődtek. Semmiképpen sem volt kedvükre azonban a *romantisch* erősen tarkító belekeverése a nyelvbe.⁴⁹ Kitalálták tehát a német formának megfelelő magyaros képzésű *romántos* és *romános* alakot.⁵⁰ Egy ideig váltogatva éltek velük, később a *romantisch*t a *regéből* képzett *regényes* szóval kezdték helyettesíteni. Kölcsey már 1826-ban használja a *romantisch* értelmű *regényes* szót, sőt *regényiség* a.m. 'regényesség' főnevet is képez belőle, majd elsőnek nyomtatja le a *regény* szót, de még nem a műfajra érti — hiszen ugyanakkor gyakran használja a *román* és *románíró* kifejezéseket —, hanem melléknévi viszonylatban 'csoda, csodás' jelentéssel alkalmazza.⁵¹ A *regényes* szóval, amely kétségtelenül megelőzte a *regényt*, a Kritikai Lapok 1833. évfolyamában is találkozunk.⁵² 1836-ban még szokatlan szavak közé sorolják.⁵³ *Regényi* alakváltozata Bajzánál kétszer is jelentkezik.⁵⁴

A *regényes* és *regényi* melléknévi alakokból, melyek a *romantisch* megfelelői voltak, a *romantisch*: *Roman* összefüggésének hasonlóságára magától kínálkozik a *regényes*: *regény* vagy *regényi*: *regény* elvonás, majd a *romantisch*: *Roman* viszonylat alapján a kikövetkeztetett *regény* alkalmazása az addig *románnal* jelölt műfajra. A köztudat szerint ezt az elvonást Szemere Pál vitte végbe.⁵⁵ Írásaiból igazolható adattal kimutatni ugyan nem lehet, az irodalom igen nagy valószínűséggel mégis neki tulajdonítja a *regény* szó kitalálását.⁵⁶ Szemerének, úgy látszik, kezdettől fogva nem tetszett a *román*,

mert 1818-ban, mikor a Tudományos Gyűjteményben bírálatot írt a *Palugyai történetéről*, a *rege* szóval próbálta helyettesíteni.⁵⁷ Kezdeményezése visszhangot nem keltett, s így 1826-ban ő is kénytelen volt, mint kortársai általában, a *román* szóval élni.⁵⁸ Nyomtatásban kiadott munkáiban csak az *Abafi* megjelenését követő évben jelentkezik a *regény* szó.⁵⁹ Ezek az adatok azonban nem mondanak ellen annak a föltevésnek, amely tőle származtatja a „regény” eredetét. Tudvalevőleg rendkívül leleményes volt az új szó gyártásában, de igen bátortalan az alkalmazásukban.⁶⁰ Mindig másokkal próbáltatta ki a legtöbb esetben igen szerencséseknek bizonyult szóalkotásainak életképességét.⁶¹ Így tett a *literaturát felcserélő irodalom* szóval, Szemere Bertalannak sugalmazva forgalomba hozatalát⁶², s így volt ez a *regény* esetében is. Jósika nyelvhasználatában, amely 1835-ben még a megszokottság nyugalmaival írja le és nyomtatja több ízben a *románt*⁶³, nem is lehet magyarázatot és felvilágosítást kapni arra, hogy a következő évben miképpen kerül *Abafi* címlapjára az irodalomban addig még ismeretlen *regény* megjelölés. Ez csak úgy lehetett, hogy Jósika, akinek egyébként volt érzeke és hajlama az új szavak iránt⁶⁴, indítékot kapott erre éppen Szemere Páltól.

Szépen összevágó adatok támogatják ezt a feltevést. Magától Jósikától tudjuk, hogy először a *Zólyomit* írta meg Szurdukon, s alighogy befejezte, még erdélyi tartózkodása alatt, belekezdett *Abafiba*. Félig megírt regényével 1836 tavaszán Pestre jött, s mikor ezzel is elkészült, *Zólyomit* Bajzának mutatta meg, *Abafit* pedig Szemere Pálnak olvasta fel.⁶⁵ Szemere azonkívül még négyszer olvasta el *Abafit*.⁶⁶ Barátainak tanácsa döntötte el, hogy először a sikerültebb *Abafit* adta nyomtatás alá, s bár sem Jósika, sem Szemere nem említi — hiszen abban az időben jelentéktelen dolog volt egy-egy új szó alkalmazása —, nagyon valószínű, hogy az új szavak rögtönzésében kitűnő érzékű Szemere Pál ekkor javasolhatta Jósikának, hogy *Abafiját* ne az idegen ízű *román* jelzéssel, hanem a magyaros hangzású és értelmű *regény* néven bocsássa a nyilvánosság elé.

Így, ha Szemere Pálé is a szó kitalálásának érdeme⁶⁷, az életbe átvitelének jelentősége és gyors elterjesztésének sikere Jósikát illeti meg. A *regény* hámulatosan könnyű megfogalmazása nyelvünkben nemcsak annak tulajdonítható, hogy a

regényes és a regényi melléknévi alakok az útját már kitaposták, s a benne tisztán érzett *rege* alapszó a műfaj elbeszélő természetét is kifejezésre juttatta, hanem köszönhető az *Abafi* rendkívüli sikerének: korszakalkotó újszerűségével a műfaj nevét is egy csapásra a magyar szókincs nélkülözhetetlen részévé tette. Figyelemreméltó dolog, hogy míg a többi európai nyelvek a *román* szót használják, a magyar nyelv a maga készletéből önálló szót fejlesztett ki a regény megnevezésére. A százesztendő *Abafinak* tehát nemcsak irodalmi, hanem műfaj- és névtörténeti jelentősége is van. A három emberöltőn át az idegen hatások nyűgében vergődő regényünk nevében és lényegében egyszerre válik magyarrá és eredetivé, hogy egy évszázad alatt megfutott diadalmas pályáján értéke és színvonala európai magaslatra emelkedjék.

2. A román külsőségei

A századfordulót megelőző és követő évtizedeknek — látványosan jelentéktelensége ellenére is — éppen a román a legjellemzőbb irodalmi maradványa. A közönségnek a szellemi hatásokra megreppenő fogékonyságát és magatartását benne szemlélhetjük legjobban. Manapság, amikor regény nélkül el sem tudjuk képzelni az irodalmat, nehéz beleélnünk magunkat azokba az időkbe, amikor annyira újszerű volt ez a műfaj, hogy idegenül, sőt ellenséges szemmel nézték besurranását és valósággal tolakodó visszaélésnek tekintették térfoglalását.

Megfelelő eszközökhöz kellett tehát nyúlnia, hogy a hangulatot magához édesgesse s a jóindulatú érdeklődést megnyerje. A keze ügyébe eső föltűnő külsőségeket ezért okosan kihasználta. Azon kezdte, hogy mindjárt a címlappal észrevétesse magát. Itt hangos, kiabáló feliratokat alkalmazott. Olyan egyegy románnak a címlapja, mint a hirdetőoszlopok mai plakátja. Ajánlgatta magát s kihívóan viselkedett, akárcsak mostanság az izgalmas eseményekre éhes utcai újságok szemet verő hírfeje. A lehető legritkábban érte be az egyszerű, egy-két szavas megjelöléssel, hanem efféle dagályos mondatná terpeszkedett szét: *Istentelen, gonosz életű, buja és fajtalan, sőt bosszúállásnak kívánásával teljes szívet mejjében viselő mostoha anyának példája* (1786), vagy: *Palugyay története, mely az iffiú Palugyay Andrásnak Bubek Kriskával való hív szerelmét*

joglalja magában (1807). Szinte kivétel nélkül kettős, sőt né- melykor hármás cím került a román homlokára. Túlságosan egyszerű és lapos lett volna a románolvasó érdeklődésének megragadására, ha a címlap csak ennyit mond neki: „Adolf és Hedvig“, vagy „A szép Trézsi“, vagy „Fedor és Mária“. Hogy az idegenkedés iránta már a bemutatkozáskor barátságos viszonyra enyhüljön, ilyesformán kellett szólnia: *Adolf és Hedvig, vagy az indulatok szélvészeli az emberi szívben* (1825); *A szép Trézsi, vagy a haszon és tisztesség kívánástól megvakított szüléknek áldozatjok* (1800); *Fedor és Mária, vagy a holtig tartó ritka hűség és a nagyravágyásból származott gyászos, de méltó szerencsétlenség tüköre* (1807). Még inkább meg lehetett nyerni a közönség tetszését, ha a sűrű sorokkal zsúfolt címlap elolvasásához legalább három-négy lélegzetvételtre volt szükség, vagy pedig a szerző sejtetni tudta az olvasóra váró válogatott borzalmak izgalmát, amikor a különféle nagyságú s egyenlőtlen betűsorok ilyen kilátásokkal kecsegtették: *A valóságos világban sok csudálatos történeteken keresztülment tátos, vagy fejérmájú embereknek galleriájok, vagy a régibb és újabb időkben élt tátos vagy fehérmájú embereknek, rendkívül való történetjeiknek, veszedelmes utazásaiknak, csudás eseteiknek, emlékezetes jelenéseiknek és bűnös tetteiknek az emberi életből vett rajzolatjaik* (1818). Valljuk meg, nem kis ügyesség kellett úgy megfogalmazni a címet, hogy a tartalom főbb vonásai benne legyenek, emellett a képzelet se maradjon tétlenül s az olvasás vágya is meginduljon. Márpedig a kor divatja szerint ezek nélkülözhetetlen tartozékai voltak a jó címnek, s azonfölül még afféle jókkal kellett biztatnia a jámbor románolvasót, hogy az épületesen oktató, mulatságos tanulságokkal bővelkedő, szívet vidámító, elmét ékesítő, kegyességre serkentő román az erkölcsi érzés nemesítésére, a szív jobbítására, az értelem okosítására, különféle dolgok esméretére vezet, s ha netalán ártatlanul szenved, boldogtalan vagy követésre való jó példa nélkül szűkölködik, vigasztalást, tanácsot, hasznos úbaigazítást lel benne s olyan történetet kap, „mely érzékenység nélkül nem olvastathatik“⁶⁸. Ez a hatásvadászó és érdeklődéshajhászó szokás hosszú évtizedekig, a román élete végéig tart. Csak akkor szűnik meg, amikor „regény“ lesz belőle. Abafinak nemcsak a magyaros „regény“ terminológiai megjelölése, hanem egyszavas új címe is szakít a múlt dagályos, cifraságszerető

ízlésével, s kezdetét jelzi az új korszaknak, ahol többé már nincs szükség a plakátszerű címlap dobverésére.

A román nemcsak sokat ígérő címével, hanem azzal is kereste a feltűnést, hogy — ahol csak lehetett — a szerző tekintélyes állásával hozakodott elő. Dugonics megmondja magáról, hogy „kegyes oskolabeli szerzetes pap“, s azután terjedelmesen részletezi, hogy „a józan s egyszersmind a természeti tudományoknak oktatója, a pesti tanulmányoknak királyi mindenségében a tudákosságnak királyi oktatója, a tanultaknak egyik tagja, a jeles természeti karnak örebbike“⁶⁹. Báróczi Sándor hasonlóképpen mindig büszkén emlegeti, hogy „magyar nemes testőrző“⁷⁰, s Kónyi János állandóan neve alá biggyeszti, hogy ő „a Mária zászlója alatt vitézkedőknek egyik hű tagja, a hazának együgyű hadi szolgája, gróf Esterházy Antal regimentjében strázsamester“⁷¹. Nem kell életrajzi lexikonokban keresgelnünk, mert már a címlap megmondja, hogy Hallerkői gróf Haller Antal „császári királyi és apostoli felségnek, második Leopoldnak az erdélyi királyi főkormány-széknél belső tanácsosa“⁷²; „Tekéntetes nemes Fejér Antal Tiszán innét való Magyarország részének s Tekéntetes nemes Heves és külső Szolnok törvényesen egybekapcsolt, úgy nem különben Sáros vármegyéknek táblabírája“⁷³; Farkas Antal „a kassai districtusnak provincialis komissariususa“⁷⁴; Tordai Sámuel a kendilónai ref. eklézsia „méltatlan lelki tanítója“⁷⁵; P. Csörjé Ferenc „a Sz. udvarhelyi ev. reformátum nemes kollegyomban a philosophiának, mathesisnek, haza históriának, politikának, statisztikának közönséges rendes tanítója“⁷⁶, s Folnesics János Lajos, előkelő titulusokat felsorolni nem tudván, legalább annyit megmond magáról, hogy „Nagy-Váradi Magyar“⁷⁷.

A román címlapjáról mindig megtudjuk, hogy a szerző orvosdoktor-e, hites ügyvéd-e, prédikátor-e vagy professzor, továbbá melyik vármegyének táblabírája, esküdtje, esetleg főispánja, sőt némelykor arról is értesülünk, hogy milyen viszonyban van a bécsi udvarral. Ez a címlet fitogtató, dicsekvő viselkedés csak a regénykorszakban szakad meg. A kortársak jó néven veszik Jósikától, hogy az *Abafi* címlapján mellőzi bárói rangját, s ezzel is mintegy kifejezi, hogy az efféle süvegelésnek nem barátja.⁷⁸ Viszont divatos dolog volt az a másik véglet is, hogy a szerző a nevét eltitkolta. Soha annyi névtelen regény nem látott napvilágot, mint ebben az időszak-

ban. Főképpen a kiadó megrendelésére készült silányabb románok hallgatták el szerzőjük nevét. Valószínűleg az illetők is érezték, hogy akkor szereznek érdemet, ha „felebaráti kíméléssel“ az ismeretlenségbe rejtőznek.⁷⁹ Néha azonban érdekesebb művek címlapjai sem jelölték meg a szerzőt, máskor csak a kezdőbetűk kitételére szorítkoztak. *Bácsmegyeyjét* Kazinczy névtelenül adta ki, s Verseghy egyik románjának a címlapján sem árulta el magát. Abban az időben műve mellett a szerző egészen háttérbe tudott húzódni. Kazinczy, amikor *Adolf leveleit* átdolgozza, egyáltalában nem törődik, hogy ki is a német román szerzője, majd Arankával és Orczy László főispánnal együtt lelkesedik a *Júlia levelein*⁸⁰ anélkül, hogy sejténék is az eredetinek az íróját, aki szintén nem nyomtatta ki nevét a francia címlapra. Az is jellemző, hogy az egyik harmadrendű német románíró (Korn) hat románnal szerepel e korszak gyűjteményében, s megállapítható, hogy sem az olvasók, sem az írók nevét nem tudták, sőt nem is törődtek az- zal, hogy kinek a műveit olvassák, illetőleg tolmácsolják. Úgy jelennek meg, terjednek s kalandoznak országokon keresztül a románok, hogy szerzőjüket nem ismerik, még nem is sejtik. A névtelenségnek, a titokzatosságnak, a találgatásnak is vonzó ereje volt a közönségre, s ez némely esetben szintén a románolvasásra csábító ötletek elmés sorozatába tartozott.

A román külsejének divatos tartozéka volt továbbá a címlapot megelőző kép. Hasonlóan érdeklődést csigázó, csábító célzatú járulék. Ez a kép a román tartalmából valami hatásos részletet szemelt ki, s rendszerint gyilkosságot, üldözést, halált, kíméletesebb esetben holdvilágos tájékon epedő szerelmet ábrázolt. Megesett azonban némelykor, hogy a címkép jelenete egyáltalán nem függött össze a román cselekményével. A kiadónak kapóra jött, hogy az amúgy is lenézett román ékesítésére használja föl valamelyik más kiadványának megmaradt képfölöslegét. Ez éppen olyan jámbor visszaélés volt, mint az, hogy a román csaknem mindig jóval kevesebbet nyújtott, mint amennyit nagyhangú címe ígért. Legjellemzőbb erre Báróczinak az a posztumusz románja, mely *A mostani adeptus vagyis a szabad kőművesek valóságos titka* címmel jelent meg (1810). Belőle azonban nem tudjuk meg sem a szabadkőművesek igaz titkát, mert erről csak itt-ott esik szó futólagosan, sem pedig az aranycsinálás rejtelseibe be nem pillanthatunk, bár éppen e két dolog miatt a nevezett titkos

tudományokat szeretők annak idején keresve keresték ezt a sokat ígérő, de abból semmit be nem váltó könyvet. Ezzel a jámbor, naiv közönséggel, mely tágra nyílt szemekkel s lélegzet visszafojtva tudta olvasni a legborzalmasabb s leg-együgyűbb történeteket, s ahol sírni kellett, soha sem tagadta meg résztvevő könnyeit, mindent, de mindent el lehetett hitetni. Elhitte, amikor a lovagromán írója azzal áltatta, hogy elbeszélését egy félig szúrágta kéziratból másolta le. Nem üt-között meg, ha a XI—XIII. században játszódó románban saját korának érzelmi- és gondolatvilágával találkozott, sem azon, amikor a lovagromán a XI. században ágyúkat és puskákat vonultatott fel várostromra. Fejcsóválás nélkül tudta olvasni a XIV. századba helyezett lovagi történet elmélkedését arról a közkeletű kérdéstről, hogy kisasszonyaink a románokból tanulják csapodárságukat, s valószínűleg helyeslően bólintott, amikor ugyanott az író arra serkentette a tudósokat, hogy könyvek írásával és kinyomtatásával emeljék a nemzeti műveltség előmenetelét.⁸¹ Amikor kelet irodalmának felfedezése s Pompeji feltárása sejtelmes világra irányította az emberek képzeletét és kedélyvilágát, sorozatosan jelentek meg olyan románok, melyek azt állították magukról, hogy romok alól napfényre került kéziratok, s tudvalevő, hogy az olvasók nem is kételkedtek ebben. A hellenizmus napfényes idejében azok a románok hódítottak, melyek görög nevekre keresztelt szereplőkkel már a címlapon „görög történet“-et ígértek, s bánta is az olvasó, hogy átlátszó hazugságnak esett áldozatul.⁸² Egy angol írónak archaikus stílusban szerkesztett erkölcsstana a korszak legkapósabb könyve lett, magyar nyelvre is négyszer ültették át, mert az olvasók komolyan elhitték azt a hozzá költött ügyes mesét, hogy a tibeti láma pagodájában felfedezett kézirat, melyet egy gentleman talált meg és fordítottatott kínai nyelvre.⁸³ Bár az egykorúak már észrevették, hogy az „ügynevezett gyönyörködtető és mulattató írá-sok ingerlő és maga felől sokat ígérő cifra feljúlírásaik első tekintettel szokszor megcsalják a vevőket és az olvasókat“⁸⁴, mégis az a benyomásunk, hogy a román azért dolgozott ilyen gyerekes eszközökkel, mert a közönség tömeges részét csak ilyen ártatlan süllentésekkel tudta magához édesgetni.

A címlappal és a címképpel nem merült ki a román reklá-mos berendezettsége. Az élelmességnek volt még két találós eszköze: az ajánlás és az előljáró beszéd. „Régi bevett szokás

— magyarázza az egyik románíró⁸⁵ — új és nem minden belső érdem nélkül való könyveket előkelő személyek hatalmas pártfogása alatt világosságra bocsátani mind azért, hogy ezáltal a könyvek becse nevekedjék, mind pedig azért, hogy az olvasó közönségnek ez által a könyv még inkább ajánltassék, egy szóval, hogy közhasznúvá tétessék.“ Ezek az ajánlások mindig előkelő személyekhez szóltak, a dicséret, az elismerés és az alázatosság felsőfokú ömlengő hangján. „Reménykedem azért a Tekintetes Asszonynak — így ajánlja könyvét az egyik románíró⁸⁶ —, alázza meg annyira magát, hogy ezen aprólékot egy legkisebb hívének, de legnagyobb tisztelőjének kezéből elvenni méltóztassék. Ezt oltalmazza, másoknak is hathatósan ajánlja, s javasolja, hogy ezen munka a maga hasznait annál jobban áraszthassa ki az emberekre és gyönyörködtetéssel vigye foglyul a jónak szeretetére és a gonosznak eltávoztatására.“ Rendszerint a személyes jókívánságokról sem feledkeztek meg. „Szerencsés boldog életet, egészséggel és nyugalommal folyó napokat kívánok — olvassuk a fent idézett ajánlás folytatásában. — A mostan élő úri törzsökök éljenek soká, s ha megöszülnek is, virágozzanak; az úri ágaknak pedig az egekből nevedést kívánok, és azok által jövőendőben terjedjen azon úri ház messzére, mind a testi, mind a lelki áldás szálljon reájok.“ Ezt az áradozást az illetők az irodalmi élet kezdetleges viszonyai között a kiadási költségek áldozatos hordozásáért meg is érdemelték. Nyertek vele ők is, kik a jó hír szépségét élvezték, a szerző is, ki munkája gyümölcsét láthatta, s némelykor még az irodalomnak is jutott belőle valami, egy-két érdemesebb vagy történeti szempontból értékesebb román megjelenése.

Míg az ajánlás hálás szavakat rebegett a kegyes pártfogónak, az elmaradhatatlan előljáró beszéd vagy a „kengyelfutó“ — mint abban az időben nevezték⁸⁷ — arra szolgált, hogy benne vásári kikiáltó hangon kínálgassa magát a román, mindenféle szépet és jót ígérgeessen az olvasónak s gyakran már előre vitába kezdjen a recenzensekkel. A „kengyelfutók“ a hízelkedőktől csupán abban különböztek, hogy azok szóval, ezek pedig írásban ámítottak.⁸⁸ Annyira szerves résznek tekintették, hogy nélkülük csak ritka esetben indult meg a román.⁸⁹ Védték benne a műfaj jogosultságát az ócsárlók ellen, hangsúlyozták az erkölcsi mentségeket, a morális és nevelő hatást, és tetszetős színekkel festgették, hogy az olvasó,

na rászánja magát, milyen gyönyörűségeket élvezhet és belőle milyen különös nagy értékeket meríthet. Ritkán maradt el az efféle figyelmeztetés és buzdítás: „Ebben a könyvben sok szép jó erkölcsüeket és nemes indulatuakat látsz — és az olyanokat kövessed. Ellenben pedig sokaknak rossz hajlandóságuk szegényükre és veszedelmükre fordult — és ezeket kerüljed.“⁹⁰ Máskor közelebről is rámutatott a szerző, hogy mi minden található könyvében. „Vagyon ebben miben táplálja magát gyönyörködve a szerelmes, vannak a nyelv nem csekély díszére egész beszédek, levelek, beszélgetések“ — így biztatta egyik az olvasókat.⁹¹ Ifjak — szólott a másik —, ez a román arra serkent benneteket, hogy a magatok erejében ne felettebb bízzatok. Ezt a könyvet olvassátok, mert ez megmutatja nektek, mely szükséges légyen az indulatokat mérsékelni és a képzelt gyönyörűségeket a valóságos kötelességek föláldozni.⁹² Ez a román az olvasót nem ragadja a képzelődés világába, hanem a valóságos életnek ritka történeteinek kellemetes előadással vezeti. Mit tehessen a természeti jó szív, a meggyökeresedett atyai oktatás, a viszontagságok között is állhatatos lélek az emberi érzéssel párosított hatalom s csak a jótételekben gyönyörködő s az egész nemzetet boldogítani kívánó magas indulat: azt itt több példákban láthatni.⁹³ Valósággal megesett történet, melyet ez a román tartalmaz, azonkívül oly kellemetes szívindító beszélgetésekkel vagyon felékesítve, melyekből a buzgó szeretetnek tulajdonságát voltaképpen megismerni lehet.⁹⁴ Nem a komor tudós, nem a megaggott, az ifjúság örömeire nem jó szemmel vagy sóhajtozva néző, bánatit nem érző, az indulatoktól ment kedvetlen venség számára készült ezen tüzes képzelődés munkája. Egy fiatal érezni tudó tiszta szív, ha kezébe veszi, felbuzdult vérrel s gyönyörködve fogja ezen különféle emberi indulatok lefestésében s előnkbe állításában igen is szerencsés, felemelkedett s elragadó kifejezésekkel élő szerzőt végigolvasni.⁹⁵ Általában kifogyhatatlanok voltak a szebbnél szebb ígergetésekben, csak hogy lépze csalhassák az olvasót. Sokszor egészen prózai indítékokat is emlegettek, s affélékkel kecsegtettek, hogy meg lehet belőlük tanulni, miképpen kell védekezni rablók, tolvajok, zsebmetszők ellen, vagy „minémű okossággal kell a hajadon személynek egy férfiúval való esmeretségbe, szeretetbe és házasságba úgy creszkedni, hogy előre az indulatit kitanulja“⁹⁶. Máskor azt a kilátást nyújtotta a román, hogy

a „házasságba lépett személyt“ megtanítja, miképpen alapíthatja meg okos magaviseletével földi szerencséjét.⁹⁷ Vedd kezdedbe, jámbor olvasó, ezt az érdemes könyvet — általában ilyenformán hangzott a szokásos biztatás, ha már az írónak nem volt valami különösebb mondanivalója —, mert a te mulattatásodra és időtöltésedre készült, közben azonban ne mulaszd el meglátni a díszes erkölcsöket s visszarettenni a fertelmes bűnöktől. Nagy előnyödre, szíved jobbítására, lelked nemesítésére lesz, ha ezt megteszed, s akkor a szerző nyugodtan elmondhatja, hogy kitűzött célját elérte, mert téged az erény virányos mezeire vezetett. Mindössze ennyi, amit tőled kér az irántad hálával és tisztelettel viseltető szerző. „Kérem az Istent: adja, hogy ne csak mulatsággal, de hazzonnal olvassad.“⁹⁸

Ennyi jónak, ilyen csábításnak ki tudott volna ellenállani? Csakugyan nem voltak hiábavalók ezek az együgyű mesterkedések: a románok befurakodtak az érdeklődésbe és lassanként tömegeket hódítottak magukhoz.

3. A román és az olvasóközönség

A föltűnő címlappal, megkapó képpel, áradozó ajánlással és a minden jót ígérő „kengyelfutó“-val felszerelt román azután útnak indult, hogy vásárlókat keressen és olvasókat találjon. Rendkívül nehéz feladatra vállalkozott. Külseje szegényes volt, gondozatlan, kezdetlegesen egyszerű. Kopott betűk, rossz nyomás, a legközönségesebb újságpapíros, szürke papírkötés, hanyag ortográfia s ezekhez hasonló más fogyatkozások bizony nem tették lebilincselővé a föllépését. Egy rakásban soha annyi igénytelen, visszataszító kiállítású, durva megjelenésű könyv, mint a külsejükben is alantas színvonalú románok halmazában. A könyvnyomtató a könyvnek sem papírosával, sem betűivel nem akart a szemnek tetszeni, s ilyen módon a finomabb ízlés már látására elidegenedett a könyvtől.⁹⁹ „Melly betűk! melly papíros, melly ízetlenség minden tekintetben!“ — kiált fel joggal Kazinczy.¹⁰⁰ Egyedül csak ő hevítette ebben a korban a csinos kiadás, csak ő küszködött a kiadókkal, hogy a titel-vignetekről a papírosig és a betűk tisztaságáig minden kifogástalan legyen könyveiben.¹⁰¹ Így csak kivételesen akad kezünkbe egy-két jobban gondozott román, mint pl. Aranka György *Júliája*. Ez is a Kazinczy ízlésének, gondosságának és sok fáradozásának az eredménye.

Száz amatőr példányt készíttetett belőle holland papiroson, s el is dicsekedett vele, hogy „szebben még magyar munka nem jött ki, bizony még úgy könyv nem jelent meg Magyarországon“¹⁰². A kolozsvári református kollégium nyomdájában készült *Anacharsis* szintén dicséretet érdemel, a legkényesebb ízlés is meghajolhat előtte, ha tudniillik az ortográfiára néhol behunyjuk szemünket.¹⁰³ Nyomdailag kifogástalan emléket rajtuk kívül, nagy jóakarattal még alig egy-kettőt ha találunk. De mit is lehetett várni, mikor még Trattner, a nemzet könyvnyomtatója sem végezte munkáját a nemzet méltóságához illő gonddal és dísszel.¹⁰⁴ Egyik-másik kiadó, így különösen Kis István szörnyű szabadságot engedett meg magának. Összevissza hányta a kéziratot, egyes darabokat elhagyott belőle, másoknak a sorrendjét megváltoztatta, a titulusokat kicsérelte, s az egészet elcsúfította „seprőkóróval mázolt képekkel s megszámlálhatatlan nyomtatásbéli hibákkal“. Az írók rettegtek neki ellenszegülni, mert féltek „sok kárt tehető bosszúállásától“¹⁰⁵. Ilyen körülmények között elképzelhetni, milyen mostoha bánásmódban részesültek a tekintélytelen helyzetük hátrányait viselő románok.

A könyvnyomtatótól kikerült románnak azonban csak akkor gyűlt meg igazán a baja, amikor az olvasó kezébe akart jutni. A közvetítő könyvkereskedelem még olyan kezdetleges állapotban tengődött, hogy támogatására számítani sem lehetett. Amikor Kazinczy 1816-ban Kolozsvárt Tilsch János üzletében megfordult, megütközve látta, hogy a kötetlen és kötött bibliopólai portékák a polcokon együtt álltak a „fichükkel, bijoukkal, porcellánnal s a piros és fehér kenőcsökkel“¹⁰⁶. Hozzá Tilsch még annyi tekintettel sem volt a [...] városra, hogy vegyeskereskedésében legalább magyar könyvet tartott volna. Így, aki olvasnivaló könyvet akart vásárolni, jó szándékát a sokadalomra halasztotta, s megvárta, hogy a ponyvás könyv-árus milyen újdonságokat fog kirakni. Könyvárusi katalógusok, tudós újságok hiányában az írók nem tudtak a megjelent munkákról, nem értesültek egymás műveiről¹⁰⁷, s ezért többször előfordult, hogy egy románt ketten is lefordítottak.¹⁰⁸ Úgy próbáltak ezen segíteni, hogy az újságokban tudósításokat tettek közzé a munkába vett művekről¹⁰⁹, azzal a felszólítással, hogy „aki valamelyiket elkezdte, ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak“¹¹⁰. Mivel a könyveket csak ott lehetett megszerezni, ahol megjelentek,

nemcsak évek, hanem sokszor évtizedek teltek el, amíg egy-egy román híre messzibb tájékokra jutott. Gellert *Svédí gróf-néja* [Szlavniczai Sándor István ezt a címet adta neki magyarul] már régen megjelent magyarul, nem is egy, hanem két fordításban, amikor Bessenyei *Holmija* 1778-ban célzatosan megjegyzi, hogy: „mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti polgárnék olvashatnék magyarba?” Gróf Dessewffy József csak harminc év múlva, 1814-ben tudja meg, hogy Szilágyi Márton sárospataki tanár Xenophon *Ciropédiáját* még 1784-ben magyarra fordította, s Kazinczytól kérdezi meg, hogy csakugyan igaz-e a hír.¹¹¹ Kazinczy 21 év múlva, tova 1813-ban értesül Kövesdi Boér Sándor *Argenis*-átültetéséről. Döbrenteihez fordul, hogy a szóbeszéd valódiságáról meggyőződjék. Döbrentei sem tud határozott választ adni, csak Erdélyi Játékos Gyűjtemény hirdetéséből sejtí, hogy valóban van egy ilyen című munkája Boér Sándornak, s az állítólag 1792-ben meg is jelent nyomtatásban.¹¹² A század elején a könyvforgalomban némi javulás mutatkozik, de még mindig nagyon fejletlenek a viszonyok. A vidéken, pl. Kassán a XVIII. század utolsó évtizedeiben híre-hamva sem volt a könyvárusnak. Ha valaki nagyon megéhezett a könyvre, meglátogatta a könyvkötőt. Ott néha találhatott holmi ócska darabokat.¹¹³ A könyvkötők azonban jobbára csak kalendáriumokkal bajlódtak, s így a közönség bizalmába férközni nem tudtak.

Jobbról-balról zúgott a panasz, hogy nincsenek olvasók és nincsenek könyvvásárlók. Voltaképpen könyvárusok nem voltak. Akik pedig voltak, szívesebben árultak idegen könyveket, mert azokból nagyobb hasznot húztak, s a magyarok közül csupán azokat erőszakolták, amelyeket maguk adtak ki. A bizományba vett könyveket meg sem mutatták a közönségnek.¹¹⁴ Pesten a század elején, Kazinczy értesítése szerint, az volt a helyzet, hogy a „bibliopolák in plurali nem más, mint in singulari Kis István”, mert Kilián, Eggenberger, Hartleben magyar könyvek árulgatásával nem bajlódott; ez pedig kényére nyúzta az írókat, s csak azoknak a munkáknak az eladásában serénykedett, melyekben a maga pénze feküdt, ezek pedig rendszerint a silányabb nemhez tartoztak.¹¹⁵ Hartleben is és Kis István is a szépre keveset hajtott, s csak a *Tudós palócon*, *Hucsán*, a *Báró de Manxon* s a hozzájuk hasonló románokon kapott.¹¹⁶ Általában a nyereszkeskedni szerető könyv-

árusok nem ismertek semmi patriotizmust, s inkább kárára, mint hasznára voltak a literatúrának. Emellett nagy ügyesen minden vállalatukat csupán haza- és tudományszeretetből származóknak kürtölték ki, sűrű érdemtömjénnel vették körül magukat, s annyira óvatosak voltak, hogy magyar könyveket, ha saját hasznukat világosan nem látrák, ki nem nyomtattak, s még amikor hasznot reméltek is, ellenszolgáltatás nélkül vagy szót sem érdemlő tiszteletdíjjal vállalták fel saját költségükön.¹¹⁷ Így, ha az író nem volt eléggé élelmes s pártfogó szerzésével a költségeket előteremteni nem tudta, művészi értékű érdemes románja kéziratban maradt, mint Bölöni [Farkas] Sándor *Werther-* és *Corinna-*fordítása, vagy pedig praenumeránsokkal s íróbarátai támogatásával igyekezett a példányoknak „lábat csinálni“, amint Kazinczy tette *Bácsmegyeyjének* megjelenésekor.¹¹⁸

Ez pedig keserves feladat volt. Horváth Ádám, amikor 1788-ban Kazinczy megkéri, hogy terjessze a *Bácsmegyeyt*, szívesen vállalkozik rá, mert lelkiismereti kötelességének érzi, hogy segítse a „nyelvünk előmenetelén igyekező jószándékot“. Mindazonáltal aggodalommal nézi a dolgot, mert nem tudni, milyen ígézet tartja fogva a magyarokat, hogy a könyvajánlgatásra csak mosolyognak, de pénzt kínálni érte senki sem hajlandó. Alig egy-két ember akad, aki nemcsak meghallgatja az ajánlgatást, hanem meg is vásárolja a könyvet.¹¹⁹ Azonban senki sem mert vállalkozni többre, mint tíz előfizető megnyerésére, mert nincs a földkerekségen rosszabb könyvolvasó és vásárló a magyar embernél. A könyvárus több spanyolviaszt és tokajit ad el, mint könyvet¹²⁰, mert hiszen abban az időben könyvekről meg tudós dolgokról a társaságban nem beszélgettek. Legföljebb arról úztek discussiókat, hogy a sárga kopó-e jobb vagy a fekete. A henye pipázás és a kártyázás volt minden szórakozás, a literatúrát idővesztésnek tekintették.¹²¹ Ez a kor a henyelés, a fényűzés, a hiúságokba merülés és minden közdolog iránti tökéletes elzsidadás s meghidegülés kora volt. Puha érzélgés, betyár szilajkodás, arisztokratikus gőg, dicsőség az adósságrakásban, éhenhalás a köznép között, pazarlás a nagyok asztalán, a románokból és repkeírásokból vett tudóskodás, a nemzetiség nevetségessé tétele, a lebzselő örökös semmittevés, s a német nyelv mindenütt, ki a műveltek közé akart tartozni: ezek valának ennek az időnek valóságos bélyegei.¹²² Írók még csak lettek volna, de vásárlói nem te-

remtek a könyveknek. „Szaporítsa valami Isten az olvasók és könyvvevők számát. Ha ezt érhetnénk el — mondja Kazinczy —, még Akadémia sem kellene.“¹²³ Tele van panasszal a nyomtatók szája, irtóznak a magyar kiadványoktól, remegnek, hogy odavesz a költségük¹²⁴, mert a publikum érzéketlen, s a szörnyű gazdasági válság sem kedvez a könyvkiadás ügyének. „Vajha a mostani rettenetes idők ostora hamar eltávoznék, vagy legalább tágulna! Talán akkor jobb jövőendő nyílik jó készületű s tüzes buzgóságú literátoraink igyekezetének.“¹²⁵

Így sóhajtoznak írók, kiadók, könyvkereskedők, s elégedetlenségüket egymásra szórt szemrehányásokban zúgolódják el. Az író az érzéketlen kiadóra, a kiadó s a könyvvarus pedig a tunya közönségre hárítja a felelősséget. Kétségtelen, hogy volt is ok a panaszra. Az a társadalmi réteg, amely előtt nyitva állt a könyvszerzés lehetősége, német és francia könyvekkel tömte meg könyvtárát, mert az volt a fölfogás, hogy a magyar könyv csak a parasztnak való.¹²⁶ Nemzeti nyelvünkön írt művekre ezek sehogys vagy csak nyögve prae-numeráltak. Legföljebb kalendáriumok állongáltak dohányosasztalukon vagy ablakukban, ellenben tele volt a szobájuk cifra ostorokkal és ezüst fokosokkal.¹²⁷ Rájuk vonatkozik ez az egykorú gúnyolódás:

Német s franciára fordítám az eszem,
Most azoknak minden könyveit megveszem.

A Magyar Kuriron és a Sokfélén kívül — azokat is többnyire tisztjeik olvasták — semmi olyant magukhoz nem bocsátottak, mi az untalan előrenyomuló idő haladtával értelmi súlyokat közegyenben tarthatta volna.¹²⁸ Egy kissé torzított az a kép, melyet Szirmai Ilonájában Gaál József festett ezeknek az időknek „könyvszennvedélyéről“, de kétségkívül vannak benne olyan vonások, amelyek találóan érzékelteik a század elején a műveltségi és az irodalmi állapotokat. Nagyon magasra becsülték — úgymond — akkor a könyvet, éppen azért a szobák legmagasabb helyére, a mestergerendára rakták fel, közvetlen szomszédságába a kenyérnek, sajtnak, kalácsnak és egyéb élelmiszernek, alkalmasint azért, hogy a lelki és a testi táplálék oly közel legyen egymáshoz, mint a lélek és a test. A szűk mestergerenda azonban sok

egyéb dolgokkal meg volt rakva, s így nyilvánvaló, hogy a könyvekre kevés hely maradt. Mivel pedig könyveket alacsonyabb helyre tenni a tudományok meggyalázása lett volna, egy-két könyvnél többet nem tarthattak. Voltak aztán olyan gazdagabb és tehetősebb urak, akik az újabb ízlés szerint mestergerenda nélkül építették házaikat, természetes tehát, hogy ezek, mivel mestergerendájuk nem volt, könyveket nem tarthattak s következésképpen nem is tartottak.¹²⁹

Ezeknek a viszonyoknak az ismerete jóval kedvezőbb színben tünteti föl a románokat, mint ahogy őket eddig látni és értékelni megszoktuk. Magában véve csak az, hogy hét évtized alatt közel négyszáz román több százezer példányban széledt el, s az olvasók tömegeit vonzotta magához, olyan megbecsülésre méltó érdem, amelyért el kell néznünk, sőt meg kell bocsátanunk egyéb szánalmas fogyatkozásait. Tartalmi kiválóságokkal, művészi értékekkel az akkori viszonyok között nem is lehetett a szélesebb rétegek megbecsüléséhez férközni. A román ellenben a sokszor képtelen, de izgató cselekményével s a tömegízlésnek hízelgő eszközeivel olyanokat is megnyert az olvasásnak, akik egyébként az irodalommal soha kapcsolatba nem kerültek volna. Természetes tehát, de érthető, ha az élelmes üzleti szellem, amely már akkor megérezte, hogy mi kell a közönségnek, vonakodott a Dayka verseit kiadni, ellenben *Erbiát*, *Zrini Miklós és az ő barátjait* s más efféle román-mázolásokat újabb és újabb lenyomatokban terjesztette.¹³⁰ Olyan ételeket tááltak föl, amilyeneken kapott a publikum, s az íróknak is, bár érezték, hogy az olvasókat jobb ízlésre szoktatni lenne elsőrangú kötelességük, kemény kénytelenségből azt kellett csinálniok, amit a könyvtárosok kívántak.¹³¹ Jogosan, de hiába méltatlankodott az igényesebb irodalmi ízlés, hogy a kiadóknak csak a „sepredék kedves”¹³². Az volt természetes rendje a fejlődésnek, hogy előbb az olvasással kellett megbarátkoztatni az embereket, s csak fokozatosan lehetett a művészi érzéket is nevelni.

Az olvasási kedv felkeltésére a román igen alkalmasnak bizonyult. Soha addig nem hallott s még ma is számba jövő sikereket ért el. Kis István budai és pesti könyvtáros a *Zaid*-ből, a Kotzebue-román Kis János-féle fordításából egy hónap alatt 400 példányt adott el, s 1803-ban az augusztusi debreceni vásáron háromezer forintot vett be. „Itt literatúránk arany századja!” — kiált fel erre a hírre a lelkesedés tüzebe

jött Kazinczy¹³³, pedig elveszett embernek tartotta, aki Kotzebue-t olvasni és élvezni tudta. Némelyek már talán csakugyan arról ábrándoztak, hogy majd eljön az idő, „melyben a debreceni sokadalmon oly románhalom lesz, mint a lipcsein“¹³⁴. Szenvedélyesen, „elragadó érzékenységgel“¹³⁵ tudtak az emberek ebben az időben olvasni, de csak románokat, amelyek sokszor teledhetetlen élményeket hagytak bennük. *Bácsmegyey*, amikor megjelent, Otományi Szabó Lászlót „elboszorkanyította“¹³⁶ s Guzmicsék nem bírták megvárni a román kijövetelét, hanem Trattner nyomdájából ívenként szedtek ki s mohón olvasták.¹³⁷ *Kartigámot* „faldosva faldosták“, s tudjuk róla, hogy Bacsányi valósággal „imádta“¹³⁸. Az *Erbiának*, a korszak egyik legnagyobb sikerű románjának alig egy-két ép példánya maradt reánk, egyik-másik kiadásából pedig egyetlenegy sem. Valósággal szétolvasták, évtizedek múlva is szüntelen újonnan kellett nyomtatni, nem győztek vele betelni.¹³⁹ Déryné Jászberényben a postamesterhez ment olvasnivaló könyvet kérni, s kapott is kettőt, a *Kartigámot* és az *Erbiát*. „Oh Istenem — sóhajt fel édes visszaemlékezéssel —, hogy elsírtam fölöttük.“¹⁴⁰ Még Arany János és Jókai Mór is szívesen olvasta *Erbiát*¹⁴¹, mert hiszen az ember sohasem tudhatja, melyik halott fog a következő lapon feltámadni.¹⁴² Jósika, Tompa s irodalmunk nemzeti föllendülésének valamennyi írója ezeken a románokon nevelkedett, s ha évtizedek múltán fejlett ízlésükkel megmosolyogták is őket, az emlékezés őszinteségében többször elismerték, hogy gyermekifjú korukban nagyszerű dolgoknak tetszetek, sok megindulást keltettek bennük¹⁴³, sok könnyük folyt olvasás közben, s boldog ábrándokat szövögettek.¹⁴⁴ Hiába. nem lekicsinylendő az a siker sem, amelyet Csery Péter híres románja, a *Bánk bannak is forrásul szolgáló Ottó vagy a zabolátlan indulatok áldozatja* (1812) aratott a maga idejében. Utolsó példányáig annyira szétkapkodták, hogy Arany János 1859-ben nyomára sem tudott akadni, s Toldy Ferenc is hiába dúlta fel érte a pesti könyvtárakat.¹⁴⁵ Két kiadásából azóta is csak 1—1 unikumpéldány került elő. Az összes magyar gyűjteményeket végig kell járnia annak, ki az 1798—1803 között virágzó *Rózsa Szín Gyűjtemény* tíz románját s az 1832—33-ban szétkapkodott *Mulattató* című vállalat 12 kötetét meg akarja ismerni, s akkor is alig akad egy teljes példányra. Tudunk aztán olyan románokról, melyekből ma egyet-

len darab sem ismeretes.¹⁴⁶ Egyik-másik olyan szerencsésen sikerült, hogy a kezdetleges könyvkereskedelmi viszonyok s egyéb kedvezőtlen külső körülmények között is az élénk érdeklődés kielégítésére új kiadásokat kellett belőle készíteni. A magyar könyvsikerek történetébe is beletartozik, hogy az *Etelkából* három, a *Kartigából* öt s az *Erbiából* hat kiadás kelt el egymásután. Kónyi *Várta mulatságát* ötször, *Democritusát* négy évtized alatt hatszor nyomtatta le kiadója. Campe *Erkölcskönyvecskéje* hat és az *Octavianus-román* hét kiadásban terjedt el. A felsorolást még folytatni lehetne, mert elég gyakoriak a kétszer-háromszor lenyomtatott románok, de talán ennyi adat is elég annak szemléltetésére, hogy a román mindjárt megjelenése után jelentős sikerek kíséretében tört előre hódító útján.

Lehetetlen észre nem vennünk éppen a románokon keresztül a közönség és az irodalom viszonyának fokozatos javulását. A Gellert-fordító Tordai Sámuel 1772-ben irigykedve látja, hogy a „jól pallérozott nemzetek, az ánglusok, franciák, németek, belgák született nyelveken minden esztendőben újabb és újabb könyveket nagy számmal nyomtatnak ki, sőt az idegen nyelveken íratott könyveknek maguk nyelvekre való fordításában is fáradozhatnak“, s ugyanakkor szomorúan kell megállapítania, hogy a magyarok közt „a könyvek olvasására nincsen kedv, nincsen olyan közönséges hajlandóság“¹⁴⁷. 1794-ben Kármán József még arról panaszodik, hogy „kegyetlenség nélkül talán nem is lehet szemére vetni hazánknak az olvasás iránt való hidegséget. Hogy ez a hidegség nagy, hogy a könyv a háznál nálunk legutolsó jószág, és ennél kedvesebb egy játék kártya vagy egy üsző, azt fájdalmasan látjuk, akik hazánkat esmérjük“¹⁴⁸. „A magyarok, fájdalom, nem igen szeretnek olvasni — mondja Vitkovics —, s így literatúránkat is nemszeretésükkel előmentében visszarúgják.“¹⁴⁹ A jogos panaszra sok ok lehetett, mert mások is olyan lesújtó észrevételeket tesznek, hogy az odahaza ülő úrfiaknak többnyire puská, pipa, jó kopó vizsla, kutya s játék a beszédjük, s ha azonkívül valami nyájas társalgásra kerül a sor, szép történiák helyett semmiségeket mondanak, s mivel nem olvasnak, annyira tudatlanok, hogy a vicispánoknál nagyobb urakat a világon nem is ismernek szegények.¹⁵⁰

Ezt a műveletlenséget és könyviszonyt rövid idő alatt a mulattató románok fordítják kedvezőbbre. Az írók java ré-

szé azért dolgozik, hogy a szégyellnivaló helyzetén segítsen. A szorgalmas Kis János, élete alkonyán, visszatekintve könyvtermelő gazdag munkásságára, sok fáradozását abban a célkitűzésben összegezi, hogy kellemes időtöltésre szánt elmés nyájasságaival s más hasonló természetű mulattató írásainak nagy részével a magyar olvasást kívánta oly időben, midőn az még nemigen divatozott, megkedveltetni.¹⁵¹ Másokat is ez a cél lelkesített, ebben látták a román elsőrendű hivatását. Besse nyei már 1778-ban sürgette a románok fordítását, hogy a mélységből kiemelkedjünk¹⁵², s Mándy Sámuel 1786-ban az a meggyőződés buzdította, hogy a magyarság a románok „szaporodásával a tudományokban való világosságnak fényesebb hajnalára jut“, s a „kedvet indító mesés történeteknek olvasásával a jobb könyveknek olvasásához, melyben még eddig talán restecske volt nemzetünk, apródonként hozzászokik“¹⁵³. „Mikor az ember galambot akar fogni, mézes búzát hint el“ — mondotta Báróczi¹⁵⁴ —, s Kazinczy is úgy látta, hogy a román „a leghathatósabb tanító“, a „legszerencsésebb vehiculuma a magyarságnak“¹⁵⁵, emlékirataiban pedig följegyezte, hogy zsenge ifjú korában Késmárkon Cornides egy ízetlen románval ajándékozta meg, s abból kapott először kedvet az olvasásra.¹⁵⁶ Horvát István szintén pártfogolja a „célerányos román“-t, mivel ez „az anyanyelven való olvasást legjobban megkedvelteti“¹⁵⁷. Bacsányit a közhaszonnál való elmélkedés arra az intelemre serkenti, hogy ha hazánk fiait olvasásra szoktatni, erkölceiket jobbítani, elméjüket világosítani akarjuk, ha alkalmatosságot keresünk nyelvünknek akármiként lehető szépítésére és pallérozására, legtanácsosabb, ha gyönyörködtető írásokat fordítgatunk. Ha egyszer ezekkel a népeknek kedvére találhattunk, s nála az olvasást kedvessé tehattük, önként keresi majd a hasznosakat.¹⁵⁸ „Bizony csak az ilyen forma olvasásokkal lehet, s nem másokkal, az ifjaknak olvasásra vágyódását úgy felgyullasztani, hogy még a fontosabb foglalatú könyvek olvasásának se irtózzanak néki fogni.“¹⁵⁹ A mulattató írások sürgetése ezeknek az évtizedeknek folyton fülünkbe csengő visszhangja, mert „ezek által terjesztetik legsikeresebben a nyelv, élesztetik az olvasás kedve“¹⁶⁰, s a „kényesebb ínyek, kik fájdalom, irtóznak még a magyar könyvektől, ha több könyvek is léznek ilyenek, rövid idő múlva a magyarra is reá fanyalodnak“¹⁶¹.

Csakugyan abban az arányban, ahogy a románok szaporodni kezdenek, egy-két évtized alatt jelentős fordulat áll be az olvasási kedv fokozódásában. Míg a XVIII. század második felében is az volt az általános helyzet, hogy „könyvek nálunk csak azoknak kellettek, akiknek hivataljuk és szolgálatjuk hozta magával”¹⁶², s „akik valamennyire még az olvasásnak kedvelői, azok vagy papi emberek, vagy érettebb gondolatú öregek”¹⁶³ voltak, addig a következő század elején már szélesebb tömegek lepték el a könyveket, s mohón kaptak a románokon, „a költés combinatiójának e kifogyhatatlan productumain”¹⁶⁴. A kassai kalendárium, melynek rendes szög volt ütve minden nemesi házban az ajtó fölött, megérte azt a szégyent, hogy keveselni kezdték imitt-amott. A közönség egy része nekivetette magát az olvasásnak¹⁶⁵, s a Lese Cabine-tek a vidéki városokban szemlátomást gyarapodtak, nemcsak repülő írásokkal, hanem nagyérdemű könyvekkel is.¹⁶⁶

Tudatosan-e jó érzéssel, hízelgő udvariasságból-e, vagy csak véletlenül, a román, mihelyt a színtéren megjelent, mindjárt a szépnem kegyeit kereste. Éppen a legjobb helyen kopogtatott. Föllépése és divattá válása idején szánalmas volt a magyar nyelv helyzete és társadalmi tekintélye. A szalonokban általában a német nyelv járta, s az előkelő hölgyek magyarul csak a cselédekkel beszéltek. Magyarul szólítani meg egy magyar úrnőt gorombaságok közé számított, egyértelmű volt körülbelül azzal, mintha őt szolgálónak nézték volna.¹⁶⁷ „Büszkélkedtek a magyarul nem tudásban”, s kerülték, hogy a konyhán kívül magyar szavukat hallassák.¹⁶⁸ „Vajon nem sokkal gyönyörűbb volna-e — kérdezi Vitkovics Mihály —, ha a kerek, lány magyar szavakat ejtenék szép nemünknek kerekded ajaki, melyeket egyedül a magyar nyelvért metszett a magyarok Istene?”¹⁶⁹ De mit lehetett várni, „mikor a magyar anya megpofozta a leányát, ha magyarul beszélt”¹⁷⁰? Ez a német divat ezrenként csődítette kiválasztottait idegen nyelven írott románok olvasására, de nem szenvedhette, hogy nemzeti nyelven írt könyveket olvassanak.¹⁷¹ Egy más vonással megörökített jellemző képet találunk Szemere Pál egyik levelében. 1815-ben Berényben meglátogatta a Mihalkovicsék jómódú kálvinista magyar házát. A ház ura nem volt otthon. Míg a derék anya a konyha körül forgolódott, Szemere a házi kisasszonnyal szórakozott. A kisleány éppen Campét és Kotzebue-t olvasta németül, s a vendég mulattatására elmesélte

a falon függő Götz-, Tell- és Egmont-képek jelentését.¹⁷² A Szemere Páltól rokonszenvesen bemutatott magyar leányka német irodalmi tudásáról kielégítő tudomást szerzünk, de ugyanakkor magyar irodalmi műveltségéről semmiféle megnyugtató értesülést nem kapunk. Ha aztán betekintünk az egykorú szalonokba, két szemben álló mahagóni tükrös polcozaton néhány sor igen szép kötésű könyvet látunk, melyek között Racine, Boileau, Scott, Byron, Cooper, Spindler, Mme Staël, Lady Morgan és Schopenhauer aranyos címeikkel messze kitűnnek. Az ottomán előtti tágas asztalnak egyik szögletében néhány külföldi újságlevél hever, mint a Journal meg a Petit Courier des Dames, a Voleur, a Repertory of english fashion, s a bécsi divatlapok tarka sokasága teszi észrevétlenné az egyetlen hazai Híradót, amely inkább a patriotizmus fitogtatása kedvéért, mintsem olvasás végett került ide. A hattyú pölyheknél puhább sötétkék ottomán heverő hölgy előtt Rousseau János Jakabnak a nevelésről *Emile* cím alatti munkája van kinyitva, s mellette Morgan asszony *Book of the Boudoirja* látható, azonkívül még Barthelémy politikai költeményeit, Lamartine verseit, Chateaubriand *Ataláját*, Richelieu életét s a Rovignói herceg memoárjainak harmadik részét vehetjük észre kellemes rendetlenségben elszórva asztalán.¹⁷³ Asszonyaink, habár terrarum in ultima fine, a civilizált Európa legszélsőbb határán laktak is, mindennel a világon, éppen csak a magyar szellemi élettel nem tartottak kapcsolatot. Ezekkel a képekkel tökéletesen egybevágnak az a máshonnan nyert tudósításunk, hogy „majdnem általában minden kisasszonyaink több német író és munkát ismernek, mint magyart“, s az egykorúak szemrehányólag emlegették, hogy „akárhová megy az ember magyar lyánkáinkhoz, mindenütt német könyveket találunk azoknak asztalkájikon“¹⁷⁴. Be kell látni azonban, hogy szépeink azért olvastak német románokat, mert nem voltak eredeti jó magyar könyvek¹⁷⁵, s ez az oka annak is, hogy ebben az időszakban nálunk ötszörte több idegen könyv fogyott el, mint magyar.¹⁷⁶

A német mulattató és szórakoztató irodalomnak ezt az uralkodó hatalmát észrevehetőleg először a magyar nyelvű románok ingatják meg. A férfiak, a műveltebbek és tanultabbak is, sajnálják idejüket a költeményes románok olvasásával vesztegetni.¹⁷⁷ A nők, az asszonyok és leányok azok, akik az erősebb nemtől lenézett s férfiatlan érdeklődésnek tekintett ro-

mánok előtt ajtót tárnak, s olvasásuk gyönyörűségeibe mélyednek. Azt mondja az egykorú leírás, hogy míg a férfiak teljesen szabadjukra lovaglással, utazással s gazdálkodással töltik idejüket, addig a „leányok tánc, muzsika, éneklés, festetetés tanulásiban, holmi szerelmes románok olvasgatásában és csinos öltözködésekben gyakoroltatnak“¹⁷⁸. Szinte azt lehet mondani, hogy a románírók az ő kedvükért buzdulnak fel a munkára, vagy — az egykorú kifejezéssel élve — „általok jön hozzánk románsok falkája“¹⁷⁹. Orczy Lőrinc már 1787-ben azt a tanácsot adja az íróknak, hogy:

Más írásnak módját hozz a Nemességnek,
Románs kell mostani Asszonyi Rendeknek,
Ki sok rétt le írja módját szerelemnek.¹⁸⁰

Mások is úgy látják, hogy az asszonyok a szerelmes históriákat nagyon kedvelik¹⁸¹, s ezért bárcsak mennél több volna magyar nyelvünkön is a román, annál jobb s szebb volna, hogy asszonyaink s leányaink is végre magyarul olvashatnának.¹⁸² A sok buzdításnak rövidesen meglesz a foganatja. Amint az „európai képzett nemzeteknél találkoznak finom ízlésű szívképző munkák, melyeket gyakran a legkoszorúsabb írók a dámák toiletjének szentelnek“, úgy a magyar író is, bár a literatúrában kevés jártassággal rendelkezik, csak azért fog pennát s készít valami románfélét, hogy mulatságos szórakozást szerezzen a leghálásabb olvasóknak, a nőknek.¹⁸³ A szép nemnek, a szerelmetes asszonyi nemnek, honunk szebb lelkű leányainak, a minden Rózáknak és Rozikáknak ajánlott románok egymást kezdik váltogatni, s ilyen dagályos hangon hízelegnek: „Ha a munkámnak az a szerencséje történik, hogy nektek megtetszend, ha ti azt azon kegyesen mosolygó pillanatokkal megbecsülitek, melyek a mi szíveinket tűzzel és meglepéssel egyszermind betöltik, tehát hiszem, hogy a halhatatlanságnak templomában én is helyet nyerek, melyben a szeretetnek mirhától illatozó pályáján repülni fogok.“¹⁸⁴

A kiadók szintén előzékenyen keresték a nők tetszését. Nem is volt túlságosan nehéz megnyerniök, hiszen akkortájt a románolvasás szorosan hozzátartozott a nők életstílusához. Ebben a divatban is ők jártak elől. Kazinczy a *Siegwartról* úgy szerzett tudomást, hogy „egy tiszteletre méltó leány megismertette az akkor idők legkedveltebb románjával“, s az ő

kedvéért kapott bele fordításába.¹⁸⁵ A Bölöni *Werther*-fordításának indítéka és buzdítója szintén nő volt.¹⁸⁶ Vitkovicshoz *Bácsmegyey* olvastotta egészen hozzá Lidijét, melyet „szerelmes olvadtság nélkül soha nem tudott olvasni“¹⁸⁷. Románok olvasása nélkül nem is lehetett senki divatos hölgy. Aki valamiképp rátartott volt, omlott a románok olvasására.¹⁸⁸ Ezt a típust örökölte meg a Ponor Thewrewk József epigrammája:

Egy eleven lelkű hajadon puha pamlagán ülve,
Bútalannul idejét tölti romanjaival.¹⁸⁹

Kazinczy leveleiből lépten-nyomon értesülünk a Sophie olvasmányairól. Ezek természetesen többnyire románok voltak, mégpedig azoknak a javából. Biztosan komoly a magva Horváth Ádám ama tréfálkozásának is, hogy felesége jobban szerette a könyvházat, mint az ágyasházat.¹⁹⁰ Az akkori művelt magyar nő képe pompásan megmintázható volna róluk. De azért nem ők voltak az igazi modern hölgyek. A szélsőségekben divatos dáma a románok frázisait keverte beszédébe, s könyv nélkül megtanult szentimentális édességekkel kereste a föltűnést.¹⁹¹ A szerelemben olvadozó ifjacskaínk és leánykaínk a *Kartigámból* egész frazeológiát dolgoztak ki maguknak.¹⁹² El lehet képzelni, hogy mily édesdeden, mily természetellenesen beszélgettek!¹⁹³ Jól tudták, hogy a közönséges társalkodás négy elementuma közül egyik „a most olvasott román történetét elbeszélni“¹⁹⁴, tehát mindig készen állott emlékezetükben egy-két frissen éldelt román tartalma. A divatos dáma „olvasni Kotzebuet, Lafontainet, Schillinget, Laurent s több híres, »obscurus« férfiakat szokott, kivéven ha néha Van der Velde, Houwald vagy Zschokke akadt kezeibe, sőt egyszer esős időben az ablak alatt senki nem járván, eluntában Scott Walterig eltévedt“¹⁹⁵. A románokban „nincs gondok a nyelvre, stílusra, az elme játékira, csak a szerelem kifejtődését olvassák, nézik“, s végül is „elrontják szíveket, lelkeket“¹⁹⁶. Hej, abban az időben sok ifjú életét zavarta meg a román!¹⁹⁷ Különösen a leányok annyira elmerültek bennük, s úgy átélték a cselekmény minden mozzanatát, izgalmát s a hősök szenvedéseit, hogy képzelődésük megvesztegetve merőben rabul esett a románoknak. A románok dagályain s ízetlen feszességein lelék minden gyönyörűségüket.¹⁹⁸ Románosan éreztek, románosan gondolkodtak, cselekedtek, néha még ne-

vüket is romános hangzásúra cserélték. Ha követhette volna mindenki Faludi Ferencnek azt a tanácsát, hogy magas polcra rejtsék a romantzia-írásokat, ahol el nem érhetik a kisasszonyok¹⁹⁹, sok bajnak elejét lehetett volna venni, így azonban nem kis gondjába került a szülőnek, míg a bódító románszeszt a gyermek fejéből elpárologtatta s ismét természetes lelkűvé gyógyította.²⁰⁰ Voltaképpen semmi sem volt ezekben a románokban, ami a legszigorúbb erkölcsbíró előtt is meg nem állhatott volna, s mégis igazuk volt azoknak, kik nagy veszedelmet láttak bennük, ami abban állott, hogy ezek az olvasmányok az ifjú érzékeny lelkét a reális élet földjéről fölvittek a beteges szentimentalizmus ködrégiójába, ahonnan nehéz volt a visszatérés.²⁰¹ Egyvalaki így kiált fel rosszallólag: „Mire valók ezek a mesés románok, melyeket a hasznos könyvek félretételével oly szorgalmasan olvas ma a nőnemű ifjúság?”²⁰² Bizony olyan láz fogta meg elsősorban a nőket, majd a mindkét nembeli fiatal nemzedéket, hogy már egészen kóros tünetek kezdtek mutatkozni. „Párizsban minden teremtés románokat vagy más szerelmes leveleket olvas, melyekben egy csepp ész sincsen — mondja az egykorú tudósítás. — Ha egy béres kocsis valamely ház előtt megáll és ott neki várakozni kell, azonnal román könyvet húz ki zsebéből és olvas. Az uraságok kocsisai és inasai szintén azt cselekszik, míg urokra várakozni kell. Úton-útfélen látni asszonyokat, leányokat, ifjút, vént román könyvbe elmerülve és a napszámos, míg az úton ácsorog s munkára várakozik, román olvasással tölti idejét.”²⁰³ Más adatok is megerősítik, hogy egyáltalában nem lódítás a *Tudós palóc* elbeszélése a románolvasás szenvedélyének az illendőség határait is átlépő elharapódzásáról. „A mi nap Pesten egy templomban voltam — mondja az egyik helyen —, ahol egy ifjú gavalléron nagyon elbámultam, látván, hogy egy szép könyvecskét tartott kezében, de közelebb menvén, azt láttam, hogy nem imádságos könyv legyen, amelyet olvasott, hanem román. Az ilyenén olvasással még többen is mulatják magokat, kiváltképen azok, akik ex officio a templomban vannak. Azok, ha sokáig tart a prédikáció, mindjárt egy románt vagy komédiás könyvet vesznek ki zsebekből, és avval mellőzik el magoktól az unalmas prédikációt.”²⁰⁴

Bezzeg vége szakad a sok panasznak s az örökös siránkozásnak, hogy a könyveknek nincs olvasójuk, s a harmincas évek felé közeledve, a háborgások kezdenek megnyugodni, s

már olyan hangok hallatszanak, hogy „a magyar olvasó közönség, ha nem is hirtelen, mégis lassanként szaporodik”²⁰⁵. Már afféle megállapításokat olvasunk, hogy a termelés nem elégíti ki a szükségletet, s annyira vonzó lesz a román forma, hogy P. Horváth Ádám a történeti, földrajzi, csillagászati, metafizikai, vallásbölcseleti fejtegetéseit „tudományos román”-ba foglalja, mert olyan világban élünk — indokolja eljárását —, hogy romános öltözet nélkül már sem a tudományok nem kellene, sem az erkölcsi tanítások.²⁰⁶

Így néhány évtized alatt a román kivívja jogait, széles rétegeket hódít meg, s olvasóközönséget teremt. Ez tagadhatatlan érdeme. Jósika azt mondja, hogy akkor is megírta volna *Abajit*, ha előtte senki sem írt volna regényt. Nagyon kétséges azonban, hogy regényeivel aratott volna-e olyan nagy és gyors sikert, ha a román évtizedeken keresztül nem munkálja a talajt, nem műveli a fogékonyságot s nem toborozza az olvasókat.

4. A román és a közvélemény

Küzdelmes pályát futott meg a román, amíg divatba tudott jönni, s az olvasók ezreit meg ezreit bilincselte magához. Szokatlan újszerűségeket hozott, s nem is a legkifogástalanabb példányokban jelentkezett. Idő kellett, míg a közvélemény megbarátkozott vele s az irodalom is rájött, hogy nagyon érdemes forma, melyet eredeti tartalommal és művészi ábrázolással is meg lehet tölteni. Sokáig azonban nem láttak a románban mást, mint szerelmi históriák ledér kiszínezését, ezért hosszú évtizedekig megvetést, lenézést, sőt visszautasító magatartást tanúsítottak iránta. Úgy látszik, hogy ez velejáró kísérője volt a román úttörésének, mert két évszázadon keresztül a németeknél is, akárcsak nálunk, éles ellentétek kereszt-tüzeben állott.²⁰⁷ Egy német író a XVIII. század elején 223 lap terjedelmű támadó írást intézett ellene²⁰⁸, s Lafontaine a század végén megütközve említi, hogy a közvélemény lázadója miatt alig lehet elképzelni nagyobb zavart és kellemetlenebb helyzetet, mint ha a leányt románolvasás közben lepi meg a férfi.²⁰⁹ Nálunk sem volt ez másképp. „Emlékszem — írja Jósika Miklós —, midőn gyermekkoromban Lafontaine egy munkáját olvastam, melynek címlapja hibázott, mennyire megijedtem, mikor nevelőm azt mondá, hogy román.”²¹⁰

Hosszú évtizedekig az volt az általános felfogás, hogy

botránys dolog tisztességes házba a románt beengedni s olvasását megtűrni.²¹¹

Elképzelhető, hogy nem ment megütközés és felháborodás nélkül a román tömeges betörése a magyar szellemi tórségekre sem, ahol körülbelül még az a felfogás uralkodhatott, amelyet Pázmány Péter a pünkösöd utáni 23. vasárnapra készített első prédikációjában úgy fogalmazott meg, hogy „bolondság az asszonyembernek hadakozó dolgokat olvasni, kárhozat szerelmes históriákat forgatni, melyekből halálos méregnél, azaz veszedelmes gonoszásnál egyebet nem vehetni. Ah! mely nagy esztelenség az atyáktul vagy férjektül — kiált fel őszinte megbotránkozással —, ha virágénekeket, szerelmeskedésről írt könyveket adnak feleségek, leányok kezébe.“²¹² Hogy még száz esztendő múlva is ez a gondolkodás járta, s „országos kerítők, közönséges kutakat mérgezők“ hírében állhattak a szerelmes könyvek csinálói, Csuzy Zsigmond szavaiból sejtethetjük, aki arra inti hallgatóit, hogy a „szüzességnek leshányó, álom hüvelyező mocskos fabulákat, s az együgyűeket botránkoztató meséket“ fülbedugva távol kerüljék.²¹³

Sem a felháborodás hevességében, sem a kifejezések támadó élességében egy hajszálnyival sem enyhül a hang, amikor a XVIII. század hetvenes éveitől kezdve sűrű egymásutánban kezdi felütni fejét a szerelmet hallatlan merészséggel és körülményességgel részletező román. Rögtön fegyverbe állnak ellenségei, s fojtott dühösségű éles harcba szállnak vele. „Meg ne ízelítse a fiatal dáma a Romantzia-Írásokat, mert oda lesz miattok — figyelmezteti kortársait Faludi Ferenc. — Hatalmas arsenicum méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelkeket ölt meg.“²¹⁴ Azért veszedelmesek, mert gerjesztő puha igéi és tengersok szerelmeskedési tábori erővel viaskodnak a tisztaság ellen, gondolatokat kevernek, indulatokat gerjesztenek, s olyan tüzet gyullasztanak, amelyet halálos bűn nélkül eloltani nem lehet. Különösen a fiatal elméknek gyilkos ellensége a romantzia. Kimondhatatlanul mulattatja, s közben ezernyi ezer szemfényvesztéssel ámítja el őket. Gyönyörűséges festékekkel addig mázolja eléjük a sohasem történt dolgokat, míg „a fabula históriára kerekedik és a copia originalissá válik“.

Jóformán meg sem jelenik a román, máris a vádak zuhata taga ömlik reá. Egy névtelen pozsonyi jezsuita, valószínűleg valamelyik könyvvizsgáló, már 1771-ben, mikor a műfaj még

csak hírből lehetett ismeretes nálunk, egy népies röpiratban pellengérré állítja a románokat, s aggodalmasan óv mindenkit, nehogy kezébe vegye ezeket a veszedelmes könyveket.²¹⁵ Különösen az erkölcsöket féltették tőle. Nincs semmi olyan alkalmas az ifjúság megrontására és ártatlanságának elvesztésére — hangzik a sokszor megismétlődő figyelmeztetés —, mint a román, mert rajta keresztül a szerelem kígyóként lopódzik a zsenge lelkek elméjébe és szívébe.²¹⁶ Azért idejében meg kell utáltatni az ifjúsággal a románoknak árkádiai álmódosításokra csábító, hivalkodó, bujkálkodó, érzékenykedő, testet és lelket lassan-lassan elernyesztő csevegéseit.²¹⁷ A sok szerelmes gyáva románok mind az ízlésnek, mind pedig az erkölcsöknek felette ártalmasak, s főképpen a fiatalokat kell tőlük óvni, mert csak a tél-túl való olvasásra szoktatnak, s alkalmatlanná tesznek a valódi tudományok megtanulására.²¹⁸ „Kerüld el fiam a veszedelmes románok olvasását!” — mondja a kornak egyik nagy nevelője [Campe]²¹⁹ —, mert azokat csak azért írják, hogy velük a közérdek különösebb szolgálata nélkül pénzt és dicsőséget szerezzenek, s csak azért olvassák, hogy a becsületes munkától elvonatott lelkek a házi és polgári kötelességek feledékenységének álmában még mélyebben elmerüljenek. Az ízetlen és csodás románokat kezded se vedd — inti az ifjúságot egy másik aggodalmas hang²²⁰ —, mert ezek a képzelődést idomtalan fantasztika képekkel töltik meg, s az ember lelkét a valóságból olyan khimérai világba ragadják, amilyen a hold alatt nincsen, s olyan reményeket, várankozásokat és kívánságokat gerjesztenek benne, amelyek sohasem teljesedhetnek. A fajtalan előadásokkal megtömött románok ellen, melyek a vétkeket kellemes színekkel festik s a képzelődést a bűnre táplálják²²¹, évtizedeken keresztül lanckadatlan hevességgel foly a harc. Egyre hajtogatják, hogy a jó ízlést rontó, képtelenségekkel teljes, csábító s a képzelődő tehetséget megfertőző románok²²² lassú mérget hintenek a jó erkölcsök gyökerére, félrecsigázzák az észet, s a közönséges élet határjaiból kiragadván, levegői várakról teszik álmódzókká olvasóikat.²²³

Nem lehet tehát csodálkozni, ha botrányszámba ment románát olvasni, amikor józan és tekintélyes személyek is a szellemi élvezetnek ezt a nemét ábrándozásba süllyesztő, a valódi világ viszonyait elhomályosító s csak az érzelmeket csiklandozó lelki fajtalanságnak minősítették.²²⁴ Száz esztendővel

ezelőtt az első magyar nyelvű lexikon még azzal a véleményével riasztotta a közönséget, hogy az „utálatos románolvasás” nem egyéb, mint szellemi bujálkodás, s bosszúságát azok ellen, akik ilyeneket firkálnak, s azok ellen, akik mohón olvassák, abban összegezte, hogy a románolvasás az emberiség elerőtlenítését s elpuhítását siettető legártalmasabb és legveszedelmesebb méregkeverés.²²⁵ Maga Bajza József is azon a véleményen volt, hogy a testi-lelki ernyedtség miazmáit a románok terjesztik, s főképpen azért kell ellenük okosan védekezni, mert a léleknek a legszerencsétlenebb betegségét, az érzelgest, belopják közénk s „az ész cordonai ellenére is” elterjed a ragály.²²⁶ Ezek a kifakadások természetesen elsősorban a nők felé irányultak, mert ők voltak a románok buzgón epedő olvasói. „Hagyjatok föl hát a románolvasással — tanácsolja nekik a szerencsétlen házasságokról elmélkedő egyik kortárs —, mert vérötöket felgyújtja, miáltal ördögökké lesztek a házbán, a házon kívül pedig szemüveges imádókat hajhászó dármák, kiket az örömvadász elkábít s aztán híroket piszkolja.”²²⁷

A „gondolat hígító”²²⁸ románokat nemcsak egyes nyilatkozatok kárhoztatják, válogatott kifejezésekkel túlozva káros hatásukat, hanem a szószék is síkra száll ellenük, és dörgedelmes szavakkal sújt le rájuk. Fogarasi Mihály teológiai tanár, a későbbi erdélyi püspök a húszas évek táján az egyik nagyböjti prédikációjában hevesen kikelt az ifjak kapós olvasmányai, a románok ellen, amelyek komolyabb eszméletet nem kívánnak, az érzékenység húrjait varázshangokkal pengetik, s az undok vétkeket édesen ömledező mesés szavak és tündér bájjal bevont kedveltető képek alá rejtik. Hány ifjúnak nem gerjesztették fel a szívét ezek a bujaság szemtelen tetteire? — elmélkedik tovább. Hány leányzót nem vetköztettek ki legszebb tulajdonából, a szemérmességéből, hányat nem ragadtak a testi gyönyörűség ölébe, s hányat nem juttattak a vén szüzességre, akik ma is várják, hogy a románokból képzelt magas rangú vagy igéző szépségű mátka a kezüket megkérje? Bizony maszlagos eledelei a léleknek ezek a szédítő románok, melyek a jó erkölcsöket megfojtják, s csalóka hangjukkal a bahó tollas népet boldog lakjokból vesztők helyére repítik.²²⁹ Szepessy Ignác pécsi püspök szerint szörnyeteg a román, mely nyájas kecsegtetéssel leköti s aztán kegyetlenül meggyilkolja, mézzel készített maszlag, mely elkábítja s azután elveszeszti olvasóját.²³⁰ Az efféle kárhoztató nyilatkozatok még a múlt

század második felében sem ritkák a templomi szószékben. Az egyik amiatt tesz szemrehányást, hogy az úrfiak és kisasszonyok bezzeg könyv nélkül pontosan tudják, hogy Argirus királyfi hányszor szunnyadt el az aranyalmát termő fa tövében, s milyen göndör hajfűrtjei voltak Tündér Ilonának, de semmi gondjuk arra, hogy a legőrzendőbb aranyalma az ártatlanság, mely a könnyelműek kezéből minden tündéreknél sebesebben szokott elröppenni.²³¹ A másik a tűzrevaló románokat azért szidja, hogy a leányok, kik azt sem tudják, kerek-e a világ vagy négyszegletű, a szerelmi intrikákat megtanulják belőlük, s alig várják, hogy maguk is játszodhassák.²³² A harmadik már elismeri, hogy ékes gondolkodást és szólást, finom érzéseket, ember- és világismeretet lehet belőlük tanulni, de mi haszna mindezeknek, ha az ifjút tisztátalan gerjedelmekre készítetik, s abba a képzelődésbe ringatják, hogy majd egy új regény lesz élete folytatása.²³³

Példátlan, hogy egy irodalmi műfaj annyi hatást, kapós kedveltséget s ugyanakkor annyi zúgolódó ellenszenvet és haragos visszautasítást keltett volna a közvéleményben, mint a román a megindulása idején. Míg az egyik rész a költés minden nemei fölébe emelte, a másik nem látott benne egyebet, mint érzés- s erkölcsrontó valamit, méltót arra, hogy tűz által emésztessék meg, valahol csak találtatik.²³⁴ Ez az ellenszenv iránta arra az időre is átterjed, amikor regénnyé nemesedik, s végighúzódik az egész XIX. századon. Ebben minden bizonnyal része volt Schopenhauer állásfoglalásának is, ki azt hirdette, hogy az alapos és kimerítő ismeretek hiányának legfőbb oka a regény, s azok az emberek a szerencsések, akiknek ifjúkorukban sem idejük, sem alkalmuk nem volt regényolvasásra.²³⁵ Ma, amikor az aggodalmak teljesen elültek, s többé már nem bennük látjuk az erkölcsök legfenyegetőbb veszedelmét, nehezen tudjuk beleélni magunkat azokba az időkbe, amelyek szenvedélyesen harcoltak a románok veszedelmes világa ellen. Mai szemmel nézve mindenesetre furcsa idők lehetnek azok, amikor a debreceni tisztelendő professzor urak minden magyar könyvet kivettek az ifjak kezéből, nehogy a románok immoralitásának ártalmas befolyása alá kerüljenek²³⁶, s amikor mások azt követelték, hogy ezeket az ördög kohójából került románokat minden jó társaságból örökre ki kell tiltani.²³⁷ Némiképpen azonban megértjük a küzdelem jogosultságát, ha tudjuk, hogy a románáradat, amelyben csak-

ugyan sok szemét gyűlt össze, kétségtelenül romboló hatással volt a közönség ízlésére és morális érzékére. Benne az erkölcstörténész is bőven talál anyagot s számba veheti, hogy *Werther* olvasása az öngyilkosok számát megsokszorozta, a *Räuber* hatása alatt rablóbandák alakultak, a *Robinson*-olvasó ifjak pedig amerikai útra szervezkedtek, s mivel elegendő pénzük nem volt, a hiányzó összeget rablással próbálták megkeríteni.²³⁸ „Azt gondoltam, mind igaz, amit írtatok, s nem úgy találván, egy leány miatt agyonlőttem magamat” — mondja a „románírók képzelése bohó szökéseinek” hitelt adó „sápadt képű ifjú árnyék” egy egykorú dialógusban.²³⁹ Fáy András is valószínűleg az életből fényképezte le *A Békely-ház* Olmay nevű rablóját, kinek vesztét az okozá, hogy „azon korban, mely csupa láng fontolás nélkül, románolvasáshoz szokék”. Ízetlen, képzeletét megmételvező románokkal vesztegette idejét, a rablók lettek ideáljai, s innen csak egy lépés volt, hogy maga is azzá legyen.²⁴⁰ Éppen elég ok volt tehát arra, hogy a közvélemény meg ne szűnjön a románok korholásában, mégis tiltakozásokkal, haraggal és ócsárló szavakkal nem lehetett megállítani a műfaj uralomra jutását. A németeknél 1773-tól kezdve két évtized alatt több mint hat-ezer román jelent meg. Hiába tiltakozott az áradat ellen az egykorú kritika, hiába gúnyolta, hogy nem olvasásra, hanem csak jobb könyvek csomagolására érdemes hulladék²⁴¹, hiába háborodott fel miattuk a jó ízlés, hiába botránkozott meg rajtuk a jó erkölcs és a józan életszemlélet — a románok minden ellenkezésen keresztülhatoltak, terjedtek és virágoztak.

Kisszerűbben ugyanez megy végbe minálunk. Több a támadó, mint a védelmező, de közben napról napra szépen szaporodnak a kiadványok. Kazinczy ugyan a sok semmirevaló „fabrikai román”-ról azt mondta, hogy „das sind Pöbel der Literatur”²⁴², de rosszul esett látnia, hogy „még a jó románoknak is annyi ellensége van”²⁴³. Érzékenyebb szívvel bírt azoknál, kik a románokat megvetni nem szégyellték²⁴⁴, s Földi János ellen erősen védelmébe vette szükségességüket.²⁴⁵ Amikor Virág Benedek semmiképpen sem tudta belátni, hogy a nagyszámú románok miféle hasznúak, a sok szomorú fájdalmas fantáziái a gondolom-szerelemnek mire valók²⁴⁶, s amikor Szirmay Antal a régi jó táblabíró kedves duruzsolásával a külső írók esze viszketegségének s nemzetünk kárhozatos betegségének bélyegezte a románt, arra kérte öccseurat, hogy

hagyjon föl a mesézéssel²⁴⁷, Kazinczy csak mosolygott a jó öregek maradiságán, s mosolygott Bacsányin is, ki a félig kinyomtatott *Bácsmegyeyjére* azt üzenté, hogy fizesse ki a nyomtatót s a kiszedett íveket kéziratával együtt égesse el²⁴⁸, s azt válaszolta, hogy „ej, sokat köszönök én a románoknak”, s csak zúgolódjanak, ahogy akarnak, mert a román érdeméről nem a tisztelendő professzor urak bölcs ítélete az irányadó, hanem a tizenöt esztendőös leánykának kicsorduló könnycseppje a legédesebb jutalma az érzékeny írónak.²⁴⁹ „Több szükség vagyon most a románokra — mondta ki szokatlan és merész véleményét —, hogy azoknak olvasások által a szolálás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a kánonok Molnár physikájára s Dugonics algebrájára.”²⁵⁰ Kazinczynak „epochát csináló” ízlését²⁵¹, a korszak legremekebb románjain nevelkedett modernségét²⁵² egy egész világ választja el nemcsak az ócsárlóktól és a fennhangon dühösködőktől, hanem íróársaiétól is, akik haszontalan foglalkozásnak tartották, hogy románok fordításával, mint hamar elhervadó rózsák nevelésével, bíbelődjenek.²⁵³

Ezek után elképzelhető, hogy a románkészítés nem tartozott a dicsőségszerző műveletek sorába. A közvélemény inkább szégyennek s alacsonyásznak vélte, mint érdemnek ítélte, ha valaki románok közlésére vetette kezét.²⁵⁴ Tekintélytelenségük, meghurcolt hírnevük s a közvélemény lázadozása volt az oka bizonyára annak, hogy a nevesebb írók tartózkodtak tőle, s csak névtelenek meg egészen ismeretlenek kísérleteztek gyarló próbálkozásaikkal. Ők vették fel a küzdelmet a támadások ellen, ők sorakoztattak érveket a román védelmére. Akárcsak a vádak, mentségeik is egyformák és egyhangúak. A tökéletes história nem arra való, hogy az erkölcsöket formálja, de a románban az eseményeket tetszés szerint lehet alakítani és a szív formálására hasznosítani, amint azt Marmontel, Barclay, Campe és Salzman románjaiban mindenki magán tapasztalhatja.²⁵⁵ Az a haszna is letagadhatatlan, hogy az olvasók mintegy ingereltetnek a benne foglalt dicséretes dolgok elkövetésére²⁵⁶, mert a valóságos virtusnak sok gyönyörűséges sugarait bocsátják által az olvasók szívébe, akik a barátságoknak, az igaz szeretetnek, egyszóval a jó erkölcsöknek és a becsületnek a reguláit mintegy tükörben szemlélik, és ugyan fellobbantatnak azoknak a gyönyörűséges példáknak a követésére.²⁵⁷ Ha a vallást nem sérti és a jó erkölcsöket

nem gúnyolja, nem kell félni attól, hogy a képzelődést megmozgatja és az indulatokat felizgatja. Bizonyos cél irányában ez csak épületes és tanulságos lehet.²⁵⁸ A dolgaiban megpihenő takarékos háziasszony, a csüggesztő munkái után enyhülést kívánó férfi, az élet tekervényes ösvényein a veszedelmek között eligazodni nem tudó ifjú és leányzó a románokból megláthatja az indulatok rejtett okait, nemes érzelmeket elhet át, és emberismeretet tanulhat.²⁵⁹ Be kell látniok a vádaskodóknak, hogy románok nélkül ellenni már nem lehet, mert ezek a mulattató munkák a lélek kipallérozásának nemcsak legkellemetesebb és leghathatósabb, hanem múlhatatlanul szükséges eszközei is.²⁶⁰ A vízbe ugrató sok románoktól, mint méregtől, őrizkedni kell, de az okos móddal írottak nem károsak, legalább a már okosodni kezdő időkornak.²⁶¹ Az ifjúság érdeke csakugyan megfontolandó. A szilárd életelvekkel rendelkező művelt ember nem lehet el román nélkül, amelyből tapasztalata gyarapodhatik és látóköre szélesbülhet, de a fiataloknál valóban félni lehet, hogy még a jó románok is korai életismeretekkel lakatják jól őket, s megkeserítik számukra az élet élvezetét.²⁶² Akik egyébként azt hirdetik, hogy a románokból csak erkölcstelenséget lehet tanulni, vegyék figyelembe, hogy a méhek a virágocskákból illatozó mézet szívják ki, a pókok ellenben ugyanazon virágokból undok mérget termelnek. Nyilvánvaló, hogy nem a virágok az okai a beszívott méznek vagy a forralt méregnek, hanem a beszívó állatocskák természeti mivolta. Nem a könyvet kell tehát hibáztatni, hanem az olvasóknak a jótól való idegenségét kell a méreg miatt okolni.²⁶³

Kár olyan nagy dolgot csinálni abból, hogy a románok a szerelmet fészegetik. Ha még az ártatlan szerelmet is véték olvasni, úgy *Himfy*nek egész égő kemence kellene, valamint több remek munkának is — ezt pedig kívánhatja-e valaki?²⁶⁴ Ne higgyék, hogy a folytonos erkölcsrajzolgatással lehet csak célt érni. A tapasztalat azt mutatja, hogy a szerfelett számos és mesterséges erkölcsképző iratokban eltéved az erkölcs, a sok bölcselkedésben gyéribb lesz a józan ész, a sok vitában az igazság és a sok mesterkélésben a jó nevelés.²⁶⁵ Igaz, hogy töméntelen gyöngeség van ezekben a románokban, mert kifogástalan munkák csak a legnagyobb főktől származhatnak, háromezer között alig akad egy jó²⁶⁶, s ha a legfőbb ideált, az emberiség és az élet karakterfestését, ami minden időben jóvá,

kedvessé és keresetté teszi a román²⁶⁷, valamennyi megvalósítani nem tudja is, de mindeniket őszintén hevíti az a szándék, hogy a nyelvet csinosítsa, gyarapítsa, pallérozza²⁶⁸, s így a magyar irodalom pompás magasságú kőfalaira egy fővényszemecskét hordhasson²⁶⁹, vagy legalább evezője lehessen a habok közt hányatott vitorláknak.²⁷⁰ Hathatós tényezői ezek a románok a nyelv csinosításának, finomításának. Kazinczyban a *Kartigám* olvasása támasztotta fel először azt a gondolatot, hogy megfigyelje, mennyire alkalmas a magyar nyelv a kifejezés készségében.²⁷¹ Azért is szükségesek a románok, mert velük talán rá lehet kaphatni hazánk szép grófnéinak s bárónéinak rózsapirosságú és gyengeségű ajkait, hogy a társalkodásban magyarul folytassák nyájas beszélgetéseiket, amittől eddig őket talán az tartotta vissza, hogy féltették finom ajkaikat a magyar beszéd darabosságától.²⁷² A románszerzőket is ugyanaz a hevület hatotta át, ami a korszak minden íróját lelkesítette: a közhaszon keresése és a hazának a szerelme.²⁷³ „Munkánk rossz lehet, de igyekezetünk javalást érdemel“, s „mindent meg kell próbálni, ami használ“ — a kornak ebbe az irodalmi jelszavába kapcsolódik bele a román, amely az olvasóközönség teremtésén kívül még a nyelvművelés terén végez érdemes munkát.

A közvélemény ellenkezésébe és az írók vitájába, amely évtizedekig zajlott a román körül, a kormányhatóság is beavatkozott, mégpedig azoknak a javára, akik a közérkölcökre nagy veszedelmet láttak az ártalmas könyvek garázdálkodásában. Az 1795. február 25-én kibocsátott általános könyvvizsgálati rendelet, amely Magyarországon is életbe lépett, még nem veszi észre a mulattató olvasmányokat, s a románokról semmiféle intézkedést nem tartalmaz. Egy évtized múlva azonban az 1806. évi március 27-i kir. udvari rendelet már szigorú tilalmakat léptetett életbe a románok nyomtatása és olvasása ellen. Elrendeli, hogy ezután a románokat nem szabad politikai lapokban hirdetni („non ad novellas politicas“), nehogy a sóvárgás az olvasásukra ingereltessék, a jövőben pedig zár alá helyezi behozatalukat a külföldről s kinyomtatásukat szigorúan korlátozza. Meghatározása szerint a román a polgári életből vett tiltott cselekvényeknek és eseményeknek az elbeszélése, s olyan alsóbbrendű műfajnak tekinthető, amelynek sem a tartalom, sem a stílus tekintetében semmiféle becse nincs. Főképpen három nemét helyegzi ár-

talmasnak: 1. az ábrándozó szerelmi románt, mely az egészséges emberi elmét megőelő érzelmességre vezet; 2. a genie-románt, mely a fennálló polgári viszonyokat széttepni igyekszik s az emberi társaságon kívül fekvő létre csábít; és 3. a kísérteties, rabló- és lovagrománt, mely a durvaságot és a babonás hitet terjeszti. A tilalom alól kivesszi azokat, amelyek csak a külső forma szerint románok, egyébként azonban tudományos dolgokat tárgyalnak, az emberi természet mély ismeretét árulják el, az erkölcsi életet oktató hatással festik, vagy az emberek vétkeit és gyarlóságait élces gúnnyal ostromozzák. A rendelet köteleességévé teszi a könyvvizsgálóknak, hogy a fent jelzett haszontalan tartalmú románok hirdetését a politikai lapokból késedelem nélkül töröljék, az eléjük kerülő ilyen kéziratokat olvassák el és vizsgálják meg ugyan, hogy kellőképpen jellemezhetőek, de nyomtatásukat szigorúan tiltásuk el, a könyvárusokat pedig figyelmeztessék, hogy óvatosak legyenek az ilyen románok terjesztésében, mert különben kényszeríteni fogják őket, hogy azokat az országból kiszáltsák.²⁷⁴

Még egy ilyen rendeletet ismerünk, amely tág értelmezésre adott alkalmat, s a román szabad mozgását szűk korlátok közé szorította. Amikor az 1810—11-i országgyűlés elismerte, hogy a könyvvizsgálat Ausztriában és Magyarországon ugyanazon irányelvek szerint gyakorlandó, az 1810-ben kiadott újabb osztrák cenzúrai utasítás nálunk is életbe lépett. Ennek a 6. paragrafusa vonatkozik a románokra, s nemcsak azokat tiltja el, melyeknek a tartalma a vallással, az erkölccsel, az uralkodóház iránt tartozó tisztelettel s a fennálló kormányformával nyíltan vagy lappangva ellenkezik, hanem általánosságban azokat is, amelyek sem az értelemre, sem a szívre előnyösen nem hatnak, s csupán arra irányulnak, hogy az érzékiséget ingereljék. Szoros köteleességévé teszi a rendelet a könyvvizsgálóknak, hogy az efféle kártékony románokat, amelyek csupán a szerelmeskedés körül forognak s a képzeletet agyremekkel töltik be, multhatatlanul akadályozzák meg s irtásuk ki.²⁷⁵

Másfél évtized múlva arról értesülünk, hogy a kancellária egyáltalában megtiltotta a magyar nyelvű román írását²⁷⁶, s kedvét igyekezett szegni a szerzőknek azzal is, hogy munkájukat két példányban leírva követelte be.²⁷⁷ „Szomorú idők! Nem ott fekszik a nyúl, ahol keresik” — mondotta Fáy

András. Csakugyan nem értek célt. Sem az elégedetlenkedő közvélemény, sem a kormányzati hatalom a románt, mely az élettartalom legkifejezőbb eszközévé ebben az időben egyre hatalmasabban kezd kibontakozni, feltartóztatni nem tudja. Időnként gátakat emel eléje, szabadságát le-leszorítja, termékenységet az aszályos légrével meg-megapaszítja, de kiirtani és megfojtani nem tudja. Ezer akadályon keresztül is sűrűsödik körülötte az olvasótábor, nélkülözhetetlen lesz, s a sok apró törekvés lassanként románirodalommá gyarapszik. Csak írók és önálló tehetségek kellene, kik a fokozódó igényeket kielégíteni, tovább emelni és finomítani képesek. Az 1836-ban megszülető magyar regény a gyermekkori betegségeken átesve, diadalmasan kezdheti meg pályáját. Előtte hét évtizedes kemény és kitartó munkával az úttörést a román elvégezte.

5. A román érvényesülése

A román érvényesülésének néhány fontosabb adatát kell számba vennünk, hogy terjedelméről fogalmat alkothassunk és szerepét az irodalmi életben megítélhessük. Pontosan meghatározható, hogy élete az *Abafi* megjelenésével lezáródik, de már kevésbbé látni tisztán, hogy megindulása mikor kezdődik. Az adatok egymás mellé állításából kitűnik, hogy a XVIII. század harmincas éveitől kezdve jelentkeznek szépprózánk területén olyan termékek, melyek a magyar regény közvetlen előzményei közé számíthatók, s a román úttörőinek tekinthetők. Letelepedésük egyelőre annyira szórványos, hogy szinte észre sem lehet venni: negyven esztendő alatt még nyolcat sem tesz ki a számuk. Megállapítható, hogy ezekben az évtizedekben nem ismertük még a románt, másrészt pontosan megjelölhető, hogy úgy, mint a nyugati népeknél kiformalódott, „a németeknek virágzó literatúrájokban” „harcolóink a két véres prussz háborúban” vették először észre, s amikor hazatértek, „minden ifjúért minden leányka Gellertnek Svéd Grófnéját s igen szép meséjét” kívánta olvasgatni.²⁷⁸ Nem kétséges tehát, hogy a közhangulat követelte ki 1772-ben az első magyar nyelvű román megjelenését, s az is érthető, hogy ez nem lehetett más, mint Gellertnek éppen abban az időben a kedélyeket magával ragadó munkája. Ezt még ugyanabban az évben követte a második magyar román, a sokáig híres *Kartigám*. Irodalmunk és közönségünk laza viszonyának

kimélyítésében és szorosabbra fonásában az új műfaj ezzel megkezdte nagy hatású közreműködését.

Ettől kezdve többé nem szűnik meg folyton szélesebbé terjedelmesedő betódulása. Lassanként olyan arányokat ölt, hogy a korszak végén már közel 300 kötettel kell számot vetnünk. Minden év meghozza az átlagos 4—5 darab mulattató könyvét, s ez annyira rendszeresen történik, hogy hat évtized alatt egyetlen üres esztendő sem mutatkozik. A külső föltételek javulásával a termelés is fokozatosan emelkedik. A XVIII. század utolsó három évtizedében a megindulás nehézkességét és tapogatózását láthatjuk. Ekkor még ösztökélni kellett az írókat erre a munkára²⁷⁹, s így érthető, ha az anyagnak a csekélyebb hányada esik erre az időre. A román virágzó időszaka a XIX. század első harmada: ez szolgáltatja a termelés jó kétharmadát. Itt is legkiadósabb az 1800-as évek első tizede. A hatósági intézkedések és a gazdasági válság miatt ekkor beálló hanyatlást a harmincas évek elején újabb lendület váltja föl, s ez azután zökkenés nélkül, simán vezeti át szép-prózánkat a román területéről a regény birodalmába.

A Jósika *Abafijával* megszülető magyar regénynek figyelmen kívül nem hagyható előzményei időben tehát mintegy hat évtizedet s mennyiségben körülbelül háromszáz darab könyvet jelentenek. Ennek negyedrésze novelláskötet, egykorú elnevezéssel „előbeszélés”, a többi hosszabb-rövidebb terjedelmű román. Számításba vehetjük továbbá azt a huszonöt kéziratot is, melynek nem volt módjában vagy szándékában nyomtatott formát ölteni s a nyilvánosság elé kerülni. Szintén huszonötre rúg azoknak a románoknak a száma, melyeknek csak emléke maradt fenn tervezgetésekben, följegyzésekben s előkészületekben. Negyedfélszáz körül van tehát azoknak az adatoknak a száma, melyekkel regényirodalmunk legzavarosabb időszakát tisztázhatjuk, leghomályosabb fejezetét megvilágíthatjuk.

Ezeket a méreteket még akkor sem lehetne mellőzni, ha a kutatás arra az eredményre jutna, hogy a magyar regény az idegen román-előzményektől függetlenül jött létre. Ennek azonban éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Ezért egyszer már rendbe kell szednünk románirodalmunkat s ki kell ásnunk a benne rejlő tanulságokat. Hiszen eddig még annyi fáradságot sem vettünk, hogy csupán kíváncsiságból megnézzük, milyen is volt az a román, amelyen dédapáink elszórakoztak, s

dédanyáink érzékeny könnyeket hullattak. Rendes terjedelmű könyvek ezek, 100—500 laposak s átlag egyköteteseek. De sűrűn találkozunk kétkötetesekekkel is — körülbelül negyven van ilyen —, s köztük olyanokkal, amelyek megközelítik, sőt meg is haladják az ezer lapot.²⁸⁰ Háromkötetes románunk is van hat, négykötetes három, ötkötetes egy, hatkötetes egy és hét-kötetes kettő. A *Kassandra* mellett (1643 l.) az *Anacharsis* a korszak legterjedelmesebb románja (2216 l.). Észrevehető, hogy az időszak uralkodó ízlése, mely az elnyújtott, végnélküli románokat kedvelte, csak kivételesen érvényesült nálunk. Gyér számú olvasóközönségünk a kiadónak bizonyára nem nyújtott elég fedezetet költséges befektetéseinek hasznos visszatérítésére.

Az irodalmi életnek ez a tényezője gyorsan felismerte a román életrealitását, s buzgón egyengette útját. A XVIII. században megjelent románok címlapján legtöbbször Pozsony és Kolozsvár nevével találkozunk: ott Füskuti Landerer Mihály, itt a református kollégium tipográfiaja tevékenykedett a műfaj első példányainak kiadásában. Mellettük még Kassa és Bécs vitt föltűnőbb, de jelentékenynek mégsem mondható szerepet. A következő évszázad elején Kolozsvár visszaesik, de Pozsony még körülbelül 1815-ig kézben tartja a vezetést, mert Landerer Mihály példájára többen is — úgy Belnay György Aloys, Weber Simon Péter, Patzkó Ferenc Ágoston — felkarolják az üzletnek is jól beváló románt. Pest a XVIII. században alig öt román címlapján szerepel, s csak az 1810-es évek táján kezd előtérbe nyomulni, uralomra törni, majd olyan termékenységet kifejteni, hogy a korszak végén a legelső helyre kerül: a számba vett adatok szerint a 24 városban megjelent románnyagnak majdnem a felét itt hozták napvilágra. Trattner Mátyás, Kis István, Hartleben Konrád Adolf és Trattner János Tamás becsülte meg leginkább a románnak a szélesebb rétegeket magához vonzó erejét. Ezeknek a kiadónak kétségkívül oroszánrészüket volt abban az előkészítő munkában, hogy a román föltűnést keltett, s a közfigyelmet magára vonta. Más természetű magyar könyvek kiadására alig vállalkoztak, de a románt annyira megbízhatónak találták, hogy tiszteletdíjat fizettek érte²⁸¹, javadalmazással fordítókat szerződtettek, s legfőbb gondjuk volt, hogy a tavaszi és őszi vásárokon bőséges bevételüket megfelelő számú újdonsággal biztosítsák. Kiadói buzgalomban tehát nem volt

hiány, s ennek mindenesetre sokat köszönhet a román. Az éremnek azonban azt az oldalát sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy bizony nem mindig a legtisztább törekvés vezette őket. Számos értéktelen és silány románt a tömegizlésre számító élelmességük keltett életre. Mint minden időben, ekkor is elburjándoztak az értéktelenségek, s felhalmozódtak a máról holnapra feledésbe süppedő emlékek. Nem irodalmi és művészi szempont, hanem nagyrészt a kiadók keze irányította a román gyarapodását. Értékének megállapításában sem lehet szem elől téveszteni ezt az üzleti szempontot, amely a termés minőségét már eleve meghatározta.

Mindenesetre a románnak jutott az a kiváltság, hogy a kiadó cselekvőleg kapcsolódhatott be lassan formálódó irodalmi életünk szolgálatába. A román hódító kedveltségét és az üzleti vállalkozás önbizalmát láthatjuk abból is, hogy kiadóink a századfordulón már gyűjteményes vállalatokkal próbálkoznak. Fűskuti Landerer Ferenc kassai könyvnyomtató tette az első kísérletet a „magyar szép nemnek” ajánlott *Rózsa Szín Gyűjtemény* című sorozatával. Édes hazájának szolgálatára való készsége bizonyosságául eltökélte magát az oly igen ritka olvasni való magyar könyveknek hiányosságán segíteni különféle erkölcsi és mulattató történetek, „római mesék” kiadásával. Kéthavonként tervezett egy-egy kötetet nyolcadrétben, 12—15 árkus terjedelemben, „szép nyomtató papíroson, szép betűkkel, rózsaszín boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel”. Kötetenként 30 krajcárért hirdette az „előre fizetést”, azzal a figyelmeztetéssel, hogy később „a könyveknek árrok fel fog emeltetni”. Az 1797. december 16-án kibocsátott első felhívást 1798-ban a terv szerint kéthavonként három kötet követte. Úgy látszik, hogy a vállalat nem bírta ezt az erőltetett iramot, mert a következő években buzgalma már egy-két darabra csökkent, s 1803-ban pályafutását rövidesen befejezte. Az első magyar regényvállalat mérlege így is 13 kötetben 10 románt tesz ki. Gyanítjuk azonban, hogy a kelendőbbekből több lenyomat is elfogyott. A megindulás zilált éveihöz és az akkori könyvkereskedelmi viszonyokhoz képest ez elég szép eredménynek mondható.

Hasonló sikert ért el a Fűskuti Landerer Mihály kir. priv. nemzeti könyvnyomtató és könyvtár *Téli és Nyári Könyvtára*, mely 1805 és 1813 között 13 kötet románt juttatott az olvasók kezébe. Mint a *Rózsa Szín Gyűjtemény* darabjai, ezek

is kivétel nélkül német románok átültetései voltak. A fordítást a kiadó ízlése szerint és megrendelésére Szabó Sámuel székelykeresztúri esperes, Kozma Gergely kövendi unit. pap és Gegő József piarista tanár készítette. Fűskuti Landerer Mihály nagyon meg volt elégedve a vállalat sikerével. A közrebocsátott „történetek és románok mely nagyon gyönyörködtetik édes magyar hazámnak tudós olvasóit — értesít egyik híradásában —, elegendőképpen meg vagyok győztetve az eladott példamányoknak számából“. Ez arra készítette, hogy kilenc éven keresztül pontosan kivigye a pesti vásárra a Téli és Nyári Könyvtár egy-egy újabb kötetét, a vállalat megszűntével pedig még a húszas években is újabb kiadásokban jelentette meg a könyvtár kedveltebb darabjait.

Az úttörő két vállalat sikerét az utánuk következők meg sem tudták közelíteni. Pedig hiány nem volt a kezdeményezésben. N. Kis István pesti könyvárus, a magasabb irodalmi tájakon a román sokat ócsárolt buzgó terjesztője, 1806 és 1808 között Kis János nemesdömölki luth. lelkész szerkesztésében egy *Flóra* nevű vállalatot indított útra. Ez szívre ható apró románokat, erkölcsi meséket, verseket és egyéb hasznosan gyönyörködtető darabokat tartalmazott, a „szép nemnek és a szép nem barátjainak“ ajánlva. Élete a 4-ik kötettel megszakadt. Még mulandóbb volt a pesti érdemes könyváros Eggenberger József kísérlete 1807-ben. Úgy vélte, hogy „nagy dicsőségére válik a magyar nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításaik által nem hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a járnai tanuló gyermek“. Ezért felszólította a „magyar nemzetnek tudós tagjait, hogy a nemzeti nyelvhez viseltető szereteteket *Eredeti Magyar Románok* íratásaik által megbizonyítani méltóztassanak“, mert „ez szerezhethet nekik állandó dicsőséget, ez nyújthat a nemzetnek igazi hasznos mulatságot“. Elgondolása azonban megelőzte korát és a lehetőségeket, jó szándéka nem keltett visszhangot, s vállalata a II. kötettel megszűnt. Épp ilyen rövid életet élt 1808-ban a *Gráziák Bibliothekája*, Mossóczy Institoris Károly pesti könyváros románvállalata. A nőknek akart vele kedveskedni, de első kötete folytatás nélkül maradt. Hasonlóképpen járt Farkas Ferencnek a Hartleben Konrád Adolf-tól támogatott vállalata 1809-ben, melynek az volt az elgondolása, hogy a korabeli híres, de nem a legjobb német románfrókat fogja rendre bemutatni. Megfejtethetlen, hogy

gyűjteményét miért címezte *Kotzebue Szín-Darabjainak*, holt csak elbeszélő prózát adott. Egyetlen kötetének csonkán maradt románfordítása sohasem fejeződött be. Ez volt a sorsa annak a vállalatnak is, melyet *Téli Estvék* címen Burján Pál könyvtáros 1814-ben Kolozsvárt indított meg. A vásári semmiségek kiszorítására olyan mozgékony sorozatot tervezett, amely hetenként egy-egy idegen írónak kisebb románját vagy elbeszélését nyújtotta volna magyar fordításban. Úgy képzelte, hogy a „hét estve“, amelynek minden darabja magában is önálló lesz, egy kötetet fog kitenni, s közös titulusal külön is megjelenik. Túlbecsülte közönségének felvevőképességét, s ezt csakhamar belátta, mert a kétíves első füzetrel tervét végképp elejtette. Alig ment valamivel többre Hartleben Konrad Adolf másik vállalata, a *Mulatságos Könyv-Tár*, jóllehet azzal édesgette az olvasókat, hogy „benne a tárgyaknak különösségek, az írásmódnak lelkesítő kellemei hol a komor orcát is kifejtik ráncaiból, hol a kacaj csevegést egy nemes komolysággal mérséklék, s mindenütt csalhatatlan gyönyörűséggel töltik el a pallérozott olvasót s haszonnal vegyítik a mulatságot“. Három kötet jelent meg belőle, mind a három Holosovszki Imre kir. sőtiszt gyenge leleményű munkája — ezekkel bizony nem is lehetett hódító sikereket aratni.

A következő két évtized súlyos gazdasági viszonyai között nagyon megcsappant a sorozatos gyűjtemények kiadásának kedve és lehetősége. Húsz esztendő alatt mindössze két szerény próbálkozás történt: egyik az Ellinger István kassai *Haszonnal Mulattató Könyvtára*, amely 1818 és 1825 között egy román és négy kötet erkölcsi rajzolatot, életpéldázó regét és lélekmértető ábrázolatot tett közzé a nevezetesebb írók munkáiból, a másik Thaisz András biztatására a Wigand Ottótól megindított Scott Walter *Válogatott Románjai* című vállalat, mely a hatkötetes *Ivanhoe* megjelentetésével szintén gyorsan kimerült. A harmincas években ismét megélenkül a vállalkozó szellem. 1832-ben Deáki Filep Sámuel egy *Pandora* nevezetű vállalatba kezdett, mégpedig egyenesen Lafontaine közkedvelt románjainak közrebocsátására. Nem keltett tetszést. Az egykori Rózsa Szín Gyűjtemény folytatójává szegődött, ami akkor már elavultságszámba ment, s az is hátrányára volt, hogy „soliditása ízlés tekintetében nem éppen ingatlan alapon nyugodott“²⁴². Három kötetnél többre nem vihette, mert bizony a harmincas években már nálunk sem

lehetett a lejárt Lafontaine-nek olvasókat toborozni. Nagyobb szabású és korszerűbb vállalatnak indult a Landerertől kiadott *Mulattató* című szépliteratúrai gyűjtemény Harsányi Pál ügyvéd szerkesztésében. Esztendőnként 12 kötet románt, elbeszélést és játékszíni darabot ígért, kötetenként 6—8 ívnyi terjedelemben, évi 4 pengő előfizetésért. Az első 12 kötet — a húszas-harmincas évek divatos német román- és novellaíróinak műveiből készült fordítás — meg is jelent 1832—33-ban. Szintén a korabeli népszerű német románok magyar fordításainak kiadására szolgált a Wigand György vállalkozásában Kassán 1833-ban megindított *Új Rózsaszínű Könyvtár*. Őt kötettel fejezte be pályafutását a korszaknak ez az utolsó románsorozata. A következő vállalat, a Heckenast Gusztáv-tól 1836-ban megindított és 1845-ig 24 kötetet nyújtó *Jósika Miklós Regényei* már regényirodalmunk korszakára esik. Látnivaló, hogy ennek a sikere sem volt előzmény nélkül való. A román virágzásának időszakában 13 különféle gyűjtemény 65 kötetben szoktatta hozzá a magyar közönséget a sorozatokhoz és az előfizetés rendszeréhez. Ezen a téren is elvégezte a román az úttörést és az előkészítést.

Abban az irányban is kísérletet tett, hogy önmagáról számot adjon, célját kitűzze és hivatását megállapítsa. 1786-ban Mándi Sámuel próbálja meg először a románt elméletileg körülírni *Szívet sebhető római meséinek* ajánló levelében. Itt olvassuk a műfajnak azt a legelső magyar nyelvű meghatározását, hogy „románoknak vagy római meséknek nevezzük azokat, melyekben valami költött vagy valósággal megtörtént, de költött környül-állásokkal elől adott vitézi vagy szeretetbeli cselekedetekben az erkölcsi tudományra tartozó dolgok magyaráztatnak, s az olvasóknak gyönyörködtetésekkel taníttatnak, úgy mindazáltal, hogy a költemény lehetetlen dologra ki ne menjen“. A román tehát az igazságot példába borítja be, s hogy hathatós legyen, három tulajdonsággal kell rendelkeznie. Szükséges először is, hogy előadása természetes, könnyen folyó, tiszta s ne alacsony legyen, mert különben az olvasót már előre könnyen elriasztja magától. Azután bámulatra és gyönyörködtetésre kell hogy indítson, s ezt legcélirányosabban úgy érheti el, ha a szereplőket olyan szorongatott helyzetekbe juttatja, ahonnan lehetetlenségnek látszik megmenekedésük; ha mégis kiszabadulnak, ez nagy gyönyörűséget és élvezetet szerez az olvasónak. Végül arra kell törekednie

a románnak, hogy hasznosan építsen, a gonosz cselekedeteket megutáltassa, s az olvasót az erény serény gyakorlatára készítse. Az elméletíró ezután a román történetére vet egy futó pillantást. Meglehetősen messzi, az egyiptomiaknál kezdi, majd a görögökön és rómaiakon keresztül érkezik el a francia, angol és német irodalomhoz. Románírónak tartja Homéroszt, aki „sok erkölcsöt jobbitó s elmét egészen megfogó dolgokkal teljes“, továbbá Vergiliust, sőt Horatiust és Ovidiust is, „kik mindnyájan a románoknak írásában hatalmas emberek voltak“. Történeti áttekintése megerősíti abban a meggyőződésében, hogy a román legfőbb célja az eseményekbe burkolt tanítás, de magáévá teszi a szemes embereknek azt a megfigyelését is, hogy a „románok valami nemzethez mindenkor egy kis világossággal köszöntenek bé, vagy legalább a tudományokban leendő nagyobb világosságnak jelentői voltak“. A románoknak tulajdonítja azt a hatást is, hogy az emberek közt a századok óta dühösködő gyűlöltes visszavonás helyét a felebaráti szeretet és a szívekben gyökeret verő türelem kezdi elfoglalni.

Íme, így vélekedtek másfél századdal ezelőtt a románról, ilyen, részben szerény, részben merész követelményeket támasztottak vele szemben. Ez az elmefuttatás — nagyjából ugyanaz a felfogás szűrődik le az egykorú gyakorlatból — a magyar elméletírónak nem egyéni megállapítása, hanem a század felfogásának visszhangja. A román vizsgálata ebben az időben évszázados múltra tekintett vissza az olaszoknál és a franciáknál. Pulci Lajos már a XV. században foglalkozott a románnal²⁸³, majd a franciáknál Langlois s különösen a Huet Dániel értekezése²⁸⁴ keltett különösebb figyelmet. Ez utóbbinak befolyása alól a XVIII. század egyetlen német elméletírója sem tudta magát kivonni.²⁸⁵ A német Volckmann Jakab latin nyelvű értekezése²⁸⁶ Huet elméletének száraz kivonata, s ez annyira tetszett, hogy a XVIII. század folyamán számtalanszor megismétlődött a német románok bevezetéseiben. Könnyű felismerni, hogy Mándi Sámuel fejtegetése sem egyéb, mint a Huet—Volckmann-féle elmélet magyar változata. Mindebből pedig az tűnik ki, hogy a magyar szempontok és elgondolások, bár az első magyar elméletben mai szemmel mérve szinte együgyűeknek látszanak, egy hajszálnyival sem voltak elmaradottabbak annál a felfogásnál, me-

lyet az egykorú franciák és németek vallottak a román lényegéről.

Ezek az évtizedek még nem sokat törték fejüket azon, hogy a románnak mi a rendeltetése s milyennek is kellene lennie, hogy a szép föltételeinek eleget tehessen. Megfelelő anyag sem állott rendelkezésre, amelynek alapján szempontokat és követelményeket lehetett volna megszabni. Olyanoknak vették, amilyenek voltak, s általában beérték holmi felületes, futó megjegyzésekkel. Az előljáró beszédek és az ajánlások rendszeresen ismételték maguk igazolására a belőlük meríthető erkölcsápoló és szívrezzentő nagy hasznokat, de unalomig elcsépeelt egy csapasú megjegyzéseik semmi olyant nem nyújtanak, ami a román mélyebb felfogására mutatna. Négy évtized telik el Mándi Sámuel után, míg ismét szélesebb alapokon mer nyilatkozni magáról. Balogh Sámuel, aki később a Magyar Tudós Társaság lev. tagja lett, s maga is tevékenykedett a románfordítás terén, 1824-ben terjedelmes értekezést szentelt a románnak.²⁸⁷ Első ízben vette komolyan számba a magyar nyelvű romántermést és szállt síkra a műfaj mellett. Az ő idejében nemhogy elcsendesedtek volna, sőt viharosan zajongtak az ellentétek a román körül, s nem tudott nyugvópontra jutni az évtizedes vita. A közvélemény két mereven szembenező táborra oszlott: az egyik mohón kapott az újabb meg újabb románokon, s úgy látszott, hogy e táplálék nélkül már el sem tud lenni, a másik pedig tüzzel-vasal kiirtandónak ítélte az ártatlan szórakoztató könyveket. A zűrzavar oly nagy volt, hogy az egyébként hozzáértő literátus emberek sem tudtak egy véleményre jutni a lektúra ezen ágának becse iránt. Mivel mind a tudós világban, mind pedig a mindennapi életben revolúciókat idézett elő a román, szükséges volt a dolgot kritikai szemöldrökre venni, s a fennforgó előítéletek közt igazságot tenni. Balogh Sámuel e célt tartva szem előtt, nem kerít nagy feneket mondanivalóinak, hanem józan megérzéssel fejt ki a nem mély menetű, de okos észrevételeit. A jó román sarkalatos ismertetőjegyét abban látja, hogy a valóságot és az eszményi világot minél szebb és tökéletesebb egészé formálja. Tovább nem is tölti az időt a román lényegének kutatásával, hanem Eschengurb nyomán három alosztályát különbözteti meg: a történelmi, valószínű és mesés románt, s ezekről ejt „külön egy-egy szócskát”. Megjegyzéseiből azt vesszük észre, hogy ebben az időben a his-

történelmi románt sokan helytelenül fogták fel. Hibáztatták, hogy a románíró a maga hazudozásával a történelmi tiszta valóságot bémoskolja, s a történetből és a képzelet játékból olyan keveréket állít elő, amely sem nem valóság, sem nem mese többé, s ennek az a következménye, hogy az olvasókat elámítja s csalárd képekkel áztatja. Ennek az ellenvetésnek okos cáfolatával olyan megállapításokra jut, amelyek ma is fölhasználhatók a történelmi regény mivoltának magyarázatában. Valószínű románoknak azokat nevezi, melyeknek cselekménye a képzelet s a valóság elemeiből tevődik össze. Történelmi hitelt ugyan nem érdemelnek, de az olvasókban a valószínűség benyomását keltik. Szükséges ehhez, hogy a szerző ismerje az emberi szívet, legyen pszichológiai belátása, s érdekesítően tudja festeni a különféle helyzeteket. Ez a legérdekesebb és legtanulságosabb románfaj. Lafontaine-re hivatkozik, s a magyar nyelvű románok közül is azokat sorolja fel, amelyek Lafontaine hatáskörébe esnek. A húszas években íme, még ott tartunk, hogy a német románírónál kiválóbb mestert nem ismert sem a közönség, sem a kritika, amely így kiáltott fel: „Vajha édes honom csak ily eredeti románszerzőkkel is dicsekedhetne!“ Végül mesés románoknak azokat nevezi, amelyek minden valóságnak a háttérén túljárnak, s a csodálatos eseményeket kedvelik. Ilyenek a tündérmesék, a lovagrománok és a kísérteti történetek. Készségesen elismeri, hogy a legtöbb haszontalan és galád munka ebben a nemből látott napvilágot, mégsem vetendő meg a románoknak e klasszisa, mint némelyek vélik és állítják. Mesés előadással is lehet gyönyörködtetni és oktatni, a meséknek is lehet bájos színt és öltöztetést adni, s lenézni őket helytelen, mert hiszen a csodálatos, a rendkívüli kedvelése az emberi természetnek kiirtatlan hajlama.

Általában hibásan vélekednek azok, kik a románt csak azért, mert román, esztelenül helytelenítik, s kígyót-békát kiáltanak reá. A román nem valami alaptalan mesélés, hanem az emberi sorsnak olyan előadása és a szívnek olyan érzelmes története, mint azt ember magában érzi és elképzeli. Természetes vágyódásunk az ideális világ után legfőbb táplálója a románnak, amely a képzelet segítségével elénk állítja mindazt a szépet, szeretetet és az erénynek azt a gyönyörét, mely után a lélek áhítozik. Ha így emberies érzést gerjeszt, s megilletődést támaszt a szívben, ezt igazán nem lehet

károsnak tartani. Tagadhatatlan, hogy vannak ártalmas és rossz románok, de ez így van a tudomány minden nemében, sőt általában nincs a testi és lelki világnak olyan területe, melyet az emberi gyarlóság rosszá ne tehetne. Igazságtalanság tehát magát a románt mint fajt kárhozthatni. Magunkat kell okolni, ha hitvány, mert minősége rajtunk fordul meg. Inkább arra kell törekednünk, hogy a visszaéléseket megakadályozzuk vagy kevesbítsük.

Balogh Sámuel elmélete jellemzően tükrözi vissza a román életének azt a szakát, amikor hangosan kellett dörömbölnie az irodalom kapuján, mert az sehoggy sem akart előtte megnyílni. Igazolni akarta a mozgékony új műfajt, melynek diadalát megállítani már nem lehetett, s eloszlatni törekedett a balítéleteket, melyek a tiszta látást elhomályosították. Merész szembehelyezkedését a közhangulattal érezhetjük befejező soraiból; azt mondja itt, hogy határt vet írásának, mert talán némelyeknek már ennyi is nevetségesnek látszik. „A jobb s szebb érzésűeket bátran utasítom öneszméletükre, hogy véleményemet vizsgálják meg, a gúnyolódókat pedig meghagyom nem irigylett szabadságokban.“

Olyan időben, amikor a román még nem találta meg önmagát, hanem fárasztó összevisszaságban kereste igazi formáját, s az ellenszenv ködét kellett eloszlatnia, hogy fényességre juthasson, nem is várhatunk más elméleti kísérletet, mint védő és igazoló írást. A harmincas évek elején azonban már túlesett ezeken a nehézségeken. Kezdték felismerni értékét, s megéreztek benne a jövődő uralkodó műfaját. Ekkor már másképpen beszélhetett magáról a román, tiltakozhatott nevének meghurcolói ellen, s addig nem hallott magas szempon-
tokat tűzhetett maga elé, úgy, ahogy azt a harmadik magyar elméletírónál, Bajza Józsefnél olvassuk.²⁸⁸ A román fogalma még az ő idejében sem tisztult elég világossá, de a múlthoz képest már nagy haladást mutat. Bajzát az a nemes törekvés hevítette, hogy irányelveket adjon a románírásnak, s kortársait elriassa a divatos silányságoctól. Szoros kötelességének érezte kikelni a mételyes ragadványok ellen, melyek sem a nyelvnek, sem az irodalomnak nem használnak, csak sületlenségekre vesztegettetik az olvasók idejét. Nemzetiségünkre kártékonynak látta, hogy a magyar olvasók még mindig a honukban is feledésbe süllyedett Kotzebue ízetlenségein, Lafontaine érzelgésein s Clauren közepszerűségein rá-

gódtak, s nem keresték azoknak az angol és német íróknak a társaságát, akiktől karakterfestési pszichológiát és érzelmi mélységet tanulhattak volna. Tiltakozott az ellen, hogy a művészi feladat helyébe erkölcsi cél iktattassék, s amikor azt olvassuk nála, hogy a román nemesítse a szívet, emelje a lelket, de praepceptorrá ne legyen, megkönnyebbülten lélegzünk fel, hogy immár tisztulni kezd a látóhatár, s legalább elméletben megszabadul a román az évtizedek óta ránehezedő erkölcsi nyúgtól. Elméletét Bajza arra az alapra építette föl, hogy művészivé a románát a jellemzés teszi. Az a meghatározása, hogy „a román pszichológiai igazságú karakterei által az emberi lélekkel ismertet meg“, s az a követelése, hogy a románíró ne az egyént rajzolja, hanem az egyénben „az emberiség karakterének ábrázolatát nyújtsa“, nemesebb célokot tűzött az eddigi céltalan gyakorlat elé. Ezeket a szempontokat Bajza nem a gyakorlatból vonta le — hiszen mintaképek akkor még sem a hazai, sem a külföldi irodalmakban nem zsúfolódtak —, hanem azoknak a korabeli követelményeknek adott magyar visszhangot, amelyeket éppen abban az időben Eberhard és Jean Paul hangsúlyozott a német esztétikában.²⁸⁹

Száz évvel ezelőtt a műfaj lényegéről még nem voltak lezúródott vélemények, csak homályos megérzések. Sejtelmesen borongott még mindenki előtt a bontakozó jövő. Ebből származik Bajza elméletének minden hiányossága és rendszertelensége. Így is igen becses megnyilatkozás, mely azzal a tanulsággal zárja a magyar nyelvű román életrajzát, hogy élményekben gazdagon várhatta újjászületését s remélhette önálló útjának megtalálását.

6. Román-fordítás

A román nemcsak műfajt jelző főnévnek tekinthető. Vethető úgy is, mint az *Abafit* megelőző elbeszélő irodalmunk tulajdonságjelzője. Ilyen értelemben annak a szépprózai termelésnek összefoglaló megjelölése, amely nevében és szellemében a műfaj hozzánk érkezett nyugati áramlatának a másolata. Bár a magyar szellemnek édeskevés köze van hozzá, mégsem zárható ki szellemi életünk területéről. A maga idejében jelentős tényező volt, s elvitathatatlan, hogy hivatást töltött be a magyar regény előkészítésében.

A román legkifejezőbb vonását úgy jelölhetjük meg, hogy nem írták, hanem idegenből készítették. Jellemének és magaviseletének ezt az oldalát is azonban történeti szemmel s nem a mai fejlettség magaslatáról kell megítélni. A közönség mohó olvasóvágyát románnal kellett kielégíteni, nem lehetett tehát sokat töprengeni a témán, stíluson és kidolgozáson, hanem az átültetés könnyebb és kényelmesebb megoldását kellett választani. A szó szoros értelmében eszébe sem jutott a románkészítőnek, hogy önálló találékonyságára bízza magát és az eredeti alkotásban tegye próbára képességét. Ehhez magát bátortalannak, erejét fogyatékosnak érezte. Híjával volt a merészebb röpülésre készítő tehetségnek, kedvét szegte járatlansága is az új műfajban, amelyben még csak első szárnypróbálgatásait végezte. Így alant szálldogált, s a fordítgatások útvesztőiben tévelygett. Különösnek tarthatnók, ha ez csak a mi irodalmunkra volna jellemző. Tudjuk azonban, hogy az eredetiséggel hadilábon álló német románirodalmat a XVIII. században éppúgy ellepte a fordítások özöne, mint a miénket, s a német románíró csakúgy könnyebb végét fogta a dolognak, mint a magyar, amikor minden aggályoskodás nélkül németesítette meg francia és angol forrásait. Csúpan azt az egyetlen adatot említjük meg, hogy az 1774. és 1778. évek között Németországban megjelent 283 románnak éppen a fele fordítás, de másik felének az eredetisége is igen gyanús, mert jól bevált módszernek bizonyult a fordítást elhallgatni, s az idegen vonásokat német színek alá rejteni.²⁹⁰ A dánok sem jártak el másképpen. Amikor velünk egyidőben a német román előtt ajtót tártak, éppúgy dán ruhába öltöztettek azt, mint ahogy mi magyar ruhát húztunk német gúnyája helyébe.²⁹¹

Általános, szinte törvényszerűen viselkedő jelenség tehát, hogy a regény mindenütt fordításokban ver először tanyát, idegenből szállított példányokkal hódít közönséget s másolatokban nyújt módot mesterségbeli titkainak elsajátítására. Eetének ezt a háttérét s összefüggését látva nem lephet meg és nem kelthet bennünk sem visszás érzést, hogy az *Abasit* megelőző románanyagunk csaknem teljes egészében idegen eredetű. Románirodalmunk két egyenlőtlen csoportra választható szét: egyiknek az idegen származása kétségtelenül kimutatható, s ez a rész körülbelül 90%-os túlsúlyt jelent, a jelentéktelenebb másik — pár darabból álló — hányad az

eredetiség látszatával kérkedik ugyan, anélkül azonban, hogy annak bizonyosságáról meg lennének győződve. Számadatokkal is szemléltethetjük a fordítás méreteit. A körülbelül 300 darabot kitevő románkészletből 210 német eredetű, negyedrésze pedig francia (26), angol (5), olasz, cseh, görög és latin (13) források közt oszlik meg. Ezeket a számokat még könnyen növelni lehetne, ha fáradságra egyáltalában érdemesnek tartanók az értékükkel és jelentőségükkel arányban nem álló források nehéz felkutatását.

Szépprózánkat tehát a magyar regény önálló életét megelőző évtizedekben kusza összevisszaságban hálózzák be az átadó és felvevő szellemi közösségre egyaránt jellemző idegen nyomok. Ezek kezdetben a francia regényirodalom területére vezetnek.²⁹² Itt egy sereg érdekes adat igazolja a francia—magyar szellemi kapcsolatok élénkségét a XVIII. század második felében. A francia műveltség és divat háttérbe szorulásával gyérülni kezdenek a magyarul jelentkező francia románok, s helyükre ekkor ugyanolyan mértékben tódult be a német román. Ennek nyomasztó bősége elől nem lehetett kitérni, amikor a szórakoztató olvasmányok után epedő közönséget a lehető legrövidebb úton kellett kielégíteni.²⁹³ A jövő méhében rejtőző magyar regényt tehát jó félszáz esztendőig részben a francia, de főképpen a német román pótolja, amelynek nagy számmal fordított és átdolgozott példányaiból e néhány évtized szellemi éghajlata, ízlése, felfogása, gondolat- és érzelmi világa is pontosan szemügyre vehető.

A fordításról egyébként akkortájt másféle vélekedés járta, mint manapság. Ez abból is látszik, hogy találós módon sokféleképpen fejezték ki. Voltak, kik őszintén és nyíltan megmondták a címlapon, hogy az olvasó gyönyörködtetésére szánt románjukat németből, franciából vagy valamelyik más nyelvből fordították. Ez azonban a ritkább eljárások közé tartozik. Hacsak lehetett, inkább körülírták, sejtették vagy éppen eltitkolták. Szívesebben írták, hogy „magyarázta“, „honosítja“, „találós szaporítással általszerkesztette“, „magyarosította“, „magyarba foglalta“, „magyarul kiadta“, „közrebocsátotta“, „öltöztette“, „újabb életre hozta“, „összeírta“ stb., mint „fordította“. A fordítás megvallását gyakran ilyen kitételekkel palástolták: „öszveszedettek és magyar nyelven kiadattak“, „magyar nyelvre szabadon által tette“, „az olvasónak multságára nyájasan öszseszedegette“, „iminnen-

amonnán válogatva egybegyűjtötte és magyar nyelven kiadta“, „nemzete kedvéért magyar nyelven világ elejibe kibocsátotta“ stb. Ez a két megszokott kifejezésük: „kiadta“ vagy „előadta“ és a szerző neve mellé tett „által“, mindig úgy értelmezendő, hogy „fordította“. Egyesek azonban még ennyire sem voltak kényesek, s nevük elé ezt a megtévesztő szót függesztették: „írta“, holott ugyanekkor szó szerint másnak a tulajdonát csenték el. Azután egy sereg olyan román kerül szemünk elé, amely kétségtelenül fordítás, címlapjuk azonban semmiféle olyan utalást nem tartalmaz, amelyből idegen eredetükre lehetne következtetni. Mintegy 65 olyan románt számlálhatunk össze, amely szándékosan vagy szándéktalanul, de elhallgatta, hogy idegenből készült szó szerinti átültetés.

Abból a bánásmódból, ahogy a fordítók eredetijükkel eljárak, észrevehetjük, hogy ez az időszak az írói tulajdonjogot nem ismerte, legalábbis a mai értelemben nem tisztelte. Nemcsak nálunk, hanem másutt is divat volt fordításokat a fordítás megnevezése nélkül eredetiként kiadni. Semmiféle lelkiismeret-furdalást nem okozott egyes szerzőknek, hogy a cím megváltoztatásával, a szereplők neveinek fölcserélésével s a cselekmény színhelyének átfestésével az irodalmat és az olvasókat megtévezzék.²⁹⁴ Jobb nevű írók éppúgy elkövettek ilyen visszaéléseket, mint a névtelenek.²⁹⁵ Köztudomású, hogy Gyarmathy Sámuel, a kiváló nyelvész egyik magyar kortársának kapva-kapott románját csekély nyelvi változtatásokkal saját neve alatt, saját munkájaként nyomatta ki. Maga rendjén való dolognak találta, s nyoma sincs annak, hogy eljárásán az egykorúak megütköztek vagy felháborodtak volna. Csak a legfeltűnőbbekre szorítkozva, megemlíthetjük még Verseghy Ferencet, ki Lafontaine egyik románjának egész meséjét pontosan lemásolta, legtöbb helyen szó szerint lefordította, az Angliában történő cselekményt Magyarországra helyezte, az idegen vonásokat magyar színpúrokra mázolta, s ezzel nemcsak kortársait vezette félre, hanem az utókort is, mely a *Gróf Kaczaisfalvi Lászlót* (1808) a jelen század elejéig regényirodalmunk számottevőbb eredeti darabjai közé sorolta.²⁹⁶ Az ugyancsak neki tulajdonított *Vak Béla* (1812) és *Almarék erdélyi herceg* (1813) „történetírásból vontt romános rajzolat“ szintén egy szóval sem árulja el, hogy hasonló című német románoknak pusztá fordításai.

De ki tehetne neki szemrehányást, mikor ezt a módszert Dugonics olyan tökéletességre fejlesztette, hogy kortársainak sok gyönyörű élményt nyújtott, s magának irodalomtörténeti érdemeket is szerzett. Megemlíthetjük még Czövek István lósonci professzort, Trattner János Tamás fizetett románkészítőjét²⁹⁷, ki az utolsó sorig szó szerint lefordította Zschokke *Stephan Bathori König von Polen* című regényes élettörténetét, s ezt nemcsak elhallgatta, hanem még affélékkel követelt magának elismerést, hogy hiteles kútfőkből merítette, a hazai és külföldi történetírókkal egybevetette s a [...] haza fiainak és leányainak javokra előadta és megírta (1817). Folnesics János Lajos bécsi mérnökkari tanár *Alvina* című románja (1807) Estesillagfy s ehhez hasonló erőltetett nevekkel visegrádi magyar környezetben játszódik le, s csak szemesebb körültekintéssel lehetett megállapítani, hogy az akkori magyar társadalmi viszonyokba egyáltalában bele nem illő román nem egyéb, mint Schilling Gusztáv drezdai szász író *Beichtvater*ének magyarrá idomítása.²⁹⁸ A cenzúra miatt nálunk lehetetlen volt olyan románt kinyomtatni, melyben a szerelmi bonyodalmak szövője éppen egy gyóntatóatyja. A magyar románszerkesztő ezen úgy segített, hogy kálvinista prédikátorral cserélte föl a katolikus papot, nem törődve, hogy ezzel teljesen el is laposította eredetijének érdekességét. Nem kevésbé jellemző az a jóízű román, amely *Miklós sógor* címen jelent meg 1802-ben s „budai történet”-nek nevezte magát. Bárki csinálta, pompásan értett mesterségéhez. Olyan ügyesen kisujtásozta, hogy eszünkbe sem jut kételkedni eredetiségében. Nem csoda, hogy még Kazinczy is elolvasásra érdemesítette. Csak akkor lepődünk meg igazán, s veszítjük el végképp bizalmunkat az önállóság köpenyében kérkedő minden románban, amikor Müller Gottwert János német író *Novantiken* című gyűjteményének egyik darabjában francia nevekkel s Párizsban történő cselekménnyel ráismérünk a „budai történet” hű mására.

Különben az efféle eljárásra maga Kazinczy adott csábító példát. Amikor egy jelentéktelen német románból megszerkesztette *Bácsmegyeyjét*, a cselekményt hazánk vidékeire szállította, és személyeit magyar hangzású nevekre keresztelte. Ugy látta, hogy munkáját éppen ez kedveltette meg, mert így az olvasó melegebben érezte magát megilletve és sokkal szívesebben vette a Bácsmegyey és Surányi Mancsi neveket, mint

az Adolfot, Theodort, Leonhardot s Wilhelminet.²⁹⁹ Amikor azután észrevették, hogy az olvasók hálásan és szívesen fogadják az ilyen átöltöztetett románokat, s ezek könnyebben befurakodnak a közönség tetszésébe, mint a változatlan átültetések, szelvében-hosszában lábra kapott a tapasztalatlan lelkeket egykettőre könnyen megvesztegető „magyarítás“. Igazán nem került nagy fáradságba, sem pedig különösebb szellemi megerőltetésbe a külsőségek honias átrendezése, s készen volt az „eredeti magyar román“, amelyet a kritika tapssal, a nyájas olvasóközönség pedig elérzékenyedéssel fogadott. A román gyermekkorát élte, s gyerekes eszközökkel dolgozott. Legyünk azonban tárgyilagosak, s ne kicsinyeljük le ezt az irodalmi divatot: a román hosszú ideig tartó megmagyarosodási folyamatának első figyelemreméltó mozzanatát szemlélhetjük benne.

Mivel minden titkolódzás és rejtegetés ellenére is annyira szembetűnő volt a termelés egyoldalúsága, hogy ötven román közül kivételesen alig egy-kettő mutatkozott eredetinek, már a kortársak keresztülláttak a jámbor hamisításokon, s rájöttek, hogy a román csupa fordított példányokban ostromolja a közönség könnyen meghódítható érdeklődését. Természetesen sok kifogás hangzott el a fordítások megszűnni nem akaró sokasága ellen. A műveltebbek, az igényesebbek eredetiséget követeltek — erre különben egy külföldi folyóirat is buzdította a magyar nyelvű románt³⁰⁰ —, s afféleket hangoztattak, hogy „idegen esméretlen, járatlan világot talál az olvasó lefordított könyveinkben“, s ennek véget kell vetni, mert „eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet és emelik fel a nagy nemzetek sorába“³⁰¹. Elérkezett már annak ideje, hogy a magyarság „az idegen munkák ízetlen fordításai által ne hagyja már tovább magát vezetéken hordoztatni, mint a jártani tanuló gyermek“³⁰². Józan és okos vélemények figyelmeztették az íróvilágot, hogy „ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot“.³⁰³ Az, „aki mindig fordít és csak fordít, a szerint jár, mint aki mindig mankón jár — elveszti saját erejét“³⁰⁴. Közben fel-felsőhajtottak, vajha mutatkoznának a „magyar Parnassuson olyan férfiak, akik halhatatlan eredeti munkáik által a fordításokra homályt borítanak“³⁰⁵, mert már agyonnyomnak a fordítások, s ezek „a regényi nemben többnyire olyan választá-

súak, melyek reánk kevés hasznot, de annál több kárt hoznak³⁰⁶. A kritika szintén nem kíméleteskedett sem ócsárlásban, sem gúnyolódásban. „Én német románfordító vagyok — mondja Nádházy Döbrentei dialógusában. — Meggyőzhetetlen vágyásom volt — ellenségeim fúriának neveztek! — mindjárt lefordítani mindent, ami a Lajtán túlról jött. És valójában örömem vala sok románt, sok játékszíni felséges egybefoldozásokat lefordítanom. S ó, midőn meghallám, hogy azokon szabó- s varga-leánykák, szobaseprő leányasszonyok s édes pillantatú falusi újmódi menyecskék sírtak, aha, mint csepegett rám balzsam!”³⁰⁷

Ez a torzítás annak az irodalmi közhangulatnak a kifejezője, amely harcosan szembeszállt a fordítások áradatával. Csakhogy az elméleti belátásoknak egyelőre nem mutatkozott jelentősebb gyakorlati következménye. Eredeti tehetségek hiányában jó szándékú tolmácsolók kezében volt az elvégzésre váró darabos munka. Ezek magukat ugyan nem tartották sokra, de jól tudták, hogy fogyatékos erejükből mi telhetik ki. Számukra a fordítás volt az egyedüli lehetőség, hogy az irodalmon keresztül a nemzetiségnek hasznot hajtsanak. Az eredetiséget elérhetetlennek látták, eredeti és fordított munka között értékbeli különbséget nem ismertek, s erről annyira meg voltak győződve, hogy bátran szembeszálltak azoknak a felfogásával, akik irodalmunk önállósága és gazdagodása érdekében azt követelték az íróktól, hogy szünjenek meg folyton csak fordítgatni.³⁰⁸ Amikor Szontagh Gusztáv azt a kijelentést tette, hogy „a másolás, utánozás, soha nem teremt nemzeti litteraturát”³⁰⁹, Guzmics Izidor megütközve kiáltott föl: „Elirtódtam hallatlan s tudatlan mondásán... Ugyan hát mutatna egy, csak egyetlen egy nemzeti, de csinos, mivel litteraturát, mely másolás, utánozás nélkül kapott fel tudunkra a klasszikai tetőre?”³¹⁰ Kazinczynak az a vélekedése, hogy fonák igyekezet mesterművek teremtésén gondolkodni addig, „míg a nyelv el nincs készülve”³¹¹, elfogadott irányelve volt az irodalmi törekvéseknek, s nagy bátorságot adott a románkészítőknek. A fordítók tábora azt válaszolta az eredetiségkövetelőknek, hogy „az originalitásra intők intsenek jó példájokkal”³¹², és számtalanszor megismételték álláspontjukat, hogy „jobb jó munkát fordítani, mint rossz eredetit írni”³¹³, még versbe is foglalták, s nemegyszer a románok mottójául írták:

A kevés jó a rossz soknál többet csinál.
Jobb a jó külföldi a rossz hazainál.
Egy jól festett kép szebb, mint oly originál,
Amelyen nincs egyéb émelygős módinál.

Gyakran idézték a következő együgyű okoskodást is, feleletül a fordításokat korholó szemrehányásokra:

Nem kell nékem e könyv, Zoilus azt mondja,
Mert máséból szedték, csak más könyvek rongyja,
Lám a pók csinálmány magából származik,
A kis méh másunnan szedettből dolgozik,
Mégis a munkáját, Zoile, szereted,
Amazét kisépred s a szemétre veted.

Gondolják meg, kik az eredetiség mellett kardoskodnak, hogy a „jó mesejátékok s románok írása nem oly könnyű dolog, mint magoknak sokan elképzelik. Ehhez megkívántatik, hogy a költő a világot jó formán esmérje s a fehérségeknek finomabb társaságában forgott ember legyen.“ Ezért „eleinteni talán sokkal jobb volna a válogatott idegen mesejátékokat s románokat fordítani, mintsem magunkról rosszul szerzeteket kibocsátani“³¹⁴. S „ha a németek francia, a franciák pedig angliai könyvekből fordításokat minden orcapiulás nélkül megtehetik, annyival inkább mi abban minden kisebbségünk kívül nyomdokjok követői lehetünk“³¹⁵. Nem kell lenézni ezt a könnyűnek látszó műveletet, mert bizony különösen nehéz feladat „az előbeszélő stylus... írásmódjában való fordítás“³¹⁶, még a gyakorlottabb író sem biztos, nem követ-e el tetemesebb hibákat a stílus regulái ellen. A magyart avval vádolni, hogy eredetit nem ír, valójában méltatlanság, hiszen a nemzet még azt is, hogy a maga nyelvén írhasson, nem nemzetiségének, hanem a kegyelemnek köszönheti. Ha az északi éghajlat nem engedi, hogy földünk nemes gyümölcsöket teremjen, az is áldozat, ha az ember hazájába idegen földről hozza a művelés gyümölcsét.³¹⁷ A tisztelt szóművész urak annyira el vannak foglalva az új szavak és nyelvbéli rendszabások feltalálásában, hogy becses idejüket kisdéd fordításbéli fáradozásokkal nem vesztegethetik, pedig tisztára abderai cselekedet a finom szakácsok kritikájától való aggodalom miatt megvetni a házi főttet s éhezni, míg a

finom ragout elkészül.³¹⁸ Hiába is elégedetlenkednek a fordítások miatt — hangzott fel minduntalan. Azok, jól megválogatva, legalább sikerült műveket közvetítenek, míg az eredetiekben alig van köszönet, mert kevés vagy éppen semmi ízlés sem mutatkozik bennük.³¹⁹ Úgynevezett eredeti románjaink oly józanok, oly minden poézis nélküliek, bonyolódásukban oly szegények s dagályuk mellett oly aszottak, hogy egy *Sajdár és Rurik*, egy *Nagy Kanut*, egy *Pokolkói Vendel* s több efféle bűnös fordítások hozzájuk mérve valóságos mágusi erővel bírnak. Bizony, bizony — állapította meg az egykorú kritika³²⁰ —, íróink nem igen szenvednek a poézis hyperstheniájában. Sajnálva lehet mondanunk, hogy hazai literatúránk még e részben parlagon hever.³²¹

Ilyen körülmények között könnyű volt a fordítóknak föülkerekedniök és elhatalmasodniok. Azon kívül, hogy a gyönyörködtető olvasást akarták a hazában fölgerjeszteni³²², többféle más cél is hevítette lelkesedésüket: a nemzetiség ügye, az ízlés nemesítése, a nyelv pallérozása. Sokszor az a benyomásunk, mintha maga a román egészen mellékes lenne a fő cél mellett, amely meg akarta mutatni, hogy „mely alkalmas legyen ez a nyelv a legmélyebb s leghathatósabb gondolatoknak is rövideden és értelmesen való kifejezésére“³²³. A legnemesebb hazafias tett volt írni, akárhogy is, de magyarul írni, magyar könyvet kiadni, s a literatúra szolgálatával a nemzeti műveltséget előmozdítani. Folyton visszatérő indítékuk és mentegetőzésük így hangzott: „Most világ eleibe bocsátom, hogy nemzeti literatúránk ezzel is valamit nevelkedjék és olvasni szerető közönségünknek egy hasznosan gyönyörködtető könyvvel több legyen a kezében. A fordítónak a nemzeti literatúra gyarapítása lévén egyedül való célja, ha arra valamit ezen igyekezete által tehetett, legfőbb öröme.“³²⁴ Ez annyira áthatotta a nemzet vezető osztályát, hogy tollat fogtak azok is, akik nem a literatúra szolgálatára termettek. Ők természetesen csak magukhoz mért feladatok megoldására voltak képesek: egy-egy német vagy francia könyvnek, mégpedig a divatba jött román egy-egy véletlenül kezükbe került példányának igénytelen átültetésére. A románok sok jellemző adatot rejtegető előbeszédei és az itt-ott elejtett nyilatkozatok kétségtelenné teszik, hogy ez a kor a nyelvmívelésen kívül csak kívánta meg a maga mulattató olvasmányaitól, hogy a jó erkölcsöt apolják s a lelket nemesítsék.

Voltaképpen közömbös volt előtte, hogy ezt fordításban kapja-e vagy eredetiben. Még messzi van a román attól, hogy öncél legyen; még sem az írók műhelyében, sem az olvasók lelkében nem merült föl az a gondolat, hogy nem lehet eszköz, mikor feladata az, hogy az életnek a maga ezernyi bonyolultságából szőtt művészi képét adja a valóságnak minél elevebbé ábrázolásával. Az olvasóközönség ízlése még nem ment át olyan iskolán, hogy ilyen követelményekkel léphetett volna föl. A kritika a jóakaratot, a jámbor kísérletet is megkoszorúzta. Íróink pedig még nem voltak, csak lelkes hazafiaink — számukra a román is olyan térnek kínálkozott, ahol a nemzeti művelődés érdekében hasznosan lehetett tevékenykedni.

A fordítást is a maguk felfogása szerint egészen sajátosan értelmezték. Nagyon távol álltak Kazinczytól, aki azt kívánta, hogy: „a munka úgy hozattassék által, hogy aki a nagy originált ismeri, sőt szereti, annak rejtettebb szépségeit feltalálja a fordításban... s a fordítás fortélyai által nyelvünket gazdagítsa“³²⁵. Beérték azzal, hogy az előttük álló idegen szöveget a maguk módján kihímezték, vagy csak gondolatait és érzéseit tették át.³²⁶ Általában úgy vélekedtek, hogy a fordító nem köteles mindent híven visszaadni, hanem „az aljasát elhagyhatja, ha tud, maga is tehet bele valami szépet: rajta jobbíthat, szépíthat“³²⁷, s „a jobban lehető megértés végett benne változtatásokat“ eszközölhet.³²⁸ Így jártak el a „magyarosítók“, a „honosítók“, az „általszerkesztők“. Másik végletük az volt, hogy szó szerint fordítottak, néha sok félreértéssel, értelmetlenséggel³²⁹, legtöbbször a nyelvújítás otromba helytelenségeinek szíves alkalmazásával. Bár a nyelvművelést tekintették legfőbb céljuknak, éppen nyelvük halmozott össze sok zagyvaságot. A románok stílusa és nyelve kifejezően magán viseli a vajúdo idők minden küzdelmes zordságát. Nem lehet őket irodalmi mértékkel s különösen nem lehet mai szemmel mérni. Az írók maguk is érezték „vékony tehetségüket“, s ezért már előre figyelmeztették az olvasót, hogy munkájukban „sem Cicerót az ékesen szólásra, sem Kátót a böles mondásra, sem Homerost, Virgiliust vagy Ovidiust költeményes találmányaira, sem pedig Bárótzai Sándor urat pallérozott magyarságára nézve nem kereshet s nem is találhat“³³⁰. Könnyen megállapíthatjuk, hogy számba sem vehető kezdetlegességek, elismerésünket mégsem vonhatjuk

meg a lelkes románkészítőktől, kik művészi célokra nem törtek, magukról sokat nem képzeltek, „nagy csizmát ölteni nem akartak”³³¹, de románjaikkal mindent megtettek „nyelvünk akár miként lehető szépítésére és pallérozására”³³². „Igyekeztem azon — ez a folyton ismétlődő mentetegetőzésük —, hogy ezen elmés és hasznos időtöltésre igen alkalmas munkát illeendőképpen a mi született nyelvünkhöz alkalmaztassam és jól fordíthassam. Ha kedvet találtam, nagy nyereségem léssen az, ha azzal tenéked [hazám] használhattam.”³³³

Művelői között nem is találunk hírneves nagy írókat. Mindössze Báróczi, Kazinczy, Dugonics, Verseghy, Fáy András és Gaál József nevét emlegeti az irodalomtörténet. Rajtuk kívül még csak néhányat tart számon a harmadrangúak sorában.³³⁴ Bő számítással alig rúg tizenöt-re az ismert nevű szerzők száma. Közülök legnagyobb buzgalmat kétségkívül Kazinczy fejtett ki: neve tizenegyszer szerepel a román bibliográfiájában. Utána mindjárt Csery Péter helytartósági hites jegyző következik 10 románnal, azután Dugonics András, Kónyi János és Kis János 6 szerzeménnyel, majd Báróczi Sándor, Verseghy Ferenc, Szombathelyi Holosovszki Imre, Dobai György, Czövek István és Deáki Filep Sámuel jön 5—5 darabbal. Még Abrudbányai Szabó Sámuel és Szathmári Király Józsefet említhetjük meg 4—4 kiadványukkal. Ők voltak a legtermékenyebbek, s köztük vannak azok is, kik a legtöbb hozzáértéssel és hivatottsággal dolgoztak.

Ezek azonban korántsem merítik ki a románszerzők névsorát. A pontos számbavétel ezenkívül még 125 szerző nevét derítheti fel, s ha a névtelenül megjelent románokat is figyelembe vesszük, idestova 150-re becsülhetjük a román körül szorgoskodó írók csoportját. Nem érdektelen, hogy tizennégyről pusztán nevükön kívül semmi egyebet nem tudunk.³³⁵ Azután tömegesen — százon fölül — találunk olyan neveket, amelyeknek viselői az irodalomban szintén teljesen ismeretlenek. Ezek is, amazok is nem írói becsvágyból, hanem pusztán hazafias buzgalomból kerültek nyomtatott könyvek címlapjára. Invita Minerva lettek szerzőkké s azt tartották, ut desint vires, tamen est laudanda volunthas.³³⁶ A jó szándékkal pedig meg kell elégedni — így gondolkodtak a korabeliek³³⁷ —, mert az Uristen is megelégszik vele. Világosan látszik tehát az adatokból, hogy nem a hivatásos írók halmozták fel a románirodalomnak könyvtárt kitevő gyűj-

teményét, hanem lelkes vállalkozók, a magyar művelődésért áldozatkész műkedvelők taposták járhatóvá az utat, amelyen a magyar regény fejlődése elindult. A vezető társadalom műveltebb elemeinek ezt a bekapcsolódását az irodalomba egyetlen más műfajban sem vehetjük ennyire észre. Úgy tűnik fel, mintha minden művelt magyar ember hazafias kötelességének érezte volna legalább egy könyvvel hozzájárulni az irodalom épületéhez, melynek kidíszítése és ragyogása a lelkekben égő forró vágya volt a nemzetiségi eszme diadaláért küzdő kornak. Az irodalom vezérei és irányadói is jórészt fordításokkal bíbelődtek, hogy formát, ízlést és nyelvet teremtsenek, nem vehető tehát zokon, ha azok, kik irodalmi babérokra nem vágytak s csak használni akartak, szintén ezen a csapáson haladtak.

Megható és tiszteletet ébresztő látni, hogy tekintélyes táblabírák,³³⁸ nagyhatalmú földesurak,³³⁹ főispánok³⁴⁰ és szuperintendensek,³⁴¹ ideális lelkületű papok³⁴² és tanárok,³⁴³ a maguk egyéni szűk körén túllátó ügyvédek³⁴⁴ és orvosdoktorok,³⁴⁵ magas rangú katonák³⁴⁶ és kistisztviselők,³⁴⁷ s a legkülönbélebb foglalkozású egyének³⁴⁸ nem hírnévért vagy dicsőségért, ami elérhetetlen is volt számukra, hanem csak a nyelv szeretetéből és a művelődés előmozdításáért milyen nemes hevülettel vetették rá magukat a románkészítés mesteriségére. Írtak, fordítottak, közben a nyelvi kifejezések nehézségein verejtékeztek — hiszen ez még a legjobbaknak sem ment könnyen —, szellemi, sőt sokszor anyagi erőfeszítéseket tettek a literatúráért, amelyet a haza magasztaltatásának főbb forrásaként tekintettek.³⁴⁹ „Igaz magyar vagyok s hazámat szerfölött szeretem“³⁵⁰ — ezzel okolja Dugonics, hogy *Etelkát* világra hozta. „Magyarul érzek s érzésemet földemmel megosztanom legboldogabb“ — jelenti ki az egyik³⁵¹, s így nyilatkozik a másik: „Ne evődjél az én fogyatkozásaimon, inkább ha jó hazafi vagy, gazdagítsd tökéletesebb munkákkal édes hazánkat-anyánkat.“³⁵² „Ha míg csak egy csepp magyar vér buzog ereidben — így lelkesedik a románszerző —, izzadjál nyelvednek előmozdításán, mert szüntelen erre intenek téged minden igaz magyarok.“³⁵³ „Zsenge ez, munkáimnak elsője — olvassuk másutt —, e zsenget kedves magyar nemzetemnek áldozom fel, melynek utolsó csepp vérem kifolyásáig ámbár kis, de hív polgára óhajtok lenni. Jószívű magános olvasó, szándékomat tekintsed; dobd félre egy ke-

véssé rostádat, tapintsd meg magyar melledben verő csendes szívedet s úgy ítéld.”³⁵⁴

Mindnyájan így érezték, így gondolkoztak, gyarló románjaik ilyen lelki rugókból születtek. A szellem és az anyag, amit szállítottak, idegen, de magyar érzésviláguk melegsége, munkájuk legfőbb indítéka ma is elevenen árad felénk szegényes külsejű, kopott románjaik lapjairól.

II

KEDVELT ROMÁN-TÍPUSOK

Bármennyire furcsák a román külsőségei, bármennyire figyelmet keltők is a körülötte lefolyt heves küzdelmek s azok a hazafias indítékok, amelyek virágzását előmozdították, mégis a legérdekesítőbb az a kérdés, hogy az *Abafi* megérkezéig milyen románokat olvasott a magyar közönség, milyen irányok kötötték le figyelmét s népszerűségükkel kik hódították meg az érdeklődést.

Ha a magyar regény születését megelőző fél száz esztendő gondolat- és érzelmi világát felismerni akarjuk, ha ízlésének irányát, minőségét s mindebből azt a szellemi légkört szeretnők érezni, amelynek nyomása alatt állott a XVIII. és XIX. század fordulójának magyar olvasója, elavult románjainkhoz kell fordulnunk, mert ezeknek lapjairól ma is beszédesen áramlik felénk az egykorú olvasó meghatottsága, csaknem szíve dobbanása.

A kérdés, melyet a teljesség kedvéért megoldani szeretnénk, igen tág területen, rendetlen összevisszaságban gazdag és változatos anyagot talál fölhalmozva. A bibliográfiai felsorolás minden egyes románt külön bemutat, ezért itt csak összefoglalásra, a kiemelkedőbb jelenségek ismertetésére szorítkozunk. Bár szinte kivétel nélkül elfeledett, senkitől sem olvasott, jelentéktelen románok lomtára, amelyet szemre vesszünk, érdekesnek látjuk mégis az anyag elrendezését, mert jellemző és termékenyítő hatások számbavételére van kilátásunk.

1. Politikai és történelmi románok

a) Különösen a megindulás első évtizedeiben igen kedvelt olvasmányai voltak a magyar közönségnek az úgynevezett

politikai románok. Ezek történeti, esetleg mondai eseményekbe kapcsolódó cselekményükkel s történetileg létező, földrajzilag körvonalazott színtéren a legjobb állami és társadalmi rend eszményképének ábrázolására törekedtek, miközben a „jó fejedelem“ mintáját rajzolgatták az ideálisan elképzelt állam keretében. A racionalista XVIII. századnak abban a törekvésében gyökereztek, mely az embernek a földön a lehető legnagyobb boldogságot igyekezett biztosítani. Keletkezésüket ez a kritikai és reformátori szellem sugalmazta, amely elégedetlen volt a meglévő államformával és a fennálló társadalmi berendezkedésekkel, ennél fogva tudományos elméletek és költői képzelet segítségével a legmegfelelőbb megoldást kereste. Olyan időkben szoktak ezek a tudományos románok nagyobb számmal az érdeklődésbe fogódzni, mikor a politikai s társadalmi erők új életformák létrehozásában vajúdnak. Ilyen időszak volt a XVIII. század, amikor teljesen megrendült a hit és a bizalom a fennálló hagyományos formákban. Mindenki érezte, hogy a tartóoszlopok ingadoznak, a falak repedeznek, s a nyugtalanság úgy látta, hogy már nem is lehet átalakítani, hanem egészen újra kell építeni az állam rozoga épületét. Költők és filozófusok keresve keresték azokat az új eszméket, amelyek szerint az eszményi államot és a tökéletes rendet meg lehetne valósítani. Így egymást érték a politikai románok, s ezeknek ideális világában gyönyörűséggel merült el a kora viszonyaival elégedetlen olvasó. Ha cselekményük a messzi idegenben, az ókorban vagy keleten játszódott is, az olvasó megértette, s tetszéssel vette tudomásul, hogy voltaképpen az ő érdekeiről és az ő jólétének latolgatásáról van szó. Ez a burkolás még jobban megragadta, a jellegzetes erkölestanió célzat pedig figyelmét egészen rabul ejtette.

Érdemes megnézni, hogy mi jutott el ezekből hozzánk s a magyar közönség rajtuk keresztül hogyan kapcsolódott be az európai eszmevilágba. Szilágyi Sámuel és Szilágyi Márton fordításában (1784) alkalma volt olvasni Xenophón *Kyropaideia*-ját, az ókor egyetlen államregényét, amely dialógusokban az idősebb Cyrus életét és uralkodását beszéli el azzal a célzattal, hogy rámutasson a helyes uralkodás alapelveire és azokra az intézményekre, melyek az államot a virágzás és a haladás tetőfokára emelhetik. Nem véletlen, hogy ez a nevezetes munka éppen a XVIII. század olvasójának érdeklő-

dését ragadta meg. Amikor a politikai román alkalomszerű lesz, mindig és mindenütt előveszik Xenophónnak a műfaj mintaképeül szolgáló könyvét. A koreszmék áramlatában így sodródik el hozzánk is, hogy közreműködjék a politikai gondolkodás megtermékenyítésében és elmélyítésében.

Vele jött a XVIII. század második felének még néhány nevezetes külföldi politikai románja. Köztük legnagyobb hírnévre tett szert a francia Fénelon *Télémachja* (1698). Népszerűségét Kempis *Imitatio*jával szokták összehasonlítani: csak francia nyelven több mint 160 kiadása jelent meg, s a különböző európai nyelveken közel 100 fordítása készült. Két teljes magyar átültetésének hat kiadásából, verses és drámai feldolgozásaiból, továbbá kéziratos maradványaiból és fordítási kísérleteiből világosan látjuk, hogy a fiatal Bourgogne herceg számára készült könyv, mely a tökéletes uralkodó képét rajzolja meg, s a helyes kormányzás mesterségét mutatja be, nálunk is nagy tetszésre és megértésre talált. „A magyar szíveket gyönyörűsége s csodálkozásra” ragadta¹, s olyan nagy híre és becsülete volt, hogy már az iskolás ifjak addig nem nyugodtak, míg „több csötlés és botlás után végig nem olvasták”². Az abszolutizmus virágkorában a XVIII. század magyarjának bizonyára jólesett látni ebből a munkából, hogy az uralkodónak is vannak kötelességei, melyeket a természettörvény és a felebaráti szeretet szab meg, s a fejedelem nem független attól a rendeltetéstől, hogy a nép jólétét intézményekkel biztosítsa, s a társadalmi élet legfőbb elvét, az erényességet megvalósítsa. Kétféle fordításban jutott kezei közé továbbá Marmontel híres *Belizáriusa*, melyben a megvakított hadvezér megható történetén kívül az uralkodás művészetéről, a monarchia hasznáról, a törvényekről, az állam életébe vágó fontos kérdésekről s a fejedelemnek a nép javát meg a közjó emelését munkáló önzetlenségéről olvashatott tetszetős fejtegetéseket. A szerelmi história keretébe illesztett bölcs államkormányzás tanaival találkozott azután abban a kevésbé jelentős francia politikai románban, amelyet *Cyrus nyugodalma* címen br. Wesselényi Farkas ültetett át magyarra (1778). Nemcsak a német, francia, angol, holland és olasz olvasókat, hanem a magyar közönséget is lebilincselte Haller Albert híres *Uzongjának* költői formába öltöztetett s kedélyre ható oktatása, mely a korlátlan hatalom káros következményeire bátor őszinteséggel mutatott rá,

s ügyesen bonyolított cselekményének célzatával is azt hirdette, hogy a jó fejedelem ápolja a békét, biztosítsa a szabadságot, mozdítsa elő a földművelést, virágoztassa föl a kereskedelmet, pártolja a művészeteket s iskolák alapításával emelje a közműveltséget. A románnak ez a komoly formája, mely érdekes cselekménybe tudta szőni a század államfilozófiai elveinek gyakorlati rendszerét, bőven özönlött be hozzánk. A német Sintenis *Hallója* (1783) — ezt nálunk sokan *Télémachnál* is többre tartották — a humanizmus és a racionalizmus szempontjai szerint elképzelt államot mutatja be, s belőle első ízben vehetett tudomást a magyar olvasó a népnevelés fontosságáról, annak hangsúlyozásával, hogy legfőbb támasztékunk a jó lelkiismeret legyen, mert ez biztosan vezérel az élet ezerfelé ágazó ösvényén.

A XVIII. század légkörében, amikor Európa-szerte forrongott a politikai élet, s az új eszmék nyugtalanul keresték a megvalósulás formáit, az ilyen románok álltak az érdeklődés középpontjában. Nem is rejtőztek el egy irodalomban, hanem az akkori művelt világ minden részébe eljutottak. Nemzetközi olvasmányok voltak, a magyar olvasók is bőven részesültek belőlük. A dán Holberg világhírű *Klimius Miklósát*, amely kalandos mesében a kormányzati rendszerek ellen intézett keserű szatíra, és Voltaire *Candide*-jét, amely kora politikai és társadalmi viszonyainak kíméletlen ostromozása, közönségünk éppen olyan jól ismerte, mint bármelyik nemzet olvasója. Nemcsak a franciákhoz és az angolokhoz, hanem hozzánk is eljutott az olasz Verri gróf *Római éjszakákja*, amely történeti és bölcséleti alapon arra figyelmeztette kortársait, hogy az életformák varázsszerű megváltozása spártai és római erények nélkül végre nem hajtható.

Az egyszerű szórakoztatásnál jóval nagyobb ezeknek a könyveknek a jelentősége. A tömegek nem a filozófusok és az államtudósok munkáiból, hanem ezekből a románokból ismerték meg a politikai és társadalmi élet átrendezésére irányuló új eszméket. Nálunk is ezt a szerepet töltötték be. Hangsúlyoznunk kell tehát fontosságukat az új eszmék iránti fogékonyság felkeltésében s a politikai gondolkodás befolyásolásában. Népszerűségük annyira ment, hogy a röpiratok is, melyeknek ez az időszak termékeny talaja volt, szívesen öltöztek magukra a politikai román formáját (*Alom második Józsefről*, 1781; *A második József az Elisium mezején*, 1790;

Procurator Simon és Vinkler a másvilágon, 1791), sőt eredeti kísérletekre is lökést adtak. Szentmiklósi Timotheus bencés tanár egy olyan kis románt írt (*A jó nevelésnek tüköre*, 1790), melynek meséje Utópiaország fővárosában történik, s azt mutatja meg benne, hogy mindaddig békétlenség, egyenetlenség s boldogtalanság lesz az országok szomorú állapota, míg a közhivatalokban vallástalan, más nyugalmát veszélyeztető, korhely, mértéktelen s henye emberek ülnek. Inti kortársait, hogy a szomorú állapotokat jó neveléssel igyekezzenek megváltoztatni. Sajnálunk kell, hogy Bessenyei nagyszabású *Tarimenese* (1804) kéziratban hatástalanul húzódott meg. Így is értékes bizonyossága annak, hogy a magyar szellem rövid idő alatt tevékenyen is bekapcsolódott az európai gondolkodóközösségbe s a politikai román eszmevilágába.

b) A politikai románok, mint általában az irányzatos művek, csak annak a kornak az érdeklődésére tarthatnak számítot, amelyben keletkeztek. Mihelyt megváltoznak az idők, s új viszonyok alakulnak ki új eszmeáramlatokkal, megszakadnak kapcsolataik az élettal. A XIX. században az abszolutizmus mindenütt összeroppan, a szabadság eszméje győzedelmeskedik, s az avult politikai rendszerek az idők követelményeihez igazodnak. Természetes, hogy ebben az időben már nem írtak ilyen célzatos románokat, de a régieket sem olvasták, mert hiszen teljesen elvesztették az alkalmosságukat. Voltaképpen nem szűntek meg, csak átalakultak: a történeti román közvetlenül belőlük sarjadt. Amint a természetfölötti, csodás és kalandos elemeket a racionalizmus kezdte belőlük kiküszöbölni, s a képzelet formálta eszményképek helyébe a történet igazi hőseit állította, mindinkább közeledett a valósághoz, s végül előállott a történeti román.

Azt a nagy távolságot, amely még elválasztja a mai értelemben vett történeti regénytől, a kor terminológiája szerint a „történeti román“ elnevezéssel fejezhetjük ki a legáltalában. Scott Walter előtt vagyunk még, a történeti regény megszületése (1814) előtt, a gyenge kísérletezések, a kezdetleges próbálkozások korában. Azokban a románokban, melyeket ez az idő történetieknek érzett és nevezett, történeti jellegben voltaképpen nem is volt hiány. Meglátták a külsőségeket, szívesen szerepeltettek történeti neveket, s ahhoz is értettek, hogy a cselekményt történeti háttérbe helyezték vagy a való eseményeket románosan átszínezzék. Alig jutottak azonban to-

vább annál, hogy a történeti tárgyra szerelmi indítékokat aggattak, s világtörténeti eseményeket és neveket költői színekkel cicomáztak fel. A költői és történeti elem idegenül, összeolvadás nélkül illeszkedett egymás mellé. A történeti távlat csak arra volt jó nekik, hogy képzeletük annál szabadabban szárnyaljon s hetet-havat összehordjon. A történelmi románt ekkor még a lovagromán képviselte a történeti igazságra nem sokat adó vadromantikus cselekményeivel. *Szirmay Ilona*, az *Abafit* közvetlenül megelőző legjobb történeti román mutatja, hogy mihelyt a múltba szállott le az író, csak a lovag- és rablóromantika kopott eszközeivel tudta képzelete a valóság hézagait betölteni. Történeti szemléletük hiányzott, valóság-érzékük fogyatékos volt, így a romanticizmustól is táplált fogékonyságot a múlt iránt, bár szándéktalanul, jámbor hamisítványokkal vesztegették meg.

Elképzelhető, hogy Jósika előtt a magyar közönséget milyen sovány táplálékkal élelmezte a történelmi román, amikor *Etelkát* a legelragadóbb olvasmányoknak tekintették. Mindenki őszintén rajongott érte, tűzbe jött Árpád és Zoltán nevének olvasására, s nem vették észre, hogy a heroikus stílusú cselekménynek semmi köze a magyarság múltjához, s nincs egyetlen vonása, amely történetileg igaz s való lenne. Ennek a hiszékeny közönségnek elég volt egy történeti csengésű név, hogy föllelkesedjék s gyönyörűségben olvadozzék. Az egyik történelmi román Gróf Zrínyi Miklós nevével Szigetvár ostromlását ígérte neki, s nem ütközött meg, hogy ehelyett szentimentális szerelmet kapott méregpohárral s romantikus önfeláldozással (1817). Tetszett neki Kotzebue-nak az a történelmi románja is, amely érzelgős hangnemben Zaid és Muhamed török császár szerelmét festette le Buda visszafoglalása idejében (1803), mert eleink hősiességét eleven színekkel látta benne ábrázolva. A bámulatosan hiányos történeti és térszemléletet meg lehetett fogni némelykor egy-egy semmitmondó névvel vagy hazug helyszíni vonatkozással. *Almarék* erdélyi herceg „történetírásból vont romános rajzolat” számba ment (1813), pedig csak a szepeni erdő, a török háború s Erdély függetlenségi harcának emlegetése képviselte benne a valóság halvány körvonalait. Általában ezekben a szegényes románokban vaimi ritkán találkozhatott az olvasó a történelemmel s a múlt levegőjével. Ha azonban figyelmesen szemmel tartotta a termelést, néhanapján olvashatott egy-egy rom-

mánt Somlyai Báthori Istvánról, Vak Béláról, Bánk bán történetéről, Buda várának visszavételéről, majd pedig a három magyar nagy királyok, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán és Mátyás király életéről, úgy, ahogy azt Fessler historico-psichologicus módon, a történeti hűségnek fittyet hányva, megírta. A magyar olvasónak a történelmi románról általában olyan fogalma volt, mint amilyent Fessler, Zschokke, Pichler Karolina és Kind magyar eseményeket feldolgozó elbeszélő munkái nyújtottak.

Magyar tárgyú történelmi román mindössze ennyi fordult meg olvasóink kezében. A többi, ami még számba vehető a korszak terméséből, idegen népek távol eső történelméből való. Bouillon Gottfried kereszties hadjárataról (*Keresztény Herkules*), Katalin orosz cárnő életéről (*Katinka*), Hiero szirakuzai király történetéről (*Hiero*), Scipio és Hannibál unokahúgának szerelméről (*A jegyesek Carthagóban*), a longobárd királyok viszályáról (*Bertraid és Grimoald*) s Dzsingisz kán hadakozásairól (*Dzsingisz kánok kánja*) jelentek meg olyan románok, melyek a maguk idejében a komolyabb történelmi válfajt képviselték.

Érdekes jelenség, hogy mindezek a románok — nemcsak az idegen tárgyúak, hanem a hazaiak is³ — külföldről származtak hozzánk, s valamennyien, csekély kivétellel, névtelen vagy alig ismert szerzők jelentéktelen szerzeményei. Az első nagy és világhírű névvel, a Scott Walterével, aki döntő befolyással volt az újkori történelmi regény kialakulására, az 1820-as évek végén kerülünk ismeretségbe. Még egy évtized sem telik el az *Ivanhoe* megjelenése (1820) után, s már 1829-ben Thaisz András „nem remek, de amennyire lehet hív” fordításában rendelkezésére állott a magyar olvasóközönségnek. Ugyanebben az időben kezdenek hozzánk szállingózni a Scott Walter hatása alatt álló Velde, Tromlitz, Spindler s Kind történelmi románjai, amelyek a fejlődés magasabb szintjén a mondától a történelemhez s a képzeletbeli típusoktól az eleven emberi karakterekhez való átmenetet képviselték. A magyar olvasók körében azonban különösebb jelentőséghez nem jutottak, gyér nyomaikból szélesebb ismeretükre következtetni legalábbis nem lehet. Jóformán be sem mutakozhattak nálunk, s máris valóra vált Thaisz Andrásnak az a sejtelme, hogy „gyenge igyekezetének megszügyenyítésére egy eredeti magyar Scott” tamadt.⁴

Itt megint beigazolódik, hogy *Abafin*nak megvoltak a természetes előzményei: egy fél századon keresztül a történelmi román valamennyi kezdetleges változatán keresztül vezet az út hozzá, hogy benne a közönség és az irodalom közös lelkesedéssel ünnepelje a magyar történelmi regény megszületését.

2. Robinzonádok és utazórománok

a) Évszázadokon keresztül a nyugati irodalmakban a románnak az a faja uralkodott, mely a sokrétű és halmozott kalandos cselekményekben kereste kielégülését. Tudománya kimerült abban, hogy az eseményeket gépiesen egymás mellé illesztette vagy egymásra rakta, és sikerrel mesterkedett, hogy bonyolultságán lehetőleg áttekinteni ne lehessen. A valószínűséggel egyáltalában nem törődött, s legkevésbé jutott eszébe, hogy a külső történések belső rugóit feltüntesse. Csodálatos, hogy mégis emberöltőkön keresztül élt és virágzott. Idővel azonban készlete elkopott, s unalmas egyformasága annyira ellaposodott, hogy állapota már tarthatatlannak látszott. A teljesen lezüllött románt a kimúlás széléről rántotta vissza az angol Defoe az 1719-ben kibocsátott *Robinson Crusoe*jával, mely a Selkirk Sándor matróz valóságos élményeinek felhasználásával a kalandos elemet reálisabb alapokra helyezte, oktató és erkölcsi célok mögé szorította. Ez a remekmű, mely halhatatlan nevet adott a róla elnevezett válfajnak, a szentimentalizmusban és a mesterkélt érzésvilágban posványosulni kezdő műfajba új életerőt öntött, s korának haszonelvű s vallásos világszemléletéhez alkalmazkodva, a románt új lehetőségek elé állította.

Tetszett az olvasóknak és tetszett az irodalomnak a Robinzon-típus. Friss levegőáramlatot hozott magával, s a képzetet előtt új távlatokat nyitott. Bámulatos rövid idő alatt közel s távolban mindenütt népszerűek is lettek a tengeri utazók kalandos történetei, akik ismeretlen országokban, magános szigeteken, a szociális és politikai kultúra határain kívül egészen új életet alakítanak ki, s mintegy átélik az emberi civilizáció fejlődésének fokozatait. Azonkívül, hogy valamennyi művelt nyelvre lefordítják az eredeti *Robinson*t, egész sereg értékes és értéktelen munka sarjad nyomában: minden nép, minden vidék, sőt minden társadalmi osztály ki-
termeli a maga Robinzonját, s egyszer csak azt lehet észre-

venni, hogy a magános szigetlakókról szóló román nehezen áttekinthető külön csoporttá kezd terebélyesedni.

Nem lehet érdektelen megnézni, hogy a magyar olvasóközönség mit vett tudomásul ebből az áramlatból. Először is megállapítható az a különös jelenség, hogy Defoe eredeti *Robinsonja* ebben az időszakban nem jut el hozzánk. Nem ismerik, nem olvassák, fordítására senki sem gondol. Csak az első pillanatra látszik ez érthetetlennek. Egy kissé körültekintve, az utánzatok, a robinzonádok oly hatalmas tömeget vesszük észre mindenütt, hogy nem csodálkozhatunk, ha útját ezek eltorlaszolták, s maguk tolokodtak előre. Nálunk is az történt, ami másutt: a félreértett és szándékosan félremagyarázott Robinzon kerekedik fölül és sajátítja ki a teret. Defoe realiztikus pszichológiai művet írt, s örök érvényű kultúrfilozófiai gondolatot fejezett ki benne. Filantropista és hasznossági elvnek hódoló százada azonban Defoe művészi építményét szétbontotta, a benne rejlő didaktikus elemeket kiemelte, központi gondolattá tette, s a lebontott falakat köréje a maga ízlése szerint újból felvonta. Már Rousseau rámutatott *Émile*-jében a *Robinson* pártatlan nevelő értékére, s a német Campe pedagógiai célzattal késlekedés nélkül az egészet átformálta. Így lett a reális regény úttörője a nevelés eszközüvé, a művészi munka a modern ifjúsági irodalom megindítójává.

Természetesnek kell találnunk tehát, hogy a XVIII. század második felében, amely Defoe-t többé-kevésbé el is feledte, a magyar olvasó kezébe nem a *Robinson Crusoe*, hanem a filantropista áramlat medrében a Campe-féle *Ifjabbik Robinson* kerül. A világirodalom egyik legnagyobb hatású könyve ez: hazájában 122 kiadásban és az egész világon 25 nyelven több mint 40-féle fordításban jelent meg. Olvasóközönségünk ebben a korszakban s a XIX. század folyamán még ötféle fordítást fogyasztott el belőle. Igazán nem mondható, hogy ki ne vette volna részét a költői szépségekben ugyan megszegényített, de a lelki ernyedtség ellen sikeresen küzdő Robinzon pártolásában.

Ha Campe művészi szempontból kegyetlenül megnyirbálta is a minden idők egyik legkiválóbb alkotását, de didaktikus átszellemesítésével komoly kárpótlást nyújtott az olvasónak, ki a század világnézetének hatása alatt a hasznost többre értékelte a művészinél. Nem úgy azonban azok a szegényes el-

mék, akik *Robinson*ban csak a lakatlan szigetet látták meg, s pusztán a külső eseményeket vették észre. Ezeknek kapóra jött, hogy a világ valamennyi lakatlan szigetét züllött Robinzonokkal népesítették be, s kalandot kalandra halmozva, minél szájalmasabbá tegyék hőjük hányavetett sorsát. Az utánczó kezén megint összegyűlt a salak, s *Robinson* visszazasett újból a kalandos románok modorába: eszme és irányító gondolat nélkül ismét csak az ízléstelen és lehetetlen kalandok kiszínezésében merült el. Azután egyeseknek az az ötlete támadt, hogy nagyszerűen izgalmassá lehet tenni a robinzoni helyzetet, ha szerelmi motívumokkal kapcsolják egybe. Amikor ezt fölfedezik, egymásután kezdenek olyan románok megjelenni, amelyekben Robinson szigetére véletlenül egy leány is vetődik, kivel a sok szenvedésen átvergődött fiatalember hosszú ideig a legtisztább szerelemben él, akár csak egy görög vagy bizánci románhős. Ilyen figyelmesen gondoskodtak a robinzonádok szerzői, hogy hőseiknek kellemessé tegyék a magános élet unalmát. A robinzonád ekkor már teljesen lerongyolódva a kimúlás felé közeledik.

Ezek az alfajok sem kímélték meg a magyar olvasót. Aki nek kedve tartotta s ízlése engedte — márpedig az egykorú följegyzések tanúsága szerint ilyenek sokan voltak —, gyönyörködhetett egy néminemű *Robert Péter* született anglus történeteiben (1797), ki is életét egy lakatlan szigeten sok-sok esztendőig csudálatosan töltötte, emlékezetre méltóképpen megfeleleségedett, gyermekeket nemzett és elszenvedett sok viszontagságai után sorsával való tökéletes megelégedését végre is elérte, vagy élvezhette *Engelhard Márton* (1826) tengeri utazását és viszontagságait egy pusztá szigeten, ahol a hatodik évben egy angol nővel osztja meg magánosságát. Kiadós románfaj volt ez a robinzonád. Német, francia, angol, cseh, olasz, brandenburgi, görög, ír, holland, dán Robinzonok kalandozták be a világot, s így nem meglepő, hogy az egyetemes divat a *Magyar Robinzont* is megszülte (1808). A magyar szerzemény szintén kalandok sorozatából áll, a robinzoni motívum csak mellékesen szerepel benne, mégis tiszteletreméltó nemzeti lelkesége ebben a csoportban a legjobb helyet biztosítja részére. Hatását az egykorú olvasóra bizonyára nem tévesztette el buzdító célzata, mely azt akarta bizonyítani, hogy a magyar ember még a legsanyarúbb körülmények között is boldogul. Ha még megemlítjük, hogy a

magyar *Jelki András* (1791) valóságos kalandjait és tizenhárom esztendei robinzonoskodását is módjában volt olvasni a XVIII. század magyarjának, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a mi olvasóközönségünk sem nélkülözte a robinzonádnak azokat a változatait, amelyek ugyanebben az időben nyugaton és szanaszét az egész világon divatoztak.

A kalandos románá fajult robinzonádokkal egyidőben virágoztak *Münchhausen báró* híres hazugságai s ezeknek termékeny utáizatai. Egy főhős köré csoportosított, képtelenebbnél képtelenebb, bár sokszor nagyon szellemes hazugságok sorozata ez. Hatását fokozta az előadás nyugalma és komoly hangja. A lélegzetmegállító nagyotmondás, a megörökönítő hazugság az okortól kezdve minden időben felütötte fejét, de tökéletes formát először Münchhausen füllentéseiben nyert. Szervesen beleillett ebbe a korba, hogy a szegényes ötletű románok hihetetlen kalandjaitól elszédített olvasókat egy kicsit föleszméltesse és józanságra bírja. A XVIII. és XIX. század fordulóján Európa-szerte jóízűen mulattak Münchhausen tréfás lódításain, s az akkori világ hangos kacagásából a magyar olvasóközönség is kivette részét. Az angol Münchhausen Bürger-féle bővített és átdolgozott német szövegének magyar fordítása a századfordulón már készen volt (1805), s egy évtized alatt még három kiadása rongyolódott el olvasóink kezén. Ismeretlen átültetője De Manxnak nevezte Münchhausen, s hazai vonatkozásokat szőtt elbeszélésebe. Nagy sikere nyomán a münchenhausiadák előtt is megnyílt az út. A rokonszenves hannoveri báró világirodalmi nevezetességre vergődött románját rövidesen követte Báró de Manx keresztfiának, *Szájas Péter úrnak hadi, vadászati és utazásbéli nevezetes és ritka történeti* (1817), továbbá *Nyargalótzinak csudálatos utazása* (1815), mely azzal a vonzó címmel jelent meg, hogy „valóságos mesterség úgy hazudni, hogy érdemes legyen kinyomtatni”. Utódaik ifjúsági irodalmunknak ma is kedves tartozékai. Már ezért is tudnunk kell, hogy a román szállította őket hozzánk, s valaha nálunk is a felnőtteket szórakoztatták.

b) A XVIII. századbéli románok tárgyában és indítékai közt sűrűn szerepel az utazás. Robinzonék tengeri útra kelnek, s eközben éri őket a vihar, mely magános életüket lakatlan szigetre sodorja. Münchhausenék állandóan útban vannak, hazugságaik színteréül minél messzibb eső földrészeket

választanak. A politikai románok hősei is rendszerint utazással szerzik hazájuk javára hasznosítható bölcs megfigyeléseiket. A kalandos románnak meg éppen mellőzhetetlen eleme az utazás: hőseik szüntelenül tengeren és szárazföldön hányódnak.

Ezekben az utazás nem tárgy és cél, csak a cselekmény menetét elősegítő járulék. Vannak azonban olyan románok, melyeknek az utazás központi része és tengelye: a hős tanulmányútra indul, lát és szemlélődik, s közben az olvasó is értékes ismeretekkel gyarapodik. A tudományos románnak ez a fajtája nagy sikereket aratott a XVIII. században. Mivel benne világnézet és a kor életszemlélete tükröződik, érdeklődéssel szemlélhetjük a magyar olvasók kezében megfordult példányait.

Tudvalevő, hogy ez a románfaj a francia irodalomban fejlődött ki, ahol Montesquieu *Perzsa leveleinek* hatása alatt nagy számmal keletkeztek olyan művek, melyek a más művelődésben nevelkedett hőseiket Európában végighordozzák, s az idegen ember felfogásában szatirizálják életünket és viszonyainkat.⁵ A felvilágosodás eszméinek terjesztői voltak ezek a románok. Az állami és társadalmi élet lényeges kérdéseibe beleszóltak, s az olvasókat is a maguk pártjára hódítani igyekeztek. Bessenyei György és Kazinczy románjában (*Az amerikai Podotz és Kazimir*), amely két amerikai napimádót utaztat meg Európában, s a fanatizmus és az erőszakos térítés ellen foglal állást, éppen csak halvány ízelítőt kapott a magyar olvasó erről a gazdagon tenyésző te-
rületről (1776).

A szatirikus és kalandos elem mellőzésével azután kialakult az utazórománnak egy olyan fajtája, amely pusztán az állami, társadalmi, vallási, szellemi és erkölcsi viszonyok bemutatására szorítkozott azzal a céllal, hogy ismereteket nyújtson s a fejlettebb műveltséggel rendelkező nemzetek elé is követésre érdemes mintákat állítson. Világhírű terméke volt ennek az iránynak Barthélemy apát hétkötetes *Anacharsisa* (1788). Ez a román az ifjú szkita hősről szól, ki néhány esztendővel Nagy Sándor születése előtt végigutazza Görögországot, s mindenre kiterjedő érdeklődéssel megfigyeli az antik világ erkölceit, szokásait, tudományát, művészetét, alkotmányát, vallását, társadalmi, politikai és gazdasági viszonyait. Nincs az életnek olyan mozzanata, mely tekintete

elől elsiklana, így a görög világról rendkívül gazdag, csaknem kimerítő képet tár elénk. Nem egyéb ez a munka, mint az antik kor rendszeres bemutatása regényes elbeszélés keretében, ahol a forma csak eszköz az érdeklődés lebilincselésére. Nehéz ma elképzelnünk, hogy egy ilyen terjedelmű és tartalmú munka tömegeket vonzzon, 42 kiadásban, 13-féle átdolgozásban s pár évtized alatt minden művelt európai nyelven számtalan fordításban elterjedjen. Ehhez az az óriási lelkesedés, sejtelmes vonzalom és ellenállhatatlan vágy kellett, mely a XVIII. század második felében a klasszikus irány hanyatlásában a lelkeket áthatotta minden iránt, ami ókori, görög vagy római. Ez az élet külső oldalaira is kiterjedő, apró részleteit is átható hellén divat — a hellenizmus — legjellegzetesebben az *Anacharsis*ban, az antik világnak ebben az enciklopédiájában teljesedett ki, s egy fél századig a klasszikus világ őszinte szeretetére lelkesítette Európa művelt olvasóit. Lenézett románirodalmunkban kell megtaálunk annak nyomait, hogy ez az áramlat nemcsak érintett vagy átfutott rajtunk, hanem a magyar olvasók százazreiben keltett lelkesedést Görögország hajdani műveltsége és szépségei iránt.⁶

Anacharsis nem egyedül jött, magával hozta utánczatait is: Lantier *Antenorját* és Théis *Polykletjét*. Ezek szintén regényes formában kalauzolnak végig Görögországon, Ázsián s a római köztársaság politikai és társadalmi életén. Természetesen az egykorú magyar olvasó nem vette észre, hogy a neves francia szerzők voltaképpen torzképeket tártak eléje, mert a saját koruk világszemléletét és erkölceit vetítették vissza az elmúlt időkbe. De ez már hozzátartozott a francia hellenizmus lényegéhez, s egyáltalában nem zavarta az egykorúakat. A magyar olvasó is, akárcsak francia, német, olasz vagy angol kortársa, a hellenizmus varázskörébe jutott, és szívesen fogadta az olyan románokat, amelyek magukon bármi csekély antik mázt viseltek (*Júlia levelei*, 1790; *Ciane*, 1794). Nem tudta, hogy milyen csalódásban ringatózik, de ez mellékes is volt: közben kitért lélekkel idegződött be abba a hatáskörbe, amely életét finomította s műveltségét gazdagította.

3. Tündérrománok és keleti mesék

a) Abban a változatos anyagban, melyet románirodalmunk élénk tár, többek között olyan kötetekkel is találkozunk, amelyek sajátos tündérmeséket kínáltak az olvasók szórakoztatására. Olyan időre esik ez, amikor az irodalom szinte semmire sem értékelte a koholt meséket, s azokat csupán „fonóbeli“ mulatságra valóknak tartotta. Nincs is belőlük sok, csak egypár darab, de nagyon érdekes, hogy ezek mi-képpen származtak el hozzánk.

Kónyi János strázsamester, aki nem hajszolta az irodalom elismerését, de mindig szerencsésen eltalálta az olvasó tömegek ízlését, 1774-ben *Várta multság* című „tündéres és ritka történetet“ adott ki. Tetszhetett a közönségnek, mert négy-szer kellett újból kinyomtatni, s még a múlt század közepén is olvasták. Két évtized múlva *Elme-Futtatások* néven két újabb hasonló tündéres történetet bocsátott közre. Ezek az irodalomban semmi visszhangot nem keltettek, az olvasók-nak azonban kedvére voltak. Minden okunk megvan annak föltételezésére: maga Kónyi sem volt tudatában, hogy meséivel milyen nevezetes áramlatba kapcsolta olvasóinak ér-deklődését.

Kónyi az együgyűeknek írt, s így a választékosságnak fittyet hányva egyáltalában nem fékezte népies stílusát. Er-re különben hajlama is készítette. Annyira azonban nem tudta megmásítani és egyszerűsíteni tündéres történeteit, hogy rá ne ismernénk bennük Mme d'Aulnoy francia meséire. Ez a grófnő a XVII. század második felében élt, s kortársa volt Perrault-nak, aki arról nevezetes, hogy az addig figyelemre sem méltatott tündérmeséket az előkelő francia irodalomba átültette, a népi termékeket közkinccsé tette, és gazdag fantáziájával további virágzásuk útját megnyitotta.⁷ Meséit a szalonokban fölolvasták, gyönyörködve hallgatták, s annyira megszerették, hogy az arisztokrata körök asszonyai is kedvet kaptak a meseíráshoz. A szalon tündérmesélők sorából Mme d'Aulnoy tűnt ki a legjobban, s emelkedett a legmagasabbra. Ideiglenesen talán még Perrault-t is háttérbe szorította. Perrault ugyanis kiváló művészi érzékkel a meséket eredeti népi tisztaságukban meghagyta, d'Aulnoy azonban azokat átdolgozta, a szalonok ízléséhez finomította, és a maga határozott céljaihoz alkalmazta. Az előkelő világ számára akart mesélni, ezért hőseit és hősnőit hercegi és hercegnői

rangja emelte, s XIV. Lajos korának választékos ízlése szerint berendezett pompás palotákban, az akkori idők divatos ruháiban tündököltette. Az is rávall a szalonok világára, hogy csak a női erényeknek juttatott teret, a férfias vitézséget és bátorságot pedig alig engedte szóhoz. Hercegei és hercegnői, akárcsak az arisztokrata urak és hölgyek, gáláns szerelmet folytatnak, tündérei előkelően beszélnek és szentimentálisan viselkednek. Ezekben a tündérmesékben a szalonok voltaképpen saját magukban gyönyörködtek.

Ilyen három d'Aulnoy-féle tündérmesét közvetített Kónyi a magyar tájakra. Meglehetősen idegenül érezhették nálunk magukat, s rendkívül furcsán hathattak, amikor Kónyi durva stílusában megszólaltak. Csak ma látjuk, akkor észre sem vették azt az óriási távolságot, melyet ezek a mesék a francia szalonoktól a budai könyvnyomtatóműhelyig s a téli esték fonóbeli mulatságaig megtettek.

A francia meseirodalomnak azonban oly erős volt az európai kiáramlása, hogy partjainkat később is érintette egy-egy hullámverése. Az ötvenes években a híres archeológus és fantasztikus meseíró Caylus hatása alatt az az irányzat nyomult előtérbe, hogy a tündértörténetekkel a gyermekek táplálékát kell megédesíteni.⁸ A fejlődésnek ebben az időszakában a tündérmese a pedagógiai cél szolgálatába szegődött. Legsikeresebben Beaumont hercegnő vitte ezt végbe. Híres gyűjteménye, a *Magasin des enfans* (1757), olyan nagy sikert aratott, hogy rövidesen csaknem minden nyelvre lefordították. A francia tündérmesének ezt a változatát sem nélkülözte a magyar olvasóközönség: két református lelkész fordításában már 1781-ben magának vallhatta Beaumont pedagógiai meséit. Ezek a tündérek a bábaasszonyok, dajkák és gouvernantok szerepkörébe állították.

A tündérmesék hatalmas áradatára jellemző, hogy belőlük a hetvenes években a *Le Cabinet des Fées* című nagy gyűjtemény jelent meg, a legjobb meséket egy 37 kötetes antológiába foglalva össze. Ekkor már annyira elfajultak, kosztümeik úgy elkoptak, s unalomig csépelte motívumaik olyan lapossá váltak, hogy visszatetszést keltettek, s a gúnyolódás célpontjai lettek. A halálos dőfést Wieland adta meg nekik a *Don Sylvio von Rosalba* című híres románjában. Mint egykor Cervantes az Amadis-románokat, úgy végezte most ő ki a tündérmeséket. Biribinker történetében mindenünnen egy-

beszedte, egy rakásra hordta a tündértörténetek készletét és ízléstelenségeinek tárházát. A francia tündérmese ravatala mellett is ott állt a magyar olvasóközönség: 1804-ben a *Piripóvá* változott Biribinker fordítása már nálunk is olvasható volt. Wieland nem hatástalanul küzdött a francia tündérmese nyúge ellen. Hazájában a német mese kivergődött befolyása alól, és Musäus híres gyűjteményében megtalálta a maga eredeti és természetes formáját. A mesetörténet e nevezetes mozzanata is eljutott hozzánk, mégpedig különös és egészen szokatlan formában: Staut József cs. kir. ny. főhadnagy öt kötetre valót dolgozott át belőle, vagy amint maga mondja, idegen köntöséből kivetkőztette és magyar dolmányba öltöztette.

b) A francia tündérmese életének jellemző állomásain kívül a vele összefüggő jelenségeket is megtaláljuk románirodalmunkban. A felnőttek társadalmában a mese és mesélés ekkor élte virágkorát.⁹ Az írók nem győztek eleget írni, s hogy mégis valamiképpen kielégíthessék a közönség mesevágyát, a tündéreket ízekre szedték, s a tündérelemeket minden elképzelhető változatban csoportosították. Ebben a mesterkedésben végül is annyira kimerültek, hogy önmaguk unalmas ismételtetésébe kezdtek. A válságból csak valami új forrás megnyitásával lehetett kijutni. Néhányan meg is találták ezt a keleti mesében. A tündérmese lehanyatlása után az orientalizmus napja kelt fel, s ez még jó hosszú ideig életben tartotta a mesét, új indítékokkal táplálta a képzeletet.

A keleti mese uralomra jutása az *Ezeregyéjszaka* nyugati megjelenésével kezdődik. Közvetítői szintén a franciák voltak. Első fordítója, Galland, csak szemelvényesen s erősen kiválogatva juttatta el finnyás olvasóihoz. Azokat a részeket és helyzeteket, amelyeken a nyugati ízlés megütközhetett, elhagyta vagy pedig átdolgozta. Ebben a formában terjedt el Európában, s német kerülővel egy jó évszázad múltán hozzánk is érkezett. Már a XVIII. század végén tudomást szereztünk róla, s kaptunk is belőle egy-két ízelítőt, de egész terjedelmében csak a harmincas években ismerte meg a magyar közönség. Sikerét nem csökkentette, hogy egy kicsit késve jelentkezett. Ezek az időtől független termékek, melyek később a gyerekszobákba telepedtek le, a harmincas években még a felnőtteket gyönyörködtették. Minden „magát csinosítani kívánczó szép hölgy könyvtárszobácskájában” meg-

volt „az ezeregy éjjel“¹⁰. Még két hasonló keleti mesegyűteményt veszünk észre e korszak románolvasóinak kezében: az egyiknek *Ezeregynap*, a másiknak *Ezeregyóranegyed* a címe. Hozzánk vezető útjuk ugyancsak a francia orientalizmusba torkollik. Az *Ezeregynapot*, mely az arab mesegyűtemény ellendarabja, Pétis de Lacroix fordította perzsából franciára (1710), és szintén annak a célnak szolgálatába állította, hogy a tündérmesék hőseiről a figyelmet a sokkal reálisabb kádik, kereskedők és rabszolgák világa felé irányítsa. Az *Ezeregyóranegyed* tatár novellagyűteménynek nevezte magát, s hasonlóképpen azzal a látszattal hitegette az olvasókat, hogy keletről való a származása. Kiderült azonban, hogy ezeket az elbeszéléseket a francia Gueulette hamisította: nyugati tündérmesékre keleti öltözetet húzott, annak a mohó étvágyának kielégítésére, amellyel a közönség a keleti meséket habzsolta. Nagyon figyelemreméltó, hogy a tündérmese-divattal együtt a francia orientalizmusnak ezek a jellemző termékei is megtelepedtek nálunk. Azért kell ezt különösképpen kiemelnünk, mert rajtunk kívül még csak a legnagyobb irodalmak tanúsítottak irántuk érdeklődést. Amikor azután a kelet is unalmassá vált, az érdeklődés Amerikát választotta színterül. Az egzotizmus legnagyobb hatású európai képviselőjét, Chateaubriand *Ataláját* (1801) megjelenése után két év múlva már a magyar olvasók kezében találjuk.

Ez a szellemi élénkség, amely minden nevezetesebb jelenségről tudomást vesz, becsületére válik románirodalmunknak. A magyar olvasók tájékozottsága a keleti mese területén teljessé vált azzal, hogy a világiordalom legnevezetesebb és legrégebb ilyen nemű gyűjteménye, a brahmán szellemű és buddhista elemekkel átszőtt *Pancsatantra* két fordításban is olvasóasztalunkra került. Az egyiket Báji Patay Sámuel táblabíró úr készítette 1781-ben „magányos és koros napjaiban“ latinból, a másikat 1783-ban Czegén Csehi Andras a Galland-féle francia szöveg alapján. Nem a mesék szépsége és eredetisége készítette őket fordításra — erre majd csak száz év múlva jönnek rá —, hanem a belőlük meríthető bölcsesség és helyes erkölcsi magatartás haszna. Ez azonban mit sem változtat az érdemi részen: a XVIII. század meseirodalmának minden változata, mintha rendszeresen történt volna a kiválogatás, kitűnő szemelvényekben a magyar olvasó rendelkezésére állott.

4. Lovagrománok és kalandos históriák

A magyar közönség is valaha mohón falta a lovagrománokat és a kalandos történeteket. Talán mohóbban, mint akármelyik fajtáját a románnak. Ez természetes is, hiszen a XVIII—XIX. század fordulójának évtizedeiben a románíró és a románolvasó már csak kíváncsiságból is föltétlenül betévedt erre a területre. Az áramlatot, amely annyira földuzzadt, hogy csak egy jó fél század múlva kezdett apadni, nem kisebb író indította meg, mint Goethe. Igaz, hogy a középkor felé tekintő szellem útját már Klopstock és Herder egyengette, majd a felélesztett francia lovagrománok fordításai simították, de Goethe teremtette meg az iránynak azokat a költői kifejezésformáit,¹¹ melyek az íróknak megkönnyítették dráma- és romántémáik kicicomázását. A lázadás, árulás, mérgezés, titkos bíróság, lovagvar, börtön stb. tetszetős indítékait Goethe adta kézbe és ezek igen erősen megmozgatták a századnak a titokzatosra és rejtelmesre különben is hajlamos képzeletét.

A lovagromán születési éve 1775. Ekkor lépett fel Veit Weber, a *Sagen der Vorzeit* híres írója, aki az irány stílusának és érzületvilágának alapépítményeit lerakta. A lovagálarcban megjelenő ideálnak óriási varázsereje volt: a középkori lovagok mérhetetlen csapatát idézte föl, s ezek úgy viselkedtek, mintha többé a színtérről eltűnni sem akarnának. Akkora keletnek örvendett a lovagromán, hogy nem lehetett annyit gyártani, amennyi el nem fogyott volna belőle. Goedeke *Grundriss*ának abban a fejezetében, amely a Ritterromannak van szánva, a XVIII. század végéről 267 olyan író-t számlálhatunk össze, akik ennek a mesterségnek éltek. Közük vannak természetesen a korszak legtermékenyebb tollai. Így történt, hogy az áradat sodrása mindent ellepett, s a század végén már ekként sóhajtozott a józanabb közvélemény:

Erharme dich, lieber Herr Gott,
Und truz uns aus der Ritternoth.¹²

Mindaz, ami középkori és lovagi, értelmetlenül eltorzult és eldurvult az utánczók kezén. A legkülönfélebb és legellentetesebb elemeket keverték egybe, anélkül azonban, hogy egy-egybe tudták volna olvasztani Götz nyersségét, Wieland ér-

zekiségét, az Amadisok anyaghalmazát, a szabadkőműves mozgalomnak a csodálatoshoz való vonzalmát és a felvilágosodás kedvelt moralizálását. Mindez megvolt bennük összefüggés nélkül a legnagyobb zagyvaságban.¹³ A középkort és a lovagi szellemet, melytől elérhetetlenül távol álltak, hősi párosszal és mesterkélt motívumkészlettel pótolták. Miként a heroikus-gáláns románok, a lovaghistóriák is szerették történeteiket a régmúlt vagy az elővilág meghatározhatatlan idejébe, csak hírből ismert országokba és világrészekbe helyezni, valami sejtelmes félhomályba burkolni, idegen viseletbe bújtatni. De időben és térben bármily ködös messziségbe kalandoztak is, kísérletet sem tettek, hogy a távoli világ sajátosságait felfogják. Ehelyett állandóan a maguk idejének érzelmi világát hajtogatták. Sem történelmileg, sem néprajzilag nem tudtak valami figyelemreméltót felmutatni még akkor sem, ha a saját népük múltjába szállottak le. Elragadó bájfénnel vonták be azonban a hajdankort, s el tudták hitetni, hogy akkor az emberek erősebbek, bátrabbak, nemesebb lelkűek voltak. Tetteiket a hétköznapinál igazabbaknak, nagyobbaknak, csodálatosabbaknak tüntették fel. Mindez rendkívül vonzó hatást tett az ismeretlen után vágyó, de a történeti szemlélettel hadilábon álló olvasókra.

Cselekményüket szabályszerűen úgy építették föl, hogy a román középpontjába egy kegyetlen apát állítottak, aki leányát elzárja, mert nem az ő választottjához akar nőül menni. De egy daliás ifjú, akinek szívében a szerelem pillanatok alatt óriási szenvedéllyé erősödik, élete kockáztatásával kiszabadítja a leányt. Sötét éjszaka titokban menekülnek. Lép-teiket állandóan nyomon követi a gonosz szívű vetélytárs ármánya s a rablóbanda, mely éppen a legboldogabb percekben szakítja el egymástól a szerető szíveket. A leány azután egy hatalmas várúr birtokába kerül, ki kábultan gondol a kéjes pillanatokra s a börtönben sínylődő ifjú életének megszámlált pillanataira. De a véletlen a legszorongatottabb helyzetekben mindig pontosan jelentkezik, szépszerével vagy erőszakosan megoldja a bonyodalmakat, meglepő dolgokat derít ki s végül is egyesíti a sokat szenvedett boldog szerelme-seket.¹⁴

A románírónak azután gazdag díszlettár állt rendelkezésére, hogy cselekményét középkorivá tegye és lovagivá mázolja. A lovagromán színhelye rendszerint egy rejtelmes, em-

berektől került erdő közepén, égbe nyúló sziklára épített, félig romban heverő vár, tévútra vezető föld alatti folyosókkal, csigalépcsőkkel, csapóajtókkal, tömlőcökkel, a tömlőcökben csontvázakkal és vértől rozsdás törökkel. A vár körül a szél rémesen sivít, mintha a meggyilkoltak jajveszékelését s utolsó sóhajait visszhangoznák a meredek sziklafalak.¹⁵ Személyei rettenthetetlen hősök óriási testi erővel s félelmet nem ismerő bátorsággal, kegyetlen zsarnok apák, szentimentális lányok, gonosz nők, elvetemedett papok, álarcos haramiák, hűtlen barátok, zarándokok és remeték — s mindez kapcsolatban szöktetéssel, nőrablással, árulással, kényszerített házassággal, leleplezéssel, vérrel, gyilkossággal s a legrettegetesebb kínzásokkal, akasztással, kerékbetöréssel és felnégyeléssel. Közben állandóan szexuális kilengések s érzéki effektusok árnyalják a cselekményt. El kell ismerni, hogy szenvedélyességben csakugyan hiánytalanok voltak.

A legdurvább eszközökkel dolgozó ideális vadság világa ez az egymáshoz méltó írók és olvasók számára. Idővel aztán az amúgy is csak homályosan sejtett középkor és lovagság emlegetésével felhagytak, de megtartották a jól bevált eszközöket, amelyek annyira kiformalódtak, hogy egykettőre könnyű volt velük egy új románt szerkeszteni. Főképpen a kalandos elem, a szerelmesek végighurcolása országokon és világrészeken keresztül bizonyult alkalmasnak az olvasó érdeklődésének felcsigázására. Így a lovagromán és a kalandos történet, elmosódó határvonalakkal, egy csoportban egyesült. Ezekről sok mindent el lehet mondani, kezdve attól, hogy könnyűek és felületesek, egészen addig, hogy erkölcsileg lazák és sokszor a neveltség határvonalát súrolja naivságuk, de az érdekességet elvitatni tőlük nem lehet. Technikájuk a meglepetésekre, az olvasó csalódásba ejtésére s megdöbbenésére volt felépítve. Nagyszerűen értettek ahhoz, hogy érdekfeszítőek legyenek, természetesen a maguk módján, s így nem egészen érdemlik meg azt a lenézést, amelyben még ma is részesülnek.¹⁶

Ha leszállunk irodalmunknak abba a rétegébe, ahol ezek a lovagrománok és kalandos történetek elfeledten föl vannak halmozódva, könnyen rábukkanhatunk azokra az olvasmányokra, amelyek a magyar közönséget is valaha ellenállhatatlanul lekötötték. Valamennyit ugyan számba nem vehetjük, de néhány tipikus darabból megismerhetjük az egész faj

jellegét. Érdekes azonban, hogy nem a mesterművek vagy legalábbis a korokban kiválóknak ismert lovagrománok kerültek a magyar olvasók kezébe, hanem többnyire azok, amelyek fércmunkák receptjei után készültek. Név szerint alig egypár szerzőt tudunk megnevezni, így pl. Cramert, ki kalandos törtériáit frivol elemekkel szerette színeezni, továbbá Bornschein braunschweigi könyvkereskedőt és bécsi kollégáját, Gräffert, ki Rittgräff néven aratott irodalmi és üzleti sikereket. A túlnyomó részt vásári fércművek értéktelen fordításai, a névtelenség mögé rejtőző igénytelen szerzőknek a napi szükséglet kielégítésére szánt visszaélései.

Itt van mindjárt *Adeline*, az angol Radcliffe híres lovagrománja. Megjelenése után egy évtized múlva (1801) két kötetben és 718 lap terjedelemben már a magyar olvasók kezén forgott. Nem hiába, hogy *Adeline* a román hőse, minden körülötte és érte történik: ő az, kibe az összes férfiszereplők szerelmesek, kit unos-untalan megszóktatnak, kiért parbaj és gyilkosság történik, s aki miatt a román végén a vértörvényszék összeül. Ő maga alig cselekszik valamit, de annál tevékenyebb La Motte úr, ki egy égbe nyúló sziklákra épített várba rejti imádott kedvesét. Véletlenül jutott hozzá, rablók erőszakolták rá. Egy sötét éjszaka — rendszerint akkor történik itt minden — betoppán a vár ura, Montal marquis, s rögtön szerelmével tünteti ki *Adeline*-t. Erről a marquis-ról, aki epedő vágyával két kötetben át üldözi a szegény *Adeline*-t s közben vára sötét zugában kivégzésre ítélve senyveszti imádottjának mátkáját, kiderül, hogy *Adeline* saját nagybátyja. A sok izgalomért viszont az olvasónak megvan az a kárpótlása, hogy a végén minden rendbe jön: a bűn elveszi bűnhődését, a tiszta szerelem megkapja jutalmát.

Hőseit válogatott kalandokon ritka kegyetlenséggel tudta keresztülhurcolni a lovagromán. Példa erre a rettenthetetlenül vitéz macedóniai *Gróf Tankó Julius* (1818), aki leírhatatlan szenvedéseket visel el kedveséért. Fogságból fogságba, héttoronyból héttoronyba hányódik, a törökök, tatárok, majd az emberevők kezébe kerül, de becsületére legyen mondva, mindenünnen épen és szerencsésen menekül meg. És milyen szép jellemvonása, hogy a legsúlyosabb körülmények között is állandóan szerelmes Teskolájára gondol, s hűségét állhatatosan őrzi. Nem különben Teskola, kit vele párhuzamosan a sors az egyik férfi kezéből a másikeba, egyik haramiabandától a

másik kalóztársasághoz dobál, s hol ő szabadítja meg Tankót, hol Tankó menti meg őt a gyönyörűséges élet számára. Az a spanyol ifjú is kivívhatta az olvasó könnyes részvétét, ki a török szultán háremébe lopott kedvesét három világrészen keresztül úzi-hajtja, keresi s elképzelhetetlen kalandjai során még az emberevők közt is megfordul, kik szeretettel hizlalják, mert pompás lakomát remélnek belőle (*A világnak három részében bujdosó*, 1798). A legnagyobb izgalmak között is bizonyos lehetett az olvasó, hogy a hős, bár tekervényes utakon, csak eléri célját. Ez volt akkor a román manierja, ez kellett az olvasónak. A nagy híró *Kartigám* kisasszonnyal, dióhéjba foglalva, a következő események történnek: elrabolják, hajótörést szenved, egy magános szigetre vetődik, algíri kalózok kezébe jut, a török basa háremébe kerül, azonkívül néhány rablótámadást és sikertelen orgyilkossági kísérletet áll ki, nem is említve az apróbb kalandokat, s a végén kiderül, hogy nem török kisasszony, mint az utolsó pillanatig hittük, hanem egy magyar nemes leánya. Ma mindezt mosolyogva olvassuk, akkor azonban „nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon“¹⁷.

A románíró módszerét és a románolvasó izgalmaikat még jobban el tudja képzelni a négykötetes *Nagy Kanut* (1815). Ez valóságos tárháza a szerencsétlen hercegeknek és hercegnőknek. Csupa szöktetés, hadakozás és erőszakosságok sorozata. Az az érdekes azonban, hogy a nagy viszontagságok ellenére egyetlen hercegnő tisztessége sem csorbul meg, s egyetlen herceg életében sem esik kár. E románban húsz szöktetést lehet összeszámolni — az egyik éppúgy bonyolódik le, mint a másik —, azonkívül tíz szárazföldi és tengeri ütközetnek s ugyanannyi párviadalnak vagyunk szemtanúi. Három hercegnő viszi benne a főszerepet. Magától értetődik, hogy mind a három csodálatosan szép, mégis leggyönyörűbb közöttük Szeréna izlandi hercegnő. Hogy miért izlandi, az nem fontos, csak éppen a szerzőnek úgy tetszett, hogy ezt a helyet népesítse be pompás várakkal, erdőkkel és bájos vidékekkel. Elég az hozzá, hogy Szeréna, korának legszebb nője, a dán trónörökösnek, Kanutnak van feleségül szánva, s így Koppenhágában nevelkedik. Közvetlenül az esküvő előtt azonban elszökteti Ulfo herceg (1), kinek ereiben szintén dán vér csörgedez. Meg sem melegszik nála, máris erőszakkal el-

veszi tőle Siegfried szász fejedelem (2), ettől Olaf norvég király zsákmányolja el (3), kitől Kanut fegyverrel visszaszerzi (4), hozzá még egész Norvégiát is birtokába veszi, s megtartja esküvőjét. Azt hinné most az ember, hogy a szerzőnek végre sikerült Szerénát biztonságba helyezni. Nem. A szerelmes Ulfo megint elrabolja (5) s Angliába szökteti, ahol Etelred király keríti hatalmába Szerénát (6), s erőszakkal feleségül akarja venni. Ugyanerre törekszik Olaf király is. Mindkettőnek rosszul üt ki, mert Kanut Angliába ront, s az egész királyságot elfoglalja. Persze jobb lett volna, ha helyett csupán azt a várat keríti meg, ahová a szép Szeréna be van zárva. Csakhogy ez nagyon lapos megoldás lett volna. Sokkal érdekesebb, hogy Ulfo színleg kibékül Kanuttal, de csak azért, hogy a hercegnőt újból elszöktethesse (7). A másik hercegnő, Gothilde hasonlóképpen hétszer esik rabul, s a harmadik, Estrithe, Kanut húga, ki a végén a szász Siegfried felesége lesz, ötször fordul meg különböző szerelmes férfiak kezén. Ezek a viszontagságos sorsú hercegnők azután, mintha összetanakodtak volna, a végén Angliába mennek, s ott találkoznak az értük sóhajtozó hercegekkel. Lehetetlenség lenne kitalálni, hogy mindezzel mi a célja a szerzőnek, ha nem jelezné a könyv címében: a fiúi és házasságbeli szeretet között való küszködés. Kanutnak ugyanis nemcsak Szerénája van, hanem apja is, kit a gonosz Ulfo szintén megszöktet, természetesen egészen más indítékból, mint a szép hölgyet. Kanut most nem tudja, hogy apját vagy kedvesét szabadítsa-e ki, s itt van a küzdelem a gyermeki szeretet és a szerelem között. Nem nehéz kitalálni, hogy Kanut Szerénát részesíti előnyben, s addig eszébe sem jut az apja, míg Etelred foglya nem lesz. Ulfo azonban Szerénát elrabolja, s emiatt Etelred annyira feldühösödik, hogy Kanut ezüsthajú apját egy sziklára kötözteti, s melléje kivont karddal egy őrt állít — mindez jól látható a dán táborból —, minden percben suhintásra készen, ha Szerénát ki nem szolgáltatják neki. Micsoda mesteri helyzet, hogy a gyermeki szeretet s a szerelem küszködjenek! Persze a szerző a legutolsó pillanatban megmenti az apát, így aztán véget vehet a hosszadalmas érzelmi küszködéseknek.

Románirodalmunk tekintélyesebb fele ilyen szerkesztményekből került össze, amiből a lovagi és kalandos elem túlsúlyára éppúgy következtethetünk, mint arra, hogy a tömeg-

Izlés bennük elégítette ki izgaloméhségét. Igazi lovagrománt, mely a középkor hamisítatlan szelleméből is tartalmazott valamit, alig olvasott közönségünk: mindössze a Floovent-mondából a XIII. században kisarjadt *Octavianus*-s a középkori nőisztelet motívumából fölépített *Genováva* és *Hirlanda*-románt ismerte. Azonkívül a lovagromán mesterének, Veit Webernek arról az egyetlen darabjáról szerzett tudomást, amely Kazinczy mesteri fordításában keltett föltűnést (*A vak lantos*, 1794). Mint más szellemi körzetekben, nálunk is a másod- és harmadrangú utánzatok tolakodtak az élre. Emlékezetes sikere volt pl. *Erbiának* (1805), ki éppúgy hányódik a szerelmes férfiak kezén, mint Szeréna hercegnő, s nem hiányzik belőle az összekuszált cselekmény szálainak az a meglepő kibogozása sem, mely a kezéért küzdő, vérző s elaléló szerelmesekről a végén kideríti, hogy a szép afrikai leánykának édestestvérei. Nem ritka, hogy mikor a sok kaland miatt már szinte az aléltság környékezi a vetélytársakat, szerelmeseikben kölcsönösen saját testvéreikre ismernek, s akkor hirtelen fordulattal ki-ki a másiknak a hűgát veszi feleségül (*Három napkeleti történetek*, 1795; *László és Lajos*, 1818; *Erdővári Klára*, 1825). *Zomillát* (1824) a szerelmes Hasszán Anglia és Arábia minden zugában keresi, közben a többszörösen megszöktetett Zomilla is kényes kalandokon vergődik át.

Rendkívül szerették ezek a románok mindjárt a legelején az összes szereplőket a világ minden részében szétdobálni, külön-külön őket kalandokba bonyolítani, s végül mindnyájukat a csodálatos véletlen segítségével ugyanarra a helyre varázsolni, ahol szepegve és könnyhullatások közt beszélnek el „szívreható”, „ritka” történeteiket (*Zoriada*, 1805). Ezekben a románokban semmi sem történik valószerűen és valószínűen. Minden rendkívüli, hogy az olvasó a megdöbbenéstől szinte eszméletét veszítse. A jámbor románírók, mihelyt tollat fogtak, kötelezve érezték magukat, hogy angyali szelídségük ellenére a kor divatos lovagi ujjasát öltsek föl, s türelmes olvasóikat a rémromantika készletével borzongtassák meg. De tetszett a közönségnek az állhatatos lovagok magatartása, a szüzi ártatlanság próbája, s elfogott nálunk is minden közolvasót a szenvedések áradata¹⁸, melyet sokszor csak alélt nyögéssel tudtak kifejezni a meghurcolt hősök. Az ilyen históriák könnypatakokat fakasztottak. Hogyne indította

volna meg a lágyszívű olvasókat *Sajdár és Rurik* (1808) tatárlovagok lángoló szerelme a szép magyar szűz, Margaréta iránt, aki a körülmények furcsa játékából szándékán kívül egyiknek is és a másinak is felesége lesz, s mikor köztük választani nem tud, apácának vonul be a margitszigeti kolostorba, ahol időnként fogadja a legmelegebb barátságban összeolvadt férjei látogatását. Az átlagos olvasó valószínűleg nem ütközött meg az ilyen furcsa megoldásokon, hiszen a lovagromán a legkülönösebb meglepetésekhez szoktatta hozzá, még olyanokhoz is, hogy a méreg helyett álomporral tetszhalálba szenderített szerelmesek a sírboltban feltámadnak és szerelmükben boldogan egyesülnek (*A szerelmes halottak*, 1800). Ez a motívum különben nagyon kedvelt volt (*László és Lajos*, 1818). Nyárády Sándor magyar lovag a harctéren elesik, meghal, de a meglepő fordulat kedvéért feltámad, s boldog lesz Piroskával, aki közben a szombathelyi apácakolostorban keresett feledést fájdmára (*Máré vára*, 1824). Érthetetlen, hogy mennyire nem sajnálták ezek a románírók a gyönyörűséges szüzeket a sziklavárák legelrejtettebb zugába zárni, a török basák háremébe dugni, hajófenékbe bebörtönözni, durva emberek és kéjencek zsákmányául dobni (*Zrini Miklós és az ő barátai*, 1803) s más hasonló kellemetlen helyzetekbe sodorni. Szerelmesek nagyobb szenvedések, megaláztatások és meghurcoltatások árán soha nem borultak egymás keblére, mint ezekben a lovagrománokban (*Austriana*, 1808). Alig tudjuk végigvárni, míg Palugyay és Bubek Kriska sok hercehurcával egyesül (*Palugyay története*, 1807), s Dugonics is alaposan megszenvedtette hőseit, míg őket a boldogság várva várt paradicsomába beengedte (*Etelka*, 1788; *Jólánka*, 1803).

Altalában azt tapasztaljuk, hogy a magyarul megjelent lovagrománok a kalandos készlet minden elemét hiánytalanul kimerítik. A férfiruhában hőiesen harcoló leány, a száz halállal dacoló hős, a gályarabság irtózata, az álarcos banditák és tengeri — legtöbbször algiri — kalózok fogsága, hajótörés a szerelmesek széthányódásával, méregkeverés, altató ital stb. lépten-nyomon előforduló közönséges dolgok azokban a románokban, melyekkel ez az idő a csodálatosra, misztikusra, rejtélyesre, egyszóval a valótlanra hajlamos olvasókat elárasztotta. Ezek csak ma látszanak szellemtelen csinálmányoknak. Akkor hittek bennük, s megütközés nélkül fogadták. Tökéletesen beleillenek ebbe a zavaros szemléletű világba,

mely még olyan túlzásokra is képes volt, hogy a lovagrománok külsőségeit az életbe is átültesse.¹⁹

Mindebből nemcsak az tűnik ki, hogy a magyar közönség éppen olyan lovagrománokon táplálkozott, mint nyugaton a német, francia és angol olvasótábor, hanem az a tanulság is kiviláglik belőle, hogy nálunk szintén megvoltak a lelkekben azok a szellemi föltételek, melyek a lovagrománt és a kalandos történeteket néhány évtizedig kedvvel és szeretettel melegengették.

5. Rémrománok, Rinaldinik és Pitavalok

a) A XVIII. és XIX. század fordulóján nálunk is volt egy olyan olvasóréteg, mely az izgalmas, a borzasztó rémrománokban gyönyörködött, s akadtak írók, kik e szomjúság kielégítésében készségesen munkáltak közre. Az egyik ilyen „mestermű” például az ősmagyar Bulzó szellemét idézi föl, ki az augsburgi ütközet elvesztése miatt büntetésből már ötszáz éve bolyong a földön (*Farkasvölgyi Imre*). A másikban egy tündéraszony bonyolítja a cselekményt, minden éjjélkor farkassá változik és széttépi azokat a szerencsétleneket, akikre szerelemhéből megharagszik (*Jetta*). Nem kevésbé borzalmas Brend vitéz esete, aki száz embert ártatlanul kivégeztet, ezért nyolcvan évvel halála után kikel sírjából és nyugtalanul kóborolja a földi tereket (*Brend vitéz árnyéka*). Valdraf vitéz, Nagy Károly katonája kapzsisága miatt négyszáz évig bolyong, s csak egy másik vitéz hétpróbás önfeláldozása szerzi meg számára az örök pihenést (*Valdraf vagy a vándorló lélek*). Egy másik lovaggal az a furcsa história esik meg, hogy egy barlangban aranykelyhet talál, s mikor tartalmát kiüríti, Halnura, a baglyok királynéja gyönyörű nővé változik, amikor pedig egy koporsót fölnyit, Alkuin, a szellemember lép eléje s figyelmezteti, hogy óvakodjék a vesztére törő gonosz Halnurától (*Vassziklai Fridolin*). Olvasunk továbbá egy várról, mely a szellemek tanyája, kik a vitéz várúrral egy sereg gyilkosságot, nőcsábást s más hasonló aljasságokat vitetnek végbe (*Pokolközi Vendel*). Találkozunk azután olyan elbeszéléssel, amely arról szól, hogy a szerelmi gyilkosság áldozataul esett lélek éjjélkor megkongatja a vár harangját (*Az éjjélkori harangszó*). A hideg borzadály futott végig az olvasó hátán²⁰, de nyilván élvezte az efféle történeteket, mert másképpen nem jelenhetett volna meg egy olyan könyv, mely a

Ritka, csodás, rémletes és borzasztó rakhelye, iszonyú halál-nemekkel és szörnyű bosszulatokkal. Mégis talán legjobban megviselhette az idegeket az a román, melynek hőse a gonosz szellemek sugallatára hét ártatlan nőt elcsábít, leányai-val vérfertőzésben él s nem kevesebb, mint hetven embert gyilkol meg (Törpe Péter).

Aránylag kevés számú, de gondos szemelvényekben ilyesmik is kedvét töltötték románolvasó közönségünknek. A névteleneken kívül Spiess, Vulpius s különösen Gleich bécsi színidirektor gyártmányainak néhány jellemző példánya őrzi emlékét a képzelet és ízlés ama szertelen eltévelyedésének, mely a magyar környezetbe is átplántálódott.²¹ Mindenesetre nehéz megérteni, hogy éppen a felvilágosodás korában garázdálkodtak leginkább azok a románok, melyeknek hősei a síri nyugalomból feltámasztott túlvilági lények. A szellemi föl-tételeken kívül főképpen abból magyarázhatjuk meg ezt, hogy a szellemhad a románíró mesterségét megkönnyítette és igen kényelmessé tette. A szerzők aggályoskodás nélkül kergethették hőseiket a legrettenetesebb és leglehetetlenebb veszélyek közé, mert bármelyik pillanatban mindent rendbe hozhattak egy váratlanul földézett túlvilági lény segítségével. Ezenkívül is számos eszköz állt az efféle románok rendelkezésére: titkos várromok, veszélyes hegyszakadékok, magányos ösvények és keresztutak, süppedékes mocsarak, láthatatlanná tevő gyűrűk, minden veszélytől megvédő kalapok, maguktól felnyíló ajtók, álomhozó italok, szerencsétlenséget okozó igék, évszázadokig ható átkok, a képkeretekből halk sóhajjal kilépő emberalakok, szörnyetegek, méregkeverők, buja és érzelmes nők s titokzatos könyvek, melyekbe még titkosabb kezek a szellemek tetteit jegyzik föl. Ezzel az olcsó machinériával természetesen könnyű volt a titokzatosságtól elbűvölt tömegeket lenyűgözni.²²

E motívumkészleten keresztül nemcsak a rémrománok világába, hanem a kor zavaros lelkébe is bepillanthatunk. A kísértetek nem véletlenül s esetlegesen lettek románhősök. Voltak ebben az időben értelmes emberek, kik komolyan vitatták, hogy az ördögökben és szellemekben való hitnek nagyobb a haszna, mint a lelketlen racionalizmusnak. És csakugyan ez az idő éppen annyira csodaváró volt, mint amennyire józan. Mintha az emberek belefáradtak volna a felvilágosodás száraz eszméibe és hitetlenségébe, fejjel ugrottak a babona karjaiba, s kéjelegtek a hitetlenségek világában. A rajongók és

a világvakítók időszaka ez, a szellemidézők, csodatevők, aranycsinalók, kik a legmagasabb körökben is hitelre találtak, s azt hirdették magukról, hogy titokzatos erejük közvetlenül az egyiptomi piramisoktól származik. Mindjárt nem ütközünk meg a kísérteti románokon, ha tudjuk, hogy abból az időből származnak, amikor az ételelixíres Cagliostro, a halottidéző Schrepfer, az ördögűző Gassner, a magnetikus Mesner tudott érvényesülni, s amikor a kölni szatócok titkos társasága rendíthetetlen bizalommal hónapokon keresztül (1804) minden este összegyűlt, hogy a megjelenő szellemektől tizennégy milliárdot kiperésljen a tagok javára és Isten dicsőségét szolgáló templomépítésre.

Az emberek valósággal tolongtak a mindenfajta vallásos, politikai, teozófiai társaságokban, hogy a természetfölötti bölcsesség misztériumaihoz hozzáférkőzhessenek. A szellemekben, a természetfölöttiben, a misztikusban való hit szorosan összefügg tehát ennek a forrongó időnek homályos vágyaival. Goethe *Wilhelm Meistert*én, Schiller *Geisterseher*én ez a korszellem bélyegződik ki, s ugyanez jut érvényre a 90-es évek neves íróinak a művein is.²³ Az emberek meg voltak győződve, hogy egy óriási nagy titkos társaság létezik, amely hihetetlen mesterkedéssel minden hatalmat kezében egyesít, s tetszése szerint irányítja az eseményeket. Így nem lehet csodálni, ha ennek az időnek a románja mindenfajta hihetetlen dőreségen kapva kapott, s az írók feljogosítva érezték magukat, hogy a cselekményt valószínűtlenül bogozzák, s megoldására a kellő pillanatban titokzatos eszközöket és szellemeket hozzanak működésbe. Persze nem tudták felfogni a *Geisterseher* költőiségét, mely a természetfölötti és a valóság egybeolvadását ábrázolta. Ők csupán a külsőségeket látták meg, s a babonás közhiedelemre támaszkodva, a szellemek és kísértetek hordáját engedték rá a románirodalomra. Ez valahogy még elviselhető lett volna, csak hogy ugyanakkor a legszörnyűbb bűnökkel és a legkicsapongóbb érzékiséggel színezték románjaikat. Ez az, ami a román becsületét megviselte, s nevét jó hosszú ideig hírhedtté tette. E korszak termelésében akad olyan román, amely 57 ív terjedelmét olyan esztelen valószínűtlenségekkel töltötte ki, amikről még a huszadik század olvasójának is alig van fogalma.

Természetesen az emberek nálunk sem értezték, gondolkoztak és képzelődtek másképpen, mint a nyugati éghajlat alatt.

Azt hitték, hogy a világon számtalan sok kísértet, ijesztő és zörgő lélek van, kik az embereket különféleképpen rettentik, kínozzák, rémítik, sőt néha meg is ölik. Ezek a kísértetek magától az ördögtől, a rossz lelkektől vagy a megholt emberek lelkeiből valók. Különösen az ördögről vélekedtek borzalmasan. Meg voltak győződve, hogy az ördög minden emberi és állati formát magára vehet, s hol fő nélkül nyargal ide s tova, hol mint egy gavallér lépeget, majd úgy vándorol, mint egy fekete ember vagy fehér asszony, majd mint egy barát vagy apáca kószál szerteséjjel, esetleg meghalt emberek képében és ruhájában mutogatja magát. Tetszés szerint kutyává, macskává, disznóvá, kotlóvá, békává stb. változhatik, sőt olykor mint tüzes sárkány repül a levegőben vagy mint bolygó tűz ugrál és táncol a földön. Szellemekkel, kísértetekkel s az ördög különféle formáival van tele a világ az emberek ámitására és gyakran kétségbeejtő rémítésére.²⁴ Alig ereszti le az éj komor kárpitjait, már tenger szíven repíti diadalmát. Andalognak a félenkek magános óráikban, s az éjjeli csendességet a természet félelme szülemének ábrándozzák.²⁵

Komoly értekező munkák ilyesformán tárgyalták ezt a kérdést, s magyarázatokkal, kijózanításokkal, felvilágosításokkal igyekeztek megnyugtatni az izgatott kedélyeket. Az adatok arra vallanak, hogy a titokzatos és természetfölötti dolgokkal való foglalkozás nálunk is nagyon általános lehetett. Semmi valószínűtlenség sincs abban az egykorú följegyzésben, hogy a „kísérteti román, mind csupa Grátziáknak való aldozat, a leánykák álompárnája“²⁶ volt. A kísértet-hiedelmekről, a boszorkányokról, tüzes emberekről, lidércekről, szárnyas sárkányokon lovagló garabonciás deákokról Kis János is sokat halott gyermekkorában.²⁷ Jósika említi, hogy tanulókorában kísértetesdit játszani a mindennapi mulatságok közé tartozott. Tökből halálfőt csinálni s abba gyertyát gyújtani, fehér lepedőbe burkolózni, a falombok közt keservesen huhogni és sóhajtozni annyira napirenden volt, hogy sokszor még a házi-nevelők is részt vettek ebben a sületlen mulatságban. Ugyancsak Jósika beszéli el, hogy édesapja holdvilágos estéken fehér insurrectionális köpenyében szeretett sétálgatni a nagy kiterjedésű ófenesi kert árnyas fáai között, s nagyon mulattatta, hogy kísértetnek nézték.²⁸

Ha egy kissé rendszeresebben körülnéznénk, bizonyára még számos adatot lehetne összefűzni a századforduló tájékán

a szellemek és kísértetek uralmáról. Kalendáriumaink állandóan foglalkoznak velük²⁹, s íróink közül többen, kiknek gyermekkorra erre az időszakra esett, sohasem tudtak szabadulni hatásuk alól.³⁰ Nem lenne érdektelen kérdőre vonni az adatokat, s megállapítani, hogy a felvilágosodás és racionalizmus idejének kísértetjárványa milyen terjedelmű és milyen minőségű volt nálunk. A hiányos nyomokból is annyi látható, hogy azokat a dermesztő túlzásokat, melyeket a korabeli német és angol irodalom tár elénk, nem ismertük, s általában elég józan magatartást tanúsítottunk. Rémrománjaink, amelyeknek száma még tízre sem rúg, a lelki egyensúlyát veszített idők idegenből származott emlékei. Igaza van az egykorú véleménynek, hogy nálunk voltaképpen nem lehet helye „sem dicsérésnek, sem gyalázásnak, minthogy mi ezt a románfajt csak fordításból ismerjük s egy eredeti darabot sem mutathatunk“³¹. Biztos azonban, hogy mi is olvastuk ezeket³², hiszen a szellemi föltételek nálunk csakúgy megvoltak, mint másutt, de azt is tudjuk, hogy a közvélemény megütközött rajtuk, s bosszankodva emelte fel tüzes korbácsát az agyvelő e szédelgései ellen. „Bárcsak az afféle álomlátások, kísértetek s több olyan gyáva lelkeknek táplálásaikra szolgálható munkák ne terhelnék nemzeti literaturánkat!“³³ A formátlan sorokból is kiérzik az őszinte felháborodás, mely a rémrománok ellen síkra szállt:

Nyomorult halandók! Hát még nem elég-e
A rajtatok fekvő baj temérdeksége?
Még a tünemények költött seregei,
A beteg agyvelő teremtett művei —
Még ezek is veszélyt arasszanak rátok?
S így kettőzve nyomjon a sanyarú átok!³⁴

A regény történetéből látjuk, hogy a rémrománnak mélyre húzódó, kipusztíthatatlan gyökerei vannak. Mindig és mindenütt felüti fejét, időnként csak eszközöket cserél és ruhát változtat. Az egyes korok regényirodalmának a salakja. Ezért is számon kell tartani a románirodalomtól szállított első jelentkezésüket.

b) A lovagrománt azért kísérte szokatlan nagy népszerűség és tartós élet, mert kereteit könnyűszerrel tagítani tudta újabb és újabb elemek fölvételére, s alkalmasnak bizonyult arra is, hogy elférjen benne korának mindenfajta zavaros és

szélsőséges gondolata. Alighogy kitalálta szellemekkel és kísértetekkel népesíteni be magát, csakhamar megszületett az a fajtája, mely a lovagi és rablóideált egybeolvasztotta, s a társadalom ellen irányuló célzattal a bűnt vette pártfogásába. Ezen a téren Vulpius Christian August (1762—1827) aratott babérokat. Szokatlan arányú hírnevét elsősorban nem azzal szerezte, hogy bátyja volt annak a Vulpiusnak, ki 28 éven át Goethe oldalán élt, hanem inkább azzal, hogy az irodalom sekélyebb területein felburjánzott számtalan rablóromán prototípusát megteremtette. Ki ne ismerné a Rinaldo Rinaldini nevet, ezt a szörnyszülöttet, melyet ő hozott a világra? Kiadásról kiadásra nőtt a terjedelme, ellenőrizhetetlen számos lenyomata keletkezett, megjelenése (1798) után rögtön franciára és angolra fordították, azonkívül minden európai, sőt Európán kívüli nyelven is megjelent. Újabb és újabb lenyomatai a múlt század negyvenes-ötvenes éveiben nem szűntek meg, sőt olvasottsága még frissebb lendületet vett.³⁵ Nálunk is ekkor kezdte meg pályafutását, amely még a XX. század elején is tart. Ha ezek után azt képzelné az ember, hogy egy kisebb tehetségű írónak valamilyen szerencsés pillanatban született művével van dolga, elolvasása után nagy csalódást kell éreznie, mert az eseményeknek rendetlenül összekuszált olyan halmozásával találkozik, melyben az esetlen kalandok ismétlődése kimeríti és unalomig gyöttri figyelmét. Mégis irodalmi mértékítélettel nem lehet napirendre térni fölötte. Tanulságos kortörténeti jelenséggel állunk szemben, mely nem maradhatott hatás nélkül románolvasóink érzületére.

Rinaldo Rinaldini, Hasper a Spada s a többi felsorolhatatlan rablólovag — a román közönsége rokonszenvező ismeretségben állott velük — az erő, a hűség, a jog képviselőiként tündökölnek. Rabolnak onnan, ahol van, s azt oda juttatják, ahol nincs. Nemcsak bátor szívűek, de nemeslelkűek is; hőstetteket visznek végbe, mint a lovagok, de nem azért, hogy a fejedelmek gazdagságát még dúsabbá tegyék vagy szívük imadott hölgyét meghódítsák, hanem azért, hogy a szegényeknek örömet szerezzenek, s a gyengéket, az elnyomottakat a gazdagok, a hatalmasak és az igazságtalanok ellen megvédjék. Ezek a rablók, kik félreismerhetetlen rokonai, egyenes leszármazottjai Moor Károlynak, az igazságtalanságokat jogtalanságokkal torolják meg, s magukat az emberiség képviselőinek, az eszményi igazság eszközeinek tekintik. Ez az idő hősök-

ként becsülte a rablókat, s hangulatának, érületének velejárója volt a nemes és a nagylelkű gonosztevőkről szóló tema irodalmi feldolgozása: nem a ponyva területén s a műveletlen tömegek körében, hanem a komoly irodalomban, amelyet ismert nevű előkelő urak műveltek, s a társadalom felsőbb rétegei olvastak. A kétes egzisztenciájú akasztófavirágok soha nem élveztek olyan nagy dédelgetést, mint ebben az időben. A rablógyilkos Schaffer Péter, a Fra Diabolónak nevezett Gargiulo Antonia, a moseli List Nickel, a mérgekverő Cappelletti Mária, a bajor Hiesel népszerűsége — nagyítás nélkül — vetekedett a Napóleonéval. Cartouche Dominique, aki valóságban fürdött az ártatlan emberek vérében, még nem lépett fel a vesztőhelyre, már az olasz színpadon hősi mezben szerepelt, s francia és német románok terjesztették hírnevét világszerte. Olyan idő volt ez, mely féktelenül elszabadított fantáziájával valósággal gúnyt űzött a valóságból, s így nem csodálkozhatunk, ha a rablórománok a legszivárványosabb romantikus színeket vetítették „hőseikre“, kik felfogásuk szerint azért jöttek a világra, hogy a visszaélésekért a bosszú véresre korbácsoló ostorai legyenek. És hogyan lelkesedett volna az ilyen románokért a közönség, érületéneke hogyan rezgett volna együtt az íróéval³⁶, amikor nem szórványos, hanem gyakran előforduló olyan esetekről tudunk, hogy a halálra ítélt elvetemedett embereket asszonyok és fiatal lányok a börtönben fölkeresték, vigasztalták, siratták, hajtincseket vettek tőlük emlékebe, s kivégzésükkor arannyal fizettek meg egy-egy ablakfülkét. Ez a moralizálásra és érzékenységre hajlandó könyörületes korszellem annyira elvesztette józanságát, hogy a világtörténelem nagy alakjait közönséges rablóknak tüntette föl, s ugyanakkor az aljas gazembereket nagy hősként ünnepelte.

Ezek a rablók, kik évtizedeken keresztül rendületlenül élvezték előnyös helyzetüket a románirodalomban, aligha élhettek volna olyan tartós életet, hogyha nem tekintették volna őket lovagi erényekkel díszelgő hősöknek és a természet gyermekeinek. Bár Goethétől és Schillertől indult ki ez a később végtelenül eldurvult, elsilányodott és eltorzult rablóromantika, végeredményben a természetideált kitaláló Rousseau felelős ezért az irányzatért, amely tulajdonképpen az irodalomban lejátszódott forradalomnak tekinthető. Ez a forradalom a hatalmasok erőszakossága és igazságtalanságai ellen a rablóro-

mánok lapjain robbant ki, s mikor az író képzelete úgy fonta a cselekmény szálait, hogy a kegyetlen lovagok fejüket vesztik, a gonosz miniszterek akasztófára kerülnek, az igazságtalan fejedelmek életükkel lakolnak, s a megbilincselte erény, becsület, igazság és jog talpra áll, elképzélhetni, mennyi vigasztalást, mennyi felüdülést nyújtottak ezek az olvasmányok a nép körében és az állapotokkal elégedetlen középosztályban egyaránt. Úgyesen megragadták a néphangulatot, amely már ekkor rajongott a szabadságért és az emberi jogokért. A manapság szinte érthetetlen sikerük titka abban rejlett, hogy az emberek tekintetét az életben meg nem talált kiegyenlítő igazság lehetőségére fordították, s ennek képzeletbeli ábrázolása által az elégtétel érzésével, bizonyos vigasztalással töltötték el az olvasókat.

Kétségtelen, hogy a románolvasó magyar közönség lelkén is átsuhantak ezek az érzések. A külföld hírhedt rablórománjainak ugyan nem akadtak szállítói, Vulpius, Cramer, Bornschein csak színtelen jámborságaikkal mutatkoztak be nekünk — ez a hiány ízléses és erkölcsi magatartásnak is vehető —, de azért nem voltak ritkák a kissé tartózkodóbban viselkedő rablók, kik a lovagrománok lapjait sűrűn ellepték. A *Flibustierek*, a híres tengeri rablóbanda históriája két lenyomatra érdemesült (1812), s *A valóságos világban sok csudálatos történeteken keresztülment tátos vagy fejérmájú embereknek galériájok* (1818) két kötetben éppen elég visszataszító ízelítőt adott a rablóvilágból. Azután a kalendáriumokból³⁷, a lapokból³⁸, népmesékből³⁹ s az egykorú irodalom számon nem tartott egyéb területeiről bőséges anyagot lehetne összegyűjteni annak szemléltetésére, hogy sem idegen, sem ismeretlen nem volt nálunk az a szellem, mely a német, francia és angol kortársakat különös tiszteletre és megértésre sarkallta a társadalomból kitalált rablók iránt. Az idegen nyomok keresgélésénél azonban fontosabb arra rámutatni, hogy ennek a szellemnek tökéletes magyar változatát találjuk meg a múlt század harmincas és negyvenes éveinek irodalmában. Ha ismerjük a rablóromantika hátterét, könnyű rájönni arra, hogy Gaál József haramiabeszélyei, Pintye Gregortól kezdve (*Szirmay Ilona*) egészen Zöld Marciig, nem véletlen és esetleges jelenségek, hanem a lovagrománoktól sikeresen terjesztett áramlat nemzetközi függelékei. Zöld Marci, a nyalka betyár, a lovagias haramia, ki a gazdagokat megdézsmálja, hogy a sze-

gényeken segítsen, s aki vitézségével, jóságával, igazságérzetével messi fölülemelkedik a hatalmaskodókon és a törvény emberein⁴⁰, semmiben sem különbözik nyugati nagy képma-saitól. Nem azt mondjuk, hogy Gaál József Rinaldóról vagy valamelyik korcsajtásáról másolta volna le Zöld Marci alak-ját. A szabadságért, a nép jogaiért öntudatosan és egyre erélyesebben küzdő évtizedeken nőtt nagyra s lett bálványozásig eszményítetté világszerte a rablótípus, mellyel a bántó ellen-téteket igen érhetően lehetett kifejezésre juttatni. Szükséges hangsúlyozni, hogy nem a mi politikai és társadalmi viszonyaink szülték és magasztosították fel Zöld Marcit, Jáno-sikot⁴¹ s még jó néhány társukat, hanem csak alkalmat adtak rá, hogy ez a Rousseau-tól táplált és Schillertől megindított forradalom a mi irodalmunkban is kitombolja magát. Eötvösre (Viola) és Petőfire (*Haramiacsók, Pusztai találkozás, Zöld Marci* c. drámája) gondolva, kik rajongó ember- és szabad-ságszeretetükben a bálványozásig idealizálták a haramia alak-ját, meg kell állapítanunk, hogy az európai egyetemes rabló-romantika, mely a század első évtizedeiben a románokon keresztül szivárgott be hozzánk, nálunk is szemmel látható, számbavételre érdemes mély nyomokat vágott.

c) A rablóromantika hatása alatt divatba jöttek a bün-ügyi történetek, s ezekben is érdekesen visszhangzik a felvilá-gosodás megtévesztő könyörületessége. Francia és német be-folyás alatt a magyar közönséghez is eljutottak olyan elbeszélések, melyek azt a tételt ismételtették, hogy a gonosztevőket és bűnözőket nem szabad csupán tetteik szerint elítélni, hanem a körülmények kényszerét, a társadalom nyomását szintén számításba kell venni, még a büntetés kiszabásában is. Így olvasunk két kötet elbeszélést a német Eckarsthausen selfogása szerint kriminális történetekből összeállítva az erkölcsi tanulság levonásával (*Az emberi nemzetnek megsértődött törvényei*, 1793). Továbbá Nagyvárad Ajtay Sámuel ügyvéd, a leghosszabb életű magyar író (1774—1881) két kötetet szerkesztett (*Erkölcsmesítő való és költött történetek*, 1813; *Tanítva mulattató víg és érzékeny anekdotok*, 1816) nagyrészt olyan elbeszélésekből, melyek azt akarták kimutatni, hogy a körülmények szerencsétlen alakulása minden embert gonosz-tevővé aljasíthat. A jóság tehát nem érdem, csak szerencsés állapot. Ott van például az a fiatal leány, ki szándéktalanul megfojtja kedvesét; az a fiatalember, ki tréfából holmi cse-

kélységet szerelmesétől elvesz, s emiatt a bíróság tolvajnak minősíti; a szerencsétlen házaspár, kik nagy szorongattatásukban gyújtogatásra és gyilkosságra kényszerülnek; a parasztember, ki testvérét megöli, hogy a hitvesgyilkosságtól megmentse; a tisztátalan, gyilkos, gyújtogató hírében álló s mégis ártatlan leány; a halálra ítélt háromszoros gonosztevő, kiról kiderül, hogy nemes indulatú ifjú; a haramia, kit önhibáján kívül rekeszt ki magából a társadalom stb. Azután vannak olyan esetek, mikor a bűntett oka rendellenes kényszer, s megint olyanok, mikor az igazi bűnös önmagát leplezi le, s így menekül meg az ártatlan gyanúsított, kit a körülmények annyira vádoltak, hogy már menthetetlennek látszott. Megjelent azután 1817-ben Czövek István közreműködésével egy olyan kötet, amely 13 elbeszélésben rabló, pénzhamisító, ámító, kuruzsló, ördögös, útonálló zsvány emberek történetéből tartalmaz visszataszító arcképcsarnokot (*Az európai híres zsványok*). Együtt találjuk itt a XVIII. század akasztófára került valamennyi hírhedt gonosztevőjét Klostermayertől, Büchlertől, Pugacsevtől kezdve Sheppardig, Cagliostroig, De la Motheig, Cajetani grófig [...], kik szintén belekerültek ebbe a társaságba. Ezek a történetek annak a megvilágítására készültek, hogy mi megy végbe az emberi lélekben, mielőtt a bűnös cselekedet kibontakozik. Az emberi lélek csodálatos szerkezetében mindennek meg lehet találni indító okát. Mivel a bölcsesség az esztelenséggel, a bűn a virtussal egy bölcsőben fekszik, az orvosi fű a mérges tövisekkel egy veteményeságyban találtaik, mindnyájan ki vagyunk téve annak, hogy gonosztevők legyünk, s csak a szerencsés körülményeknek köszönhetjük, ha nem válunk ilyenekké.

Ez a felfogás, amely szemmel láthatólag többféle formában is eljutott a magyar olvasóközönséghez, szintén az akkori európai közhangulathoz simult. Végelemzésben Montesquieu találta ki (*L'esprit des lois*, 1748), s Rousseau és Voltaire terjesztette el azokkal az éles támadásaikkal, melyeket a római jog uralma ellen intéztek. Ezzel függ össze a híres francia jogtudós, Pitaval 20 kötetes gyűjteménye, a *Causes célebres et intéressantes*, mely a jogi esetek tömegével gyakorlatilag próbálta igazolni azt az elvi álláspontot, hogy a bűn megítélésében a társadalom visszás berendezettsége, a mellékkörülmények s egyéb emberies szempontok is tekintetbe veendők. A ma is híres *Pitaval* a hetvenes és nyolcvanas években Franciaország

határain kívül mindenütt nagy érdeklődést támasztott, különféle hasonló szerkezetű és szellemű Pitavalokat eredményezett, s a fiatal nemzedék írói rögtön meg is próbálták a könnyörületességre érdemes gonosztevő értékesítését a költészet valamennyi műfajában. A lírában, a drámában és az elbeszélésben egyszerre tömegesen jelentkezni kezd a romlott társadalmi viszonyok miatt gyilkosságra, rablásra és egyéb aljaságokra vetemedett „lángelmék” és „nemes lelkek” tragikus sorsának részvétet keltő ábrázolása. Nem volt olyan bűn, amelyre magyarázatot vagy mentséget ne találtak volna. Különösen kedvelték az elesett leány, az elcsábított gyermekgyilkos anya megindító alakját. A Sturm und Drang egyik sokat feszegetett kérdése volt ez. A jogászok az eset jogi és szociális vonatkozásainak vizsgálata alapján kerestek feleletet a megtévedt leány becsületének helyreállítására, a szépirodalomba is átvágott irány pedig nagy megértéssel és megindultsággal foglalkozott ezekkel a szánalmas szerencsétlenekkel⁴². Bizonyára nem tévedünk, ha Kölcseynek a férjgyilkos nőről (Védelem P. J. számára) és a gyermekgyilkos anyáról (A gyilkos anya) írt törvényszéki védő beszédeit, melyeket pusztán szónoki gyakorlatnak tart a köztudat, kapcsolatba hozzuk a felvilágosodás századának Montesquieu—Rousseau—Pitaval—Sonnenfels-féle büntetőjogi mozgalmával.

Ez a mozgalom Schillert is magával ragadta. A bűnügyi novellát pszichológiailag elmélyítette (*Verbrecher aus Infamie*, 1786) azzal a gondolatával, hogy a bírónak nemcsak a törvénykönyvben, hanem a vádlott lelkében is olvasnia kell. Ezzel a gonosztevők iránt részvétet ébresztett, nyomatékosan rámutatva arra, hogy sorsát mindenki saját kebelében rejti.⁴³ Annaira érdekelte ez a tárgy, hogy a Pitaval-féle gyűjteményt németre átdolgozta (1792), és előszóval látta el azt a 13 elbeszélésből álló kötetet, amely Czövek István fordításában az első magyar nyelvű *Pitaval*nak tekinthető. Ugyanakkor kezdi írni bűnügyi novelláit Meissner — ezek 1796-ban gyűjteményes kiadásban is napvilágot láttak —, amelyek a hagyományos jogi eljárással harcba szállva, sok kiadásukban népszerűsítették azt a tételt, hogy a bűnösöket nem megvetéssel és megbotránkozással, hanem jóakarattal és részvétellel kell tekinteni. Ezeket Ajtay Sámuel hozta át magyar területre. Így a bűnügyi novella útrakelésének valamennyi nevezetes mozzanatáról tudomást szerzett a magyar közönség.

6. Családi és érzelgős románok

a) Az izgalmak, valószínűtlenségek, lelki rendellenességek és szörnyűségek, egyszóval az irodalmi elvadulás után, mit a lovag-, rabló- és rémromantika elénk tár, jólesik lélegzetet vennünk és megpihennünk annál a csoportnál, melyet családi románoknak nevezett az egykorúak nyelve. Ebben a körben olyan románok sorakoznak elénk, melyeknek háttére a család, problémaköre a családi élet s célzata az ember boldogulásának keresése. A legerősebb műfajok egyike, s mégis csak bizonyos korokban találkozunk vele. A szociális és gazdasági viszonyok minél mélyebben szántanak bele a család életébe, annál termékenyebb a virágzása.

Ezek a föltételek a XVIII. században megvoltak, s így az olvasó érdeklődésének, de még a hangulatának sem volt terhére, hogy a családi román nagy számmal tódult eléje. Az előzmények mélyre nyúlnak, tova a XVIII. század elejére vezetnek vissza. A kiindulópontot az angol erkölcsi hetilapokban találjuk meg. Steele és Addison két híres folyóirata (*Tatler*, 1709—1711; *Spectator*, 1711—1713) azzal a céllal működött, hogy a lovag- és kalandos románokban kifáradt és ellanyhult képzeletet az élet reális helyzeteire és viszonyaira irányítsa. Ezért célkitűzésük középpontjában a családi élet és az erkölcs kérdéseinek ábrázolása szerepelt, társulva azzal a törekvéssel, hogy a nőt a családi életre neveljék, a család bizonyos alapjául szolgáló erkölcsi erényeket tudatosítsák, az egyén magatartását az élet különböző vonásaiban szabályozzák, s a család belső világát a gazdasági élet átalakulásával összhangba hozzák. Ezek a folyóiratok rendkívüli olvasottságnak örvendtek. Újabb és újabb utánnyomatok készültek belőlük, franciául és németül is megjelentek, s vezető motívumaikat Európa minden művelt területén átvették.

Az új eszmék elsősorban az angol közönségre tettek bamu-latos hatást, s olyan légkört teremtettek, hogy az írók nem térhettek ki a család és az erkölcs kérdéseivel foglalkozó témák elől. A valóságos élettel egybefonódott morális elbeszélésnek most már csak valami külső lökés kellett, hogy valóban népszerű legyen. Ez meg is történt, amikor két élelmes angol könyvkereskedő, Rivington és Osborne felszólította Richardson Sámuel kollégájukat, hogy szállítson nekik egy olyan családi levélgyűjteményt, amely iránt már közismert volt a közönség fogékonysága. Richardson vállalkozott erre. Sikra-

szállt a vallás, erkölcs és erény mellett, harcot indított a pompa és kényelem ellen, s példátlan volt az a siker, mely *Pameláját* (1740) követte.

Ez a *Pamela* egy csinos, széplelkű szobalány, ki úrnőjének halála után a fia erőszakos ostromainak van kitéve. Dacol a csábító durva csábításaival, az erényért mindent elvisel, rágalmozást, rossz bánásmódot, még börtönt is szenved. Végül a lord kénytelen meghódolni az erény nagysága előtt: cselédjét feleségül veszi. Ezt az egyszerű történetet rendkívül terjedelmesen maga *Pamela* beszéli el naplószerű formában, s ebben a keretben bő alkalma nyílik az apró részletek terjengős kiszínezésére. Egyik oldalon az érzéki vágy tombol, másik oldalon az erkölcsös ellenállás feszül, s mindez unalomig át van szöve morális szemlélődéssel. Kevés változatossággal határozottan sok szó esik ebben a könyvben az erényről, de a maga korában éppen ez volt az előnye. Célzata egészen világos: az alacsony születésű leány erkölcsé győzedelmeskedik, s az ifjú lordot is az erény útjára téríti. *Pamela* a polgárlány ideálja: szép, szeretetreméltó, ártatlan, szerény, s ékeskedik mindazon erényekkel, melyek a jó feleség, a kitűnő háziasszony s a boldogságot sugárzó családanya mintaképévé teszik. A házasság korántsem rangon aluli, mert *Pamela* belső értéke kiegyenlíti a külső társadalmi rangkülönbséget. Olyan forradalmi kijelentéseket olvasunk benne, hogy a királynak és a szegény embernek a koponyája egyforma, s mikor a lordot Londonban párré avatják, *Pamela* azt mondja, hogy bárcsak inkább erényes emberré nemesítették volna.

Ez a *Pamela* s az utána következő két richardsoni munka, a *Clarissa* (1748) és *Grandison* (1753) az újkori családi román őse és jó száz esztendeig utánzott mintaképe. Rendkívüli hatásáról fogalmat alkothatunk, ha megemlítjük, hogy Gellert áradozó dicsérete Richardson halhatatlanságát a Homéroszé fölé emelte.⁴¹ Wieland csodálattal adózott neki, Klopstock ódát írt hozzá, s előnyeit Goethe is sokszor dicsérettel emlegette. A közhangulatot annyira magával ragadta, hogy olvasását Angliában még a szószékről is javasolták. Sajnálhatnók tehát, ha e történetileg nevezetes román hatáskörén kívül rekedtünk volna. Nem lehetne ezt sem csodálni, mert abban az időben nagyon távol voltunk Angliától, s évtizedek kellettek, míg ilyen messziségből egy-egy hullam elgyűrűzött hozzánk. Ha késve is, végül csak megérkezett.

A Mindenés Gyűjtemény 1789-ben⁴⁵ felszólította a magyar írókat, hogy fordítsák le *Pamelát* s minél hamarább bocsássák ki. Bár azt az engedményt is megtette, hogy az angol eredeti helyett forduljanak a francia fordításhoz, mert az „oly sűrű szita, mely a korpát, ha mi volna is az eredeti munkában, által nem eresztí”, a kívánságnak egyelőre nem lett eredménye. A dolog érdemét nem csökkenti, hogy a teljes *Pamela* lefordítása talán örök időkre elmaradt, s helyette egy mindössze száz oldalra terjedő átdolgozása őrizi emlékét irodalmunkban. A Kis János-féle magyar változat (*A magyar Páméla*, 1806) annyival is értékesebb, mert *Pamela* nála kifogástalan magyar köntöst hord, s az angol lord szerepét Szenthiláry magyar gróf tölti be. Különben ugyanennek a szorgalmas Kis Jánosnak köszönhető az is, hogy az angol erkölcsi folyóiratok tartalmából szemelvényeket kapott a magyar közönség, s ha még számításba vesszük, hogy a teljes *Spectator* magyar fordításáról is tudunk, kétségünk sem lehet az iránt, hogy az egész Európán végigrohanó Richardson-féle erkölcsi irányzat enyhe fuvalma a magyar berkekben is lengedezett. Ha egy kissé késedelmesen is, ez hozta el hozzánk az angol családi román másik világhírű példányát, Goldsmith *Vicar of Wakefieldjét*, mely azt hirdette a magyar olvasóknak, hogy az erény önmagában hordja jutalmát, s boldogságunk független a külső körülményektől. Egyébként ez a kiváló munka, mely a családi élet alapjait megszilárdító valamennyi erény gazdag tárháza, igazán csak a XIX. század második felében hódította meg olvasóközönségünket.

Pamela bizonyos irányban a század legjelentősebb alkotása. A divatos képzeletbeli lovagokat és hercegeket ő kezdi kiszorítani a román területéről, s tanulságában is egy új irány jelentkezik: az erény magasrendűsége és legfőbb értéke. Hosszú időn keresztül hazájában és a külföldön nem készült olyan családi román, mely hatása alól magát függetleníteni tudta volna. Az angol irodalomban egy fokozatosan erősödő folyamat tetőpontját képviseli, amely vele le is záródik, s ugyanakkor Németországban új utakat vág. A német családi román úttörője, Gellert *Leben der schwädischen Gräfinje* (1747) a *Pamela* közvetlen hatásának eredménye. Gellertet *Pamela* erényessége készítette arra, hogy hasonló hősnőt állítson a német közönség elé. Ez a sajtóságos mun-

ka mai szemmel nézve egyike a legérthetlenebb olvasmányoknak azok közül, melyek a múlt időkből elénk kerülnek. Gellert, Richardsonnal ellentétben, teljesen a régi kalandos román zsúfolt cselekményével, eszközeivel és módszereivel dolgozott. Ismerve Richardson világát, s tudva azt, hogy ez az első és a legkiválóbb német családi román, jámbor történetet várunk, s megdöbbenünk, mikor a cselekmény középpontjában bigámiával, vérfertőzéssel, gyilkosságokkal találkozunk. Egyáltalában nem lennének képesek megérteni a kor zavaros ítéletét, mely ünnepelte ezt a románt és serdülő leányoknak a szív nemesítésére ajánlotta, ha számot nem vetnénk azzal, hogy ennek a kornak még nem volt szubjektív morália. Az objektív morál uralkodott az emberek lelkén, s az volt az általános felfogás, hogy aki a sorsnak aláveti magát, az a legnagyobb mértékben erényes ember.⁴⁶ A cselekmény tehát egyáltalában nem hatott valószínűtlenül a kortársakra, mert nem érezték ellentétben állónak a maguk lelki hajlandóságával. Általában érthetetlen maradna az egész román-irodalomnak az erkölcs kérdése körül észlelhető nagy nyugtalansága, ha nem néznénk bele a XVIII. század emberének lelkébe, aki százados egyformaságából kitörve éppen ebben az időben nyert új világ- és életszemléletet. Ennek középpontjában a morál állott, melyet ő erénynek nevezett, s ez tulajdonképpen nem volt egyéb, mint a szociális felelősségérzet. Nekünk ma magától értetődő dolog, amit a század embere erénynek hívott, de akkor egészen új fogalom volt. A reneszánsz ember erényt taposó életfelfogása akkor még erősen érvényesült, az erénynek a diadala még nagy akadályokba ütközött. Gellert, korának nagy erkölcsitanítója volt az első, aki a XVIII. század új polgári világnézetének ideáljait — a tisztességet, őszinteséget, becsületességet, hűséget — tette a román mozgatóerővé, s az új világ után áhító olvasó megnyugtatóására meggyőződéssel hirdette, hogy ezeknek az erényeknek győzedelmeskedniök kell. Erről az oldalról nézve talán érthetővé válik Gellert románjának egynemely különössége, mai erkölcsi felfogásunkkal meg nem egyező részlete, de megérthetjük az elragadtatást is, melyben részesült, nemcsak otthon, hanem idegenben is, a franciák, angolok és olaszok között. Hozzájuk csatlakozott a magyar olvasóközönség. Nem is egy, hanem kétféle fordításban jelent meg nálunk (1772, 1778). Helytelen lenne, ha ezt pusztá iro-

dalomtörténeti adatnak tekintenők, s nem látnók meg benne azt a hatást és mély benyomást is, melyet az új világnézet tett a magyar olvasóra, hiszen az ő lelke is vágyakozott az erény diadalára, s erősíthette benne a hitet, hogy a jónak előbb-utóbb fölül kell kerekednie a gonoszon. Az erény szeretete lelkesítette ezt a kort, amelyben azoknak az íróknak volt népszerűségük, akik az erkölcsi eszményi rajzával tudták elbájosolni az olvasókat. Gessner erényes pásztorainak ideje ez, akik „nemes lelket, szín nélkül való virtust, ártatlan és méznél édesebb tiszta szerelmet“, önfeláldozást, barátságot, könyörületeséget illatoznak⁴⁷, s az erkölcs szabályait ábrázolják olyan ideális elvontságban, mely a valóságban már el sem képzelhető. Ezekben az élettelen s kifejezhetetlen szelidségű pásztorokban elevenedik meg legtisztábban az erényért hevülő XVIII. század érzésvilága. Ők a korabeli erény irodalmi típusának legjellemzőbb képviselői.

Ettől az időtől kezdve nagy becsületük lesz az olyan könyveknek, melyek az új erkölcsi világnézetet hirdetik. Az angolok és németek mellett a franciákban is felébredt a vágy a reális élet ábrázolására, az emberi lélekbe való betekintésre, s az ötvenes évek táján megkezdődött a törekvés, hogy az angol morális irányt a francia ízléshez szabják, s Franciaországban is otthonossá tegyék. Ezt a feladatot Marmontel olyan sikerrel oldotta meg, hogy Európa-szerte megcsodálták, elragadtatással olvasták, majd pedig, mint ilyen esetben szokás, egy sereg utánzó szegődött nyomába. Amikor 1761-ben kötetbe szerkesztette a folyóiratokban megjelent elbeszéléseit, korának divatát követve, amely szívesen használta a „poèmes moraux“, „discours moraux“, „bagatelles morales“, „historiettes morales“ stb. elnevezéseket, a *Contes moraux* címet választotta, ezzel is jelezve, hogy munkája nagyrészt olyan történetekből áll, amelyek vagy példaképpül szolgáló jellemeket festenek, vagy pedig bizonyos erkölcsi tanulságot szolgáltatnak. Csakugyan Marmontel elbeszéléseiből szakadatlanul az a hang cseng ki, hogy légy jó s akkor boldog leszel. Nem azért írta elbeszéléseit, hogy a bűnök ellen adáz harcot folytasson, hanem bámulatos művészettel — olvasóit ezzel ellenállhatatlanul lenyűgözte — dicsőítette az erényt, magasztalta a barátságot, a hűséget, a szigorú tartó szerelmet, s kedvesen ápolta a családi érzést, a gyermeki és szülői szeretetet. Kópottaknak látszó történetei a maguk ide-

jében éppen újszerűségükkel tűntek ki, s főképpen azzal hatottak, hogy az olvasók azt az erkölcsi képet találták meg bennük, amely után öntudatlanul vágyakoztak. Olyan nagyszerűen tükrözik a kort, hogy Taine és a Goncourt testvérek Marmontel meséiből festették meg a XVIII. század erkölcsi képét. Amikor különböző nyelveken megközelítőleg száz kiadásban terjedtek el, magától értetődőnek kell találnunk, hogy az erkölcsi irány e harmadik nagy képviselőjének olvasói közül a magyarok sem hiányoztak. *Erkölcsi mesék* (1775), *Szívképző regék* (1808) és *Díszes erkölcsökre tanító beszédek* (1775) címen hárman is hozzáférhetővé tették közönségünknek az erkölcsi irány francia változatát, s tudjuk, hogy maga Marmontel örömmel vette tudomásul a „krimiai dáma” — elképzelése szerint ezek a magyar hölgyek voltak — gyönyörködését műveiben. Ez a gyönyörködés az egész korszakon keresztül tartott, még a múlt század húszas éveiben is élvezték a magyar olvasók a francia elbeszélésekben megnyilatkozó „ártatlan finom ízlést és természeti lágy érzéseket”⁴⁸. Érthető, ha Marmontel meg három tehetséges utánzója — D’Arnaud, Florian és Mme Genlis —, kik mesterükhöz hasonlóan a mindennapi élet egyszerű eseményeiben derűs szemlélettel ábrázolták koruk erkölcsi érzésvilágát, évtizedeken keresztül olvasóközönségünk legjobb ismerősei közé tartoztak, mert tőlük csakugyan értékes termékeket kaptak.

A nagyszámú családi román útján, mely különösen a múlt század első harmadában kerül hozzánk, a magyar olvasó a műfaj valamennyi irányadó képviselőjét megismerte. A népszerűbbek közül kellemesen érezte magát nálunk a müncheni Eckartshausen, Marmontel utánzóinak, elsősorban La Rochénak utánzója, ki különösen szerette az ártatlanságot szenvedéseken keresztül hurcolni, hogy végül a diadalmaskodó igazság és erény győzelmével békítse ki olvasóit. Az elválasztott szerelmespárt, a falusi magányban meghúzódó boldog családot, a nemeslelkű ellenséget, a gyermekei nevelésének elő házaspárt és a szorgalmával meggazdagodó parasztot rajzolgatta legszívesebben, s közben-közben megállította a cselekményt, hogy unalmas erkölcsi prédikációkat tartson. A széles körben ható Meissner prágai egyetemi tanár Marmontel-ízű történeteit nemcsak a francia, orosz, svéd és dán, hanem a magyar közönség is szívesen olvasta. Nagyhirű

„Skizz“-ei majdnem hiánytalanul megjelentek magyarul. Bár szívesen olvasták ezeket az írókat is, kedveltségben messze túlszárnyalta őket Kotzebue, aki nemcsak drámáival, hanem marmonteli elbeszéléseivel és románjaival is elcsábította az egykorú magyar olvasót. A hivatalos irodalom közönséges gondatlan mázolóknak tartotta,⁴⁹ s úgy vélekedett róla, hogy „ein Mensch nicht ohne Talent, aber ein schrecklicher Schmierer“⁵⁰, azonban a közönség imádta Kotzebue-t, s olvasásán így jajongott: „Ó, az az édes Kotzebue!“⁵¹ Nem tehető szemrehányás fordítóinknak, hogy meglehetősen léha és fölületes erkölcsi világával szemben a kiválogatásban nem tanúsítottak volna elég óvatosságot. Az erkölcsi román hanyatlása korában a régi komoly irány képviselőjeként jelentkező Wobeser Karolina szintén utat talált a magyar olvasókhoz. A maga idejében nagy föltűnést keltett⁵² románjából (*Elisa*), amely kevés lélektani valószínűséggel és mélységgel ugyan, de megkapóan mintázta meg a minden tekintetben tökéletes, erkölcsös és hűséges családanya eszményképét, két kiadás fogyott el Magyarországon (1803, 1818), sőt az erkölcsi oktatásban bővelkedő, pedagógiai irányú egyik utánezatának is akadt átdolgozója (*Elisa testamentoma*), aki a könyv célzatát leleményesen a magyar viszonyokhoz módosította (1803). Szokatlan arányú, bár nem éppen megérdemelt figyelem kísérte a német Korn románjait, amelyek lovagi és érzelgős elemek sajátságos keverékéből keletkeztek. Hat románját olvasták magyarul, közülük egyiket (*Amália*, 1810) a korszak legjobb fordítójának nyelvén, anélkül azonban, hogy nevét a közönség és az irodalom ismerte volna.

Az erkölcsi irányú családi román magyar területén senki sem közelítette meg a német Lafontaine népszerűségét. E hírneves románíró, akit a maga idejében a közvélemény az emberi szív rejtelmeinek legmélyebb ismerőjeként tisztelt, megkapó történeteivel, polgári problémáival, idilli szerelmeivel, a családi élet harmonikus rajzaival, a természeti népek egyszerű erkölceinek ábrázolásával, a tragikum gondos kerülésével s a kifejlet érzékeny boldogságával a magyar szíveket éppoly könnyes megindulásokra ragadta, mint a fejedelmi személyeket, Napóleont és Lujza királynét s német, francia, angol kortársainak beláthatatlan tömegét. Három hosszú évtizedig uralkodott nálunk a lelkeken, s amikor hazájában már rég elfeledték, nevét Magyarországon valóságos kultusz övez-

te, s még mindig kísértette „az egészségesebb étel után sóvárgó közönséget“⁵³. Hallei magányában két magyar író is fölkereste⁵⁴, s több románját ültették át magyarra, mint bármely más idegen nyelvre. Sűrű adattömeg szól amellet, hogy a múlt század elején Lafontaine a magyar közönség legolvasottabb és legkedveltebb románírója volt. Az egykorúak ízlését és gondolkodását föltétlenül befolyásolta, s tudva azt, hogy hatása beleszövődik *A Bélteky-házba*, sőt Jósika is sokat tanult tőle — ha igazságosak akarunk lenni —, bizonyos érdemet el nem vitathatunk tőle a magyar regény előkészítésében.

Lafontaine a Marmontel hatása alatt vergődő szintelen erkölcsi irányzatot közelebb hozta az élethez és kora viszonyaihoz. Ez kétségtelen érdeme. Az idő lépésével azonban az iramot nem bírta, s ő maga járatta le az utódainál egészen elsekélyesedett családi románt. A múzsája nyomán haladó Heun, aki rettenetes mennyiségű elbeszéléssel és románnal a Clauren névnek szerzett kétes értékű hírnevet, minden komolyabb célt kikapcsolt írásaiból, csupán az érzelgős lelkeknek kedvezett, s a kéjsóvár érzékiséget dédelgette. Híres *Mimilijén* kívül még négy románja nyerte meg annak a magyar olvasórétegnek a tetszését, mely a könnyű olvasmányokban talált élvezetet. A közönség, mely Goethét bizonyára megcsodálta, nem őt, hanem Claurent, „a német szépek istenét“⁵⁵ kapkodta s a hozzá teljesen hasonló szellemű Schilling Gusztávot, ki az emberi gyengeségeket nagy előszeretettel festegető, bámulatosan gazdag készletéből két románt szálított a magyar olvasók asztalára. Egyik ezek közül (*Alvina*, 1807) a magyar nyelvújítás történetében vált hírhedtté. Természetes, hogy a kor divatos „zsebkönyv“-elbeszélői szintén utat találtak hozzánk. Ezen a téren sok új névvel találkozunk, de a kedves hangú Blumenhagen és a tartalmas Schopenhauer Johanna mellett főképpen Houwald részesült a magyar fordítók és olvasók részéről legtöbb figyelemben. Azonban az erkölcsi irány szorosán vett didaktikus képviselői sem hiányoznak a névsorból. Ebben az érdekes korban, amikor a románon keresztül oly sok eszmeáramlat érinti a magyar lelket, a filantropista világnézetű Campe Henrik és Salzmann Kristóf, majd Schmid Kristóf kegyes és tiszta szellemű könyvei — ezek egyszersmind a magyar ifjúsági irodalom meg-

alapozói⁵⁶ — hazájukon kívül talán Magyarországon talál-
tak legtöbb megértést, legmelegebb fogadtatást.

Az erkölcsi célú családi román történetében is szemlélő
vagyunk annak a folyamatnak, hogy az irányt mutató kivá-
ló alkotások nyomába az utáncók éhes hada nyomul, kik a
lényeg fölött elsurranva, csak a külsőségeket ragadják meg,
s azután a mellékes részleteket addig forgatják, addig hasz-
nálják, míg elkoptatják, s a műfajt unalomig lejáratták. Így
a Richardson, Gellert és Marmontel magaslatáról kezd lefele
zuhanni a családi román, s a századfordulón már egészen
alacsony szintájón mozog. Divatosak lesznek az energiátlan
életet élő példaszzerű típusok, akik állandóan csak az erényt
gyakorolják s kapósakká válnak azok a könnyekre fakasz-
tó románok, amelyekben az író tollából folyó s nem a szí-
véből áradó morál az időszak lágy érzelmességével kevere-
dik. A reális valóság, a mindennapi élet ezekben a szórakoz-
tató olvasmányokban nagyon soványnak mutatkozott. A sze-
gény magyar románolvasóknak jobbra olyan egyforma sza-
bású történeteken kellett rágódnok, amelyekre a moralizá-
lás ólomsúlya nehezedett. Élet helyett csak elvont erény-
gyakorlatot és érzélgést kaptak.

Természetes, hogy ebben a nemben is a szerelem volt a
cselekmény tengelye. Ez a szerelem itt hirtelen támad, szem-
pillantás alatt ébred. Az ifjú szeme csillog, ha szerelmesé-
vel találkozik, s az erény mintaképe, a varázslatos szépségű
leányzó tekintete alatt elpirul, majd forró szerelmi láng csap
fel az ő kebelében is. Az érzelmes XVIII. század gyermekei
ezek, lányok és erőtlének; ritka esetben vallják meg szer-
elmüket nyíltan, hanem sóhajtozással, kézzszorítással vagy
epedő nézéssel árulják el érzelmeiket, s ha megszólalnak, ér-
zelgős, üres frázisokat görgetnek. Végre mégiscsak rájönnek,
hogy egymásnak teremtette őket az Isten, de ekkor külön-
féle akadályok tornyosulnak eléjük: a richardsoni rangkü-
könbség (*Mária*, 1794; *Érzékeny mesék*, 1794; *Raphael*,
1830) vagy a lovagrománokból örökölt ellenséges viszonya
az érdekelt családoknak (*Fedor és Mária*, 1807). A gátakat
az útból el kellene távolítani, csak hogy a fiatalok annyira
el vannak telve az epesztő búval, hogy semmit sem tesz-
nek, csak panaszokkal, siránkozással és sűrűn folyó köny-
nyek ontásával töltik idejüket (*Angyalty Károly*, 1810).
Rábízzák magukat a körülményekre vagy pedig a többi sze-

replő segítségére. Most már az író világszemlélete szerint a végén vagy mámoros boldogsággal borulnak egymás keblére, vagy pedig szomorú áldozatai lesznek szenvedélyüknek. Az előbbi elég egyszerű, s ha az író adott valamit népszerűségére, a minden idők olvasójának ízléséhez alkalmazkodva ezt a megoldást választotta.⁵⁷ A szomorú befejezésben sokszor megdöbbenő kegyetlenség nyilvánult meg: a szerelmesek bánatukban elepednek, a nő hervad, a férfit bú gyötri (*Alvina*, 1807), esetleg lelkiismerete öli meg (*A szerelem és hüségtelenség*, 1805), vagy a leány kolostorba vonul, fátylat ölt, a fiatalember pedig megrendülésében szörnyethal, s halála után szívét elküldeti kedvesének (*Érzékeny mesék*, 1794). Akadt olyan író, aki kétféle befejezést kerekített románjához: egy szomorút és egy szerencsés kimenetelűt, hogy az olvasó tetszése szerint megnyugodjék vagy lelke mélyéig meghatódjék (*Mimili*, 1829).

Ezek voltak legkedveltebb olvasmányai az érzelgősségre is hajlamos századnak, amely itt sem tudta eltitkolni, hogy a valóság iránt úgyszólván semmi érzékkel sem rendelkezett. Ahelyett, hogy az életet megfigyelte volna, inkább fantáziájával dolgozott, s csak a „történetnek szövevényes és érzékeny összeállításában” s tekervényes gombolyításában lelte gyönyörűségét.⁵⁸ Gyakori motívuma a szerelem kiérdeklésének, hogy a hős a leányt a rablók kezéből kiszabadítja, a csábító hálójából kihúzza vagy családját a vagyoni bukástól megmenti. Egyszer azzal a formával találkozunk, hogy ketten szerelmesek ugyanabba a leányba, s küzdelmük tölti ki a román cselekményét, melyet a hölgy egykedvűen szemlél, máskor a gonosz cselszövő hint konkolyt a tiszta szerelem búzájába, s ezer álnok mesterkedéssel igyekszik megakadályozni a boldog frigyét (*Angyal-fy Károly*, 1810). Akármelyik indítékkal mesterkedett is a románíró, göröngyös utakon hordozta, alaposan meggyötörte a szerelmeseket, mert úgy gondolkozott, hogy a boldogság csak a szenvedésnek és a jámborságnak lehet a jutalma.⁵⁹ Itt is előfordul, mint a lovagrománokban, hogy a lebilincselő szépségű leányzóért az összes szereplők hevülnek, s viharos múlttal adja őt férjhez a románíró (*A bujdosó leányka*, 1803). Ha ezek a románok csakugyan annyira fednék a valóságot, mint amennyire távol állanak tőle, arra kel-

lene következtetni, hogy akkortájt a szöktetésnek nagy szerepe lehetett a szerelmi életben. A rablóromantika szintén sokszor belevegyül, méreggel, tőrrel, párviadallal, gyilkossággal, sírbolttal s a leányka elrablásával. Jó még, hogy ezek a borzalmas eszközök semmi kárt nem tesznek, s csupán arra valók, hogy a párok a végén annál szerelemittasabban boruljanak egymás karjaiba. Az a meglepetés sem ritka, hogy a holtak hitt szerelmesek egyike a történet végén váratlanul jelentkezik és minden rendbe jön.

Ezeket a furcsán egybetakolt történeteket családívá a színhely teszi és a szülők szerepeltetése, akik rendszerint ellentétbe kerülnek a fiatalokkal, s ebből vagy az derül ki, hogy a szeretetnek le kell győznie a gyűlöletet (*Fedor és Mária*, 1807), vagy az, hogy a gyermekeknek az engedelmességet saját boldogságuknál is többre kell becsülniök (*Elisa*, 1803), vagy pedig az, hogy sokszor a szülők teszik tönkre gyermekeik boldogságát (*Erzékeny mesék*, 1794; *Leontina*, 1831), mivel a házassági ügyekben nem elég óvatosak. A románíró természetesen gyakran talál alkalmat, hogy olvasóit a kispolgári szobákba vezesse, s idillikus képeket festsen eléjük. A férj éppen hazatér, s feleségét egy csapat gyermektől körülvéve találja. A házastársakat a szeretet és a csendes örömök szálai kapcsolják egybe. Ezt a környezetet bájos képekkel díszíti föl. Ilyen a meredek sziklafalaktól körülzárt völgy csobogó patakkal, ahol furulyaszó s ének sejtetí csak az emberek közellétét, s az ébredő szerelem rajzában a holdfényről beüzüstözött csendes lugas, ahonnan sóvárgó szerelmi dal hangzik ki. Nem rendelkeztek ezek az írók gazdag színekkel, de e pár vonás változataival elég ügyesen tudták a családi élet boldogságának külső hangulatát festeni.

Érdekes, hogy ezek a románok a házaselet kérdéseit nem feszegették, a házasságtörés indítékát kerülték, legföjebb néha a kényes helyzeteket borotvaélen táncoltatták. Általában a végletes szenvedélyektől tartózkodtak. Ha mégis erre a területre csúsztak, a lobogó szenvedélyű vetélytársat valószerűnül aljasnak rajzoltak, aki gyűjtogatással, gyilkossággal, méreggel s más hasonló eszközökkel próbált célt érni (*Klementi Laura*, 1806; *Adolf és Hedvig*, 1825; *Erdővári Klára*, 1826). A szerelem érzéki jeleneteinek kihasználásával csak a műfaj hanyatlásának évtizedeiben éltek vissza. Ta-

lálékonyságuk kimerült a jó emberek ártatlan érzelmi világának rajzában, a felvilágosodottság filozófiájából merített morál prédikálásában, s olyan cselekmény vezetésében, mely az erkölcsöt diadalra, az erényt és a tisztességet győzelemre vitte. Ezért szerepeltették gyakran a barátságot is, melyet az élet legfőbb boldogságának tartottak, még a rokon és testvéri szeretetnél is többre becsültek. Szűk világukban a szerelmen kívül még csak a pénz, a vagyon, a jólét, nélkülözés, szegénység és gazdagság vitt nagyobb szerepet. Mindebben könnyen ráismerhetünk a század haszonelvű szemléletére (*Amália*, 1810). A románíró mindig aggódalmasan gondoskodott arról, hogy a szerető párok házaselete anyagilag kellőképpen megalapozva legyen. Némelykor a vallás kérdéseibe is beleütköztek, de általában az élet apróságain túl nemigen emelkedtek, mélyre sohasem ereszkedtek. Mindarra, ami a hasznoson, a gyakorlatiason kívül esett s elméleti síkon mozgott, a felvilágosodottság szkeptikus mosolyával tekintettek.

Mivel a közönség mégiscsak kapott holmi halvány képet a mindennapi életről, amelyben küszködött, természetesen vonzalommal olvasta az efféle románokat. Kelendőségük nagy szaporaságot vont maga után, ez pedig azt eredményezte, hogy az étellel mit sem törődve, díszlettáruk kopott szerelékeit szedték elő.⁶⁰ A mintaképek utánzásában idővel kimerült románok automatának rendezték be az embert, aki csak a „jó” és a „rossz” jelszavakra mozgott, s gépies tevékenysége a hasznosra és a jámborságra irányult. Nem tudtak ezek az írók embert formálni, csak lélektelen típusokat szerkesztettek. Rózsaszínű és fekete pápaszemet tettek fel, s ez csak a jót és a rosszat, az igazságot és az igazságtalanságot láttatta meg velük. A lélektani elmélyítés még egészen kívül esett művészi szemléletük körén. Egyetlen törekvésük volt, hogy a virtus, ha sok ideig a porban hever is, de utoljára jutalommal koronáztassék meg, ellenben a gonoszság, akár mint láttassék is győzedelmeskedni egy darab ideig a virtuson, el ne kerülje büntetését.⁶¹ Úgy vélték, hogy mindennek eleget tesznek, ha a meghurcolt erkölcsöt diadalra segítik.

Amikor azután kezdettek betelni az édeskés, fölületes morállal — ez már senkinek a szívét meg nem indította —, a családi román figyelemreméltó kanyarulatot tett, s egy olyan

formát talált, mely a komolyabb olvasóréteget a mulattatás mellett tanítani is törekedett. A felvilágosodás és a pietizmus uralkodó világnézetében éppen ez a műfaj nem kerülhette ki, hogy a nevelés gondolata el ne hatalmasodjék rajta. Montaigne és Locke hatásának idejében s Rousseau századában lehetetlenség volt, hogy az írók szemlélete a családot és az életet befejezett, megmerevedett formának tekintse. Így a családi románban lassanként a nevelés szempontjai kerültek előtérbe, s ezek elsősorban arra mutattak rá, hogy a női erényre leselkedő veszedelmeket milyen eszközökkel lehet elhárítani, azután nagy kedvvel közölték az ifjúság helyes irányítására vonatkozó irányelveiket. A románolvasókat afféle tanácsokkal látták el, hogy a nőnek, ha nem szereti is férjét, hiánytalanul kell teljesítenie házastársi kötelességeit, s tájaldalmára enyhülést az erény gyakorlásában keressen (*Elisa*, 1803). A leányok számára, hogy biztosan haladhassanak az élet ösvényén, hü és okos vezetőt adtak (*Campénak leányához való atyai tanácsa*), s a „nemes és mindenféle úri rendet” kioktatták a boldog házasság föltételeiről (*Montier asszonynak levelei*, 1793). Gyakran szóba hozták az asszony nehéz sorsát, családi és társadalmi hivatását (*Elisa testamentoma*, 1803), s így abból a szempontból sem érdektelenek ezek a románok, hogy az újkori nőmozgalom kibontakozását szemlélhessük bennük. Azzal is magukra vonják figyelmünket, hogy a magyar olvasók bennük találtak először a pedagógiai naturalizmusra támaszkodó filantropista elvekkkel, amelyek Rousseau nyomán az addigi keménység helyett gyermekszertőbb szellemre s az ember földi boldogságát eredményesebben munkáló módszerekre törekedtek. Ezek az eszmék fölűdítették és megélenkítették a családi románt, melynek lapjain sok szó esett a családi és szociális kötelességekről (*Erkölcs könyvecske*, 1789), a jó példa nagy nevelő erejéről (*Rák-könyvecske*, 1832), a munka felemelő érzéséről és boldogító értékéről, a jótetről és a nyomorúságok orvoslásáról (*Okosdi Sebestyén*, 1797), a hivatás okos megválasztásáról, az emberekkel való érintkezés reguláiról (*Theophron*, 1804), a kötelességteljesítésre, bizalomra, a szenvedések elviselésére (*Példákba foglalt erkölcsi tanítások*, 1806), az élet nehéz terheinek türelmes hordozására (*Amerika*, 1793) való nevelésről s általában a gyermeknevelés különféle kérdéseiről (*A fő hadvezérné*, 1781).

Címük után sokszor tankönyveknek vagy pedagógiai értekezéseknek látszanak ezek a könyvek. Valójában azonban elbeszélések, melyek romános formában terjesztették a század új pedagógiai eszméit és az erkölcsi élet terén felállított szabályait. Határozottan meg lehet állapítani, hogy a század alap gondolata — a természet jó, csak az emberek rontották el, s az ember addig boldog, míg a természettel és az erénnyel összhangban él — s általában Rousseau nevelési rendszere, mely az egész kort megmozgatta, nem tudományos könyvekben és értekezésekben, hanem románokon keresztül (pl. *A természetnek fia*, 1801; *Gróf Kaczaisfalvi László*, 1808; *Természet és szerelem*, 1832) jutott a magyar olvasók tömegeinek tudomására. Hasonlóképpen a Rousseau elveit továbbfejlesztő és gyakorlatilag megoldó filantropizmussal is így kötött ismeretséget a magyar olvasó, egy olyan románban (*A különc*, 1829), amelynek cselekménye a természeti és művelt ember közti különbségre van felépítve, azzal a tanulsággal, hogy az ember minden romlottsága a természettől való elszakadásra vezethető vissza. A nemzetietlen és lanyha erkölcsű magatartással szemben, melyet ez a kor az erős francia befolyásnak tulajdonított, a nemzeti szellemű nevelés követelése szintén visszhangot talált románirodalmunkban (*Külneki Gilméta*, 1808). Az sem véletlen, hogy *A Békely-ház* (1832) nemzedék-ellentétet vet föl, s a régi típusú tétlen apák helyébe tettere készebb, lelkes, a közügyekkel is törődő fiakat követel. A korszak nevelési mozgalmához kapcsolódó családi románnak kedvelt tárgya volt a hagyományos nemesi keretek közt nevelt ifjút az új idők szellemével összeütközésbe bonyolítani, s így mutatni meg a nemesség igazi feladatait.⁶² Kétségtelen, hogy a korszak első társadalmi s legmagyarabb románja a pedagógiai célzatú családi iránynak a gyümölcse.

Ezeknek a könyveknek unalma és avultsága rögtön lehámlik, mihelyt világnézeti irányok megvilágításába kerülnek. Észrevehetjük azonban, hogy a felvilágosodás korának szelleme uralkodik rajtuk, mely a pozitív kereszténység helyett az erkölessvallást hangsúlyozta, s az emberi lélekkel nem számolva, csupán a hasznosra és a gyakorlatiasságra szegezte tekintetét. A francia forradalom s más ostromcapások fájdalom alatt azonban megváltozott ez a szellem, s ekkor már nagyobb számmal kerültek a magyar olvasók kezébe is olyan

olvasmányok, köztük Schmid Kristófnak a világ minden zugába elhatolt művei, amelyek szeretetreméltó üdeséggel a kedélyt, a jellemet s a vallásos érzést ápolták.

A nevelési szempont, az erkölcsi irány egyoldalú elhatalmasodását legjobban az mutatja, hogy egyrészt a román térfoglalása ellen éppen az erkölcs nevében tiltakoztak, másrészt a románt úgy fogták fel, mintha annak nem lenne más célja, csupán az erkölcsök öntözése és nemesítése. Azt kívánták a románoktól, hogy a világon lábra kapott gonoszságokat utálatos színekkel, csömört okozó ábrázatban rajzolják az olvasók elriasztására, ugyanakkor azonban a megpróbáltatásoknak, a kegyességnek gazdag megjutalmazását olyan ékes színekkel fessék, hogy az olvasók is a jó cselekedetek serény gyakorlására ragadtassanak. „A románoknak azt kell nézni, bátor szerelmesek legyenek is, hogy győzött a tisztaság, a szemérmesség, hogy győzedelmeskedett a gonosznak kísértetein a virtus.”⁶³ A sűrűn olvasható megjegyzésekből azt látjuk, hogy a közvélemény csak azoknak a románoknak a jogosultságát volt hajlandó elismerni, amelyek „sok szép erkölcsi materiákat” s „a vétket szűrással orvosló satirákat”⁶⁴ tartalmaztak. Hozzá tartozott a román minemiségéhez, hogy megmutassa az erényeket, melyekhez ragaszkodni, s a bűnöket, melyeket futni kelletik.⁶⁵ A románszállítók nem is hagyták cserben ezt a felfogást. Különösen a veszedelemben forgó jó erkölcsök épségben maradásáról igyekeztek megnyugtatni a bátortalan olvasókat, külön is figyelmeztetve őket, hogy a könyvükben „lerajzoltatott képek a valóságos virtusnak sok gyönyörűséges sugárait bocsátják által az olvasók szívekben; mert az igaz nemes szív, a barátság, az igaz szeretet és annak sok megesmérhető jelei, egyszóval a jó erkölcsöknek és becsületeknek regulái oly eleven színekkel rajzoltatnak le, hogy azokat az olvasó mint egy tükörben szemléli és ugyan fellobbantatik azoknak a gyönyörűséges példáknak követésére.”⁶⁶

Igy jön divatba a románok lapjain az erkölcs kiabáló hangoztatása. Nemes szívet formáló apró történeteket készítenek az erkölcsök ápolására, a lélek nemesítésére, a szív jobbitására (*Jeles gondolatok*, 1777; *Szép történetek*, 1804; *Gyermekek és ifjak bibliothékája*, 1805; *Különféle rövid történetek*, 1832). Ugyanakkor a régibb és újabb időkben felújítják az erkölcsi tartalmú példákat (*Az emberek erkölcsének és az*

Isten igazságának tükörei, 1740—43; *Külömbféle válogatott elmefuttatások*, 1790; *A magyar gyermekek barátja*, 1829; *Az erkölcs és bölcsesség tanításai*, 1820), a „szívnek embe-ribb és nemesebb ösztönzésére“, a „charakter moralitásának“ emelésére és „becses érzések“ fakasztására (*Tavaszi virágok*, 1818), mert úgy látták, hogy „az ilyenek mint egy tükörben mutatván a virtusnak szépségét, dicsőségét és gyakorta hasznát is, a vétkeknek pedig utálatos, káros és veszedelmes voltát: sokkal hathatósabban ösztönzik az embert a jónak követésére és a gonosznak távoztatására, mint a száraz és egyenes erkölcsi előadások, s gyönyörködtetők lévén, örömeztőbb is hallgattatnak vagy olvastatnak“ (*Elmés s gyönyörködtető történetek*, 1830. bev.). Négy fordítás hirdeti a kegyes ifjúság részére szükséges regulákat tartalmazó Dodsley híres erkölcsstanának nagy kedveltségét (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*, 1774). Olyan történeteket írnak, melyekben az ifjúság elevenen láthatja „a legközönségesebb vétkek utálatosságait, valamint a virtusnak szeretetreméltó voltát gyönyörködtető példákban lerajzolva, megtanulja e mellett azt a nagy mesterséget, miképpen kelljen néki magát úgy viselni, hogy a világban boldogulhasson; megesméri az isteni Gondviselésnek munkáit és abban bizodalomát helyhezveti; és szüntelen előtte forogván annak az ifjúnak a képe, kiről olvassa, hogy ezt vagy ama vétket követte el, s utoljára azért meglakolt; valamint más részről egy olyannak dicséretes példája, aki virtusos magaviselete által fundálta meg a maga szerencsáját: észrevétlenül gyökerezik meg szívében az a tanúság, hogy a hasonló vétektől őrizkedjék, a jó cselekedeteket pedig kövesse“⁶⁷. Az a fő cél vezeti az írókat, hogy „ne csak elméjét világosítanám meg az én ifjú olvasóimnak az hasznos és kellemetes esmértségek által, hanem kiváltképen az ő szíveket is belső isteni tiszteletre, minden szép társaságbéli virtusokra, az emberi élet minden nyomorúságainak és inségeinek férjfiánsan ellentálló bátorságra és a közönséges hasznú, emberi szeretettel teljes cselekedetekre törekedő kívánságra felgerjesztem“⁶⁸.

Úgy látszik, hogy javára vált a könyvnek, ha a morális célzatot már címe is kiabálta, s figyelmeztette az olvasót, hogy bátran kezébe veheti, mert a szív jobbításának és a lélek nemesítésének gyönyörűséges hasznát merítheti belőle. Ezért így ajánlgatták magukat a romános könyvek: *Erkölcsi*

mesék (1775), *Díszes erkölcsökre tanító beszédek* (1775), *Erkölcsnemesítő való és költött történetek* (1813), *Erkölcsei rajzolatok az „olvasást kedvelők” gyönyörködtetésére* (1818), *Karaktert festő anekdoták* (1826) s *Erkölcsei Iskola, melynek nyájas históriáiból az olvasó megszemlélheti a világ furcsa csalárdságait, gonoszra célzó indulatait s az emberek jó erkölceit* (1790). Nem lehetetlen, hogy az *Abafi* erkölcsi irányzata is még ebben a talajban gyökeredzik. Az írók tolla rájárt az erkölcs szóra, soha annyiszor le nem írták, mint ebben az időben. Nem csoda, hogy a sok használatban tartalma elsikkadt, s üresen kongó szólamná vált. Másutt is ez volt a sorsa⁶⁹. A családi románnal együtt, mely egykor zászlajára tűzte, lehanyatlott, hogy a XIX. század harmincas éveitől kezdve új szempontokkal gyarapodva, ismét virágzásnak induljon. Nem lehetett azonban haszontalan rank nézve e sok gyöngye, erkölcsi célzatú román elolvasása. Ezek készítettek elő a következő fokozatra: a jellemrajzolásra és a lélekelemző regény olvasására.

b) A XVIII. század első felében — mint említettük — az objektív morál uralkodott a lelkeken, így az érzelmeknek kevés hely jutott. A leszorított érzelmek azonban a század közepén a feszültség robbanó erejével kezdetek előtörni. Sok külső és belső megrendülés után felfedezték a szívet, s a hetvenes évek szubjektívizmusában már a század emberének új életideálja áll előttünk. Az emberek kilépnek lelki életük tétlen magatartásából, s arra törekszenek, hogy a külső világot szubjektív akarathoz formálják. Csakhogy a másik végletbe esnek, s olyan ideális világot építenek lelkükben, amely sehogy sem volt összeegyeztethető az élet valóságával. Innen van, hogy e korszak szubjektív embere folyton összeütközik a külső, való élettel, s ez súlyos lelki megrendüléseket okoz nála.

A század szubjektív életigénye először és fölül nem múlt művészettel a *Werther*-ben nyilatkozik meg, hogy azután lázas izgalomba hozza a kedélyeket, s világszerte felmérhetetlen mozgalmat idézzen elő a lelkekben. Előzményei természetesen a század elejéig visszanyúlnak. Már Richardson éretnyes hőseiben észrevesszük, hogy női szívet hordoznak keblükben, a megindultság és az elragadtatás könnyei állandóan csillognak szemükben. A század első felének angol és német írónál gyakran észlelünk elégikus ábrándozást, wulfesztett ér-

zékenységet, rajongást vagy sötét unalmat. A kor lelkét a borús Ossian ragadja meg, Rousseau, a „szomorúság apostola“ bájolja el föltűnést keltő *Heloïsejával*. Pár évtized alatt az objektív életfelfogás a szubjektivizmus végleteibe tolódik, az érzelmi érzelgessé válik, s amikor a szentimentalizmusra való hajlandóság éppen legáltalánosabb volt, jelent meg ennek az érzelmi világnak legökéletesebb kifejezéseként Goethe remek románja (1774).

Önmaga érzékeny lelkével találkozott mindenki ebben a románban. Társas összejöveteleken felolvasták, csodálták, siratták, közben-közben a hölgyek ájulásba estek, s az öngyilkosságok statisztikai száma aggasztóan felszokott. Pusztító kórhoz hasonlóan terjedt a szentimentalizmus ragálya, még a messzi Kínába is átcsapott. A családi román is, mely eddig a racionalizmus áramlatában úszott, belekerült sodrába; a hetvenes évektől kezdve az érzelgős elemek egyre nagyobb tért foglalnak el benne, így elágazódásaként kialakul az érzelgős román. A családi román felszerelését ez megtartja, de érzelmi világát jelentősen módosítja, s egészen új típusokat állít a cselekmény menetébe.

Erről a területről is átszivárgott egypár jellegzetes darab a magyar olvasók kezébe. Érdekes jelenség azonban, hogy Goethe világhírű műve, bár fordításával négyen foglalkoztak s hárman teljesen el is készültek vele, különféle akadályok miatt magyarul kerek ötven év múlva, csak 1823-ban került nyilvánosságra. Addig a magyar olvasók a gyenge utáztatokon rágódtak, mint Kazinczy *Bácsmegyején* (1789), mely egy jelentéktelen német kópiának magyar környezetbe való átültetése, s a híres *Szigvárton* (1787), mely a maga idejében kedvelt kolostormotívumával s 1400 lapon keresztül unalomig vitt pityergescivel zaklatta fel az indulatokat. Egyelőre nem történt több, mint az, hogy az érzékenyebb lelkek elgyöngülésükben oly édes cseppeket hullattak ezekre a románokra, hogy örömeükben talán az angyalok is sírásra fakadtak⁷⁰, mások azonban nem szenvedhették a „haszontalan fityogásokat“⁷¹, melyek a sorokból sűrű záporként zúdultak rájuk. Azonkívül Gessner édes-bús hangú idilljei, Dusch szentimentalizmussal bevont munkái (*Érkölcsi levelek*, 1775; *A tiszta és nemes szeretet ereje*, 1789) és Sterne levelei (*Yorick és Eliza*, 1815) keltettek sok megindultságot azokban a kortársakban, akiknek szíve egybehangelődött az érzelgősség

húrjaival. Voltaképpen aránylag kevés a magyar nyelvű, tiszta fajú érzelgős román, még ha Kármán remek novelláját (*Fanni hagyományai*, 1794), Szalay László önállóan megjelent elbeszélését (*Alphonse levelei*, 1832) s a korszak végének eredetiséggel kérkedő egyik émelygős románját (*Meggyes*, 1833) tekintetbe vesszük is.

Érzelgősségben azért nem volt hiány. A családi és lovagrománokba, nemegyszer, a más csoportbeliekbe is beömlött, mindenütt rést talált az érzelgősség. Nemcsak a hősszerelmeknek és a lovagoknak, hanem sokszor még a rablóknak a szeme szögletében is készen állott az érzelmi meghatódottság és a kicsorduló könnycsepp. Könnyebb lenne megszámlálni azokat a románokat, amelyek mentesek a fájdalmas szomorúságtól, mint azokat, amelyek kisebb-nagyobb mértékben át vannak itatva vele. Az „érzékeny szívek“, kiknek „kedvéért“ fáradozott az író és a fordító, el is várták a könnyekre fakasztó hatást. Ezért van annyi sok sírás e korabeli románok lapjain, ezért ömlik el rajtuk a siralmas lelki hangulat végtelen könnyfolyama. A pityergő kisasszonyokat ritka román tudta mellőzni, mivel a hold nagy befolyással volt az írók ízrendszerére.⁷² „Herfort Zsófiát megölelé — olvasuk az egyikben —, és síra az ő kebelébe. Villibald hozzájuk feletkezett, és most három lelkek sírának. Sokáig sírtak, csókolódtak, végre megcsillapodtanak.“⁷³ Néha az olvasót is könnyes részvétre szállítja fel a románíró: „Érzékeny szív, ki ezeket olvasod . . ., ha szívedre veszed az ő sorsokat, tehát néha-néha potyogtass szánakozó könyveket az ő szenvedéseiken.“⁷⁴

Az olvasókban nem is hiányzott az efféle készség. Szívesen elábrándoztak és egykettőre elsírták magukat a „románok felett“,⁷⁵ s később is, ha visszaemlékeztek románhőseik szenvedéseire, könnybe lábadt a szemük. A magyar szívek sem függetleníthették magukat a korhangulattól, őket is elborította az érzelgősség árja. Hiszen egy jó félszázadig a műzsák állandóan szomorúfüzek alatt ültek, a románhősök és hősnők legszívesebben a temetőikben bolyongtak. A lelkekre csüggettség szállott, valami megmagyarázhatatlan bánkódás és búslakodás nehezedett. A tavasz sírásra fakasztotta, szomorkodóvá tette a szíveket. „Miért van ez így, ki magyarázza meg nekem? — sóhajt fel az egyik korabeli széplelek. — Titkos magamnak is meg nem fejthető messze okait

érzem, pedig én is kívánnék örülni.“⁷⁶ „Mi balcsillagzat is hozta, korunk és emberiség veszélyére, oly annyira divatba a gyáva érzelgest, nyomorú álarcát a mélyebb s valódibb emberi érzelmeknek? — kérdezi Fáy András 1824-ben, s határozottan azt feleli rá, hogy „pityergő, hitvány románjaink“.⁷⁷ Ha hinni és élvezni tudták a képzelet merész szüleményeit, melyek szinte csak azt a célt szolgálták, hogy az embereket elképzelt szerencsétlenségekkel megríkassák vagy egymásra halmozott rémes szomorúságokkal megrázzák,⁷⁸ a csinált érzelmeket is elsajátíthatták, amelyeknek hasonlóképpen semmi közülük sem volt a valósághoz. Ezt az állapotot az írók és kiadók kihasználták s az „új szabású könyvek gyárjában az érzékenykedés kórja nagyon elterjede, mert az irkálók szívbéli törekedés viharja több érzékenyítő iratokat fúvott a közönség közé, mint hajdanában a nádas tenger mellőli forró déliszél az izraeliták táborába fűrjeket vert a földre“.⁷⁹ Az olvasóközönség azonban bizonyos idő múlva betelt velük, s mint valaha az izraeliták, undorodással fordult el a finnyás eledelektől. A harmincas években, bár még mindig keletje van az érzelgesnek a közvélemény ellenszenve kitör, s azt kívánja, hogy „ideje volna már a szív érzelmeit egy ideig skártba tenni, az érzelges siránkozó lassú zenéjének véget vetni és az unatkozott községet ábrándozás varázs lámpása által a falon szép árnyas szemfényvesztéssel mulattatni“.⁸⁰

Végeredményben az érzelgős román nálunk nagyobb bajt nem okozott, sem Patakon, sem Debrecenben, sem a kecskeméti polgároknál. A magyar közönség nem vesztette el eszméletét, mint a német, csak egy kis bódulatba kábult, ez pedig hamar elpárolgott. A járvány kikerülhetetlen volt, de szerencsésen átestünk rajta. Nemzetünk érzékenységet nem fokozta arra a grádusra, amely túllépte volna a határokat.⁸¹ Talán még haszonnal is járt. Közönségünket a románolvasásra édesgette, az érzésvilágot kétségtelenül mélyítette, a szólás és magaviselet durvaságát finomította,⁸² s ha mindezt tekintetbe vesszük, igazán alig marad valami, amiért komolyabb szemrehányással illethetnők a túlságosan veszedelmeseknek láttott érzelgős románokat.

III

A ROMÁN ÚTTÖRÉSE ÉS A REGÉNY BEVONULASA

A magyar nyelvű románirodalom hét évtizede — mint a fentiekből és a következőkből látható — gazdag és változatos gyűjteménye az egymásra torlódó irányoknak, a francia, német, angol területekről beömlő áramlatoknak; s részleteiben tükröképe annak a különböző oldalakról átszövődött léleknek, amely mindezeket a hatásokat átvette s általuk magát európaivá fejlesztette, tág szemléletűvé alakította. Talán egyetlen olyan rezdülése sincs a korabeli szellemnek, melyet a műfajon keresztül a magyar olvasó fel nem fogott volna s róla legalább tudomást nem szerzett volna.

A vázolt irányokon kívül jól ismerte a magyar közönség a heroikus románt is két klasszikus termékéből: a *Kassandrát*, La Calprenède híres munkáját még a múlt század elején is „szent borzalommal“ olvasták, s mellette Homérosz hőseit kicsinyeknek tartották, *Argenis* magyar tolmácsolásával pedig többen is megpróbálkoztak, mert tetszett a kornak, hogy a terjedelmes szerelmi história a fejedelmeket politikai éleslátásra, a népet pedig az uralkodók iránti tiszteletre intette. Mindkét románt ott találjuk valamennyi művelt nép könyvtárában, s megvan a mienkben is. Megemlíthetünk még egypár hasonló művet az egykorú magyar olvasó színvonalának és európai dicséretes tájékozottságának bizonyítására. A novella picaresca legtökéletesebb hajtása, a spanyol Aleman *Guzmanja* — egy nagy szédelő változatos kalandokkal tarkított érdekesítő története — ebben az időben telepedett le nálunk (*Az emberi életnek játékhelye*, 1822), s ha szabad vele dicsekednünk, azt is megmondhatjuk, hogy rajtunk kívül nem jutott tovább más kisebb népek irodalmába. Az angol Bunyan János óriási hatású vallásos románja (*Keresztyén Utazás*, 1777) a *Divina Commediához* hasonló cselekményével s gazdag érzelmi világával már a XVIII. század hetvenes éveiben megragadta s azóta még ma is lekötve tartja a magyar lelket, akár csak hazájában az angol közönséget. Nem igazságos tehát lenézni és azzal vádolni románirodalmunkat, hogy csupa jelentéktelen vásári féreművek raktára. Hogy a magasabb igényeket is ki tudta elégíteni, utalhatunk akár a Lesage ma is élvezettel olvasható szatirikus társadalomrajzára (*Sánta ördög*, 1803), akár Wielandnak arra a legtökéletesebb elbeszélő művére

(*Abderiták*, 1834), amely a szűk látókörű nyárspolgárius élet rajzának elévülhetetlen remeke maradt mindétig. Voltaire európai hírnű gúnyos elbeszélése is (*Zadig*, 1747) ott szerepel románjaink között (*Cserei*, 1808), igaz, hogy a nagy francia szatirikus szelleme nélkül, szinte a felismerhetetlenségig eltorzítva, s ha ez jellemző is az ízlésre és a korszellemre, mit sem von le érdeklődésünk sokoldalúságából. Ez más irányban észrevette és átültette Florian pásztorrománját (*Galatea*, 1825), amely Cervantes hatásával Gessner eredeti színeit egyesítette, és Sterne nagy jelentőségű útirajzát (*Érzékeny utazások*, 1815), mely a tárgyi világba először kapcsolta be az ember érzelmi életét. Nem olvasta ugyan közönségünk, mert kéziratban megrekedt a Mme Staël *Corinnája* (1823), az első modern lélektani regény, de mint adat is számottevő bizonyosága annak, hogy a magyar nyelvű román a műfaj európai termésének legjavát felölelte.

Kétségtelen tehát a lelki tartalmasság, de egyúttal jellemző az a józan, tárgyilagos magatartás is, melyet irodalmunk és a magyar közszellem a szélsőségek és a kilengések iránt tanúsított. Olyan zűrzavar uralkodott ebben az időben a tulajdonképpeni céljától még messze botorkáló románban, amely mindenütt csak keresgélt és kísérletezett, hogy helyesen csakugyan mást nem lehetett tenni, mint szemlélődni a fejlődés jelenségein, tájékozódni a különféle típusokról s várni az alkalmas pillanatot, amikor saját értékeinkkel teljesen magyarrá idomíthatjuk. Ez a harmincas években következett be, amikor az új társadalmi, történeti és lélektani szemlélet éppen a regényben találta meg a maga kifejezési formáját, és sok kísérletezés után végre rájött arra, hogy a műfaj korlátlan terjedelme nem gyerekes mesterkedésekre és éretlen szószátyárkodásra, hanem a valóság és a lélek ábrázolására való.

A magyar regény tehát nem megkésve jött, hanem a fejlődés előzetes feltételei során éppen a maga idejében született meg. Közben az írók és az olvasók alaposan megismerték mesterségbeli titkait, kicsiszolták nyelvét, begyakorolták olvasását, irodalmi rangot szereztek neki, s igényeket ébresztettek iránta, egyszóval felkészültek arra, hogy régóta várt megjelenését őszinte megértéssel és lelkes örömmel fogadják.

Az önálló életre kelt magyar regény bevonulása irodalmunkba ünnepélyes és hódoló külsőségek között történt. Emlékezetes mozzanat életében, amikor 1836 tavaszán báró Jósika

Miklós a *Zólyomi* kéziratával Pestre érkezett. Még szűkebb hazájában hozzáfogott másik regényéhez, az *Abafihoz*. Szerette volna ezt Pesten befejezni, s egyiket vagy a másikat mindjárt nyomtatás alá is bocsátani. Amikor néhány hónap múlva elkészült *Abafival*, egy ideig zavarban volt, hogy melyik munkájával lépjen a nyilvánosság elé, s azon is gondolkozott, vajon regényét egyáltalán neve alatt jelentesse-e meg. Az első, de biztos fellépés sajátos izgalmával barátaihoz fordult tanácsért. *Zólyomit* Bajzának mutatta meg, *Abafit* pedig Szemere Pálnak olvasta föl. Jó embereinek ítélete döntötte el, hogy először a sikerültebbnek tartott *Abafit* adta nyomdába, s abba is belenyugodott, hogy neve a címlapra kerüljön. Heckenast Gusztáv kiadásában, Fűskuti Landerer Lajos betűivel, az ősz elejére meg is jelent *Abafi*, mégpedig „Jósika Miklós' Regényei" jelzésű mellékcímlappal, ami arra mutat, hogy *Abafi* írója a föllépésekor regényeinek már egész sorozatát melengette jövődő tervei között.

1836-ban még alig vették észre *Abafit*. Egyedül a Tudományos Gyűjtemény VII. füzete (113—120. l.) szentelt neki terjedelmesebb ismertetést Szalay László tollából. Szontagh Gusztáv híres bírálata, amely lelkesedéssel és elragadtatással emelt kalapot előtte, csak a következő év áprilisában jelent meg a Figyelmező 16. számában. Az elmúlt száz esztendő alatt nagyobb ujjongással és őszintébb bámulattal aligha üdvözöltek magyar regényt, mint az *Abafit*. A kortársak megérezték — a fogadtatás meleg és közvetlen hangjából tisztán felismerhető —, hogy Jósika kiválót, sőt rendkívülit alkotott, s új csapást vágott a prózai elbeszélés terén, amely a verses műfajoknak szinte kizárólagos uralma mellett eddig érvényesülni alig tudott. Nekik nem irodalomtörténeti emlék volt, mint nekünk, hanem eleven valóság az a sok, visszatetszést keltő, silány, érzelmes és nem ritkán hajmeresztő könyv, amelyet jobb hiányában regényként kellett olvasniok és éldelniök. Érthető, ha az *Abafi* lázba hozta őket, s olyan kijelentésekre ragadtatták magukat, hogy a maga körében a legjobb, mióta a magyar nyelv zeng, s illő, hogy kétségtelen jelekkel mutassák meg, mely nagyra helyezik szerzőjét a szellem országában.

Kétségtelen, hogy száz esztendő leforgása alatt sok nagy sikerű, az *Abafinál* sokkal művészbibb kiképzésű és maradandóbb értékű regény látott napvilágot, de az is bizonyos, hogy történeti súlyban talán egyetlenegy sem mérhető vele össze.

Páratlan jelentősége nem önmagából, hanem a külső körülményekből fejthető ki, s csak a megelőző hét évtized úttörő küzdelmein keresztül látható meg. Az előzmények nélkül, amelyeket itt feltárni igyekeztünk, szinte érthetetlen a megjele-
néseivel beálló nagy fordulat a magyar regény történetében.

Az 1836. év tehát nemcsak kezdete a magyar regény egy évszázados sikereiben gazdag pályájának, amely folyton emelkedve európai szintre húzódik, hanem egyúttal záróköve is azoknak a kezdetleges kísérletezéseknek és bizonytalan tapogatózásoknak, amelyek a műfajt nálunk meghonosították s közönségünket vele megbarátkoztatták. Unalomig elnyűtt sivár körükből *Abafi* olyan magasra emelkedett, hogy igazán csak hódolattal és rajongó elismeréssel lehetett hozzá feltekinteni. A történeti hitelesség érdekében azonban ki kell mutatnunk, hogy *Abafi* csak értékben s nem egyszersmind időben és sorrendben az első magyar nyelvű regény. Előtte 70—80 esztendőn keresztül szintén jelentek meg olyan-amilyen szórakoztató olvasmányok — csakhogy ezek nevükben és lényegükben is még nem regények, hanem románok voltak —, s körülöttük lassanként egy folyton erősödő és gyarapodó réteg csoportosult, amely olvasta is ezeket a mulattatásra szánt könyveket. Nyom nélkül tehát nem tűntek el, valami szerep nekik is jutott, bizonyos hatások csak maradtak utánuk. Törték és simították az utat, s elvérzettek abban a küzdelemben, hogy *Abafi* diadalmasan vonulhasson be irodalmunkba.

TANULMÁNYOK

A FRANCIA HELLENIZMUS HULLÁMAI AZ ERDÉLYI MAGYAR SZELLEMI ÉLETBEN

Az a szellemi folyamat, melyet francia hellenizmus névvel jelöl a szellemtörténet, nem volt olyan széles mederben hömpölygő áradat, hogy ellenállhatatlanul magával sodorta volna szellemi életünket. Nagyjában a saját területére szorítkozott, a saját ízléskörét mozgatta meg, anélkül, hogy messzi gyűrűző hullámokat vert volna. Csak rezgései, alig észrevehető fodrai érkeztek hozzánk. Mégis észre kell vennünk a sok rétegződésű szellemiségünknek ezt a vonását is, s meglátunk, hogy e különös érdekességű francia megnyilvánulás iránt éppen az erdélyi talaj mutatott legtöbb fogékonyságot. A francia hellenizmus hullámai a magyar szellemi életbe Erdélyen keresztül hatoltak be, — ennek nyomait s a rájuk világító szellemtörténeti háttért igyekszem a következőkben fölfedni s röviden összefoglalni.

A magyar jelenségekből indulok ki. Mindenekelőtt megálapítom, hogy a XVIII. század utolsó éveiben és a XIX. század első harmadában részben erdélyi szerzőtől Magyarországon környezetéből kirívó egypár nevezetes magyar könyv jelent meg. Mai szemmel nézve őket, elszigetelt jelenségnek látszanak, alig érthető törekvéseknek. De ha eredetükig lehatolunk, nemcsak összefüggésüket találjuk meg, hanem a magyar szellemi élet külföldi vonatkozású kapcsolatainak is eddig ismeretlen rétegeire akadunk.

I

Az egyik — nyilván a francia hellenizmus divatával összefüggő — könyv, amellyel 1790-ben regényirodalmunk üttörő medrében találkozunk, ezt a keveset sejtető címet viseli: *Júlia levelei Ovidiushoz.*¹ Szerzőjét, bár neve a címlapról szándékosan lemaradt — hiszen akkor nem a babérkoszorú, hanem a magyar nyelv szeretete és nemzetiségünk ügye lelkesítette munkára az írókat —, jól ismerjük: a kiváló szervező képességű zágoni Aranka György (1737—1817) marosvásárhelyi kir.

táblai ülnök, az erdélyi magyar tudományos igyekezetek lelkes agitátora írta. Kis 8-r. alakú, 130-lap terjedelmű könyvét az idő és a feledés annyira eltemette, hogy eddig még nem került az irodalomtörténet nézőpontjai elé.² Valóban a tartalmát tevő 42 unalmas, lapos és szellemtelen levél, melyeket az udvari környezet terhes világából kikíváncozó, szerencsétlen idegzetű és forró vérű császárléány intéz titkos szeretőjéhez, majd szerelemük kipattanása után a számkivetésbe zavart Ovidiushoz, legföllebb a XVIII. század olvasójánál kelthetett némi érdeket. Szenzációéhségét még azzal is izgatta (a szerző, hogy ezek a levelek nem az elme játékaik, hanem Herculanumban talált hiteles okiratok másolatai. Mindenesetre abban az időben, mikor a „szerelemnek csak a fennhangon kérkedő morál mellett meghúzódva lehetett bejutnia patriárkális világunk női szobáiba“, megütközünk ezen ledér szellemű regényen, amelyből a titkos szerelem forró vágya, perzselő szenvedélye s kétségbeesett gyötrelme liheg felénk, itt-ott a legérzékibb kényes szituációkkal élénkítve. Aki majd a magyar nyelvű erotikus irodalom múltbeli emlékeit fogja összekeresgélgni, nem mehet el mellette észrevétlenül. Minket az erkölcsi szempontokra sokat adó kor-szellemtől elütő idegenszerűsége is késztet arra, hogy időt töltsünk vele, annál is inkább, mert a maga idejében — ha szűkebb körben is — érdeklődést vert föl, némelyekben elragadtatást keltett, másokban ellenvéleményt hívott ki.

Később megállapítjuk, mint jutott Aranka arra a gondolatra, hogy ezt a kényes tartalmú könyvet magyarul tolmácsolja, most csak arra utalunk, hogy az irodalomban akkor még bátortalanul tapogatózó kezdő író 1789-ben Ráday Gedeonnak küldi meg manuscriptumát oly véggel, hogy azt Kazinczy kezébe juttassa.³ Kérésének Ráday készséggel tett eleget, mert maga is úgy találta, hogy „ezt a fordítást valójában a' jobb fordításaink közzé számlálhattuk, olyan könnyen folyó és minden erőszak nélkül való“, „az nyomtatást valóssággal megérdemlő“⁴. Láthatlanban címe után Kazinczy „à la Nouvelle Heloïse“-nak hitte.⁵ Annál nagyobb meglepődéssel s gyönyörűséggel olvassa végig a kéziratot⁶, s már okt. 7-én Kassáról meg is teszi rá a „crisiseit“⁷. Kiméretlenül rakta fel változtatásait, mert az ilyen dolgokban nem ismert elnézést, sőt inkább kész volt „éles lenni, és talán goromba is: mint wenig aufrichtig“⁸. „Tele volt a munka ortographiai sőt grammaticális hibákkal; und das Werk war steif aufgeputzt,

mint a' XIV. Lajos udvarában a' bájoló szépségű leánykák.⁹ Kazinczy megjegyzéseiből Aranka mit adoptált — nem tudjuk. Bizonyára maga is belátta, hogy fordítása sokat nyert a már akkor nagy tekintélyű széphalmi mester simításában¹⁰, s kapva kapott Kazinczy ajánlatán, aki arra vállalkozott, hogy *Júlia leveleit* sajtó alá rendezi és saját költségén Kassán kinyomatja.¹¹ Voltak ugyan némi aggodalmai, hogy „miként fogja el a' Magyar Olvasó“¹², amint Aranka is számított arra, hogy „a' szebb és szelídebb elmék közzül“ lesznek olyanok, akik könyvét „nem igen nagy köszönettel fogják venni, azt az erkölcsökre nézve veszedelmesnek, legalább kétségesnek és félelmesnek ítélvén“¹³.

Kazinczy ismert buzgalomával lát a kiadáshoz. A kéziratot „pro revisione“ a cenzúrához adja, s közben tárgyal Ellinger kassai tipográfussal. Semmi sem kerüli el figyelmét: a nyomtatás betűje, nagysága, formája, tisztasága, elrendezése¹⁴, sőt még a papiros és a korrektúra is mind lényeges és fontos szempont előtte. A homloklevélre tervezett képet Bécsben szándékszik metszteni: „Amor jajgatva mégyen, 's lábait béklyó szorítja; iveit pedig mérgesen el-hintve lehet látni. Közzülök egy kigyó fonakodik-ki.“¹⁵ Közben nagy bosszúság éri: Novák István kassai librorum revisor azzal az izenettel, hogy *Júlia* megsemmisítésre méltó „erkölcsöket vesztegető“ munka, visszaküldi a kéziratot, s megtagadja rá a „typis admittitur“-t.¹⁶ Képzeltetni, mint lobbant fel Kazinczy a legindulatosabb haragra, melyet végre voltaire-i nevetés szakasztja félbe.¹⁷ „Kérni kellene, hogy rigorától álljon el — írja Kazinczy 1790. ápr. 25-én —; e juta eszembe: de ójjanak az Istenek! nem szóllok néki többé, ha nem tudom mi ér is!“¹⁸ Kancellistájával rögtön lemásoltatja, s a több belátású pesti cenzorhoz küldi a kéziratot. E kerülő úton célt is ér. A huzavona azonban hónapokat emészt fel, úgyhogy Ellinger csak 1790 november végére készül el a nyomással, bár a költségeket már augusztusban felvette.¹⁹ Kazinczy nemcsak a szöveg ortográfiájára és grammatikájára, hanem a könyv külsejére is — nálunk abban az időben szokatlanul — nagy gondot fordít. Így külön 100 amatőr példányt készített holland papiroson. Büszke is volt rá, el is dicsekedett vele, hogy „szebben még magyar munka nem jött ki“²⁰, „bizony még úgy könyv nem jelent-meg M. Országban“²¹. Lankadatlan buzgalommal küldözgeti szét a tiszteletpéldányokat²², majd az Aranka exemplárjainak „csinál lábat“. A debreceni sokadalomban kolozsvári szekereseket keres, aztán behordja Váradra, s egy Zilahra in-

duló földesúr kocsiján indít útnak Erdély felé 100 exemplárt írópapiroson és 30-at hollandin, „fel tévén azt, hogy írója einheimisch lévén ott, azon még inkább fognak kapni“, mint Magyarországon.²³

Nem tudjuk, mennyire kapott a közönség az 5 garasért árult²⁴ modern regényen, csupán az adatokból sejtjük, hogy Kazinczy lelkesedése jóval nagyobb volt, mint a könyv sikere. Ha Fazekas István diószegi ref. lelkésznek a Kazinczy egyik levelében olvasható megbotránkozását²⁵ közvéleménynek tekintjük, úgy azt kell megállapítanunk, hogy Aranka igyekezete és Kazinczy buzgalma inkább visszatetszést váltott ki, mint elismerést aratott. Földi János is úgy vélekedett, hogy „Julia Leveli nem érdemlették meg a nyomtató bért“, „csak Szerelem folytatást tanít“, s benne „a Magyar ízlés éppen nints eltalálva“. Az olvasást kedvelők, a papi emberek és az érettebb gondolkozású öregek egyként kárhoztatják *Júlia leveleit*, amelyet ő soha többé kezébe nem vesz, mert megelégedett vele, sőt megcsömörlött tőle. *Bácsmegyey Leveli* kimondhatatlan érdemű, mégsem tudja a magyar ember becsülni formája miatt, pedig ez „a' Julia Levelit annyival haladja meg, mint a' Haza törvénye az Abécét“²⁶. Ilyen, ehhez hasonló s még különb megjegyzések röpködtek *Júlia* felé, aki frivol tartalmával meglehetősen kelletlenül érezhette magát a barátságatlan konzervatív magyar környezetben. Egészen kivételes báró Orczy László főispánnak, az országos bandérium fővezérének elragadtatása, aki „csak nem ki-ugrott a' bőriből“, amidőn meghallotta, hogy az ő kedves *Lettres de Julie à Ovide*-ja magyarra fordított²⁷, vagy az eredeti precisiójától is elbájolt²⁸ Kazinczy gyönyörűsége, akit Aranka színtelen fordítása²⁹ sem riaszt vissza a regény megjelentetésétől.

Arra vall ez, hogy e regény a maga idejében nem lehetett annyira jelentéktelen, mint ahogyan ma látjuk. Feltétlenül a korszellemben kellett gyökereznie. Ha most már a könyv-kultúránk történetében is figyelmet keltő s pusztán a Kazinczy érdemeinek tulajdonítható Aranka-féle *Júlia leveleinek* kapcsolatait kutatjuk, a címlap útbaigazítása szerint a német irodalomban kell keresgelnünk. Itt valóban meg is találjuk a neki megfelelő *Briefe der Juliet*.³⁰ Egy hozzá hasonló vékony könyvecske, amely csak néhány évvel előzte meg a magyar szöveget, s három kiadást ért. Azonban ez sem eredeti munka: ismeretlen szerzője egy 1753-ban Londonban megjelent angol

könyvből³¹ dolgozta át, amely megint fordításnak vallja magát; éppúgy a magyarnál egy évtizeddel fiatalabb olasz kiadás.³² E messze ágazó rokonság, mely arra vall, hogy Európa-szerte ismerték és olvasták e szenzációs szerelmi történetet, Aranka könyvét kiemeli eddigi elszigeteltségéből, s megérteti a nagy műveltségű és korának minden újszerűsége iránt fogékony Kazinczy lelkesedését is érte. A fenti vonatkozások ismerete nélkül meglehetősen értelmetlenül áll előttünk, hogy honnan bukkan fel ez a könyv s a benne megnyilvánuló szellemnek mi keresnivalója van a XVIII. századi irodalmunkban. Még inkább tágul a kilátásunk, ha végül a francia irodalomban megtaláljuk az összes fenti fordítások eredetijét az angollal egy évben megjelent *Lettres de Julie à Ovide*³³ c. 12-r. igen csinos kiállítású könyvecskében. Látszik rajta, hogy elegáns, előkelő ízléssel készült, s gyaníthatjuk, hogy a legválasztékosabb köröknek volt szánva. Kazinczy kezében is megfordulhatott, s tőle vehetett buzdítást a maga gondos kiadására. A róla fennmaradt gyér számú adatok bizonyossága szerint hazájában igen népszerű olvasmány volt a XVIII. század második felében: az első kiadás lenyomatain kívül — a legutolsó 1879-ben jelent meg — más címek alatt is terjedt³⁴, s a kor népszerű gyűjteményeibe is bejutott. Így pl. a *Lettres de tendresse et d'amour* címűben is megtaláljuk, amely And.-Charles Cailleau (1731—1798) könyvkereskedő neve alatt és kiadásában jelent meg.³⁵ Többen neki is tulajdonították a szerzőséget, mások meg — így valószínűleg Aranka és Kazinczy is — Marmontelt hitték írójának, amint ez később az 1797-i és az 1802-i kiadás címlapján kifejezésre jutott.³⁶ Viszont az 1774-i kiadás a szerzőt M. M.*** kezdőbetű mögé rejti.³⁷ Ezt a talányt Claude-François-Adrien Lezay Marnezia marquis (1735—1800) akként oldotta meg, hogy az senki más, mint az ő édesanyja, Charlotte-Antoinette de Bressay Lezay Marnezia marquise († 1785).³⁸ Ennek alapján a *Lettres de Julie*-t az összes francia bibliográfiák és enciklopédiák Lezay Marnezia grófnő neve alatt szerepeltetik.³⁹ Az író életét nem ismerjük, csupán annyit tudunk róla, hogy Nancyban kiváló szellemeket összehozó előkelő szalont tartott.

Az akkori viszonyokhoz mérten, különösen ha az angol-német nagy kerülőt is számba vesszük, bámulatos gyorsan érkezett Marosvásárhelyre, majd Kassára Lezay-Marnezia gróf-

nő nagy feltűnést keltő könyve. Az adatokból láthatjuk, hogy hagyományos levélformájával, az akkor divatos Herculaneum-fikcióval s nem utolsó helyen a császár leányának s az *Ars amatoria* költőjének pikáns szerelmi történetével rendkívüli érdeket keltett az olvasók széles rétegeiben. Egyelőre nem térünk ki annak fejtegetésére, hogy ez az előkelő francia grófnő, aki e könyvön kívül más emléket nem is hagyott maga után, mint jutott ehhez a témához, csupán utalunk arra, hogy a XVIII. század közepe táján a francia műveltség olyan jelleget öltött, hogy a császár leányának ékszerei, kosztümei, hajdíszei s a szerelméről sugdosott pletykák jobban lekötötték a kedelyeket, mint a kor mozgó eszméi. Természetesen a francia és a magyar kiadás közé eső angol és német fordítás sokat lekoptatott az eredetinek nemcsak finom és friss színeiből, hanem erotikus kilengéseiből is, úgyhogy Arankának még a német szöveget is szelídítő marosvásárhelyi fordítása beláthatatlan távolságra áll Lezay-Marnezia grófnőnek a francia nyelv választékosságával még a legrikítóbb színeket is letompító párizsi eredetijétől. Halvány kópiájában is azonban érdekes emléke a korabeli francia divatnak, amely lelkesedését minden iránt, ami anuk, éppen Herculaneum felfedezése révén vitte át a rómaiakra is. Így különösen a regényirodalomban aktualis lett a görög és római miliő. Természetesen nem a jellegzetességet keresték, csak a felületen mozogtak, s azt hitték, hogy egypár hanyag színfolttal az ókort már a jelenbe varázsolják. Mutatványul ebből a nemből hivatkozhatni a báró L.-Fr. Bilderbeck (1764—1833) *Cyane* c.⁴⁰ 1794-ben magyarul is megjelent⁴¹, sőt még játékszínre is vitt⁴² görög tárgyú francia regényére. Csupán annyiban görög, hogy görögös hangzású neveket viselnek, s cselekménye is olyan helyekre van lokalizálva, amelyek Görögország térképére esnek. Ez a *Cyane* egy botrányos életet folytató táncosnő. Szerelme a hős Lysiás iránt azonban felemeli és megnemesíti. Utálattal és kétségbeeséssel fordul el romlott életétől, s érezve, hogy Lysiáshoz méltatlan, a tengerbe veti magát. Szerencsére egy öreg halász, Daxiphanes, megmenti s kunyhójába viszi. Itt Lysiás és *Cyane* között hosszas és unalmas beszélgetések bonyolódnak le, amelyekből korántsem a görög érzésvilág tükröződik, hanem a XVIII. század szentimentalizmusa és mesterkéltséggel rafináltsága szól hozzánk. Természetesen a szerető szívek boldogságát felbolygató intrikus sem hiányzik, s a meglepő romantikus moz-

zanat sem, amikor az öreg halászról kiderül, hogy Cyane apja. Megnyugvásunkra boldogan adja áldását a 3 könyvön át sok lelki töprengésen keresztül vergődött szerelmes ifjú párra. Az akkori olvasónak egészen mellékes volt, hogy a görög szellemnek és az antik világnak még halvány nyoma sem tapadt ezekre a regényekre. A XVIII. század második felében a klasszikus irány dekadenciájaként divatosá lett hellenizmus áramlatában úszó író és olvasó talált egymásra ezekben a színtelen mesékben, amelyeket nem is önmagukért kell észrevennünk, hanem az antik világért lelkesedő hajlamosságáért, amely fejét itt is, ott is, így a mi fogékony szellemi életünkben is felütötte.

II

Az itt ismertetett két regény a francia hellenizmusnak csak a szellemtörténeti vizsgálódás nagyítója alatt észrevehető jelenségei. Van azonban ennek az iránynak egy olyan klasszikus terméke, amely terjedelmével is megállásra késztet, s mélyrehatóan beavat a hellenizmus eszme körébe és lényegébe. Ki ne hallott volna *Anacharsis*ről, az ifjú szkítiai vitéznek Görögországban tett regényes utazásáról? Van-e olyan magyar könyvtár, amely példányát meg ne őrizte volna, s emlékezetben ne tartaná azt a páratlan népszerűséget, aminek ez a könyv a XIX. század első felének művelt olvasói közt örvendett? Külföldön éppúgy, mint minálunk nyomot hagyott az emberek gondolkozásában, műveltségében s az antik világ iránt érzett őszinte lelkesedésében. Annyira eltávolodtunk tőle, annyira átalakult a lelkünk, hogy ma már nem tudunk kellőképpen beleilleszkedni az egykorú olvasó ízlésébe, aki türelemmel, sőt élvezettel tudta átküzdeni magát a hétkötetes regény tömkelegén. Mintha nem is egy ember munkája lenne, hanem a hellenizmus névvel jelölt szellemi irányzat klasszikus lecsapódása. Harminckét évig dolgozott rajta Jean-Jacques Barthélemy apát (1716—1795). Másfél éves római tartózkodása érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy a reneszánszon keresztül meglátott s ezer dokumentumában szeme elé tárult antik görög világ közelébe vigye századának az ókor iránt lánggra gyúlt érdeklődését. Még Rómát el sem hagyta s ké-

szen volt munkája nagy körvonaláival. Párizsba visszatérve, minden gondját a kidolgozásra szentelte. Kezdetben csak bizalmas baráti körben olvasott fel egyes részleteket, majd — félve a közönség ítéletétől — csupán mutatványokat közölt belőle 1777-ben, majd 1782-ben. A biztató fogadtatás további munkára sarkallja. Végre 1787-ben Debure könyvkereskedőnek nyomásra adja hatalmas mennyiségű kéziratát. Az első kiadás⁴³ villámgyorsan elfogy, 1789-ben már a harmadik kiadást kapkodják szét, sőt a forradalom sem vet gátat az 1792-ben megjelent újabb kiadásának. Maurice Badolle, Barthélemy életírója⁴⁴, 1893-ig 42 teljes francia kiadását és az ifjúság számára készült 13-féle átdolgozását sorolja fel annak bizonyosságára, hogy *Anacharsis* az egész XIX. századon át ki nem esett az antik világ szépségeiben gyönyörködő olvasók kezéből. De ez csak egyik fele nagyarányú elterjedtségének. Már az első kiadás híre beszáguldja az egész Európát, s pár évtized alatt a német (J. F. Bister, Berlin 1789, Bécs 1792, 1835), angol (W. Beaumont, London 1791), olasz (Velenca 1791), dán (Chr. Overs, Kopenhága 1797), holland (M. Stuart, Amsterdam 1802), spanyol (Pablo Sandino de Castro, Majorque 1811), újjörög (Bécs 1819) és örmény (P. E. Hurmuz Velenca 1847) nyelvterületek is utat nyitnak az ifjú *Anacharsis* ellenállhatatlan kedveltségének.⁴⁵ Majd megjelennek a nehézkes terjedelmét megkönnyítő rövidítések és átdolgozások (Breton, Caillaut, Le Maire), amelyek közel százra — egy egész kis könyvtárra — szaporítják kiadásait, s ezek az *Anacharsis*-regénynek a közepszerűségén messze túlemelkedő jelentőségére irányítják figyelmünket. Mme Staël és Fontane őszinte versekben magasztalták, s általában ritkán találni könyvet, mely a tudósok, a kritika, az irodalom és a közönség körében olyan őszinte és osztatlan elragadtatást váltott volna ki, mint Barthélemynek a korszellemhez pompásan illeszkedő nagy munkája. Az afféle disszonáns hang, hogy nem hiába 30 évig készült, mert 30 esztendő kell elolvasásához, vagy a *Journal Historique et Littéraire* szerkesztőjének cinikus csipkelődése, egészen kivételes jelenség a hódolat és magasztalás ama áradatában, amely Európa-szerte valósággal elborította a francia hellenizmus e legjellegzetesebb kiteljesedését.

Rendkívül szerencsés ötlete volt Barthélemynek, hogy a század hellenistáinak szárazságától visszariadva a regényes elbeszélés keretébe ékelte az antik világ bemutatását. Egy 18

éves szkíta, Anacharsis, a Cyrus hadjárataiban részt vett thébai rabszolgája kíséretében Görögországba utazik. Legelőször Khersonészosz Taurikában találjuk őket, ahol Anacharsis az állami berendezkedés, a kormányrendszer s a legismertebb történelmi események tanulmányozásába merül, majd vele együtt gyönyörködünk a Pontus Euxinus poétikus szépségeiben. Innen Byzantion felé vesszük utunkat, s a hajóskapitánytól értesülünk e világtörténelmi hely múltjának legnevezetesebb mozzanatairól. Anacharsis, aki korántsem a szkítiai határ bámulatával, hanem a XVIII. század emberének esztétikai ízlésével, filozófiai felfogásával és mindenre kiterjedő érdeklődésével tekint át Görögországot, a modern tudós módszerével mélyed el a görög történet és műveltség gyönyörűségeiben. Figyelmét minden megragadja, az apróságok talán még jobban, mint a nagy vonalak. Így Lesbosz kitűnő alkalom arra, hogy a vele kapcsolatos összes vonatkozások (Mytilene felkelése, a lesbosziak erkölcstelensége, Pittacus bölcsessége, Arion kalandja, az irodalom, Szapphó stb.) bemutatásra kerüljenek. A szárazföld felé haladtunkban Euboea történetét, földrajzi helyzetét s a szigeten uralkodó kis városok közt dúló viszályokat ismerjük meg. Aztán Thébába érkezünk, ahol a kis állam politikája tárul fel előttünk, majd Epameinóndasszal ismerkedünk meg, s futólag Macedóniai Fülöppel is találkozunk. Az athéni Akademos kertjében Platónnal, Arisztotelésszel, Demoszthenésszel és Apollodorossal társalgunk, s néhány szót váltunk Diogenésszel és Phokionnal is. A Lyceumban Iszokratész állít meg s avat be az attikai próza szépségeibe. Mindig futva, állandóan sietve megnézzük az atlétákat s ezer apróságot tudunk meg életükről. Közben Anacharsis házigazdájának felesége meghal, s ez a körülmény az athéni temetési szertartás apró, mellékes vonásait is feltárja előttünk. A korinthoszi kirándulás csak arra való, hogy Xenophónról mindent megtudjunk, amit cselekedett s ami vele történt. Aztán ismét Athénban vagyunk, részt veszünk egy katonai szemlén, a színházban megnézzük *Antigonét*, s előadás után a város történetébe s intézményeibe nyerünk bepillantást. Az előttünk elvonuló képek rendkívül változatosak. Így végignézzük a Mantinea melletti ütközetet, s részt veszünk a hős Epameinóndasz végtisztességén. Egy pillanatig sem hagy pihenni a fáradhatatlan Anacharsis, akivel bekalandozzuk Görögország minden nevezetes helyét, megismerjük a görög állami, társadalmi, iro-

dalmi és művészeti élet minden mozzanatát s még Fegyiptomba és Perzsiába is ellátogatunk. Az antik világból figyelmünket semmi el nem kerüli, így bő tapasztalatokkal gazdagodva érkeziünk vissza Anacharsisszal Kr. e. 337-ben Szkítiába.

De mi ez a rövid vázlat a hétkötetes *Anacharsis* büszke terjedelméhez, amelybe elmélyedni még ma sem érdektelen. Párját ritkítja az antik világ ezer apróságának színes képsorozatával. Természetesen mai szemünk azokat a gyengeségeit is észreveszi, amelyek a régi olvasó tetszéséről lesiklottak. De talán fölösleges is ma Barthélemy bírálataiba bocsátkozni, s azt a kifogást emelni, hogy véletlen események és találkozások kapcsán összefüggéstelenül pergeti le előttiink az antik világot. A valóság benyomását szerette volna kelteni, de végeredményben rendetlenségbe, zűrzavarba bonyolít. Anacharsis ahelyett, hogy emlékeit és benyomásait sűrítene, kronologikus sorrendben szórja szét az egybe kívánckozó részleteket. Barthélemy határozottan visszaélt a regényforma könnyedségével s tárgyának népszerűsítő célzatával, jóval nagyobb súlyt vetve a közönség ízlését megragadó misztikus és romantikus elemekre (pl. a bűvészekről vagy a Nagy Sándor kalandjairól szóló rész), mint az eszmékre és a nagy összefüggésekre. „Méz-zel bedörzsölve“ — gondolta Barthélemy — a komoly hellén tudnivalókat is könnyebben felszívja a közönség. A könnyű siker titkat meg is oldotta, célját valóban el is érte, csak hogy így sem mélyen járó történeti olvasmányá, sem pedig maradandó értékű lebilincselő regénnyé nem tudta értékesíteni a nagy tehetségre és bámulatos tájékozódottságra valló munkáját. Bár igen komolyan igyekezett a történelmi szempontokhoz alkalmazkodni, mégsem sikerült a Kr. e. IV. század gondolkozásába beilleszkednie. Így voltaképpen a XVIII. század szellemének tükrében torzult görög enciklopédiát készített. De Anacharsis nemcsak gondolataiban, hanem érzelmeiben is a XVIII. század embere. A filozófia iránt érzett tiszteletéből a kor szelleme sugárzik ki, éppúgy, mint ahogy az irodalomról és a művészetről vallott nézeteiből is századának ízlése verődik vissza. Barthélemy *Anacharsis*a rendkívül udvarias, érzékeny, finom és választékos, egyszóval inkább francia, mint görög. A XVIII. század második felében dekadenciába jutott klasszikus iránynak, a közönség felületen mozgó külsőségekhez tapadt hellén szenvedélyének fényes tükre es példája ez

a jellegzetes nagy munka — innen óriási sikere és rendkívüli befolyása Európa-szerte az olvasók százezreire.

Mindig érdemes fölvetni azt a kérdést, hogy a korszellemnek egy-egy ilyen világsikerű kifejezése miképpen tükröződik a mi szellemi életünkben. Meglehetősen korán, már 1791-ben tudomást vett róla egyik hírlapunk, a Hadi és Más Nevezetes Történetek, azt jegyezve meg róla, hogy „nem csak Frantzia Országban hanem egész Európában nagy kedvességet nyert mostan egy Szithiai Filozofusnak az utazása“, s felhívja a magyar írók figyelmét multhatatlan lefordítására (IV. 136. l.). A fordítói kedv azonban — bizonyára terjedelme miatt — igen lanyhán jelentkezett, s kezdetben csupán szemelvényekre szorítkozott. A szorgalmas Kis János, Kazinczy barátja tesz először próbát 1797-ben és 1799-ben a boldogságról szóló és a Polükratészról írt két fejezet átültetésével.⁴⁶ Két évtized múlva, 1816-ban egy Solymosi Dániel nevű, Bázelen tanuló ref. fiatalember „erőtlen igyekezetének első zsengejeként“ „az olvasni szerető értelmesekek“ közli *Anacharsis*nak azt a fejezetét, amely „szívet illető módon adja elő a' Böltsebb régieknek a' világi Boldogságról való vélekedéseket“⁴⁷. Ő is kifejezést ad buzgó óhajának, „hogy talám valamely derék Hazafinak munkássága Hazánkat... meg fogja ajándékozni“ a teljes *Anacharsisszal*. Az akkori irodalmi és gazdasági életben nem sok reményt lehetett fűzni ehhez a várakozáshoz. A magyar viszonyokat meghaladó vállalkozásnak tetszett a számos térképmelléklettel terjedelmesített nagyméretű munka teljes lefordítása. Annál nagyobb meglepetésként hatott, amikor 1820—21-ben Kolozsvárt a ref. kollégium betűivel 7 nagy kötetben, több mint 2200 lapon megjelent Barthélemy apátúr híres nagy munkájának az eredetiből készült, utolsó betűig hiánytalan szövege.⁴⁸ Az érdem két buzgó kolozsvári emberé: a guberniumnál akkor két ezüst húzasért díjnokoskodó Deáki Filep Sámuelé (1784—1855), ki a fordítást véghez vitte, és a nagy műveltségű Méhes Sámuel ref. kollégiumi tanáré (1785—1852), ki a kiadást eszközölte. Kiviteléhez valóban semmi nehézségtől vissza nem riadó olyan vállalkozó szellemre volt szükség, mint amilyen Méhes Sámuel jellemezte, aki az Erdélyi Híradót, a Nemzeti Társalkodót és Brassai Vasárnapi Ujságját is két évtizeden keresztül saját vállalkozásában tudta fenntartani. 1819. febr. 8-án kötötte meg a szerződést sógorával, D. Filep Sámuellel, aki korának egyik legszorgalmasabb

tordító munkása volt. A metszetek készítésével Nagy Sámuel bízta meg, a nyomtatással pedig Török István nyomdabérlőt, azzal a kötelezettséggel, hogy 1819. május 1-től hetenként 1—1 ívet köteles elkészíteni 40 rhénes váltóforint ellenében.⁴⁹ Összesen 1020 példányt nyomtatott a könyvből, bolí árát 25, előfizetési árát 20, velin papíron 40 forintban szabva meg. Mindössze 333 előfizetője jelentkezett [...] A könyv kelendőségére és üzleti lebonyolítására nincsenek adataink, csupán annak híre maradt fenn, hogy Méhes Sámuel tetemes anyagi veszteséggel zárta az Anacharsis-ügyet. Viszont megérdemli, hogy emlékezetét felelevenítsük s áldozatkészségének motívumában pusztán e nagy hírű munka kiadására készítő ideális lelkesedését lássuk. Eleven kis korkép a száz év előtti Erdély szellemi életéből, amint két lelkes ember munkája az egész magyar szellemiséget bekapcsolja a francia hellenizmusnak európai kiterjedésű, akkor már egyre kisebb hullámokat verő áramlatába. Széles rétegeknek tette hozzáférhetővé azt a munkát, melynek ismerete a korabeli műveltségnek elengedhetetlen feltétele volt. Guzmics Izidor levelezéséből értesülünk, hogy a görögök törtériájának megismerése végett az *Anacharsis* tanulmányozására adja magát, s csak felette lassan tud átvergődni rajta.⁵⁰ Jászay Pál naplójából⁵¹ pedig látjuk, hogy a múlt század első évtizedeinek művelt magyar olvasója mily odaadással tudott elmerülni ebbe a munkába, mely az antik világ minden érdekesítő apróságát élvezetes formába foglalta. Szellemtörténeti jelentőségének igazolására Jakab Eleket kell idéznünk, aki egykorú emlékeit eleveníti fel, amikor azt írja, hogy „e művel Deáki hazafias célját teljesen elérte, megvették Erdélyben a tudósok, tudomány- és irodalompartolók s meg a tanintézetek. Oly elterjedt s kedvelt olvasmány volt az amaz időben — folytatja tovább —, minők később a gróf Széchenyi művei voltak. Nem is volt művelt ember, aki *Anacharsist* és *Antenor utazását* nem olvasta. A tanuló ifjúságra különösen nagy hatást gyakorolt e könyv, egy eddig ismeretlen letűnt szép világ tündöklő nagyságával ismertette meg annak tudományszomjas lelkét. Görögország nagyszerű kultúrája, művészeti klasszikus szépségei, tudományos gazdagsága s építészeti emlékei Barthélemy magát kedveltető ragyogó írása által még fokozva, Deáki gyönyörű magyar fordításában valóságos lelkesedést költött a kis Erdélyben.”⁵²

Nem érdektelen annak felfejtése, hogy milyen indítékok hatottak Anacharsis magyar népszerűségére. A magyar fordító azzal tetszeleg magának, hogy Barthélemy egy szkítával beszélgeti el Görögország történetét, ami végeredményben a magyarságra áraszt dicsőséget. „Méltóbb tisztelethódolást az én nemzetemnek nem tehetek — írja Deáki —, mint midőn ezen Scythia utazó hagyományját azok törvényes tulajdonosinak — Scythák maradékainak — idegen kézből visszaadom.“ Már Bod Péter „Régi Magyar Bölts“-ként emlegeti⁵³ Anacharsist, aki melegen ápolt szkíta—magyar rokonság révén egyetlen nemzetnél sem talált olyan meleg otthonra, mint nálunk. Walter Vilmos XIII. században szereplő keresztény Anacharsisa is 1852-ben azon címen férközik a magyar olvasókhoz, hogy hőst a „szittyák, vagyis magyarok közt kereste a szerző, ez által fajunk neki hálával tartozik: mivel ezzel testi és lelki tehetségeinek életrevalóságát fényesen elismerte“⁵⁴, s még később, 1866-ban Hanthó Lajos magyar ifjúsági átdolgozása⁵⁵ szintén azzal hízeleg a magyarságnak, hogy a rokonszenves és nagy műveltségű Anacharsis, aki Epameinóndasszal, Xenophóonnal, Platónnal, Arisztotelésszel és Szókratésszel társalog, vérrokonunk, ősmagyar atyánkfia.

Anacharsis tehát, a francia hellenizmus e legjellegzetesebb hajtása, amely mindenütt, ahol csak megjelent, lelkesedést keltett Görögország művészete, tudománya és klasszikus szépségei iránt, a mi szellemi életünkbe is mélyen benyomult, s hatása a múlt század magyar lelkének rétegeibe rakódott. De nemcsak maga jött, magával hozta utánezatait is, mégpedig mindkettőt, amelyik Barthélemy híres munkája mellett is érvényesülni tudott. Már a kortársak *Antenort* tartották az *Anacharsis* legsikerültebb kópiájának. Ezt az 1798-ban megjelent könyvet⁵⁶, amely vetekedett mintaképének olvasottságával, Étienne-François de Lantier (1734—1826) szerkesztette egy Anacharsishoz hasonló fiatal embernek görögországi és ázsiai utazásáról, meglátásairól, benyomásairól és tapasztalatairól. Nemesak megtartotta a regényformát, hanem még tovább is fejlesztette, úgy tüntetve fel a dolgot, hogy ő csak fordítója a nápolyi múzeumban talált ama papirusztekercsnek, amelyre Antenor több ezer évvel azelőtt maga jegyezte le érdekfeszítő élményeit. Szabad szárnyra eresztett képzelete szakítva Barthélemy tudós módszerével, hamis képet festett a görög világról, saját századának francia erkölceit ve-

títve vissza az elmúlt időkbe. Az ő személyei úgy éreznek, gondolkoznak, beszélnek és cselekszenek, mint a rokokó szalonok francia előkelőségei. Ilyen szellemben nézve a görög életet, kényesen kiélezett szerelmi jelenetekkel zsúfolta tele a múlt idők képét. Erotikus hangsúlyozottsága miatt a kortársak a női szalonok Anacharsisának⁵⁷ (l'Anacharsis des boudoirs) nevezték Lantier *Antenor*-ját. Ebben azonban nem gúny, hanem dicséret rejlett. Tiszta, elegáns, kecses stílusa mellett főképpen e vonásának tudható be rendkívüli sikere, amely 23 francia kiadásán kívül a német, angol, spanyol, portugál, orosz, olasz és az újjörög irodalomban is visszhangot keltett. Jakab Elek fent idézett soraiból láttuk, hogy minálunk is a kedvelt olvasmányok közé tartozott, pedig a gyulafehérvári id. Farkas Sándor (1858) Nemes Alsó-Fehér vármegye táblabírájának 1831—33-ban a nagyenyedi ref. kollégium betűivel nyomtatott 3 kötetes fordítása⁵⁸, „melyben minden rendű ember gyönyörűséggel olvashat, 's esméreteit gazdagíthatja“, nem volt teljes, mivel a cenzúra — nyilván megütközve az erkölcsi kifogás alá vonható jelenetekben — a 4. és az 5. kötet kinyomtatását eltiltotta.⁵⁹ Az *Anacharsis*hoz és az *Antenor*hoz hasonló szellemben fogant Alexander-Étienne-Guillaume Théis (1765—1842) szintén nagy sikert aratott, több nyelvre lefordított *Voyage de Polyclete*-je⁶⁰, amely levélformában kellemes és elegáns képet nyújt a római köztársaság utolsó éveiről. *Anacharsis*nak ezt a jóval csekélyebb értékű utánezatát a Felső Magyarországi Minerva II—X. évfolyamaiban (1826—1836) Kis János közölte le folytatásokban.⁶¹ Onállóan is szerette volna megjelentetni, de a Magyar Tudós Társaság Bajza előterjesztésére kiadását nem vállalta azzal a megokolással, hogy a munka nagy része nyomtatásban már megjelent.⁶²

III

Bajza helyes véleményének tulajdonképpeni indító oka az lehetett, hogy a múlt század 30—40-es éveinek nagy fordulatok előtt álló friss szelleme már rendkívül messze távolodott a hazájában is régen feledésbe merült francia hellenizmus eszmekörétől. Ereje már annyira lecsökkent, hogy mélyebbre vágó inditekokat, nagyobb lökéseket s elhatározó irá-

nyitást tőle várni nem lehetett. A romanticizmus és a népies nemzeti irány atmoszférájában már nem kellett a hellénizmus kiélt divata, a reneszánsz óta állandóan napirenden levő és ható görög-római klasszicizmusnak ez a még egyszer erőre kapó utolsó lendülete. Legsajátságosabban a francia szellemben virágzott ki, amely a középkor vége óta állandóan kapcsolatban volt az antik világgal. Hanyatlásának mélypontját már a XVIII. század második felében elérte, amikor az ízlés elsőkélyesedésével a lényeg, a belső szépség áldozatul esik a merő külsőségek hajhászásának. Hogy az irodalom és a közönség ismét rajongással szegezte tekintetét az antik világra, abban elhatározó része volt az akkori idők legnagyobb eseményének, Pompeji és Herculaneum felfedezésének. Enthuziazmus, bámulat veszi körül egyszerre mindazt, ami ókori, görög vagy római. De ez már nem az elmélyedés, csupán az újság ingere, a mindennapiságba változatosságot és rendkívülit óhajtó felületes érdeklődés. Legjobban talán úgy fejezhetjük ki, hogy divatba jön az ókor, és olyan közszellem alakul ki, amely az előkelőséghez és a műveltséghez tartozónak tekinti törődni mindazzal, ami a görög-római klasszikus világgal vonatkozásban áll. Egyszerre nagy szaporasága támad a Herculaneumról szóló leíró munkáknak (akárcsak nemrég Tutenkamen esetében), mások magában Görögországban személyes élményükké teszik az antik kultúrát. Így az angol Wood, akinek munkái francia nyelven is nagy sikert érnek el, továbbá a francia Chateaubriand és Delille költő bejárják az ókori műveltség színhelyét, s áradozva öröklítik meg benyomásaikat és hangulataikat. Winckelmann munkáit háromszor is lefordítják, s egymást érik az antik világ kincseiről szóló leírások. Nem kell figyelmen kívül hagyni, hogy a XVII. és XVIII. században a történettudomány és az archeológia a mai kitisztultságában ismeretlen fogalom volt. Nemegyszer össze is zavarták az antik népeket, a görögöt és a rómainak, az etruszokot és az egyiptomit, így ezek az útleírások és tudós régiség-tani értekezések az újság ingerével bilincseltek le a széles rétegek érdeklődését. Ezzel vele járt, hogy aki modern akart lenni, föltétlenül nagy érzéket mutatott a klasszikus ókor iránt, s a sikerre vágyó író is a görög-római eszmekör nagy lehetőségeket nyújtó kényelmességében vonult meg. Úgy, ahogy Mme Lezay Marnezia tette, aki Pompeji romjai alól szedi ki Julia és Ovidius — lényegében a XVIII.

század élénk francia képzeletével kiszínezett — szerelmi történetének kéziratait, vagy Lantier, a Sz. Lajos rend lovagja, akinek a történelmi szellem szempontjából értéktelen könyvéből 23 kiadást fogyaszt el az olvasók mohósága, csak azért, mert e Herculanumban „talált” kézirat a modern francia pikantériát antik keretbe foglalta. E nagy érdeklődés felferésében kiváló része volt Rousseau-nak is, aki a múlton keresztül jutott el a természethez.⁶³ A klasszikus kor fényűzését és rafinériáját megveti, de annál jobban lelkesedik a régiek egyszerű szokásaiért és erkölcsiért. Minden munkájából kitűnik, hogy különösen Spártáért és Plutarkhoszért őszintén rajongott. Lükurgosz ezt mondta vagy azt tette — döntő érv, megcáfolhatatlan bizonyíték volt Rousseau szemében, kit a spártai erkölcsök mellett főképpen a régiek egyszerűsége bájolt el. Míg a tömegeket az antik emlékek szépsége és ritkasága izgatta, Rousseau Plutarkhoszon keresztül a figyelmet a görög és latin műveltség emberére irányította. Ez az érdeklődés olyan arányokat öltött, hogy nem volt az az izgalmas regény, amelyet mohóbban olvastak volna, mint Amyot *Periklészét* vagy Plutarkhosz párhuzamos életrajzait. Jellemző, hogy ez utóbbiból pár évtized alatt 20 kiadást fogyasztottak el. Ez a divat annyira átjárja az életet, hogy a szalonokba is bevonul s leköti a társalgás témáit. Előkelő urak és nagy műveltségű úrnők Lükurgoszról, Xenophónról csevegnek, vagy pedig a római költőkről, hadvezérekről, a görög hölgyek ruha- és hajviseletéről s ékszereiről tárgyalnak oly közvetlenséggel s otthonossággal, mint a legközönségesebb napi dolgokról. „Örömben sírtam — írja Vauvenargues Mirabeau-hoz (1740. III. 22.) —, amikor Plutarkhosz életrajzait olvastam. Egy éjszaka sem múlik el anélkül, hogy ne beszéljek Alkibiadésszal, Agészilaossal s másokkal.” Ez a vonzalom Plutarkhoszhoz s ez a rajongás az antik világ iránt nem volt múló jelenség. Komoly alapot nyert a nevelésben, mely az iskolába is bevitte a *Vies paralleles*-t és az *Oeuvres morales*-t. A nagy rokonszenvvel kísért 1774-i görög felkelés, mely a németeknél is filohellenista nyomokat hagyott⁶⁴, még inkább fokozta Görögország iránt az érdeklődést és rajongást. A XVIII. század második felében Gessner idilljeinek francia nyelven elért nagy sikere szintén a hellenizmus szenvedélyének tulajdonítható, amelynek hatása lassanként a tu-

dományra, irodalomra, művészetre, a mindennapi életre, sőt még a politikai gondolkozásra is kiterjedt.

Csak nem régen látjuk behatóan megvilágítva⁶⁵ e szellemi folyamatot. Részletezését kerülve, csupán vázlatos körvonalait szeretnők megvonni mintegy háttérül ama néhány tipikusan francia hellenista jelenséghez, amely hozzánk is elszármazott. Igen természetesen a tudomány sem vonhatta ki magát hatásköre alól. Jellemző azonban a hellenizmus felületességére, hogy az irodalmi, történeti és nyelvi kultusz ellenére a forradalom ebredésekor még a leghivatottabb körökben is csaknem tökéletes nyelvi tudatlanság uralkodott. La Harpe alig értette Szophoklész nyelvét, akinek tragédiáját fordította, s a professzorok sem jutottak tovább az elemi ismereteknél. Az Akadémia, a legmagasabb fórum, amely rendszeresen foglalkozott az archeológiai problémák megvitatásával — ennek eredménye a 20 vastag 4-r. alakú kötetben kiadott görög régiségtan —, talán az egyetlen kivétel. Ellenben a francia filológusokat össze sem lehet mérni a XVIII. század végének híres német tudósaival. A hellenizmus a tudományosságnak nem is a mélységére, inkább terjedelmére hatott. Ekkor halmozódnak fel nagy számmal a francia irodalomban azok az értekezések, tanulmányok, könyvek és kötetek, amelyek a görög műemlékekkel, az antik építészettel és festészettel (Caylus), az ókori mozaikkal, érmekkel és felírásokkal (Barthélemy) s a görög vallással és mitológiával (Foucher) foglalkoznak. A kritikusok Arisztotelész princípiumairól vagy a modernek és a régiek kölcsönös értékeiről vitatkoznak. Batteaux felújítja Voltaire-nek Euripidész *Hippolytjára* vonatkozó véleményét, s összehasonlítva Racine *Phédre*-jével, arra az eredményre jut, hogy a görög tragédia nem méltatlan az utókor bámulatára. Általában munkáik tele vannak ilyen s hasonló banális megállapításokkal, a közönség ízlésének nyomában járó s tetszését hajhászó hamis eszmékkal. A napjainkban sem ismeretlen tudományos amatőrködés volt ez, melyet az Akadémia a szigorú stílus és módszer alkalmazásával igyekezett az érvényesülés tereiről leszorítani. A nagy termelés bősége annak tulajdonítható, hogy az emberek szívesen olvastak és hallottak a hellén régiségekről. Ugyanez az érdeklődés váltotta ki a tömeges fordítást és átdolgozást is. Rochefort 1770-ben az *Iliászt*, hat évvel később az *Odisszeát* bocsátja közre. Pár évtized alatt

majdnem az összes görög klasszikusok — Platón, Arisztotelész, Xenophón, Anakreón, Szapphó, Theokritosz, Arisztophanész, Aiszkülosz, Szophoklész, Euripidész — francia mezt öltenek. Mivel nem tudtak jól görögül, s az antik világ szelleme is csak távoli sejtésként derengett előttük, egészen francia ízü szövegek kerültek ki kezeikből. Mindenesetre jellemző a nagyközönség érdeklődését is igénybe vevő hellenizmus terjedelmére, hogy Cousin-Despéaux 1782-ben egy 16 kötetes görög enciklopédiát szerkesztett, amelyet később még több hasonló munka követett.

Természetesen a közönség elsősorban az irodalomtól várta izgatót hellén érdeklődése kielégítését. Azok az írók, akik erre vállalkoztak, majdnem kivétel nélkül másodrangúak. Az irodalmi élet különféle korszakaiban megismétlődő jelenség az, hogy éppen ők azok, akik az igazi tehetségeknél jobban kitapogatják a kor tendenciáját, az olvasók lelki állapotát, hajlandóságát, ízlését és fogékonyságát. A XVIII. század második felének az ismeretlenség homályából felbukkanó francia írói valósággal ellepték az összes műfajokat s a kor kívánalmainak megfelelően teletűzdelték hellén elemekkel. Találékonyáguk odáig terjedt, hogy divatba hozták az ún. görög regényt. Kitaláltak egy valószínűtlen cselekményt, amelyen még rajta izzott a XVIII. század bélyege, szentimentális bábalakjaikat görög nevekre keresztelték, s hogy semmi se hiányozzék, regényük vázát ismert vagy egyáltalában nem létező görög hangzású földrajzi helyekre támasztották. Az olvasó rendkívül meg volt elégedve, ha a szerző még azt is elhitette vele, hogy regénye csak fordítása ennek vagy annak a görög szövegnek, amelyet a ritka véletlen innen vagy amonnan vetett napfényre. A *Bibliothèque des Romans*-ban számos ilyen látott napvilágot, s hatását még Marmontel is megérezte, akinek meséi szintén szívesen öltik magukra a divatos görög kosztümöt. A költészetben elég André Chénier nevét említenünk, aki századában a hellén szellem legklasszikusabb művészi kifejezője. Születése, nevelése, tanulmányai folytán precíz görög ismereteket szerzett, s különös érzékkel látta meg az antik világ szépségeit. Egyedüli a maga korában, ki a mélységbe száll, akin eredeti szépségében ragyog Görögország levegője, illata, íze és színe, aki naívu és igaz szívből szerette az ókori írókat, aki valóban beleélte magát az ő világukba, aki a régiek szépségeinek bűbáján annyira

szenvedélyes odaadással csüngött, aminő a XVI. század embereinek lelkét töltötte el az ókori világ legelső felfedezésekor.⁶⁶

Ha egy kor képét vizsgáljuk, múlhatatlanul színházához kell fordulnunk, ahol a napi ízlés legközvetlenebbül nyer kiélégülést. A XVIII. század második felében közel 100 olyan francia drámát számlálhatunk össze⁶⁷, amelyek nyilván a hellenizmus eszmeköréből keltek életre. Vannak köztük pásztorjátékok, heroikus baettek, komikus és komoly operák, komédiák és tragédiák. Össze lehetne belőlük állítani a mitológia minden legendáját s a görög történelem valamennyi nevezetes eseményét. Lemierre *Hypermnestre*-je 143-szor, Guimond de la Touche *Iphigénie en Taurid*-ja 116-szor, La Harpe *Philoctete*-je 24-szer került színre a század utolsó évtizedeiben. Amikor ezekről a drámákról az állapítható meg, hogy nagyrészt csak neveikben s a görög történelemből vont cselekményeikben görögök, egyébképpen a XVIII. század filozófiáját hirdetik és a felvilágosodás eszméit propagálják, önkéntelenül a mi Bessenyeink korszakjelző hasonló természetű *Ágisára* kell gondolnunk. Meggyőződésem szerint nem Plutarkhosz s nem is Gottsched hatásának terméke ez, mint az eddigi irodalomtörténeti vizsgálódások gyanítják, hanem a dramairodalmat is megtermékenyítő francia hellenizmus áramlatából szűrte magyarrá a kiváló testőrhadnagy.

Ezek az utalások is eléggé igazolják, hogy a francia irodalom forradalom előtti korszakán valóban végighúzódik a hellén világért lelkesedő folyamat, ami meglehetősen érdekes és elszigetelt jelenségnek tűnik föl éppen abban a században, amely lehető legtávolabb esik az európai műveltség antik kútforrásaitól.⁶⁸ A szellemi élet valamennyi megnyilvánulásából világosan látjuk, hogy ez nem volt pusztán esetlegesség, egy-némelyeknek különködő kalandozása a múltba, hanem csakugyan benne élt a lelkekben. A képzőművészetekre is átcsapott, ahol Herculaneum kiásása meg a Caylus által felfedezett antik viaszfestés új lökést adott a képzeletnek és a technikának. A festők, szobrászok és építészek a görög stílus tanulmányozásába mélyednek s a rokokó művészettel szemben az antik iránynak törnek utat. Az építészetben a görögös vonások lesznek uralkodók. Soufflot a Pantheont úgy akarja építeni, hogy a gót könnyedséget a görög architektúra tisztaságával egyesítse. 1753 óta a Szalon egyetlen tárlatáról sem

hiányzik a görög tárgyú kép. A görög-római mitológia és történelem eseményei elevenednek meg a vásznakon oly teljességben s oly nagy arányokban, mint egyszer sem és soha többé a reneszánsz óta. Főképpen Jos. M. Vien (1716—1809) és J. L. David (1748—1825) vívják ki ez irány diadalát, amely sajátos stílusával és felfogásával ugyanannak a hellén légkörnek kifejezője, mely a szellemi, sőt a mindennapi élet megnyilvánulásában is felbukkan. Így már 1760 körül a divaton is érzik hatása. A színpadokon, ünnepélyeken és összejöveteleken görög hajviselettel és görög kosztümökben jelentek meg a nők. Mme Vigée-Lebrun — amint memoárjában leírja — kis görög ünnepséget rendezett, ahol görög menüt szolgáltak fel a görög kosztümökbe öltözött vendégeknek. Korinthoszi szőlőt és ciprusi bort hordoztak körül, s az asztalnál Le Brun Anakreón ódáit fordította. A *Le Journal de la Mode* 1790-ben arról értekezik, hogy az igazi szabadság el sem képzelhető a görög viselet adaptálása nélkül. Hevesen kikeltek a gyémánt viselése ellen, amelyet Homérosz nem említ s melyet az athéniak megvetettek. David maga tervezett a szabadsághoz méltó görögös stílusú öltözéket. Csupán a nehéz pénzügyi helyzet volt az oka, hogy nem vált általánossá. Jó volt, ha kenyérre telt. De a forradalom terrorja alól felszabadulva, a nők megint antik ízlésű toaletteket csináltattak, ekkor már inkább kokettériából. Vasárnap a legszegényebb kis grizett is felöltötte athéni ruháját, hogy legalább ezzel dokumentálja Vénusszal való rokonságát.

Ilyen volt a francia hellenizmus állapota 1789 felé. Általános görög ízlés, válogatás nélkül. Szerették a görög regényeket, érdeklődtek a nagy görög férfiak intím élete s belső érzelmei iránt, s minden apróság megkapta a figyelmet, aminek görög vonatkozása volt. Mindez aztán egybekerült, megszokozódva összegyűlt a *Voyage du jeune Anacharsis*ban. Az előzmények után tehát egészen érthető a könyv szokatlan nagy irodalmi és rendkívüli üzleti sikere. Megjelenésekor a francia társadalom már át volt itatva a hellén eszmékkal. Így *Anacharsis* az irodalmon túl a politikai életbe is szervesen beleillett. Ennek a hellenizmus eszközül szolgált egy olyan államrendszer után vágyó törekvés kifejezésére, ahol nagyobb a szabadság és több az egyenlőség. A hellenizmus befolyása a politikai életre már a nevelésben erős indítékokat kapott. A kollégiumok centrális tárgya a hellén civilizáció s ennek ke-

retében főképpen a politikai történelem tanulságaira szegődik a figyelem. Természetes, hogy az öregebb és a fiatalabb nemzedék élvezettel szívta magába az egyenlőség kultuszát, a szabadság szenvedélyét, de egyben az antik világ erkölcsi destrukcióját is. A forradalom aztán visszhangozza is a felszívott eszméket. A forradalmárok szenvedélyt korbácsoló szónoklatai hemzsegnék a görög politikai eszmékre s a görög államférfiak magatartására vonatkozó utalásoktól. Robespierre a „Code Pénal” tárgyában tartott beszédét Athén történetéből vett részlettel kezdi. Valóságos ragály, járvány volt citálni a görög politikát, intézményeket és erkölcsöket. De nemcsak idézték, valósággal utánozták is őket. Dicsőségszamba ment hellén halált halni. „Ha te kiüszöd a méregpoharat, veled iszom én is” — kiáltotta oda David festő Robespierrenek a termidori pompás szereplése után, s ezért majdnem guilotine alá került a hamis Szókratész feje. Ez az őrjöngés még nagyobb arányokat öltve a politikai tetteknek is irányt szabott, s a törvényhozásra is döntően hatott. Chateaubriand az *Essai sur Révolution* c. munkájában írja, hogy a franciák fanatikus bámulói az antik világnak, amelyből kölcsönveszik a vitézséget, de sohasem az erényeket, s utánozzák Róma és Athén tirannusait és gyilkosait, kik hazájukat romlásba viték. Kétségtelen, hogy Rousseau mellett az *Anacharsis* — amelynek befolyása a közszellemre, Taine véleménye szerint is, Plutarkhoszéval vetekszik — volt a legnagyobb hatással a politikai életet is átfogó hellén szenvedélyre. 1789 óta az emberek szüntelenül ennek olvasásával csillapították antik érdeklődésüket. Szelleme nemcsak Chateaubriand-on erzik, ki a forradalomról írt tanulmányának görög történelmi részeit veszi kölcsön belőle, nemcsak Lantieren és Theis-en, a hanyatló ízlésre valló *Antenor* és *Polyclete* népszerűségén, hanem Mme de Staël *Littérature*-jén is, melyet az *Anacharsis* legragyogóbb visszhangjának tekinthetünk.

Anacharsis tehát a hellén divatnak köszöni létét, viszont a hellenizmus is nagy halálával tartozik neki. Amikor már rég feledésbe merült a görögök utánzása, *Anacharsis* kiadás után kiadást ér, s fordításaiban a klasszikus világ őszinte szeretetere lelkesíti az egész Európa művelt olvasóit. Függetlenül stílusának kecsességétől, bájos formájától s cselekményének regényes fonásától, történeti tudós hűségével a hitelesség bizalmát ébresztette maga iránt. Valóban enciklopédiának, az

antik világ olyan szellemi tárházának tekintették, amely minden kérdésre megbízható felvilágosítást nyújt. *Anacharsis*nak s vele együtt a francia hellenizmusnak ez a különös sikere s divatja 1850 táján hirtelen lehanyatlak, majd a modern áramlatok zuhataga alatt teljesen eltemetődik. Ez nem azt jelenti, hogy hellén érdeklődésüket az emberek modernebb munkákból elégitették ki, inkább azt, hogy a fiúkat egyáltalában nem érdekelte az a szellem, mely az apákat és a nagyapákat magával ragadta és bámulatra lelkesítette.

Így váltakoznak a szellemi életben az áramlatok, így temeti el az idő az élő valóságokat, amelyeket csak egyszázadnyi rétegből is megfeszített kutató munkával kell kiásni. Célunk az volt, hogy a francia hellenizmusnak — e nagy súlyú irodalmi, művészeti, társadalmi és politikai hatóerőnek — legjellegzetesebb termékeit a magyar nyelvterületen megkeressük, eddigi észrevétlenségükből előhúzzuk, s a minden nyugati eszméáramlat iránt rendkívül fogékony magyar léleknek erre az eddig észre nem vett érdekes kapcsolatára rámutassunk. A magyarság intelligenciája mellett tanúskodik, hogy kitárt lélekkel intenzíven idegződött ebbe a hatáskörbe, amely ízlését finomította, s műveltségét gazdagította. A történeti magyar lélek egy újabb műveltségi rétegét jelenti tehát, amikor a francia hellenizmus nyomait találjuk meg benne. Az a jelenség pedig, hogy ezek a nyomok legjelentősebb megnyilvánulásaikban Erdélyben futnak össze, nem esetlegesség, sem pedig érdekes véletlen. A francia nyelv és műveltség hatásának egyik csatornája éppen Erdély volt, ahol visszafelé a XVI. századig követhetők a részben politikai, részben szellemi kapcsolatok. Ez utóbbiak a XVIII. század óta kapnak erőre az erdélyi főúri családok franciás műveltségének befolyása alatt, amely divatossá teszi a francia irodalomnak nemcsak szemmel tartását, hanem nevezetesebb termékeinek magyar tolmácsolását is. A XVIII. század második felében a franciából készült magyar nyelvű műfordítások túlnyomó része Erdély szellemi köréből kerül ki, úgyhogy valósággal egy külön erdélyi franciás irodalmi irányról beszélhetünk.⁶⁰ Ennek a hagyománya az alsóbb társadalmi körökre is kihat, a következő évszázadra is átnyúlik, továbbra is ható erő marad: Erdélyben volt tehát leggazdagabb hagyomány és legtöbb érzék a francia hellenizmus eszméinek felvételére és a magyar szellemi közösséghez közvetítésére. A Zágoni Aran-

ka György, a Deáki Filep Sámuel és a Gyulafehérvári Farkas Sándor fordításában hozzánk került *Júlia levelei*, *Anacharsis* és *Antenor* — még távolabb Bessenyei Ágisa — ennek a szellemnek az emlékei s az erdélyi magyar lélek mindig messze tekintő hajlamosságának a könyvtárak poros rejtekeiből előkeresgélt bizonyosságai.

DR. GYALUI FARKAS

Gyalui Farkasnak van egy igen kedves szokása: ismerősei az utcán szó nélkül nem surranhatnak el mellette. Csak egy pillanatra állítja meg őket... szó szót követ... egyszer csak a röpke percek negyedórákká szaporodnak. Közben az illető meg is feledkezik sürgős dolgáról, és zavartalanul élvezi egy rendkívül széles látókörű, kiművelt elme egyik tárgyról a másikra csapongó szellemes csevegését. Legjobban talán ez a kép rögzíti meg Gyalui Farkas egyéniségét: ízig-vérig intellektuális berendezettség, széles érdeklődési felület, mindig a mélységekbe látó szem és erős ítélő tehetség. Most azonban Gyalui Farkas életének egy olyan nevezetes dátumához érkezett, hogy ezúttal mi fogjuk megállítani örök mozgékonyágában, s neki kell ellentmondás nélkül végighallgatni a mi üdvözlő szavainkat. [...] Hálánk születése 60-ik évfordulóján csak köszönő szavakat és egy kézszorítást adhat neki azért a sok szépségért, haszonért és értékért, amivel a magyar irodalmat, tudományt és kulturális életünket gyarapította. Örömmel látjuk és tartjuk számon szellemi életünk új erőinek kibontakozását, de tisztelettel hajlunk meg azok előtt is, akiknek nyomdokait járjuk az erdélyi szellemi és kulturális terepeken. Gyalui Farkas egy ilyen elől járója a mai törekvéseinknek, a múlt és a jelen mezsgyéjén álló biztos útmutatónk a becsületes, a hasznos, az Erdély szeretetében égő munkának.

E szűk hely csak nagyjában vázolhatja az ő soha nem szűnő, egy pillanattig sem pihenő tevékenységét. Röviden úgy jellemezhetjük, hogy ő maga egy darab Kolozsvár: az a Kolozsvár, amely múltjának napsugaras emlékeivel, átalakulásának és küzdelmeinek minden emlékezetes mozzanatával a szívünkhöz van forrva. Európai színvonalon álló értékes egyénisége nemcsak eleven kultúrtényezője immár négy évtized óta a város életének, hanem szimbóluma is egyszersmind Kolozsvár átlagon felüli szellemi szintjének. Itt végzi tanulmányait, s majdnem megszakítás nélkül itt éli egész életét: két esztendő az unitárius gimnáziumban jár, a többit a saját hitfelekezeti iskolájában, a ref. kollégiumban. A később hat élő nyelven beszélő és író Gyalui Farkas kiváló nyelvtelensége már ekkor feltűnik, s az alig 15 éves diák már francia novellákat fordít a Magyar Polgár számára. 1883-ban érettségi vizsgálatot tesz, aztán orvostanhallgató lesz, előbb Buda-

pesten, majd Kolozsvárt. Két dolog azonban nem hagyja békén. Az anatómiai órákon is elfojthatatlanul nyugtalankodik benne a kollégium önképzőkörének komoly munkája, és E. Kovács Gyula nevelő befolyása révén felébredt fanatikus lelkesedése a szépirodalom iránt, másrészt az a gyermekkora óta egyre öntudatosabbá izmosodó vágya, hogy a könyvek között élje le életét. Az irodalomhoz és a könyvtárhoz azonban egy kis kanyarodóval jut csak el. Kedvesen beszéli el egyik visszaemlékezésében, hogy 1886 márciusában Abonyi Árpád, az író megállítja Kolozsvár főterén, s erőszakkal behurcolja a Kolozsvári Közlöny szerkesztőségébe, ahol egy szép, komoly, megnyerő arcú, fekete szakállú úr fogadta csodálatos jósággal, egész lényéből kiáradó szerető érdeklődéssel. Petelei István volt ez, a lap oszlopa és vezetője. Pár pillanat alatt eldőlt az ifjú sorsa. Petelei egy új tollat adott a kezébe, egy kalamárist tett eléje, és szelíd jósággal így szólt:

— Aki a szerkesztőségben egy üveg tintát kiír, az holtaig a penna munkása marad.

Úgy is lett. E nagy tehetség és jellemes férfi kitűnő iskolájában felbonthatatlan frigyre lépett az irodalommal. Petelei valóságos tanítómestere volt a munkatársainak, akiket szigorúan és tisztességesen dolgoztatott, lelkiismeretes és irodalmi színvonalú munkára nevelt, és szakadatlan ambíciókifejtésre sarkallt. A környezete is kedves. Együtt dolgozik Malonyay Dezsővel és Bede Jóbbal, majd 1889-ben a Bródy Sándor szerkesztésében megjelenő Magyarország c. reggeli laphoz csatlakozik, amely rövidesen Korbuly József Erdélyi Híradójába olvad bele. Itt a Kovács Dezső, Fekete Nagy Béla és a Junius néven író Zilahy Kiss Béla társaságába kerül. Újságírói rátermettsége magára vonja a figyelmet, s csakhamar a Pesti Hírlap és a Budapesti Hírlap kolozsvári munkatársa lesz, s Rákosi Jenő 1891-ben szerződést is ajánl fel neki a Budapesti Hírlaphoz. Ilyesformán annyira belekerül az irodalmi élet forgatagába, hogy az orvosi tanulmányaival szakít s a bölcsészetkarra iratkozik be, magyar—francia szakra. 1891-ben aztán kinevezést kap a kolozsvári egyetemi könyvtárhoz — régi álmok valóra válása! —, s ezt fogadja el, nem pedig Rákosi Jenő zajos írói sikerekkel kecsegtető ajánlatát. Véglegesen szakítani az újságírással azonban máig sem tudott. Megmarad a Budapesti Hírlap munkatársának majdnem 1918-ig, és szoros kapcsolatot tart fenn a helybeli

újságok szerkesztéseivel is. Két ízben rövidebb ideig maga is egy-egy lap élén állt: 1893—94-ben szerkesztette az EKE folyóiratát, az Erdélyt, s 1906-ban tíz hónapon át vezette az Erdélyi Hírlapot, példát nyújtva, hogyan kell egy kitűnő lapot csinálni. A hírlapírás révén ismerkedett meg Gyulai Pállal, Ágai Adolffal, Kiss Józseffel s az irodalmi vezetők legtöbbszörével, így Jókai Mórral, Mikszáth Kálmánnal, Gárdonyi Gézával, Herczeg Ferenczel, Tóth Bélával, Alexander Bernáttal, Benedek Elekkel, Tömörkény Istvánnal, Jászai Marival, Berczik Árpáddal, Endrődi Sándorral, Abrányi Emillel, Bartha Miklóssal, Fadrusz Jánossal, Jakab Ödönnel, Várady Antallal, Szilágyi Sándorral, Szabolicska Mihállyal, Rákosi Viktorral, akikkel élénk személyes és levélbeli összeköttetést tartott fenn. Kéziratban levő több kötetes emlékirata egy egész sereg jellemző adatot őrizget a nevezettekéről az utókor számára.

Az irodalmi körökkel és vezető emberekkel e szoros kapcsolat természetesen hathatósan élesztette a szépirodalom iránti lelkesedését és fogékonyságát. A mai nemzedék kevésbé ismeri Gyulai Farkas munkásságának e fejezetét, pedig az nemcsak terjedelmében, de belső értékében is becses szellemtörténeti adalék a háború előtti Kolozsvár irodalmi életéhez. Első önálló szépirodalmi kötete 1895-ben jelent meg Kolozsvárt *Nálunk a vidéken* címmel, s ezt követte 1896-ban *A szabadító* című regénye Singer és Wolfner kiadásában Budapesten. Harmadik szépirodalmi könyve a *Látomány az éjszakában* c. novellagyűjteménye, szintén Budapesten jelent meg 1904-ben Rákosi Jenő kiadásában. A színpadon is komoly és figyelemreméltó kísérleteket tett. 1909-ben adta elő a kolozsvári színház *Az útitárs*, *A vámos* és *A boldogság* c. egyfelvonásos darabjait, majd később szép sikert aratott ugyancsak Kolozsvárt a *Mézesbetek* c. vígjátéka, amely könyv alakban is több kiadást ért Singer és Wolfnernél, sőt német (Universal Bibliothek) román, angol és finn fordításban is megjelent. Az *Alhambra rózsája* című eredeti vígoperája, melynek zenéjét a később Amerikába vándorolt Serly Lajos írta, még Oroszországban is színre került. Komoly elmélyedés eredménye volt az 1898-ban előadott *Linczeg János* c. történeti drámája is. Ezekben a műveiben melegen érző szív, az ideálokért lelkesülő lélek, őszinte emberszeretet, friss kedély és kellemes vonzó előadás bilincseli le az olvasó

rokonszenvét, s még 30 év távlatából is megállapíthatja róluk a kritika a komoly irodalmi törekvést. Elég kár, hogy e termékeny és tehetségesen indult szépirodalmi pálya az ifjúkori munkáknál megakadt.

Különben is, amikor 1891 júliusában elfoglalta állását az akkor Ferenczi Zoltán igazgatása alatt álló egyetemi könyvtárban, munkássága egy más természetű értékes irányba terelődött. Egy évtized kemény és megfeszített szorgalmával elkészítette az Egyetemi Könyvtár 5 kötetre terjedő és 47 768 műről számot adó nyomtatott szakkatalógusát. Folytatását és befejezését a háború akadályozta meg, de e munkájával így is a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár alapvető rendezését végezte el. 1897-ben nagyobb külföldi tanulmányútra indul. Meglátogatja Németország, Franciaország, Svájc, Anglia, Belgium, Hollandia és Ausztria közkönyvtárait az építendő új egyetemi könyvtár technikai berendezésére vonatkozó megfigyelések összegyűjtése végett. 1905-ben pedig Torinóba utazik a könyvtárak tűzbiztonsági intézkedéseinek tanulmányozására. Itt ismerkedik meg Ratti dr. könyvtárossal, a későbbi XI. Pius pápával, aki ebben a minőségben is kedves tanújelét adja könyvtáros kollégájára való jóságos visszaemlékezésének. E tanulmányútjával alapozza meg Gyalui Farkas a könyvtártudományi munkásságát, amelynek eredménye egyrészt a magyar és külföldi szakfolyóiratoktól is kitüntető elismeréssel méltányolt néhány alapvető jelentőségű úttörő munkája (*Külföldi közkönyvtárakról*, 1900; *Die Bibliotheken in Ungarn und in Ausland*, 1901; *A könyvtári tudományok feladata és célja Magyarországon*, 1903; *A magyar könyvtárosok jövője*, 1904), másrészt annak az épület-típusnak a kijelölése, amelyből a mai Romániának legmodernebb könyvtára lett. [...] Szaktudományának a tekintélyét növelte azzal is, hogy 1901-ben Magyarországon a könyvtári tudományokból elsőnek szerzi meg az egyetemi magántanári habilitációt, s 18 esztendőn át tartott speciális kollégiumaiból (*A könyvtártan, A könyvnyomtatás története, Bibliográfia, Az időszaki sajtó története* stb.) több mint ezer hallgató gyarapodott hasznos szakismeretekkel. A szorosan vett könyvtártudományon kívül az irodalomtörténeti tudásunkat is felfrissítette néhány értékes új adattal. Az Apáczai Csere Jánosról írt doktori értekezése az elsők közt irányítja a figyelmét a magyar szellem e kimagasló képviselőjére,

majd Hollandiában kikutatja a nagy tudós feleségének a nevét — egy szál késői virággal övezve kedves emlékezetét. 1890-ben, a százados évfordulón, megírta az első erdélyi hírlap történetét, kiadta az 1589-ből való *A Kopaszság Dicsérete* c. kedves hangú tréfás könyvecskét, és sok új adattal egészítette ki a magyar könyvnyomtatás történetére vonatkozó ismereteinket (1902). Legnagyobb szeretettel azonban az európai hírű magyar könyvnyomtató, a XVII. században élt Misztótfalusi Kis Miklós érdekes alakjával foglalkozott: kiadta *Siralmas panaszát* és a maga idejében elkobzott *Mentségét*, elégtételt szolgáltatva így a megbántott igazságnak. Majd mozgalmat indított a nagy magyar könyvnyomtató süllyedésben levő kolozsvári sírkövének helyreállítására, amelyet halálának 200 éves fordulóján (1902) országos emlékünnepe keretében lepleztek le. Nehány népszerű irányú könyven kívül (*Mit olvassunk?* 1895; *Kolozsvár kétszáz év előtt*, 1896; *A régi jó világból*, 1897; *Apróságok Vajda Jánosról*, 1897; *Legkedvesebb könyveim*, 1905) legértékesebb munkája a Petelei István életrajza, amely első ízben mutat rá — ezt azóta az irodalomtörténet is jóváhagyta — a Kemény Zsigmond óta legkiválóbb erdélyi elbeszélő művészi értékeire.

E sok irányú tevékenységét számos irodalmi kitüntetés koszorúzza. Az Erdélyi Irodalmi Társaságnak tizenegy éven át (1893—1904) titkára volt, 1923 óta pedig tiszteletheli tagja. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság is a tagjai közé iktatta. Tagja továbbá a belga Institut International de Bibliographie-nak, a mainzi Gutenberg Gesellschaftnak, mely 1902-ben ezüstéremmel tüntette ki a könyvnyomtatás története ügyében kifejtett tevékenységét. 1925-ben a Románia csillaga-rendjel tiszti keresztjét kapja meg, 1924-ben pedig a francia köztársaság a Palmes Académiques-rendjel első osztályával tüntette ki, amellyel az „Officier de l'Instruction Publique” cím jár.

1918 mindnyájunk életében fordulópont, a Gyalui Farkasban is az. Egyrészt új vértetű fiatalság tódult a szépirodalomba, másrészt a tudományos elmélyedés lehetőségei összezsugorodtak. Állani kellett mindenkinek a maga helyét, hova a sors rendelte. Gyalui Farkas ekkor a könyvtár élén volt, ahonnan nem mozdult. Vele együtt helyükön maradtak a magyar tisztviselők, s ez bölcs belátásból fakadó, alig megváltó cselekedetük volt. Így minden különösebb megráz-

kódtatás nélkül a legzavarosabb időközön átmentették azt a hatalmas kultúrértéket, amely lelkiismeretükre volt bízva, sőt Gyalui Farkasnak sikerült a román intéző körök bizalmát is megszereznie ez intézmény iránt, amely ilyenformán simán zökkent át nyugodtabb időkre. Ezekben az években történelmi jelentőségű kulturális feladatot töltött be Gyalui Farkas a hivatásuk magaslatán álló munkatársaival együtt. [...]

Írhattunk volna Gyalui Farkasról ékes stílusban szép mondatokat és neve mellett felhalmozhattunk volna egy se-reg díszítő jelzőt. Szándékosan szorítkoztunk az adatok pusztá felsorakoztatására, hiszen az embert nem a szavak, hanem a tettek jellemzik. Célunk pedig nem volt más, mint rámutatni arra, hogy Gyalui Farkas egész élete az értékes, a hasznos és a szép tettek sorozata. Ezért megérdemli Gyalui Farkas, hogy munkás élete 60-ik fordulóján érezze az erdélyi magyarság meleg szeretetét és őszinte megbecsülését.

*

Pórlás. (1926—1935) 1926 novemberében, 35 évi szolgálat után, a román közoktatásügyi miniszter a korhatár címén nyugdíjazta; a kormány ez alkalomból neki a közoktatásügy terén, mint egyetemi könyvtárigazgatónak, kifejtett munkájáért a „közoktatásügyi munkáért való érdemérem“ első osztályát adományozta, az egyetem pedig tanácsának egyhangú elismerését fejezte ki. Gyalui ezután fokozottabb mértékben dolgozhatott irodalmi téren. 1926—1935-ig kolozsvári és budapesti hírlapokban és folyóiratokban többnyire e városban élt írókról, tudósokról és munkájukról 120 életrajzot és életrajzhoz tartozó közleményt írt, 14 könyvismertető cikket és 10 színdarabismertetőt. Megírta továbbá *Ujfalvy Sándor életrajza* c. könyvét, mely most kerül kiadásra. Ugy szintén befejezte *Emlékirataim* (1866—1914) c. két vagy három kötetre terjedő művét, mely kéziratban várja a kiadást. A Budapesti Hírlapban 1932-ben megjelent *Teleki Sándor életének regénye* c. műve 53 közleményben. Előadásokat és felolvasásokat tartott ezeken kívül: az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályában szakelőadást Heltai Gáspár részegségről és tobzódásról szóló művének (1550) forrásáról, melyet meghatározott, továbbá *A Döbrentei pályázat és Bánk bán* címen szakelőadást ugyanott. Ugyancsak az EME vándorgyűlésén Nagybányán Teleki Sándor gr. ezredestől tartott

előadást, valamint Kolozsvárt a szakosztály ülésén szakelőadást Pethe Ferencről, e közgazdasági író és publicista halálának századik évfordulója (1932) alkalmából. Előadásokat tartott még a ref. teológiai fakultás estélyén Herepei Gergelyről; Bánffyhunyon az anyák napján a ref. templomban; Marosvásárhelyen Petelei István szülőházának emléktáblával való megjelölése alkalmából. Ugyancsak ott Petelei István halálának negyedszázados évfordulójának alkalmából rendezett ünnepélyes felolvasóülésén a Petőfi Társaság és az Erdélyi Irodalmi Társaság képviselőitében tartott felolvasást a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságban. Az Erdélyi Irodalmi Társaság 1930-ban előadássorozatot rendezett az ifjúság részére a magyar regényírókról. Ebben a sorozatban előadást tartott Jókai Mórról (2 előadást) és Petelei Istvánról, Tordán Jókairól, Szilágyosomlyón pedig az Erdélyi Irodalmi Társaság felolvasóülésén elnöki megnyitót és felolvasást Pethe Ferencről. Ugyancsak az EIT-ben *Az erdélyi magyar sajtó fejlődése 1790-től kezdve* címen, a ref. kollégiumban Apáczai Csere Jánosról, más alkalommal az ifjúságnak a könyvről, jelentőségéről és történetéről. Az EIT-ben Goethe *Faustjának* első magyar színpadi előadásáról tartott felolvasásokat. A Petőfi Társaságban, mely 1934-ben I. tagjául választotta, székfoglaló felolvasásán kívül még egyszer felolvasott *Történetek a régi Kolozsvárról* címen; a Pen Club romániai magyar tagozatában, mely tagjául választotta, Caragiáléről olvasott föl. Emlékbeszédet mondott a ref. kollégiumban Sárkány Ferencről és búcsúzó beszédet Szentgyörgyi István és Kovács Dezső temetésén.

1931 júniusában az Erdélyi Irodalmi Társaság Gyalui írói munkásságának ötven éves fordulóján díszülést tartott, melyen Dózsa Endre elnök és Kovács Dezső olvastak fel róla és írói munkásságáról. Ez alkalommal Erdély három magyar hitvallásának püspöke üdvözölte szíves szavakban, mindhárman arcképükkel tisztelvény meg őt. E kitüntetéshez járult számos más üdvözlő irat, magánosoktól és testületektől, könyvtáraktól. Az üdvözlők sorában az elsők közt volt a dr. Berzeviczy Alberté, a Magyar Tudományos Akadémia elnökéé. Ugyanez alkalmából az EIT tiszteletbeli alelnökévé választotta. Gyalui Farkas 1933-ban 40 lapra terjedő füzetben *Irodalmi munkásságom* címen nyomtatásban adta ki munkáinak, tanulmányainak, cikkeinek jegyzékét.

DR. BITAY ÁRPÁD ÉLETRAJZI ADATAI ÉS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Dr. Bitay Árpád a Bitay család háromszéki (iemhényi) katolikus ágából származott. Született 1896. július 20-án Budapesten [...] Középiskolai tanulmányait az erdélyi rom. kat. státus főgimnáziumaiban végezte: Kolozsvárt, Brassóban és Gyulafehérvárt (1907—1915). A VII. és VIII. osztályban a gyulafehérvári papnevelde „philosophus” növendéke volt. Teológiai tanulmányait azonban már nem kezdhette meg, mivel az érettségi vizsgálat letétele után, 1915 júniusában katonai behívót kapott, s a Brassóban állomásozó szegedi 46. gy.e. önkéntese lett. Hadapródörmesteri ranggal került az olasz harctérre, ahol a Doberdón 30 hónapot töltött, kétszer könnyebben megsebesült a piavei nagy csatában (1918) gázmérgezést kapott, közben hatszor kitüntetésben részesült, zászlós, majd tartalékos hadnagy lett.

Még a háború alatt beiratkozott a kolozsvári F. J. Tudományegyetem jogi karára, a külső körülmények miatt azonban tanulmányait a debreceni egyetemen kellett befejeznie: itt avatták a jogtudományok doktorává 1919. június 6-án. Visszatérve Erdélybe, az 1919—20. tanévben mint internátusi felügyelő és kisegítő tanár szükségből helyettesítette a gyulafehérvári rom. kat. főgimnázium egyik tanárát.¹ Ez a véletlen határozta meg további életpályáját. Mivel rövidesen megtanulta a román nyelvet, 1920 őszén már a kolozsvári Marianumba kapott kinevezést², amelynek a különféle tagozatain (tanítóképző, polg. isk., tanárképző, keresk. tanfolyam, felsőkereskedelmi, leánygimnázium) 1923 óta mint rendes tanár öt esztendeig a történelmet, továbbá a román nyelvet és irodalmat tanította. Ugyanakkor az erdélyi ref. egyházkerület kolozsvári teológiai fakultásával kapcsolatban rövid ideig fennállott (1920—1921) tanárképző intézetben is a román nyelvet és irodalmat adta elő. Közben hallgatója volt a kolozsvári Ferdinánd Tudományegyetem bölcsészeti karának, ahol 1923. március 19-én a történelemből és a román irodalomból magyar részről „kitüntetéssel” elsőnek szerzett tanári képesítést.⁴

Bármennyire arra volt hivatva Bitay Árpád, hogy csak a tudomány művelésének éljen, a kisebbségi élet nem nélkülözhetette, sőt állandóan igénybe vette értékes szolgálatait. [...]

1925. október 25-től c. igazgatói minőségben az erdélyi róm. kat. státus igazgató tanácsában végzendő munkakörrel tanügyi szakreferensnek választatott meg és neveztetett ki. Ezzel egyidőben a tudományos pályán is kilátásai nyíltak. A kolozsvári egyetem bölcsészeti kara 1924 őszén kimondotta elvben a magyar lektori állás szervezésének szükségességét, s mindjárt elő is terjesztette kinevezésre Dr. Bitay Árpádot.⁵ Amikor később, 1927. április 5-én Sándor József a szenátusban indítványt tett a bukaresti egyetemen felállítandó magyar nyelv- és irodalmi tanszékre, melyet az egyetem és a közvélemény rokonszenvvel fogadott⁶, mindenki Bitay Árpád érdemes személyére gondolt. Egyik kezdeményezésből sem lett semmi, pedig Bitay Árpád komoly tanulmányokba fogott, hogy kilátásba helyeztette feladatának megfelelhessen. Tanügyi szakreferensi állásától megválva, 1927-ben és 1928-ban három félévet töltött a berlini és a lipcsei egyetemen, ahol romanisztikát (Gamillscheg, Weigand), szlavisztikát (Vasmer), török és finnugor nyelvészetet, azonkívül általános fonetikát hallgatott, s ezek mellett az angol, lett és albán nyelvészettel is foglalkozott. Felkészültségét azonban egyetemi tanszéken, mely a legmértöbb lett volna hozzá, érvényesíteni nem nyílt alkalma. Sok hányatás és pályakeresés után a főiskolai tanári állásban találta meg viszonylagos nyugalma és tudományos működésének lehetőségét. Mivel a kultusz törvény elrendelte, hogy a teológiákon a román nyelvet és irodalmat, a román történelmet és alkotmányt is tanítani kell, a püspöki főhatóság Bitay Árpádot 1929. január 1-vel a gyulafehérvári róm. kat. teológiára nevezte ki, ahol a román nemzeti tárgyakon kívül még a latin és német nyelvnek is rendes tanára volt haláláig.

A kisebbségi élet sajátos szerkezetéből következik, hogy a felkészült és tehetséges embereknek néha a legellentétebb területeken kell a köz javát szolgálniok. A közvélemény már az 1926. évi képviselők választásokon szerette volna Bitay Árpádot a törvényhozói testületbe bejuttatni, de a háromszéki magyarság katolikus részének ez a törekvése nem sikerült, mivel az OMP elnöki tanácsának megörtönt jelölését megváltoztatni nem lehetett. Az 1928. évi decemberi képviselők választásokon már Csík vármegye magyarságának harmadik helyen szereplő hivatalos jelöltje lett, de elégséges szavazat hiánya miatt a parlamentbe nem került be. Szerény egyéniségétől tá-

vol állott ugyan a törtetés vagy éppen a politikai érvényesülés keresése, mégis e sikertelenség kellemetlenül érintette és sokáig kedvetlenítette. Szeretetre méltó magatartása s az a nagy bizalom, mely magyar és román részről egyaránt körülvette, mégis szerepet szerzett neki a politikai életben. Iorga miniszterelnök 1931. április havában a kisebbségi minisztérium magyar osztályának vezetésével bízta meg „consilier la Președinția Consiliului de Miniștri” címmel, s ezt az OMP elnöki tanácsának helyeslésével szívesen el is vállalta.⁸ Nagy ügybuzgalommal igyekezett munkakörét betölteni⁹, s amennyire csak lehetett, egy évi működése alatt sok hasznos szolgálatot tett egyeseknek és a kisebbségi magyarságnak.¹⁰ Ugyanebben az időben Fehér megye tanácsának is tagja lett, és Gyulafehérvár városi tanácsában 1933 óta haláláig az alpolgármesteri tisztet (ajutor primar) töltötte be. A bizalom és a nagyrabecsülése megnyilvánult iránta abban is, hogy öt éven keresztül egyedüli tagja volt a romániai Országos Tanügyi Főtanácsnak. Azonkívül nevezetes szerepet vitt az átszervezett gyulafehérvári egyházmegyei tanácsban, amely az 1931. november 19-i közgyűlésen igazgatótanácsossá választotta. Ebben a minőségben megbecsülhetetlenek azok a szolgálatai, melyeket az erdélyi katolikus státusi alapok eredetének tisztázása körül a kétségbe nem vonható tulajdonjog érdekében rendkívül értékes adatszerzéseivel szerzett.¹¹ Fáradhatatlan készségét, hithűségét és buzgalmát a római szentszék 1937. március 30-án a Nagy Szent Gergely-rend lovagkeresztjével tüntette ki, miután már 1932. március 31-én tulajdonosa lett a román koronarend lovagkeresztjének.

Érdemei tudományos részről szintén elismerésben részesültek. Az Erdélyi Irodalmi Társaság már az 1924. március 11-én megtartott évi közgyűlésén rendes tagjává választotta. Ugyancsak rendes tagja volt a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságnak, ahol 1933. május 23-án tartotta meg székfoglalóját. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1925. február 21-i rendkívüli közgyűlése a főtitkári tisztet bízta rá, amelytől Gyulafehérvárra távozása miatt, 1930. február 2-án megvált.¹² Az 1929. május 27-én Nagyváradon megalakult Erdélyi Katolikus Akadémia a rendes tagjai közé vette be, és az I. osztály titkárává tette meg. Választmányi tagja volt továbbá 1927 óta a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak.

Az erdélyi magyar közéletnek és tudományosságának erős tartóoszlopa, még sok reményre jogosító kiválóság dűlt ki, amikor 1937. november 30-án agyszélhűdés következtében, életének 42. évében, hirtelen meghalt. December 2-án az erdélyi magyarság és a román hivatalos körök osztatlan részvéte kíséerte sírjába a gyulafehérvári köztemetőben.¹³

Dr. Bitay Árpád olyan különleges szellemi képességekkel rendelkezett, amilyenek ritka embernek jutnak osztályrészül. Főképpen lenyűgöző memóriájával döbentett meg mindenkit: benne a román, a magyar és az egyetemes irodalom minden adata mérhetetlen mennyiségben volt elraktározva. Ez a különleges memória vezette a nyelvek tanulásához is. Saját vallomása szerint egyforma könnyedséggel beszélt és olvasta a latin, görög, újgörög, román, francia, spanyol, olasz, angol, német, szlovén, horvát, szerb, cseh, lengyel, bolgár és eszperantó nyelveket. Nagy tudása, fáradhatatlan szorgalma s mindig készségesen rendelkezésre álló szolgálata több önálló kiadványt, számos cikket és tanulmányt termelt. Szétágazó munkássága négy fejezetben rendezhető és foglalható össze.

1. Az elsőben a román irodalom, történelem és művelődés becses részleteit igyekezett a magyar tudományossághoz közvetíteni és a művelt magyar olvasók körében ismertté tenni. Itt mindenekelőtt a nyilvánvaló hiányokon akart segíteni. Ezért írta meg a hangváltozásokra különös tekintettel levő *Rövid román nyelvtanát* (1923), mely magyar nyelven a román nyelv rendszerének első tudományos feldolgozása, s ezért adta ki önálló könyvben *A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintését* (1922), melyet a román szaktudomány és a magyar kritika egyforma nagy elismeréssel fogadott. Iorga azt írta róla egy francia nyelvű szemlében, hogy a legjobb román irodalomtörténet, s ettől fogva a fiatal magyar tudóst meleg barátságával tüntette ki.¹⁴ További munkásságával rá is szolgált erre dr. Bitay Árpád, mert a magyar lapok és folyóiratok hasábjain ő mutatta be a magyar közönségnek Agârbiceanu, Alecsandri, Brăescu, Brătescu-Voinești, Caragiale, Creangă, Delavrancea, Gârleanu, Isac Emil, Odobescu, Patrășcanu novelláit. Élvezetes fordításai először népszerűsítették magyarul a román irodalom e kiváló képviselőit.

Ezeken kívül magyarra fordította Iorga *Fatalitatea* című társadalmi drámáját, amely 1925. január 2-án *Apáról fiúra*

címen a szerző jelenlétében bemutatásra is került a kolozsvári magyar színházban, és elkészítette L. Petrescu *A bűn* című drámájának a magyar fordítását is. Tanulmányainak és cikkeinek halmazából, amelyek tudományos megbízhatóságukkal a román irodalomnak elismerést szereztek a magyarság körében, külön csak a *Világirodalmi Lexikon* című háromkötetes nagy vállalatban (Budapest 1930) olvashatókat említjük meg: itt 103 címszó alatt ismertette a román irodalom és szellemi élet kiválóságait olyan teljességgel, pontossággal és gondossággal, ahogy eddig az a magyar nyelvű s általában a külföldi enciklopédikus irodalomban méltatásra nem került.

2. A második területen a legfontosabb az a munkássága, amelyet 1923-tól 1937-ig minden nyáron Vălenii de Munteban Iorga szabadegyetemén fejtett ki. Itt sorozatos előadások keretében¹⁵, az alkalmosszerűségeket mindig figyelmesen fölhasználva, a magyar irodalom egész fejlődését felvázolta nagyszámú előkelő román hallgatósága előtt. Másfél évtized alatt tervszerűen és rendszeres áttekintésben, mintegy száz előadásban, a magyar irodalom minden nevezetesebb részletére sort kerített. Így 1925 nyarán, a Magyar Tud. Akadémia alapításának százéves fordulója küszöbén Széchenyi Istvánnak az életét, egyéniségét és nagy alkotásait ismertette. 1926 nyarán a szabadegyetem óhajának engedve, az erdélyi magyar irodalmi mozgalmak történetét, nevesebb képviselőit és alkotásait mutatta be.¹⁶ Más alkalommal Vörösmarty nagy költői egyéniségét rajzolta meg, s ugyanakkor egy Cristobald nevű szavalóművésszel mindjárt románul is bemutatta *Petikét*, *Szép Ilonkát* és a *Vén cigányt*, amelyek mély hatást ébresztettek a hallgatókban. A másik évben Petőfi emberi és költői nagyságát feledhetetlenül belevésztette a román hallgatóság lelkébe, amikor előadásával párhuzamosan a szép Petőfi-fordítások (Iosif, Goga stb.) Brezeanu szavalóművész tolmácsolásában felejtetetlen élvezetet szereztek a hálás román hallgatóságnak.¹⁷ Máskor a reformkor mozgalmas életének s termékeny magyar irodalmának művészi összefoglalásával hódította meg hallgatóságát. Az 1933. évi előadásait Báthory István emlékének szentelte, tekintettel a nagy fejedelem születésének négyszázéves fordulójára. Azonkívül, hogy Báthory egyéniségét, jellemét, és történelmi jelentőségét megrajzolta, bőven szólt a nagy lengyel királynak a román történelemhez fűződő kapcsolatairól

is. 1934-ben Szenci Molnár Albertől és Madách Imre világhírű tragédiájáról beszélt. Ugyanakkor számot adott a magyar történetírás nagy eseményeiről, így Pintér hétkötetes magyar irodalomtörténetének, Hóman—Szekfű magyar történetének és a Dézsi—Mészöly Világirodalmi Lexikonának a megjelenéséről. Ezekon kívül megemlékezett Orbán Balázsról (1929), Virág Benedekről (1930), Katona Józsefről (1930), Kisfaludy Károlyról (1930), Kazinczy Ferencről (1931), Arany Jánosról (1932), II. Rákóczi Ferencről és a kuruc költészetről (1935), a középkori magyar irodalomról (1935), Pázmány Péterről (1936), Liszt Ferencről (1937) stb. A román hallgatóság lelkéhez nemcsak a román nyelv biztos tudásával találta meg az utat, hanem főképpen azzal, hogy állandóan utalt a román és a világirodalom hasonló vagy ellentétes íróira, irodalmi és politikai jelenségeire. Előadásait a román újságok és folyóiratok minden alkalommal bőszeges tartalmi ismertetéssel méltányolták, s így az a jelentőség fűződik hozzájuk, hogy az ókiráltságbeli románság nagy tömege belőlük értesült először a magyar szellemi élet kiemelkedő jelenségeiről.

A magyar tudományos köztudat dr. Bitay Árpádnak e munkásságát, amely terjedelmével és sokoldalúságával fölülmúlt minden eddigi hasonló törekvést, éppoly nagy elismeréssel értékelté, mint azt a fáradhatatlanságát, amelyet a magyar irodalom termékeinek románra fordításában tanúsított. Neki köszönhetjük, hogy Szigligeti *Liliomszija*, Berczik Árpád három egyfelvonásosa, Jókai öt elbeszélése, továbbá Gárdonyi, Mikszáth, Herczeg Ferenc s az utóbbi évek majd minden jelesebb erdélyi magyar novellistájának egy-egy elbeszélése románul megjelent az *Adevărul Literar*, a *Neamul Românesc Literar*, az *Universul Literar* és a *Cuget Clar* című folyóiratok hasábjain. Minden legkisebb részletet felkutató tanulmányainak szintetikus eredményeképpen tervei között melengedett egy román nyelvű magyar irodalomtörténetet, amely több kötetben akarta magában foglalni a magyar szellemi élet fejlődését, különös tekintettel az itt-ott mutatkozó román—magyar kapcsolatokra, de keresztülvitelét sajnálatosan korai elmúlása megakadályozta. Foglalkozott továbbá egy olyan könyvtár szerkesztésének a gondolatával, amelyben a román irodalom termékei magyarul és a magyar irodalom termékei románul jelentek volna meg¹⁸, de ez is megvalósíthatatlan maradt.

Ugyanakkor azonban a legnagyobb önzetlenséggel kész volt arra, hogy dr. Kristóf György kolozsvári egyetemi tanár Jókai-életrajzának és magyar irodalomtörténetének román nyelvű megjelenését elősegítse.¹⁹

3. A román és a magyar irodalom kölcsönös népszerűsítésén kívül tudományos és filológiai munkásságának legkedveltebb területe a román—magyar szellemi érintkezések területe volt. A különféle folyóiratokban szétszórt adatainak tekintélyes mennyisége a maga nemében páratlanul álló olvasottságának a bizonyossága, amellyel több olyan felfedezést tett, amelyet csak az ő nagyarányú és e téren soha meg nem közelített tájékozottsága hozhatott felszínre. Sok kérdésnek egészen új megvilágítást kölcsönző román irodalomtörténeti cikkein kívül, amelyek a kolozsvári egyetem történeti és nyelvészeti intézetének évkönyveiben, továbbá a bukaresti *Revista Istorică*-ban jelentek meg, egy sereg tanulmányt írt magyar nyelven, s ezek eddig nem is sejtett kapcsolatokat derítettek ki, s a magyar tudományosság figyelmét a magyar—román művelődés érintkező pontjainak beható tanulmányozására fordították. Román nyelvű előadásainak a tárgyát is szívesen vette a magyar—román művelődéstörténet köréből. Így 1924. május havában az erdélyi magyar művelődési egyesületek képviseletében megjelent a Liga Culturală-nak Suceavában tartott nagygyűlésén, ahol Suceava szerepéről beszélt a magyarság múltjában; 1927 februárjában pedig Turnu-Severinbe kapott meghívást, ahol az erdélyi románság szerepét méltatta a protestáns fejedelmek korában. Az Astra felkérésére Gyula-telehrévárt 1931—34-ben sorozatos előadásokban ismertette a város történetét és művelődéstörténeti szerepét a magyarság és a románság múltjában. 1931-ben pedig a Bukarestben székelő Prietenii Istoriei Literare nevű társaságban értekezett *Kazinczy Ferenc és az erdélyi románok* címmel. Ugyanott egy más alkalommal a magyar irodalomtörténetírás múltjáról is szép áttekintést nyújtott.

4. Külön méltánylást érdemel Bitay Árpádnak az előadói tevékenysége. Kivételesen biztos, egyéni kutatásokon nyugvó tudása pompás előadói készséggel párosult, amelyet a hallgatóság mindig elragadtatással viszonzott. Aki ismeri viszonyainkat s a magyar közörség művelődési szükségleteit az elmúlt két évtizedben, az nem tagadhatja meg elismeré-

sét dr. Bitay Árpádnak attól a lelkes odaadásától, amellyel a tudománynépszerűsítés és a népművelés érdekeit szolgálta. Rengeteg előadást tartott, de nem jutott ideje arra, hogy valamennyit nyomtatás alá is kidolgozza. Fáradhatatlanságáról e téren lehetetlenség volna teljes képet adni, s így csak néhány adatot említünk meg. A gyulafehérvári Kulturvereinban, a Harmónia-zeneegyletben, a Legényegyletben, a Legényklubban, a Teológián, a Leányok és Férfiak Mária-kongregációjában, az Oltáregylet nyilvános gyűlésein s az Erdélyi Róm. Kat. Népszövetség gyulafehérvári tagozatának nyilvános ünnepélyein majdnem minden alkalommal ő volt a megbámult és a szeretett szónok, aki akár rögtönözve is kész volt bármely irodalmi vagy történelmi tárgyról beszélni. Előadást tartott továbbá a gyulafehérvári róm. kat. főgimnázium fennállásának 350 éves jubileumán (1930. máj. 4.). Amikor 1937 májusában Casulo apostoli nuncius Gyulafehérvárt meglátogatta, olasz nyelvű üdvözlő beszédet mondott, másnap pedig a nuncius jelenlétében latin nyelven ismertette a gyulafehérvári papnevelde történetét s a nunciások erdélyi látogatásait. Népszerű előadó volt azonban Erdély más városaiban is (Felvinc, Torda, Marosvásárhely, Arad, Brassó stb.). Így a róm. kat. Népszövetség világnézeti tanfolyamán Kolozsvárt a *Katolicizmus és Erdély története* címmel értekezett (1933. márc. 8.), Vajdahunyadon a Beethoven-kultúrest ünnepi szónoka volt (1935. jún. 9.), a nagyenyedi Szociális Misszió Társulat meghívására *XII. Károly svéd király Erdélyben* címen beszélt (1934. febr. 20.), az alvinci boldog Pongrác szobrának leleplezésekor szintén ő mondta az ünnepi beszédet (1934. jún. 17.), Nagyszébenben a Magyar Polgári Kör estélyén Kazinczy Ferenc irodalmi tevékenységét méltatta (1931. febr. 1.). Szerepelt továbbá a gyergyószentmiklósi (1933) és a brassói (1937) kat. nagygyűlésen, az FME nagyenyedi vándorgyűlésén (1931. aug. 29.), s a bukaresti rádióban, ahol magyar nyelven előadást tartott Iorga professzorról születésének 60-ik évfordulóján (1931. nov. 20.). Általában alig van olyan erdélyi város, amely ne találkozott volna dr. Bitay Árpáddal az előadói asztal mellett. E téren is pótolhatatlan űrt hagyott maga után.

E négy területen dr. Bitay Árpád, minden elfoglaltságon fölülemelkedve s csak a színigazságot keresve, a tudományos elme rajongó lelkesedésével úttörő és alapozó munkát végzett.

A magyarság kitüntető szeretete és a románság megkülönböztetett tisztelete állt mellette. Talán hosszú ideig nem lesz, aki az ő munkakörét hozzá hasonló felkészültséggel, az ő elérhetetlen tudásával, emelkedett szellemével és nemes lelkületével folytassa. Élete és munkássága követendő példát mutat. Emlékét mindig kegyelettel fogjuk őrizni.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM TÖRTÉNETE

1874—1937

Az Erdélyi Múzeum története, melyet a következőkben vázolni törekszünk, 63 esztendő (1874—1937) ölel föl, és kerek 50 kötetről ad számot. Ha egy ízben (1884) az évfolyamok számozása nem kezdődött volna újra s világtörténeti események nem kényszerítik rá az 1917-től 1930-ig tartó több mint egyévtizedes szünetelést, folyóiratunk már régen túl lenne fél száz évfolyamán. Így csak az 1937. évfolyammal jutott el az Erdélyi Múzeum az 50. kötetéhez, bár ez még csak a 42. kötetjelzést viseli címlapján, mivel 1884-ben, figyelmen kívül hagyva az 1874 és 1882 között megjelent 9 kötetet, bizonyos szakosztályi átszervezés miatt is a számozást elől kezdték. A történeti távolságból ma tisztán látható, hogy az Erdélyi Múzeum 1874-ben indult meg, s címének módosulásai, életének újrakezdései és elalélt időszakai ellenére is az összefüggés és a folytonosság a mai napig szakadatlanul fennáll. Az időrendben egymás mellé sorakoztatott évfolyamok megolvasásából csakugyan kitűnik, hogy az 1874 óta megjelent Erdélyi Múzeum 1937. évfolyama a sorozatnak pontosan az 50. kötete.

A nyolcvanéves Erdélyi Múzeum-Egyesületnek ez a ma is megjelenő legrégebb kiadványa egyúttal a legidősebb magyar tudományos folyóirat Erdélyben a szellemtudományok művelése terén.¹ Egyetemes viszonylatban is a legtekintélyesebb múlttal rendelkező magyar közlönyök sorába tartozik. Mindazon folyóiratok közül, amelyek 1840 és 1874 között keletkeztek, az Erdélyi Múzeummal együtt csak tizenkettő élte át mai napig az idők változó szükségleteit és az anyagi nehézségek viszontagságait.² Ez a tekintélyes múlt nemzedékek tudományos törekvéseit irányította, s hagyományos ereje a mára is kihat. A 63 esztendő fennállás és az 50 kötet történetét mai erőfeszítéseink megacélozására és a jövő tanulságára ezért számba venni és összefoglalni tartozunk.

Megindulásakor az Erdélyi Múzeum már közkeletű és népszerű folyóiratcím volt. Még a XVIII. századból ered az a hagyományos irodalmi nyelvszokás, amely Múzeum névvel nemcsak a tudományos gyűjteményeket illette, hanem jelentésátvitellel a szellemi termékek tárházát, a tudományos folyóiratokat is szívesen nevezgette Múzeumnak.³ A németeknél 1776 és 1791 között Boie Henrik Keresztély szerkesztésében egy Deutsches Museum című irodalmi tartalmú időszaki kiadvány jelent meg, s az is közismert dolog, hogy hasonlóképpen címezte Schlegel Frigyes az 1812—13-ban kiadott havi folyóiratát. Koruk szellemét és nyelvszokását követték tehát a kassai kiadók, amikor az 1788-ban megindított első magyar nyelvű folyóiratukat Magyar Múzeumnak nevezték. Ez a cím egy jó félszázaddal később újra felelevenedett Toldy Ferencnek az Új Magyar Múzeumában (1850—1861), a maga idejének legtekintélyesebb folyóiratában, miután már előbb (1829 és 1833) ehhez a nyelvszokáshoz alkalmazkodott Szemere Pál Muzarionja is. Részint a kassai Magyar Múzeum, részint Schlegel Deutsches Museumma lebeghetett Döbrentei Gábor szeme előtt, amikor 1813 februárjában Kolozsvárt megindította az irodalomtörténetben is emlékezetes nevet szerzett Erdélyi Múzeumot, mely az 1818-ig megjelent tíz füzetében nem a legteljesebb sikerrel egyesítette a maga idejének legjobb erőit a Tiszán inneni szellemi irányzat diadalra juttatása érdekében.⁴

A rövid életű Döbrentei-féle Erdélyi Múzeum emlékezetes nevet hagyott maga után, már csak azért is, mert az első és sokáig folytatásra nem talált magyar tudományos folyóirata volt az erdélyi részeknek. Amikor a múlt század 40-es éveinek egy „erdélyi múzeum“ megszervezésére irányuló mozgalma az önkényuralom idejében a siker reményével felelevenedett, annyival is inkább emlékezetbe idéződött a régi folyóiratcím, mert az véletlenül pontosan egyezett a megalapítandó tudományos gyűjtemény nevével. A mozgalomnak, hogy a közvéleményt megnyerje, sajtóra volt szüksége, s ezt meg is találta a gróf Mikó Imre támogatásával 1856-ban megindult Kolozsvári Közlönyben. A laptulajdonos Berde Aron és a lapszerkesztő Vida Károly 1856. április 3-án a Kolozsvári Közlöny mellé egy 4° alakú és 1 sv terjedelmű heti mellék-

ietet csatolt, s ezt a tudományos és szépirodalmi jellegű kiadványt Erdélyi Múzeum címmel látta el. Mindjárt első számát gróf Mikó Imrének az Erdélyi Múzeum-Egyletről írt híres cikke vezette be, s azután is csaknem minden alkalommal közleményeket és híreket adott az országos jelentőségű mozgalom fejlődéséről és sikereiről. Látszik, hogy ez a pár oldalas kiadvány az alakulófélben lévő múzeum szolgálatában állott, ezért is választotta a jellemző Erdélyi Múzeum címet. Mindössze 13 szám jelent meg belőle a Kolozsvári Közlöny mellékleteként 1856. június 26-ig, amikor Vida Károly a lap kötelekéből kilépve, megindította ugyancsak Kolozsvárt a Magyar Futárt. A szerkesztő folytatólagos számozással új lapjához is átvitte az Erdélyi Múzeum című mellékletet, amely 1856. július 1-től szeptember 25-ig folytatta megjelenését. Ekkor a 26. számmal, bizonyára anyagi okokból, önálló melléklet jellege megszűnt, de 1857. végéig tovább is megmaradt a tárcarovat címűül. Ha különösebb jelentőséget nem tulajdoníthatunk is neki, de azt az érdemet el nem vitathatjuk tőle, hogy a számról számra megismétlődő Erdélyi Múzeum címmel a társadalom lelkiismeretét a nagy nemzeti mozgalom iránt ébren tartotta és sikeresen ösztökelte.

Az is igen érdekes, hogy 1857-ben két újságíró, kásonzfélti Balázs Sándor és Szabó Richárd, részben erdélyi, részben magyarországi írók erdélyi tárgyú műveiből egy szép kiállítású testes almanachot szerkesztett, s ugyancsak Erdélyi Múzeum címmel bocsátotta közre.⁵ Könyvüket hídvégi gróf Mikó Imrének, galántai gróf Esterházy Lászlónak, és győronostori gróf Kemény József emlékének ajánlották „az Erdélyi Múzeum körül szerzett érdemeikért”. Buzgalmukat az a bizalom serkentette, hogy amikor az erdélyi múzeum ügyét a magas kormány kegye szentesítette, [...] Erdély fiait és honleányait e vállalat pártolásával is sietnek az Erdélyi Múzeum-Egylet megalapítását előmozdítani.⁶ Ez a könyv — Kővári László cikke vezette be az „Erdélyi Múzeum ügyé”-ről, — szintén hozzátartozik Egyesületünk irodalmi előzményeihez s az Erdélyi Múzeum címnek a köztudatban való megrögzítéséhez.

A felsorolt adatok a Kolozsvári Közlöny és a Magyar Futár szerény mellékletének a világos kapcsolatát mutatják az Egyesület törekvéseivel. Ez arra a megállapításra is csábíthatna, hogy folyóiratunk előzményei tulajdonképpen az 50-es

évek közepére nyúlnak vissza. De ha tartózkodunk is ilyen erőszakos összefüggések teremtésétől, arra mindenesetre tévedés nélkül lehet utalni, hogy amikor a folyóirat gondolata felvetődött, Egyesületünk nem is választhatott más címet, mint a többszörösen kipróbált és a köztudatba is belemélyült hagyományos Erdélyi Múzeumot.

II

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapításának a gondolata már magában foglalta az időszaki kiadványok tervét.⁷ Az 1859. november 26-i közgyűlésnek az a határozata, mely az „alakító közgyűlés jegyzőkönyvét mint külön emlékkönyvet” kívánta kinyomtatni⁸, indította el 1860-ban *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyvei* című sorozatot. Ez a vállalat az Egyesület későbbi kiadványait is jellemző⁴⁰ alakban s többnyire kéthasábos szedéssel a kolozsvári ev. ref. főtanoda nyomdájában készült, s az 1866. évtől kezdve mint „Stein János Erdélyi Múzeum-Egyesületi könyvtáros bizománya” került forgalomba. Évente kötetlen időközökben 1—2 füzet jelent meg belőle 5—6 ív terjedelemben. Ezeket a füzeteket időnként egy kötetbe csoportosították, így az 1860—1873 között napvilágot látott 14 füzet 6 kötetbe kerekedett ki. A szerkesztést kezdettől végig Brassai Sámuel múzeumi igazgató végezte az 1859. november 25-i közgyűlés határozata értelmében, amely kimondotta, hogy „a múzeum-egylettől kiadni határozott tudományos időszaki vagy önálló munkák szerkesztéséről az igazgató gondoskodik”⁹.

Az Évkönyvek I. füzeté a határozat értelmében csakugyan az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakító közgyűlésének 1859. november 23—26-i jegyzőkönyvét tartalmazta Finály Henrik összeállításában. A II. füzettől kezdve azok a dolgozatok következnek egymás után, melyek az Egyesület tudományos ülésein felolvasásra kerültek, már akkor megvetve alapját annak a hagyománynak, hogy az Egyesület kiadványainak rendeltetése elsősorban a kebli munkálatok közzététele. Ezenkívül pontosan megtaláljuk az Évkönyvekben a tudományos ülések jegyzőkönyveit, az Egyesület első korszakában kifejtett tudományos működés értékes forrásait.

Évkönyveit akkor is fenntartotta az Egyesület, amikor

folyóirata már megindult. A Brassai-féle Évkönyvek 1873-ban a VI. kötettel befejeződtek, s 1874-ben az igazgató választmány megbízásából az új folyam szerkesztését Finály Henrik folytatta. Ot év alatt, 1874-től 1878-ig, újabb 17 füzet jelent meg belőle két kötetbe foglalva. Szintén az ev. ref. tanoda betűivel, Stein János bizományaként jelent meg, de már a régi folyamtól elütő 8° formában. Mindenik füzet egy-egy önálló értekezést tartalmazott, némelyik egész könyvterjedelművé vastagodott. E vállalat jellegéből az látszik, hogy az Egyesület kebelében folyó s a múzeumi gyűjtemények anyagával összefüggő tudományos munka terjedelmesebb eredményeinek a közzétételére szolgált.

Az Évkönyvekben kifejtett és fennmaradt tudományos munkásság eredménye az 1860—1878 közötti 19 év alatt 8 kötetbe foglalt 91 dolgozat 1634 lapon (102 ív), 51 táblával. Az Évkönyvek munkatársai között olyan nevekkel találkozunk, mint Thorma Károly, Gyulai Pál, Brassai Sámuel, Vámbéry Ármin, Schmidt Vilmos, Finály Henrik, Nagyajtai Kovács István, Szilágyi Sándor, Jakab Elek, gr. Lázár Kálmán, gr. Teleki Domokos, Hantken Miksa, Herbih Ferenc, Kővári László, Szabó Károly, Herman Ottó, Genersich Antal, Koch Antal, Parádi Kálmán, Török Aurél, Hegedüs István, Dadai Jenő, — valamennyien a magyar történeti, irodalomtörténeti, nyelvészeti, klasszika-filológiai, bibliográfiai, földrajzi, orvosi és természettudományoknak ma is elévülhetetlen érdemű képviselői közé tartoznak. Az Évkönyvek változatos tárgyköre és színvonala nemcsak a maga korában állott magasan, hanem ma is a tárgyalt szakkérdések alapvető forrásanyagának tekinthető.

Tárgyilagosan megállapítható, hogy az Évkönyvek semmiben sem maradtak az egykorú magyar s akár a külföldi tudományos kiadványok mögött 1860-tól rendszeresen német kivonatok követték az egyes dolgozatokat, s az 1861. november 25-i közgyűlés határozata értelmében az Évkönyvekben megjelent értekezések szerzői munkájuk minden íve után 15 frt. tiszteletdíjban részesültek az Egylet pénztárából.¹⁰ Két évtized tudományos működése becsült nevet szerzett az Egyesületnek belföldön és külföldön egyaránt, a csereviszony a tudományos testületekkel élénk kapcsolatokat teremtett, s ezeknek az éveknek tudományos folyóirataiban gyakran látjuk idézve Evkönyveinket.¹¹

Az Évkönyvek tudományos becsével nem állt arányban a közönség érdeklődése. Az Egyesület soha nem törekedett arra, hogy tudományos vállalatait anyagilag kamatoztassa. Az Évkönyvek árát füzetenként 1 forintban szabta meg, az új folyam füzeteit pedig, terjedelmük szerint, 10—70 krajcárért árusította. Hiábavaló volt azonban az olcsóság, csekély áruk mellett is alig fogyott el valami, nagy részük csak a raktári anyagot szaporította. Azt a kevés példányt kivéve, melyet az Egyesület részint cserébe, részint ajándékba küldött szét — ezek is nagyrészt külföldre mentek —, jelentéktelenül kevés jutott a közönség kezébe. Ez a körülmény csalódottan érintette az Egyesületet, de arra gondolt, hogy talán nem találta el szerencsésen a kiadvány legkényelmesebb alakját, vagy tán nem volt elég buzgó és járatos a terjesztés sikeres módjában. A baj okát inkább magában kereste, mint másokra hárította.¹² Az Évkönyvek megszűnése azonban nincs semmiféle összefüggésben a részvétlenséggel, mert hiszen nem is a közönség tudománypártolására volt alapozva. A vállalat két évtizedig sikerrel teljesítette az Egyesület tudományos hivatását, de fölöslegessé vált, mikor az 1878. március 21-i közgyűlés a szakosztályokat megalakította és a kiadványok gondozását az egyes szakosztályok feladatává tette.

III

1874—1882

Ilyen előzmények után indult meg az Erdélyi Múzeum 1874. február 1-én. 63 esztendő telt el, míg az egyíves szerény első füzet 50 kötetre gyarapodott. E hosszú időnek megvannak a természetes fejlődési fokozatai, hullámvázai, föllendülései és hanyatlásai, tagabb és szűkebb célkitűzései, külső és belső küzdelmei. Ezek a változások öt fejezetre tagolják az Erdélyi Múzeum történetét, s ebből nemcsak az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a tágkörű, sokoldalú s Erdélyben hagyományt teremtő tudományos munkássága domborodik ki, hanem a múlt század 70-es éveitől frissen előretörő magyar szellemiség képe is tanulságosan verődik vissza. A világháború befejezéséig megjelent 42 kötet mellőzhetetlen forrása marad mindig Erdély felszázados szellemi életének, s az a 8 új évfolyam, amelyet napjaink küzdelmes vergődése csatolt hoz-

zá, a romjaiból megelevenedő Egyesületünk tudományművelő hivatásának lesz egykor a becses történeti emléke.

A 70-es évek elején az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az az elhatározása, hogy tartós életre számító időszaki folyóiratot indít, nemcsak annak a kötelességvállalásának a teljesítése volt, hogy a maga tudományos működéséről időnként kibocsátott nyomtatványokban fogja értesíteni a közönséget, hanem szoros összefüggésben állott az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem tudományművelő és műveltségterjesztő feladatával is. A múlt század második felében az általános európai korszellem sugallta azt a törekvést, hogy a tudományhoz vezető utakat egyengetni, a tudomány megszerzésére szolgáló eszközöket szaporítani, s minél szélesebb rétegek számára a tudomány eredményeit hozzáférhetőkké kell tenni. Az egyetem felállítása, amely Kolozsvárt megsokasította a tudomány művelését életcéllul tekintő férfiak és ifjak számát, méltán támasztotta azt az igényt, hogy a tudomány világossága a tantermeken kívül is lövelljen szét egynéhány sugárt.¹³ Maguk a tudósok is érezték, hogy tudományos működésük eredményeit nyilvánosságra bocsátani s a tudást minél szélesebb körökben terjeszteni hivatásukkal járó szoros kötelességük.

Ilyen indítékok állottak az egyetemi tanárok körében több ízben és több oldalról fölmerült annak az óhajtnak a hátterében, hogy alapítani kellene egy olyan tudományos jellegű közlönyt, amely kiválóan az egyetemi tanároknak nyitna tért tudományos működésükről értesíteni s e működés sikeréről meggyőzni a közönséget.¹⁴ Az egyetemi tanároknak ugyan rendelkezésükre állottak a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Természet-tudományi Társulat közlönyei, sőt a külföldi tudományos szaklapok is, de a megfontolás azt a meggyőződést érlelte meg, hogy az egyetem érdekében csakis az egyetem székhelyén, Kolozsvárt megjelenő folyóirat biztosíthatja a sikeres működést.¹⁵

Ez a terv a megszületés pillanatában már számos nehézségbe ütközött. Hiányzott a tudomány iránt érdeklődő nagyközönség, a csekély számú készségesek csoportjának a megszerzése pedig olyan olcsó előfizetési árat tételezett föl, amely lehetetlenné tette volna a folyóirat fenntartását s a munkatársaknak a tisztességes díjazását. Ugyanczek az okok azt a

számítást is keresztülhúzták, hogy üzletember vállalkozzék a kiadásra. Így az egyetemi tanárok nemes szándékú mozgalma a reménytelenség és a lemondás lejtőjére jutott volna, ha a Múzeum-Egylet közbe nem lép a nehézségek megoldására.

A Múzeum-Egylet nélkülözhetetlensége és nagyszerű rendeltetése már akkor bebizonyosodott, amikor gyűjteményeit 1872-ben az egyetem rendelkezésére bocsátotta. Hasonló hivatásérzetből most másodszor sietett az Erdély büszkeségének vallott tudományos intézet céljainak a segítségére. Amikor az egyetem tanárai sehogy sem bírták megvalósítani a nagy hiánynak érzett folyóiratot, a Múzeum-Egylet vállalkozott arra, hogy közlönyt alapít az egyetem tudományos működésének közzétételére. Annyira előzékeny volt, hogy a fenn tartási költségeken kívül vállalta az írói és szerkesztői tiszteletdíjakat, sőt az előfizetésekből befolyó jövedelemről is lemondott a kiadvány javára. A maga részéről határozatilag csak annyit kötött ki, hogy „a hitágazati hittan és a napi politika kivételével” minden tudományág teret kapjon a közlöny hasábjain.¹⁶ Célul a hazai tudományosság előmozdítását tűzte ki, s azt is kimondotta, hogy természetesen nemcsak az egyetem tanárainak akar tért nyitni, hanem általában a tudománnyal foglalkozóknak „tekintet nélkül különbeni állásukra”¹⁷, ennél fogva semmi olyan munkától nem szándékozott a felvételt megtagadni, amely tudományos becsével a művelődés érdekét előmozdítani alkalmas. Világosan látható — s erre már itt rá kell mutatnunk —, hogy közvetlenül nem az Egyesület belső szükségletéből, hanem rajta kívül álló, bár az ő hivatásával is összhangzó cél szolgálatának a gondolatából született meg a folyóirat.

Ezekkel a célkitűzésekkel indult útnak 1874. február 1-én az Erdélyi Múzeum az igazgató választmány megbízásából Finály Henrik m.k. egyetemi tanár, a Múzeum-Egylet titkára, a M. Tud. Akadémia I. tagjának a szerkesztésében. Az Egylet havi értesítőnek szánta közlönyét, amely ettől kezdve 9 éven keresztül, szeptember és október kivételével, minden hónap 1-én, évente 10 füzetben jelent meg. Az első négy évben füzetenként 1, tehát évfolyamonként 10 ív terjedelmre szorítkozott, majd 1878-tól 15—20 ívre emelkedett a terjedelme. Ebben az időszakban legvaskosabb az 1882. évfolyam 27 és 1/2 ív terjedelmével. Kezdetből végig a ref. kolégium nyomdájában készült, és terjesztését Stein János bi-

zománya intézte. A Múzeum-Egylet tagjai, kik vállalt kötelezettségüknek eleget tettek, ingyen kapták, csak a postai költség fedezésére kellett évenként 20 krajcárt fizetniök. Az Egyleten kívül álló személyek 1 frt 15 kr.-ral fizethettek elő.

A célkitűzéstől a megvalósításig vivő út nagy távolsága az Erdélyi Múzeum esetében is igazolódott. A szerkesztő azt hitte, hogy a tudományos érdekű közlemények olyan áradata fogja ellepni, mely a közlöny szűk kereteit szétfeszíti s az igényeket kellemes csaldóságba ejti. Ez távolról sem így történt. Akik hivatva lettek volna a lapot becses közleményeikkel táplálni és megtölteni, nem tudtak tisztába jönni dolgozataik tárgyával és terjedelmével. Így inkább nem adtak dolgozatokat. A szerkesztő úgynevezett tárcalapra törekedett, vagyis olyan tartalmú közlönyre, amely ne annyira kimerítő értekezések nehézkes felszereltségével gyarapítsa a tudományt — hiszen éppen ezt a feladatot szánta az Erdélyi Múzeummal egyidőben újra megindított Évkönyveknek —, hanem inkább változatos tartalmú, könnyed és eleven cikkekkel ébresszen kedvet és érdeklődést a nagyközönségben a korszerű tudományos kérdések iránt.¹⁸ A dolgozó társakkal ezt megértetnie azonban sehogy sem sikerült a szerkesztőnek. Terjedelmes fejtegetésekkel gátolták a lap egyenletes összeállítását, amikor ő a 4 oldalnyi maximumot hangsúlyozta. Kezdetben még arra is kérnie kellett a szerzőket, hogy mellőzzék az álneveket meg a jeleket, mivel a szerénykedés e nemének nincsen helye a tudományos folyóiratban. „Indítványozom — írja egyik szerkesztői üzenetében —, hogy ezentúl mindenki tegye ki egész nevét minden dolgozat alá. Inkább megígérem, hogy nagyon apró betűkből fogom szedetni.”¹⁹

Annak ellenére, hogy a fennállás negyedik esztendejében a szerkesztő bizonyos elégteliséggel állapította meg az Erdélyi Múzeum növekvő hírnevét azokból az idézetekből, amelyek belföldön és külföldön az Egylet kiadványaira hivatkoztak, a komoly tudományos szakirodalmat kísérő általános részvétlenségen kívül más nehézségek is sok küszködést okoztak neki. Nem a tudósokban volt a hiány, hiszen az egyetem szaktestülete közvetlen közelében állott, hanem az volt a baj, hogy a fővárosi lapok versenye a legjobb erőket vonta el az Erdélyi Múzeumtól. Ha sikerült valakinek olyan eredményt elérni, amely számot tett a szaktudományban, német, francia vagy angol nyelvű nyilvánosságot keresett. A

kolozsvári tudósok nagyon elégtelenül vettek tudomást a helybeli folyóirat próbálkozásairól, de azért cikkeiket és tanulmányaikat szívesebben küldözgették a fővárosi szakközlönyökbe azzal a számítással, hogy így szélesebb olvasó réteg vesz tudomást eredményeikről, mintha a szűk olvasókörről tekintélytelenül tengődő vidéki folyóiratban rejtik el nevüket. [...] A tudományos erők is a központ felé törekedtek, ezért természetesen elsősorban ott keresték érvényesülésüket, „ott igyekeztek nevük sűrű hangzásával hírüket közismertté tenni“. Olyan nehezen megváltoztatható külső körülmények voltak ezek, amelyek fagyos dérral verték az Erdélyi Múzeum nagyra törő zsenge bizodalját. A helyzetet jellemzi a szerkesztő egykori toborzása, melyet a munkatársak gyűjtése érdekében végzett. „Azokat a tudományos erőket — írja 1876-ban —, amelyek eddig még nem szerencsétlenné dolgozatokkal, arra kérjük, hogy jövőre ne kicsinyeljék lapunkat. Ha mindazok, akik Kolozsváron hivatva vannak rá, fölkeresik bármi apró dolgozatokkal, nemcsak olvasottá, hanem nagygyá is fogjuk tehetni.“²⁰

Az Erdélyi Múzeum élete a 70-es években a küzdelmek hőskora volt, amikor a Múzeum-Egylet nagylelkű bőkezűségével és áldozatkészségével, s a szerkesztő buzgalomával, mely az anyagi és szellemi partolás olyan mértékéről ábrándozott, hogy esetleg hetilappá formálhatja át a folyóiratot²¹, nem állott összhangban a közönség lesújtó közönyös magatartása, sem pedig az illetékes tudósok merev elzárkózása. Pedig az Erdélyi Múzeum a részvétlenségnek ebben a rideg idejében is nagy célok és fontos tervek csíráit melengette. Az a felfogás kezd a folyóirat lapjain kibontakozni, hogy nem elég csak a múzeumba gyűjteni, hanem a gyűjtött anyagot fel is kell dolgozni, s így kell egyengetni az utat arra az átmenetre, mely az eddig csak múzeumot alapító és ellenőrző igazgató testületből lassanként tudományt terjesztő és tudományos eredményeket termelő valóságos tudós társaságot alakítson.²² A múzeumi gondolatból való ez az elhajlás, s az a tudománypolitikai vezérelv, hogy a számos előnnyel bővelkedő fővárosi tudományos központ mellé Kolozsvárt egy második központ szerveztessék, hosszú ideig irányítani és jellemezni fogja az Erdélyi Múzeum működését.

Az akadémikus gondolat az egyetem hatása alatt lassanként az Egyesülethez is tért hódított, s ez természetesen

kihatott a folyóirat jellegére. Az 1878. március 21-i közgyűlés, nyilván az egyetemi tanárok sürgetésére, két szakosztályt (bölcseleti és természettudományi) alakított, s ugyanakkor a kiadványokat a szakosztályok keretébe utalta, önállóságot biztosítva és szabad kezet engedve nekik. Ugyanennek az évnek október 12-én a történeti szakosztály Finály Henrik szakosztályi titkár és folyóiratszerkesztő elnöksége alatt meg is kezdette működését. Ez lényegbevágó változásokat idézett elő az Erdélyi Múzeum külsejében és belső szerkezetében. Eddig az Erdélyi Múzeum az egész Egylet folyóirata volt, tehát vegyesen tartalmazott szellemtudományi és természettudományi dolgozatokat. 1879. január 1-től, az 1878. október 12-i szakosztályi határozat szerint, az Erdélyi Múzeum cím alá ez a megjelölés került: Az Erdélyi Múzeum-Egylet Történelmi Szakosztályának Közlönye, s ettől kezdve csak a bölcsészeti szaktudományok körébe vágó dolgozatoknak áll rendelkezésére. Ugyanakkor a szakosztály azt is körvonalazta, hogy a közlöny elsősorban a szakülések előadásainak kiadására, tudományos művek ismertetésére, a szakosztály jellegével egyező tudományos közleményekre s az ilyeszerű bel- és külföldi mozgalmak beszámolásaira szolgál. Három tagú bizottság döntött arról, hogy az előadások közölhetők-e a közlönyben. A kedvezőtlen határozat ellen a szakosztály teljes üléséhez lehetett föllebbezni.²³

Annak, hogy az Egyesület a kiadványokat a szakosztályoknak engedte át, természetes következménye lett az 1874. óta újból megjelenő Évkönyveknek a végleges megszüntetése. Ez viszont lehetővé tette a folyóirat kiadósabb segélyezését: 1879 elejétől az Erdélyi Múzeum évi 750 forint támogatásban részesült. Finály Henrik szerkesztő — most egyúttal a szakosztály elnöke is — ezt olyan nagy összegnek érezte, hogy a folyóirat terjedelmét az eddiginek a kétszeresére emelte. A terjedelem növekedése azonban nem változtatta meg az előfizetési díjat (1 frt. 15 kr.).

Azok a remények és rendeltetések azonban, melyek a szakosztálynak a folyóiratot támogató szervezéséhez fűződtek, egyelőre nem váltak valóra. A 750 frt.-os pénzsegély mellett is a 20 íves terjedelmet az Erdélyi Múzeum csak úgy tudta elérni, hogy írói tiszteletdíjukról a munkatársak lemondottak. Tartott is a szerkesztő attól, hogy az ingyen munka

forrása kiapad, mert éppen elég alkalom kínálkozott arra, hogy a tehetséges ember másutt jutalmazással értékesítse irodalmi munkásságát.²⁴ Hozzájárult ehhez, hogy a megalakult történeti szakosztály alig tudott egy-egy ülést összehozni, s azok a dolgozatok, melyek az Erdélyi Múzeumban megjelentek, nem a szakosztály munkálatai, sőt nagyrészt nem is egyleti tagok művei voltak.²⁵ A szakosztály és a folyóirat elméleti viszonya leginkább az 1882. április 17-i közgyűlésen tűnt ki, amikor a természettudományi szakosztály külön számolt be a maga működéséről, a történelmi szakosztály jelentése ellenben hiányzott, mégpedig azért, mivel a teljes tétlenség miatt nem volt beszámolnivalója. Egyetlen eredménye az Erdélyi Múzeum 20 íves kötete volt, de az is nem a szakosztály, hanem a szerkesztő egyéni buzgalmából.

A meg nem akadályozható válság, melyet a fejlődés helyes irányának a keresése idézett elő, csakhamar bekövetkezett. Még ugyanabban az évben, 1882. december 28-án Finály Henrik megvált a folyóirat szerkesztésétől. 1874 óta 9 kötetet jegyzett az ő neve. Hozzá mérhető széles látókör és enciklopédikus tudás azóta sem vezette az Erdélyi Múzeumot. Nagy kedvvel dédelgetett gondolata volt, hogy Kolozsvárt mint egyetemi várost pezsgő szellemi élet középpontjává kell tenni, s ezzel kapcsolatban kezdettől fogva arra törekedett, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületet tudós társasággá fejlessze és alakítsa át.²⁶ A szerkesztőnek ez a lelkes gondolata szabta meg az Erdélyi Múzeum első kilenc esztendejének az irányát. Tova hat évtized távolságából könnyű ma tisztán meglátni, hogy az Erdélyi Múzeum 1874-ben az Egyesületen kívül álló egészen téves alapon indult el. Egyedüli létjogosultságáról, a múzeumi célok és érdekek szolgálatáról teljesen megfeledkezve, annak idején azért jött létre, hogy az Egyesület segítségével az új egyetem tanárai nyilvánosságot nyerjenek tudománymívelő és műveltségterjesztő hivatásuk betöltésére. Onzetlen, naiv mecénása lett az Egyesület az Erdélyi Múzeummal egy olyan tudományos irányú munkálkodásnak, amely önmagában értékes volt ugyan, de nem az Egyesület érdekeit és fő célját szolgálta.²⁷ Az egyetemnek a maga erejéből kellett volna tudományos közlönyét megteremtenie, a múzeumnak pedig tárai fejlesztésére kellett volna minden erejét összpontosítania. Ehelyett a múzeum az egyetemmel karöltve az Egyesülettől független s rendeltetésén kívül álló tu-

dománypolitikát űzött, s azt akarta elérni, hogy Kolozsvárt tudományos gócponttá varázsolja s az Erdélyi Múzeumot a fővárosi folyóiratok versenytársává növelje.²⁸ Szűk terjedelme és anyagi eszközeinek fogyatékosága miatt azonban még az sem sikerült hiánytalanul, hogy az egyetem tanárait maga köré szervezze. Így az első kilenc kötetnek alig tulajdonítható más jelentőség, mint a tapogatózó úttörés a tudományos élet megszervezése felé, s az elindulás az Erdélyi Múzeum tulajdonképpeni feladatának a nyomoazása irányában.

Az Erdélyi Múzeum tudománypolitikájának a kritikája természetesen nem érinti tartalmának az értékét. A 89 füzetből álló első időszakban 2300 lapon mintegy 270 közleményt vehetünk számba. Ezeknek jó része, különösen az első öt évfolyamban, természettudományi cikk. Szellemtudományi irányban alig pár nyelvészeti, történeti és klasszika-filológiai értekezést találunk benne. Igen sok az önálló cikk alakját öltő, de sem a múzeummal, sem Erdéllyel különösebb vonatkozásban nem álló könyvismertetés. Külön megemlíthető értékes Petőfi-száma (1874. 6. sz.), amely 1874. júliusában „a költő XXV. végnapjának ünnepélyére” készült. A szerkesztő és munkatársak dolgát egyaránt megnehezítette az egyíves füzet csekély terjedelme. Hiába kívánta a szerkesztő a szerzőktől, hogy négy rövid oldalra korlátozzák mondanivalójukat. Ezt a legtöbb esetben megvalósítani nem lehetett, s így aránylag rövid dolgozatok némelykor 4—5 folytatásra darabolódtak. Az 1879. évi irányváltozás és terjedelemgyarapodás tudományos jellegét jelentékenyen emelte. Ekkor már nagyobb terjedelmű klasszika-filológiai, irodalmi, magyar- és világtörténeti, művelődés- és neveléstörténeti, nyelvészeti, régészeti, éremtani és bibliográfiai tanulmányok látnak hasábjain napvilágot. A folyóirat munkatársainak sorában nevezetes, ma is ismert nevek: Abt Antal, Koch Antal, Kanitz Agoston, Parádi Kálmán, Genersich Antal, Herbich Ferenc, Török Aurél, Concha Győző, Brassai Sámuel, Bartal Antal, Bartók György, Farkas Lajos, Finály Henrik, Felméri Lajos, Imre Sándor, Hegedűs István, Ladányi Gedeon, Kiss Mór, Szamosi János, Szilasi Gergely, Schilling Lajos. Szabó Károly, Torma Zsófia.

Az Erdélyi Múzeum, amely kilenc esztendő alatt jelentőségét és nélkülözhetetlenségét bebizonyította, az 1882. december 1-én megjelent füzettel és Finály Henrik szerkesztői búcsúszavával egyelőre megszűnt. A múzeumi iránytól elfordult, de a maga munkaterületére még nem talált történeti szakosztály válsága annyira tartós volt, hogy az egész 1883. évben szünetelt a folyóirat. Folytatása egészen meglepő. Az 1884. évben az egyszerű, már megszokott és közismertté vált Erdélyi Múzeum nevet ez a körülményes cím váltja fel: *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történelemtudományi* [1888-tól 1891-ig: *Történettudományi*] *Szakosztályának Kiadványai*.

Ez a kiadvány azzal, hogy I. kötetnek nevezte magát, s elhagyta a 9 évig használt Erdélyi Múzeum címet, külsőleg is nyomatékosan kifejezésre juttatta, hogy új kezdetet, új elindulást akar. Az átszervezés szorosan összefügg a bölcsélet-, nyelv- és történelemtudományi szakosztály 1883. október 19-i új megalakulásával, majd az ugyanazon év november 18-i ülésén megállapított szabályzat 17.§-ával, amely kimondotta, hogy „a szakosztály a maga elébe tűzött tudományos célok elérésére időnként értesítőket, önálló füzeteket, esetleg időhöz kötött folyóiratot ad ki, ezek terjedelmét, megjelenési módozatait s idejét az Erdélyi Múzeum-Egylettől e célra rendelkezésére bocsátott átalány kellő tekintetbevételével megállapítja, a kivitelre szerkesztőt és szerkesztő bizottságot választ”²⁹. Az 1884. február 16-án tartott zárt ülésen meg is történt az első fontos lépés, amikor dr. Hóman Ottó elnök és dr. Schilling Lajos titkár mellé alelnöknek dr. Felméri Lajos egy. tanárt, választmányi tagokká pedig Hegedűs István ref. koll. tanárt, dr. Szamosi János egy. tanárt és dr. Ferencki Zoltán egy. m. tanárt választották. Mivel a szakosztály időközi folyóirat kibocsátására vállalkozni egyelőre nem mert, a szabályzat 17.§-ában megkívánt szerkesztő és szerkesztő bizottság kijelölésétől eltekintett. A felolvasott dolgozatok kinyomtatása elől azonban elzárkózni nem lehetett, ezért a választmány azt a megbízást kapta, hogy bírálja meg a kiadásra benyújtott munkák érdemességét és foglalkozzék a kinyomtatás módozataival. Rövidesen a február 25-én tartott ülésen

a választmány meg is kezdte működését azzal a határozatával, hogy a szakosztály kiadványai ezután időhöz nem kötött, határozatlan számú és egyenként határozatlan terjedelmű olyan füzetekben jelenjenek meg, amelyeknek összes terjedelme évenként legföljebb 20 nyomtatott ív lehet. Azt is meghatározta a választmány, hogy a tervbe vett Kiadványok az üléseken felolvasott, kiadásra benyújtott s erre érdemesnek ítélt dolgozatokat tartalmazzák, és rövid tudósításokat közöljenek az Egylet életéről. A Kiadványokat a szakosztály tagjai ingyen kapták, a nem tagok évi 2 frt előfizetéssel szerezhatték meg. Arra is kiterjedt a választmány figyelme, hogy az eredeti munkák írói tiszteletdíját ívenként 25 frt.-ban, a fordításokét 16 forintban szabta meg.³⁰ A szerzőnek 5 db tiszteletpéldány járt abból a füzetből, amelyben dolgozata megjelent, s különlenyomatot — de csak 50 példányt — a saját költségen készíttethetett.³¹

Az újraszervezett szakosztály tehát nem csak az Erdélyi Múzeum címmel szakított, hanem a kiadvány folyóirat jellegét is megszüntette, s visszatért az 1860 óta hagyományos évkönyv forma füzetes kiadványaihoz. Mindjárt az 1884. első évben a választmány a benyújtott 15 dolgozathoz 10-et kiadásra elfogadott, s négy egyforma terjedelmű füzetbe osztva, 21 és 3/4 ív terjedelemben jelentette meg az I. kötetet a szerkesztő személyének megnevezése nélkül. Négy éven keresztül nincs feltüntetve a Kiadványokon a szerkesztő neve. Tudvalevő azonban, hogy ez idő alatt a szerkesztést, a választmánnyal együttműködve, lelkes buzgalommal, tiszteletdíj nélkül dr. Schilling Lajos egyetemi tanár, a szakosztály titkára végezte.³²

Változatlanul ebben a formában (évenként 4 füzetben 15—19 közlemény, átlag 20—22 ív terjedelemben) jelentek meg a Kiadványok. Bennük híven tükröződik a szakosztály élete. E tükörkép az 1887. január 23-i közgyűlésen bemutatott titkári jelentésnek azt a jó családi életet juttatta eszébe, amelyben az öregebb és az ifjabb nemzedéknek a közös érdekeket szolgáló összetartása, a kölcsönös vonzalom melegítő tűzhegyénél, együttesen teljesítette kötelességeit.³³ Csak olyan dolgozatok kerültek a Kiadványokban kinyomtatásra, melyeket a szakosztály ülése előbb meghallgatott s a választmány kiadásra minősített. A történeti tudományoknak olyan szakszerű művelését szemlélhetjük ekkor a Kiadványok kötetei-

ben, amely igényt tarthatott mindazok megbecsülésére, akik a magyar tudományosság sikerét őszintén óhajtották.³⁴ A választmány óvakodott a szellemi munkásságnak különösebb irányt szabni s a tiszta tudományosság érdekeit idegen szempontoknak alárendelni, nehogy az egyéni hajlamok szerint folytatott bűvárlatokat megakassza.³⁵ Abban a tekintetben azonban egyáltalán nem változott a helyzet, hogy az EME kiadványa, a maga sajátos céljainak a művelésére nem eszmélve, a szakosztályba tömörült egyetemi tanárok tudományos dolgozatainak a lerakódó helyéül szolgált, s inkább az egyetemnek, mint a Múzeum-Egyesületnek az érdekeit tartotta szem előtt. Míg az előbbi időszakban az Erdélyi Múzeum a nagyközönség érdeklődését magához kapcsolni törekedett, megváltozott formája semmit sem törődött a szak tudósok szűk csoportján kívül állók esetleges igényeivel. Erre vall az is, hogy a szakosztályi, múzeum-egyleti tagoknak, intézeteknek — és ismertetési példányokban — mindössze 159 példány került szétküldésre, s csak egyetlenegy előfizetője akadt a Kiadványoknak.³⁶ Nem volt ezeknek egyéb hibájuk — mondta Brassai Sámuel egyik elnöki megnyitójában —, csak az, hogy azok sem akarták elolvasni, akik ingyen kapták meg.³⁷

Csakhamar ki is tűnt, hogy a kiadvány forma nem kielégítő, s kifogások kezdtek hallatszani, hogy nem helyes, ha a tudomány olyan rideg és zárkózott háztartást rendez be, amely visszariasztja a látogatót. A tudományt igenis közkincsé kell tenni, az élet mindennapi kérdéseire közelebb kell vinni, mert csak így lehet hathatósan szolgálni a közműveltséget. A tudomány fényét minden ember szomjúhozza, nem szabad tehát ebből a nagyközönséget kirekeszteni. A Múzeum-Egyesületnek éppen az lenne a feladata, hogy művelt olvasótábort teremtsen. Ezért ne zárkózzék a szakosztály a szakszerű működés szűk korlátai közé, hanem vegye észre az idők követelményeit s azokat a feladatokat, amelyeket az újszerű szellemi áramlatok sodornak feléje.

Sokak e felfogásának Hegedűs István kolozsvári egyetemi m. tanár, választmányi tag adott kifejezést a szakosztály 1887. január 23-i közgyűlésén, amikor egy terjedelmes előterjesztést olvasott fel azzal a javaslattal, hogy a Kiadványok az Erdélyi Múzeum-Egyesület támogatásával megindítandó havi folyóirattá alakíttassanak át. A tudomány és a szépiro-

dalom kérdéseit egyformán tárgyaló olyan folyóiratot képzelt el, amelyben a tudós a maga bűvarkodásának az erdményeit mutatná be, a költő és a szépiró pedig a kedélyvilág rejtett kérdéseire vetne világot a képzelet ihletett alkotásaiban. Iránycikkeket közölne a folyóirat a szociológia nevezetesebb kérdéseiről, kiterjeszkednék, a politikai eszmék fejlődésére irányuló befolyását fejtené ki lehető szép és érthető írásmóddal; a szépirodalmi rész éles kritikával megválogatott termékeket tartalmazna, a kritikai szemle pedig a külföldi könyvpiac számontartásán kívül a tudomány és a szépirodalom termékeit méltatná az igazságosság és a méltányosság szigorú szempontjai szerint.³⁸

Hegedűs Istvánnak ez az indítványa élénk vitát keltett a szakosztályban. A felszólalók többsége elvben csatlakozott hozzá, de kivételét mindenki lehetetlennek érezte a pénzügyi nehézségek megoldhatatlansága miatt, de másrészt azért is, mert az indítvány túllépett az EME sajátos céljain. A megfontolandónak érzett eszme megmentése és előkészítése érdekében dr. Farkas Lajos egyetemi tanár azt a közvetítő javaslatot tette, hogy a 20—24 ívnyi kiadvány négy füzetre osztva évnegyedenként jelenjék meg, s mindenik füzet 1—1 1/2 ívnyi könyvszemlét tartalmazzon. Amikor azután az elnöklő dr. Felméri Lajos előbb a dr. Hegedűs István, majd a dr. Farkas Lajos indítványát szavazás alá bocsátotta, a közgyűlés szótöbbséggel mind a kettőt elvetette. A Kiadványok átalakításának a tervét azonban az Egyesület 1887. március 31-i közgyűlése helyesléssel fogadta, s így az eszme elindult, hogy testet öltjön, ha mindjárt nem is az elképzelt formában, hanem a szakosztályi munkásság keretei között.

A szakosztály következő évi, 1888. január 29-i közgyűlése újból fontolóra vette a közönség közönyös magatartását, amely se nem járatta, se a könyvárusnál nem vásárolta meg a Kiadványokat, s ezért úgy határozott, hogy az érdeklődés fokozására sűrűbben, évenként legalább hat ízben jelenjék meg, füzetenként 5 ív terjedelemben és meghatározott időpontban. A közgyűlés azt is elfogadta, hogy a kéthavonként megjelenő Kiadványok szerkesztése a titkárra bízassék, „ki mellett az igazgató-választmány képezendi egyelőre a szerkesztő bizottságot”³⁹. Így került az egyébként változatlan című 1888—1890. évfolyamok füzetének a címlapjára ez a megjelölés: „Szerkeszti a szakosztály választmányával egyet-

ertve Hegedűs István." Szóba került ugyanakkor, hogy a Kiadványok külsejét is csinosabb és jobb kiállítással kellene felcserélni. A választmány a közgyűléstől azt a megbízást kapta, hogy a kolozsvári nyomdáktól kérjen ajánlatokat s a lehető legjutányosabb feltételekkel kössön szerződést a Kiadványok minél tetszetősebb nyomtatására nézve. Ez rövidesen meg is történt. Mint az előbbi időszakban, most is 1884-től 1889-ig a ref. kollégium betűivel készültek, 1890-től kezdve azonban Ajtai K. Albert nyomdájából kerültek ki a Kiadványok. Az új vállalat munkája, a füzetek csinos alakja, technikai kiállítása és a megjelenésben tanúsított pontossága közetszésben részesült, sőt föltűnést is keltett.⁴⁰ Végül egy indítvány kapcsán az a kérdés is tárgyalás alá került, hogy a folyóiratjellegnek megfelelően egyszerűsítettessék a cím, azonban beható eszmecsere után a közgyűlés az indítványt nem fogadta el, mivel úgy látta, hogy a meglevő cím „a Múzeum-Egylettel való viszonyt pregnánsul kifejezi”⁴¹.

Ebben az időben az Egyesület másfél ezer forintot juttatott a szakosztálynak, s bár a tagsági díjakból és előfizetések-ből még másfél száz forint sem folyt be, a Kiadványok átlagos terjedelme 1888 óta 34 ívre emelkedett, sőt 1890-ben elérte a 35 1/2 ívet. Amellett, hogy a nyomdaköltség egyharmadával kevesebb volt a szerkesztői és írói tiszteletdíjak összegénél, még minden évben jókora maradékkal zárult az egyenleg. Kétségtelen, hogy sem azelőtt, sem később anyagiilag ilyen kedvező és gondtalan évei nem voltak a folyóiratnak. Tartalma jelentősen megélénkült, 1889 óta a könyvszemle és az egyleti élet ismertetése is helyet kapott benne, s rövid pár esztendő alatt tudományos értéke és kedveltsége szembetűnően megnövekedett. Ez a siker már most felvetette és éltetni kezdte azt a gondolatot, hogy havonként megjelenő folyóirattá kellene fejleszteni.⁴² Az 1890. január 26-i közgyűlésen a titkári jelentés önérzettel állapította meg, hogy a nyilvánosság legfőbb tényezői a Kiadványokat irodalmi nyereségnek nyilvánították.⁴³ Más jelenségek is a Kiadványok növekedő tekintélyére mutattak. A szakosztályi tagok száma hirtelen emelkedni kezdett, kiváló tudósoktól érkeztek dolgozatok, a fővárosi sajtó tüzetes ismertetésre méltatta a füzeteket, és közleményeket vett át belőlük.⁴⁴ Ezt a föllendülést, amely még tartós ideig emelkedő irányban haladt, mindenki Hegedűs István szerkesztői ügyességének tulajdonított-

ta. Megkezdett munkáját azonban félbeszakította az a körülmény, hogy 1890-ben Kolozsvárról a budapesti egyetemre távozott. Helyébe az 1891. január 25-i szakosztályi közgyűlés titkárnak dr. Szinnyei József egyetemi tanárt választotta meg. Az 1891. évfolyam már az ő szerkesztésében jelent meg. Egyelőre csak annyi változás történt, hogy az irodalmi szemle nagyobb tért és súlyosabb jelentőséget kapott.

Az Erdélyi Múzeum életének az 1884-től 1891-ig terjedő nyolc esztendeje fejlődésének és tudományos értékgyarapodásának nevezetes időszaka. Folyóiratjellegének a felaldozásával a tevékenyen működő szakosztály tudományművelésének lett a kizárólagos közlönye. Különösen kezdetben kivétel nélkül csak a szakosztályi üléseken bemutatott dolgozatokból került ki a tartalma. Ezek a dolgozatok nemcsak terjedelemben, hanem tudományos értékben is fölülmúlják az előbbi időszak iránytalan termelését. Tárgykörük a lehető legváltozatosabb: magyar és világirodalomtörténet, magyar és összehasonlító nyelvészet, magyar és egyetemes történelem, filozófia, esztétika, pedagógia, klasszika-filológia, művelődéstörténet, kronológia, numizmatika, archeológia, jogtudomány stb. Természetesen halvány nyoma sem mutatkozik bennük a múzeumi célgondolatnak, de annál szembetűnőbben domborodik ki belőlük az Egyesület alapításába beágyazott honismeret művelése. Van olyan évfolyam, amelynek 15 értekezése közül 14 honismertetéssel foglalkozik. Általában a Kiadványok jó háromnegyed része honismereti, mégpedig legtöbbször erdélyi vonatkozású anyagot tartalmaz. Érdekes azonban, hogy ez a szakosztály akarata és tetszése ellenére történt. Szamosi János az 1888. évi január 29-i szakosztályi közgyűlés elnöki megnyitójában a honismertetésnek a többi tudományok hátrányára jelentkező aránytalanságát egészen állapotnak minősítette, s fölhívta a szakosztály figyelmét az összes tudományok egyforma arányú művelésére. Hasonló véleményének adott kifejezést Hegedűs István⁴⁵, és az Egyesület titkárának, Finály Henriknek az évi jelentéséből szintén kiérzik a szemrehányás és a kifogás az egyoldalúság ellen. Ma már nem mentségre szorul, hanem elismerést érdemel, amit a kortársak téves szemlélete hibáztatott. Mindenki önkéntelenül is érezte, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos szerve és közlönye elsősorban Erdély múltjának és jelenének megvilágítására van hivatva, éppen ezért azok

a honismereti tanulmányok, amelyek ebben az időben a Kiadványok köteteit betöltötték, ma is értéket és a további kutatáshoz alapvető feldolgozásokat jelentenek. Azok az irodalomtörténeti, népköltészeti, történelmi és művelődéstörténeti értekezések, amelyek ebben az időben láttak napvilágot — összesen 3702 lapon 172 közlemény —, a tárgyalta kérdések irodalmi repertóriumának ma is nélkülözhetetlen adatai. Különösen kiemelésre érdemesek az archeológiai irodalomban jelentős krasznai lelet feldolgozása (1888), az apahidai kincs ismertetése (1889), továbbá azok a régészeti dolgozatok, amelyek a régi Dácia ismeretét világították meg egészen új adatokkal. Arra is rá kell mutatnunk, hogy megalapítása óta az Erdélyi Múzeum bő teret adott azoknak a cikkeknek, amelyek a román nép, a román nyelv, irodalom és történelem ismertetésével foglalkoztak. Ebben az időszakban „a hazánk egyik testvérmemzetének beléletére vonatkozó hosszabb szakértekezések”⁴⁶ annyira rendszeressé váltak, hogy egyik évfolyamból sem hiányoznak. Még sehol sem olvastuk azt a megállapítást, hogy folyóiratunk e téren úttörő, a maga korában mindenesetre ezzel a kérdéssel egyedül törődő szerv volt.

Az Erdélyi Múzeum múltjának e második időszakában találta meg a sokáig keresett tudományos irányvonalát s továbbfejlődésének biztos alapját. Országos nevű s a magyar tudományosság történetében még ma is emlegetett olyan tekintélyes munkatársak működtek közre színvonalának emelésében, mint Brassai Sámuel, Finály Henrik, Szabó Károly, Téglás Gábor, Torma Zsófia, Jakab Elek, Kővári László, Felméri Lajos, Farkas Lajos, Ferenczi Zoltán, Széchy Károly, Hegedűs István, Mika Sándor, Imre Sándor, Csernátoni Gyula, Békésy Károly, Erődi Béla, gr. Kuun Géza, De Gerando Antonia, Pór Antal, Gergely Sámuel, Moldován Gergely, Török István, Sebesi Jób, Bálint Gábor, Beöthy Zsolt, Váczy János.

V

1892—1905

A harmadik időszakban, amely 1892-től 1905-ig terjed, az az első szembeötlő jelenség, hogy az 1892. évi összevont I—II. füzet ismét az Erdélyi Múzeum címet viseli. Az 1892.

január 31-i szakosztályi közgyűlés ugyanis elfogadta Szinnyi József titkárnak Széchy Károlytól is támogatott azt az érvelését, hogy a Kiadványoknak tíz szóból álló felirata voltaképpen nem cím, hanem a hiányzó címnek a magyarázata, s így a 8 esztendeig megokolatlanul mellőzött Erdélyi Múzeum cím visszaállítását egyhangúlag azzal az utasítással vette tudomásul, hogy a főcím alá az eddigi fölirat csak magyarázatul teendő ki. Így lett ismét és maradt változatlanul a most következő 14 évfolyamon keresztül ez a cím: *Erdélyi Múzeum*. Az *Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának kiadványa*.

Ugyanezen a közgyűlésen Szász Béla alelnök azt az indítványt terjesztette elő, hogy a bölcsészeti szakosztálynak az eddigi kéthavonként megjelenő folyóirata — egyrészt a kedvező anyagi helyzetre való tekintettel, másrészt élénkebbé, alkalomszerűbbé tétele s nagyobb elterjedése érdekében — az 1892. év elejétől 10 füzetből álló s füzetenként legalább 3 és 1/2 ív terjedelmű olyan havi (júl. és aug. kivételével) folyóirattá formáltassék át, melynek a tartalmát a tudományos dolgozatokon kívül „rövid irodalmi, bírálati és más hasonló természetű közlemények szolgáltassák“. A választmány javaslata alapján a közgyűlés az indítványt elvben ugyan pártolta, de a költségtöbbletre való tekintettel egyelőre a kéthavi megjelenéshez ragaszkodott, azzal az utasítással, hogy a választmány kövessen el mindent azoknak a föltételeknek előteremtése érdekében, melyek a havonkénti kiadást lehetővé teszik.⁴⁷ A kérdés ezzel még nem került le a napirendről, mivel az Egyesületnek ugyanazon évi február 29-i közgyűlése Szász Béla javaslatát elfogadta s az Erdélyi Múzeum havonkénti kiadására a szakosztály évi járulékát 300 forinttal felemelte.⁴⁸ Ennek következtében az Erdélyi Múzeum 1892-től 1905-ig bezárólag 10 füzetből álló s évenként átlag 35—40 ív terjedelmű folyóirattá vált. Az egyik évben (1894) meg éppen 43 ívet ért el (694 l.): ez az Erdélyi Múzeum múltjában a szélső legnagyobb terjedelem. Észre kell vennünk és meg kell állapítanunk, hogy a szellemi munkásság eredménye, a kiadványok terjedelme az utolsó tíz év alatt (1884—1893) megkétszereződött, 20 ívről 40 ívre gyarapodott, s a negyedévi füzetek havi folyóirattá növekedtek.

Alighogy az új kezdet megindult, az 1893. június 14-i rendkívüli szakosztályi közgyűlésen Szinnyi József lemondott

a útkári szerkesztői tiszttségéről, mivel a budapesti egyetemre az uraltaji nyelvészet rendes tanárává neveztetett ki. Széchy Károly meleg szavakkal méltatta Szinnyi József érdemeit, ki a folyóiratot rövid tartamú működése alatt is a tudományos közvéleménytől elismert magas színvonalra emelte, s ezért hála-ját a közgyűlés jegyzőkönyvben örökítette meg. Ugyanez a közgyűlés mindjárt meg is választotta az új titkár-szerkesztőt Szádeczky Lajos egyetemi tanár személyében⁴⁹, aki köszönetében kijelentette, hogy fő törekvése a folyóirat színvonalának megtartására, sőt fejlesztésére és emelésére fog irányulni.⁵⁰ Így az 1893. évi szeptemberi (VII.) füzetet már dr. Szádeczky Lajos titkár jegyezte, aki a folyóirat valamennyi szerkesztője közül leghosszabb ideig, 1905 végéig, tehát 12 és 1/2 évig vezette az Erdélyi Múzeumot.

Az új időszak mindenekelőtt olvasóközönséget akart sora-koztatni az Erdélyi Múzeum mögé. Sok fáradozással járó, ki-tartó küzdelemre elszánt célkitűzés volt ez abban az időben, amikor a vidéki folyóirat és tudományos társaság igen nehéz s fölötte hátrányos helyzetben vergődött⁵¹. [...] Ez a jelenség egészen szembeszökően mutatkozik az Erdélyi Múzeumnak az 1874—1891 között megjelent 17 évfolyamán. A közönséggel annyira nem tudott kapcsolatot találni, hogy tagsági illeték-kep-pen s cserepéldányban másfél száz körül küldözgették szét ebben az időben a folyóiratot, s volt esztendő, amikor mind-össze egyetlenegy valóságos előfizetőt számlált. Ezért az egész időszakon át megszakítatlanul harsogott a panasz és a szemre-hányás a nagyközönségnek a tudományos törekvések iránt tanúsított közönyössége és érzéketlensége miatt. Súlyos kór-tünetnek a megnyilvánulása volt ez. A materializmus tartotta fogva a lelkeket, a magasabb eszmények iránt a lelkesedés tü-zet fogni nem tudott. Ez a korszak a tudományt is csak abból a szempontból nézte és becsülte, hogy mennyiben szolgálja az élet nélkülözhetetlen szükségleteinek a kielégítését. Ekkor kezd a napisajtó az egyetlen táplálék lenni, s a hírlapokon kívül legfőbb még a szórakoztató könnyű irodalom tudott széles köröket meghódítani. A tudomány és a tudós csak távoli tisz-teletben részesültek.⁵²

Ilyen körülmények között csakugyan nem kis feladat volt betörni a közönyösség mezejére, érdeklődést kelteni és olvasókat szerezni. 1892-ben és 1893-ban a központ részéről 1800 forint évi támogatásban részesült az Erdélyi Múzeum, s

ugyanakkor alig 200 forintot tett ki az az összeg, amely tagdíjakból, előfizetésekből és a nyomtatványok eladásából befolyt. Az Egyesület 1894-re azonban kénytelen volt 300 forintra csökkenteni a folyóirat segélyét, s ez is arra készítette a szakosztályt és a szerkesztőt, hogy a taggyűjtés terén fejtsen ki nagyobb tevékenységet, s így biztosítsa a szellemi működés anyagi föltételeit. Ezért 1894-ben az Erdélyi Múzeum utolsó tíz évfolyamának a tartalomjegyzékét kinyomtatta s 500 példányban küldötte szét az egész ország művelt közönségéhez. Egyúttal felhívást intézett a szakosztály tagjaihoz, hogy a folyóirat eddigi terjedelmének fenntartása és továbbfejlesztése érdekében igyekezzenek ismerőseik, barátaik körében új tagokat gyűjteni.⁵³ Azonkívül lépéseket tett a szakosztály, hogy a közoktatási minisztérium az Erdélyi Múzeumot a középiskoláknak megvételre ajánlja. A minisztérium teljesítette is a kérést, de az ajánlásnak alig volt valami eredménye. A buzgó tevékenykedés ellenére is a haladás nagyon lassú menetben tartott előre. Az 1895. január 16-i közgyűlés elnöki megnyitója kénytelen volt megállapítani, hogy [...] tagsági illeték vagy előfizetés címén, s egyetlen példánya sem jár olyan városokba, mint pl. Szeged, Kecskemét, Sopron, Győr, Eger, Kalocsa stb. Bár a terjesztés észrevehető eredménnyel járt, 1895-ben a folyóirat számadása hiánnyal zárult. Ez a szerkesztőt arra a javaslatra készítette, hogy a vidéki tagok tagsági és előfizetési díja 2 forintról 3 forintra emeltesse. Ez azért is méltányosnak látszott, mivel az Erdélyi Múzeum, még a Természettudományi Társulat közlönyét sem véve ki, az ország legolcsóbb tudományos folyóirata volt, s az 1500 forint központi áldozatkészség azt jelentette, hogy az Erdélyi Múzeum 1—1 példánya önköltségi áron 5 forintba került az Egyesületnek⁵⁴, vagyis a szakosztály tagjai fele részben sem viselték a kiadási költségeket.

A szakosztálynak az az igyekezete, hogy taggyűjtéssel mélyebb gyökeret verjen a művelt nagyközönség rétegeiben, csakugyan számba vehető sikerrel járt. Az előbbi időszak 160-as példányszáma 1896-ig 400-ra, 1897-ben 500-ra emelkedett, s 1898-ban ötödfélszáz tagsági, csere- és tiszteletpéldány ment szét. Ez már egy országos tudományos társulatnál is számottevő mennyiséget jelentett. Pusztán toborzó mesterkedésekkel nem lehetett volna ezt az eredményt elérni, ha ugyanakkor a folyóirat belső szerkezete is nem igazodik az

alkalomszerűséghez és a terjedés külső követelményeihez. A Szinnyeitől megvont keretekben Szádeczky Lajos szerkesztő-sége alatt végleg kialakult az Erdélyi Múzeumnak az a formája, hogy a változatosság érdekében lehetőleg rövid értekezésekre törekedett, a magyar és a külföldi irodalomból évenként átlag 40 könyvet ismertetett, a különfélék rovatában apróbb közleményeket és alkalomszerű érdekességeket közölt, a nevezetesebb folyóiratokat számon tartotta, az új könyvek jegyzékét adta, s hivatalos értesítőjében a szakosztályra vonatkozó közleményeket tette közé. A 90-es évek közepén már az erdélyi részekben a bölcsészeti szaktudományok körébe vágó irodalmi és tudományos működés középpontja, s országos hírével általában az Erdélyre vonatkozó tudományos dolgozatok gyűjtőhelye lett.⁵⁵ Munkatársai sorába a bölcsészeti-, nyelv- és történettudomány kiváló szakművelői csoportosultak, nemcsak Erdélyből, hanem annak határán túlról is, Londontól Bécsen át Bukarestig.⁵⁶ Többé-kevésbé kezdett megvalósulni a szakosztálynak az a hagyományos törekvése, hogy Erdély fővárosát tudományos irodalmi gócponttá alakítsa s annak középpontjává az Erdélyi Múzeumot tegye.⁵⁷

De nemcsak anyagi és erkölcsi téren figyelhetjük meg a nagy föllendülést, hanem az erdélyi tudományos öntudat elmélyülésének a jeleit is örömmel vesszük észre. A múlt kegyelete, az alapítók szándékának és szellemének tiszteletben tartása vezető elvként kezd érvényesülni. „Bérces hazánkban még sok a felkutatni, összegyűjteni való — figyelmezteti a szakosztályt Szamosi János közgyűlési megnyitója 1899. március 6-án —, még sokat kell magyarázni, ismertetni, még igen sok dolgon lehet okulni.”⁵⁸ Az az őszinte törekvés hatja át ebben az időben az Erdélyi Múzeumot, hogy nevének és rendeltetésének megfeleljen. A tiszta tudományművelésre törekedett ugyan, de a nemzeti eszmények ápolását sem tévesztette szem elől, s ehhez híven mindenk fölött magyar és főképpen erdélyi kívánt lenni.⁵⁹ Ezt a törekvését illetékes ítélték nem egy elismerő nyilatkozata méltányolta és lelkesítette buzdításával. Az a régebbi jogos kifogás, melyet a 80-as években és a 90-es évek elején hangoztattak egyesek, hogy az Erdélyi Múzeum Erdéllyel magával kevesebbet foglalkozik, mint az alapítók szándékai megkívánják, teljesen elnémult, s a tudományos közvélemény kénytelen volt elismerni, hogy a földrajzi határok közé nem szorítható tudományágak művelésén

kívül elsősorban Erdélyre, annak történetére, nyelvészeti, irodalmi, régészeti, művelődés- és műtörténeti kérdéseire s általában arra a főcélra fordítja figyelmét, melyet az Egyesület alapszabálya a „honismeret“ kifejezéssel jelöl meg.⁶⁰

A tárgyalt időszak 139 füzetből álló 14 évfolyamában 520 íven (8324 l.) 1227 közlemény látott napvilágot, tehát háromszor annyi, mint a megelőző 17 kötetben. Elsősorban magyar irodalomtörténeti, itt-ott váltakozva világirodalmi vonatkozásokkal, azután magyar történeti és művelődéstörténeti értekezések tartalmazsítják az évfolyamokat. Nyelvészeti kérdések, bár ritkábban, szintén felvetődnek. Több ízben értékes népköltészeti közleményeket olvasunk folyóiratunk lapjain. Szórványosan jelentkezik a néprajzi tanulmány, sőt van olyan évfolyam (1899), amikor határozottan előtérbe nyomul. Tekintélyes helyet foglal el továbbá a régészet s benne néhány világhírű lelet ismertetése. Általában a történeti irány uralkodik, s az erdélyi vonatkozások feldolgozása ad különös színt neki. Hángsúlyosan emelkedik ki a honismeret: a tartalomnak több mint a háromnegyed része erdélyi tárgyából, erdélyi történeti, nyelvészeti, irodalmi, műtörténeti közleményből tevődik össze. Azután erdélyi nemzettörténeti, színészet- és sajtótörténeti adatok, családtörténeti okmányok, oklevelek, forrásmunkák közlése, régi erdélyi írók emlékének felelevenítése és irodalomtörténeti emlékek kiadása teszi rendkívül gazdaggá és nagy értékűvé ennek az időszaknak a pozitív adatgyűjtésre nagy gondot fordító szorgalmas munkásságát. A honismertető anyagon kívül értékes tanulmányokat olvashatunk továbbá az ókori klasszikus irodalmak köréből, fordításokat a görög és a római remekírókból. Szórványosan itt-ott jogtudományi, filozófiai, esztétikai, neveléstörténeti és kritikai értekezések köthetik le figyelmünket. Nincsen olyan kötet, amelyben nem találánk beható tanulmányokat a románság múltjáról, történetéről, irodalmáról és néprajzáról. Az erdélyi századok története és irodalma szintén figyelemben részesült. Ezeken kívül százszámra menő irodalmi és kritikai szemle a magyar és a külföldi tudományosság területéről, s az apróbb közlemények gazdag sora teszi változatossá az évfolyamokat. Végül nagybecsű okmánytáraknak tekinthetők azok a minden kötetben olvasható pontos és részletes beszámoló jelentések, amelyek az Egyesület életéről s a szakosztály működésének nevezetes mozzanatairól nyújtanak adatszerű tá-

jékoztatást. A közleményeknek nemcsak a tekintélyes száma, hanem a belső értéke is széles körökben keltett elismerést és szerzett az Erdélyi Múzeumnak a tudományos közvéleményben rangot és hírnevet. Szinte már túlnőtt a szakosztály keretein. Míg az előbbi időszakban kizárólagosan a szakosztályban elhangzott előadások lerakódó helyéül szolgált, most sok olyan dolgozat került az Erdélyi Múzeum évfolyamaiba, amely sem a szakosztállyal, sem az Egyesülettel, sem Erdéllyel össze nem függött. Ez azonban természetes következménye volt annak, hogy a 40 éves folyóiratot egyedül a szakosztályi munkálkodás megtölteni nem tudta.

Az egykorúak helyesen látták — ezt ma megállapíthatjuk —, hogy az Erdélyi Múzeum ebben az időszakban olyan hézagpótló munkát végzett, amely számottevő lesz a jövő nemzedék előtt is. A jó igyekezet és az ügyszeretet elismerését, melyet akkor a jövőtől kívántak⁶¹, ma készségesen meg kell adnunk a szerkesztőnek és a munkatársak neves csoportjának, akiknek a sorából megemlíthetjük ezeket a neveket: Brassai Sámuel, Bayer József, Binder Jenő, Felméri Lajos, Erdélyi Pál, Ferenczi Zoltán, Gyalui Farkas, Hegedűs István, Kanyaró Ferenc, Pecz Vilmos, Szádeczky Lajos, Márki Sándor, Wertner Mór, Bálint Gábor, Jankó János, Lindner Gusztáv, Veress Endre, Versényi György, Balogh Arthur, Cserép József, Gopcsa László, Thallóczy Lajos, Csengeri János, Finály Gábor, Gál Kelemen, Veress Ignác, Ürmössy Lajos, Gombos F. Albin, Orosz Endre, Thury József, Kelemen Lajos, Sebestyén Gyula, Schneller István, Vikár Béla, Hermann Antal, gr. Kuun Géza, Moldován Gergely, Cs. Papp József Téglás Gábor, Török István, Lukinich Imre, Komáromy Andor, Rácz Lajos, Szász Zsombor, Erdélyi Károly, Kiss Ernő, Bárány Gerő, Kristóf György, Perényi József, Petri Mór, Pap Dömök, Görög Ferenc, Jászai Rezső, Nielsen Konrád, Baros Gyula, Gálos Rezső, Király Pál, Horger Antal.

Az már szinte természetes velejárója a nagy lendületnek, hogy egyszer csak nehézségek kezdik lassítani a pálya felfelé ívelését. A válság jelei a századforduló éveiben jelentkeznek először. Bár ebben az időben 4000 korona segélyt kapott az Erdélyi Múzeum az Egyesülettől, a szerkesztő egyre-másra panaszosan emlegeti, hogy az életviszonyok megnehezédése, a gazdasági és kereskedelmi pangás miatt a tagdíjak nem folynak be s magától az anyaegyesülettől sem lehet remélni az évi

átalány felemelését, mert az is pénzügyi bajokkal küszködik.⁶² Amikor a közgyűlés a szerkesztő 300 forintos tiszteletdíját a terhes munkára való tekintettel föl akarta emelni, a nehéz pénzügyi helyzetre való tekintettel maga a szerkesztő emelt szót a javaslat jóváhagyása ellen.⁶³ Zilált anyagi viszonyokra mutat az is, hogy míg az Akadémia és a Történelmi Társulat ívenként 80 koronát juttatott a szerzőknek, az Erdélyi Múzeum csak 50 koronát tudott fizetni, sőt 1902-ben kénytelen volt úgy határozni, hogy csak az első ívet részesíti 50 korona tiszteletdíjban, a többi csupán 30 koronával díjazza.⁶⁴ Egy év múlva azonban visszaállott a 48 koronás tiszteletdíj.⁶⁵ Látszik ezekből a jelenségekből, hogy a legnagyobb igyekezettel sem sikerült szilárd alapra helyezni a folyóiratot. Az egyre rosszabbá váló anyagi helyzet 1902-ben mutatja az első megrendülést, amikor az évi zárószámadás 300 korona hiányt tüntetett föl, s a mostoha viszonyok miatt ugyanakkor az Egyesület kénytelen volt 400 koronával csökkenteni az átalányt.⁶⁶ Az egyensúly megtartása érdekében a személyi illetékek leszállításán kívül a folyóirat terjedelme is 5 ívvel kisebbedett. Ebben az időben 450-es példányszámban jelent meg az Erdélyi Múzeum: ebből 300 fizető tag volt, a negyedik száz az Egyesület alapító, igazgató és rendes tagjai sorából s a csereviszonyban levő egyesületekből került ki.⁶⁷ Némi javulás után 1905-ben, a tárgyalt időszak utolsó esztendejében ismét megviselte az Erdélyi Múzeumot az a körülmény, hogy az anyagegyelet az évi támogatást 22%-kal leszállította. A tagdíjhátralékok tetemes összege miatt is a folyóirat terjedelmét az előbbi évhez képest újból 6 ívvel kellett csökkenteni, s a helyszűke a szerkesztőt arra kényszerítette, hogy több értékes dolgot visszaküldjön a szerzőknek.⁶⁸

De nemcsak anyagi természetű bajok nyugtalanították ebben az időben a folyóirat csendes működését. Elvégre csökkentett terjedelemben is a 30—32 ív keretei között még mindig szép munkásságot lehetett volna kifejteni. Az Erdélyi Múzeum nyugodtan fejlődő életébe a pénzügyi nehézségeknél jóval zavaróbban szólt bele az a nagy vita, mely az 1900-as évek elején az Egyesület hivatása és rendeltetése körül a szakosztályok és a gyűjteménytárak igazgatói között keletkezett. A folyóirat eltávolodása s 1874 óta folyton nagyobb szakadékká mélyülő elkülönülése a múzeumi táruk tudományos érdekeinek a szolgálatától, másrészt szakosztályi kapcsolatának a

meglazulása s általában a Múzeum-Egyesület jellegének csak a névleges érvényesülése, továbbá a kor tudományos törekvéseiben a múzeumi munka jelentőségének erőre kapása a múlt század utolsó évtizedében évről évre az ellentétek kiéleződése és kirobbanása felé sodorta az Egyesület életét és az ütközőpontban álló Erdélyi Múzeumot. Apáthy István és társai 1904 márciusában az alapszabályok átdolgozása céljából olyan tervezetet nyújtottak be a központi választmányhoz, amely azt akarta, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület eddigi szervezetét megváltoztassa, a szakosztályokat a kiadványaikkal együtt megszüntesse, s az eddigi széles körű tudományos és irodalmi munkásságot a gyűjteményes táruk kebelében szervezett új kiadványokkal a táruk ismertetésére korlátozza.⁶⁹ Az Erdélyi Múzeum szerkesztője, Szádeczky Lajos erre hosszabb tanulmányban fejtette ki, hogy a múzeumi táruk nem önálló szervek, hanem csak eszközök azzal a rendeltetéssel, hogy a tudományos működést elősegítsék és szolgálják.⁷⁰

Az Apáthy-féle indítvány a szakosztály körében nagy ellenhatást keltett. Ez megnyilvánult abban is, hogy a központi igazgató választmány szótöbbséggel az új tervezet mellőzését határozta el, mivel az 1859-i alapszabályokat úgy értelmezte, hogy az Egyesületet az alapítók szándéka nem múzeumi holtkincsek gyűjtésére, hanem tudományos munkálkodás végett hívta létre, nevezetesen „a honismeretre vonatkozó tudományokról értekezletek és felolvasások tartására“, „működésének eredményei havi-, akár kötetlen füzetekben vagy évkönyvekben közzétételére“, sőt „tudományos pályakérdések kitűzésére s a honismeretet terjesztő tudományos munkák kiadásának segítésére“⁷¹. A másik párt, amely új alapszabályokkal az Egyesületet a múzeumi alapra akarta visszahelyezni, szintén nem volt hiányában a maga álláspontját támogató érveknek, s azt vitatta, hogy az Egyesület eredeti alapgondolata a múzeumi cél volt, csak hogy ez lassanként teljesen háttérbe szorult, amikor az Erdélyi Múzeum-Egyesület az 1872-ben felállított egyetemmel került kapcsolatba. Azok a tudományos erők, akiknek a kezébe jutott a gyűjtemények kezelése, az akadémikus gondolatot részesítették előnyben, s így lassanként előállott az a helyzet, hogy a múzeum vezetői maguk sorakoztak az akadémiai törekvések élére. Ezzel együtt járt, a kétféle foglalkozás lélektana szerint, a múzeum elhanyagolása, mert — nem számítva az anyagi előnyöket — könnyebb volt

az akadémikus szereppel kitűnni, mint a csendes és önfeláldozó múzeumi munkában találni gyönyörűséget. Az utódok tágitottak az alapítók felfogásán, s abba a tévedésbe estek, hogy a tudomány szolgálatára a múzeumnak akadémikus szervezetet kell öltenie. Ez 1884-ben következett be, amikor a szakosztályok megszervezésével tudományos irányú társasággá alakult át a Múzeum-Egylet. Ez az akadémiai szervezet elvonta a gyűjteményektől az anyagi erőt, folyóirata s a szakosztály a múzeumi szervekkel nem tudott eleven tudományos kapcsolatot találni, mivel sem az egyik, sem a másik nem támaszkodott a múzeum gyűjteményeire s nem tartotta szem előtt az alapítás alapelveit. Így évtizedek alatt a múzeumi élet mind jobban zsugorodott, s valósággal kiesett a világ fogalmából, ezzel szemben az akadémikus szervezet mindjobban terebélyesedett s nyomasztóan elhatalmasodott az Egyesületben.⁷²

Ez a jelenség adatszerűleg is bizonyítható. Az Erdélyi Múzeumnak az 1884-től 1904-ig terjedő évfolyamaiban mindössze 7 olyan cikk jelent meg, amely a hozzá közel eső két gyűjtemény anyagára vonatkozott. Ez idő alatt összesen 375 nagyobb cikket, tanulmányt, értekezést véve számba, a szorosabban vett elsőrangú feladatot, a múzeumit, csak 7 cikk szolgálta, míg a távolabbit, a tudományt 368 dolgozat táplálta. Ebből Erdélyre 171, Magyarországra 116, a külföldre 78 esett. A kiadványok tehát nem támaszkodtak a múzeum gyűjteményeire, nem kapcsolódtak a táruk érdekeibe, az alapításkor megállapított elvet nem tartották szem előtt.⁷³ A Múzeum-Egyletnek pedig, ha hivatásának meg akar felelni, a múzeum anyagát ismertetve, földolgozva, közzétéve, esetleg ki is adva kell, a munkafelosztás elve szerint, művelnie a tudományt. Ilyen tudományos munkásság lebegett gróf Mikó Imre és társai előtt, amikor a nemzeti múlt és a honismertetés érdekében való dolgozást sürgették.⁷⁴ Az Erdélyi Múzeum tehát nem arra való, hogy az egyetem tanárai a tárukkal semmi összefüggésben nem álló munkásságuk céljaira használják, hanem az a rendeltetése, hogy a múzeumi anyagot napfényre hozza s az elrejtett értékeket a tudomány eleven tényezőivé tegye.

A súlyos érvek ellenére is az akadémikus párt megmaradt a maga elvi álláspontja mellett. „Nem könyveket, köveket, bogarakat stb. akartak a nagynevű alapítók összegyűj-

teni, hanem tudományos életet ébreszteni, szellemi érintkezést létrehozni“ — mondotta Szamosi János szakosztályi elnök az 1904. május 28-i közgyűlésen, s egyszersmind ünnepélyesen kijelentette, hogy csak addig lesz az Egyesület tagja, míg az a régi szelleméhez, hagyományaihoz hű marad.⁷⁵ A harc a két fél között annyira kiélesedett, hogy Szádeczky Lajos szerkesztő az 1904. március 20-i közgyűlésen egyesületi titkári állásáról lemondott⁷⁶, s évi jelentését a kedvezőtlen jövő lehangolt érzésével zárta.

VI

1906—1917

1906-ban lényeges változás történt mind az Egyesület, mind az Erdélyi Múzeum életében: az akadémiai és a muzeális irányzat elsőbbsége körül az 1902 óta folyó elvi küzdelem az utóbbi győzelmével ebben az évben lezárult és nyugvópontra jutott. Az 1906. január 1-én érvényessé vált új alapszabály a bölcsészeti szakosztály rendeltetésül azt tűzte ki, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának, levéltárának és régiségtárának az anyagát a honismeret előmozdítására feldolgozza, s folyóiratát is ennek a célnak a szolgálatába állítsa. Ezeket az elveket a bölcsészeti szakosztály közgyűlése 1906. január 28-án életbe léptette s ugyanakkor a szakosztály titkárává, akinek feladatkörébe tartozott a folyóirat és a szakosztályi kiadványok szerkesztése, az akadémikus irány legádázabb ellenfelét, dr. Erdélyi Pál könyvtárigazgatót választotta meg. Kétségtől furcsa helyzet keletkezett, mert az akadémikus szervezet igazgatásával megbízott Erdélyi Pálnak az lett a feladata, hogy a szakosztály működését és a folyóiratot eddigi tág területéről a muzeális célgondolat szűkebb korlátai közé szorítsa. Az Erdélyi Múzeumnak az 1906-tal kezdődő és 1917-tel lezáródó 11 kötete csakugyan feltűnően különbözik az előbbi időszakok évfolyamaitól.

A változás mindjárt szembetűnően megnyilatkozott nagyobb formájában és egész külső megjelenésében. Az eddigi 8-r formáról 4-r alakra tért át, hogy szélesebb tükrével a múzeumi érdekeknek eleget tehessen, s az Erdélyi Múzeum címlatt ez a hosszú felirat magyarázta a folyóirat tudományos

iránykötet: „A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtára, Érem- és Régiségtára közlönye.“ Az új utat még az is jelezte, hogy folytatólagos kötetszámozással ugyan (XXIII. k.), de „Új I. kötet“ kitételrel indult új korszakot kezdeni az Erdélyi Múzeum 1906-ban.

Az új folyam I. kötetében két jelentősebb vonás köti le a figyelmet: az egyik az, hogy főképpen a felolvasóülések anyagára támaszkodott, a másik pedig az, hogy az Egyesület gyűjteményeihez, nevezetesen a könyvtárhoz, levéltárhoz, kéziratárchoz s az érem-, régiségtárhoz szorosabban kapcsolódott, vagyis külső formájában és belső berendezésében egyaránt azokat az igényeket kívánta kielégíteni, amelyeket iránta a tudományosan működő szakosztály meg a tudomány szolgálatára rendelt gyűjtemények feldolgozása joggal formálhatott. Kétségbevonhatatlan, hogy több évtizedes iránykeresés és próbálkozás után ebben az időszakban és Erdélyi Pál szerkesztésében vált az Erdélyi Múzeum a hivatását és rendeltetését legjobban megközelítő, valóságos múzeum-egyesületi folyóirattá. Szoros egységét az Egyesület gyűjteményeivel a szerkesztő azzal is éreztetni kívánta, hogy a szakosztályi üléseken elhangzott előadások közlönyéül tekintette s benne a gyűjtemények tudományos anyagának a feldolgozására arányos teret biztosított. Ezt a viszonyt a borítéknak a könyvtárra és a régiségtárra vonatkozó állandó közleményei is kifejezésre juttatták. A folyóirat alakjának változását, a szélesebb tükröt és a nagyobb formát, szintén a múzeumi érdektette szükségessé. A szakosztályi és a múzeumi cél természetesen kapcsolódott azzal a törekvéssel, hogy a folyóirat beilleszkedjék az egész magyarság tudományos világába, de mindig úgy, mint az Erdélyre vonatkozó kérdések képviselője.

Ezt a célt és működési tervet igazolta a folyóirat első új évfolyama a 8 szakosztályi felolvasást, 9 könyvtári és 5 régiségtári közleményt tartalmazó anyagával. Év végén a szerkesztő meglelégedéssel állapította meg, hogy „a folyóirat ellen panasz nem merült föl, ellenben úgy kiállítása, valamint színvonala tetszéssel találkozott“⁷⁷. Az évfolyam első két száma a választmány határozatából 1000—1000 példányban készült: tagoknak és előfizetőknek ebből 529 példány került szétküldésre, a többi mutatványul, részben ismertetés céljára

szolgált. A folyóirat olvasóköre tehát kétségkívül tágult, bár terjedelme az előbbi időszak átlagos 35 ívével szemben most 28-ra csökkent. Az anyagi erők fogyatékossága miatt Erdélyi Pál a szerkesztést tiszteletdíj nélkül végezte⁷⁸, s általában mindazok, kik a szerkesztésben és az ügykezelésben részt vettek, megelégedtek a teljesített kötelesség jutalmazó tudatával.⁷⁹

Az új folyam első évében az Erdélyi Múzeum 5 füzetben jelent meg, 1907-től kezdve 1914-ig évi 6 füzetben állandósult, s átlag terjedelme 25—28 ív között mozgott. A következő évben már közel 600 példányban (590) ment szét, tehát örvendetesen gyarapodott a tagok és az előfizetők száma. A folyóirat további megerősödését mutatja, hogy 1908-ban 700, 1909-ben 800 példányban jelent meg, s bár ugyanakkor évi 2200 korona átalányt nyújtott az Egyesület, s a jog- és társadalomtudományi szakosztály is saját működési eredményeinek a kiadásához egyesületi javadalmából hozzájárult⁸⁰, az évfolyamok hiánnyal zárultak s a nagy anyagi nehézségekkel küszködő Erdélyi Múzeum ingatag költségvetési alapon állott. A szerkesztő buzgalma az évi 2200 korona átalányhoz még 1000 korona államsegélyt és 1000 korona hirdetési bevételt szerzett, s jóllehet ő maga a szerkesztői tiszteletdíjat nem vette igénybe, csakhogy a munkatársakat díjazhassa s a terjedelmet tarthassa, a legnagyobb igyekezettel sem tudta a folyóirat hagyományos hiányát eltüntetni.⁸¹ 1910-ben, majd 1913-ban eredménytelen maradt az államsegély fölémelésére tett kísérlete⁸², emiatt az évfolyamok megsoványodtak, s a tudományos célok következetes keresztülvételében is ernyedtségek mutatkoztak.

Kezdetben jól és zavartalanul ment minden. A múzeumi tudatos munka oly gazdag anyagot vetett felszínre, hogy részére még két folyóirat sem lett volna elég, a felolvasóülések pedig úgy ontották a dolgozatokat, hogy közzétételüknek csak korlátozott mértékben lehetett megfelelni. A múltó évekkel az Erdélyi Múzeum egyre jobban megerősödött abban a helyes irányában, hogy a szakosztály üléseinek tudományos eredményeit közreadta, s a körébe tartozó gyűjteményeket szolgálta a bennük felhalmozódott emlékek ismertetésével, részben a folyó munkák közlésével. Így rendeltetéséhez híven muzeális és erdélyi maradt, s éppen ezzel a jellegével olyan folyóirattal súlyosodott, melyet a tudomány területén

mindenütt ismertek és mindenfelől felkerestek.⁸³ Gondos tervezése és értékes tartalma országos súlyt biztosított számára.⁸⁴

A virágzás azonban hervadni, a lendületes fejlődés csakhamar hanyatlani kezdett. Az 1909. január 11-én tartott szakosztályi tisztújító közgyűlésen az a nevezetes változás történt, hogy Erdélyi Pál három évig viselt titkári tisztétől megvált, a folyóirat szerkesztését azonban továbbra is megtartotta. Ez kifejezése volt annak a bizalomnak és elismerésnek, amellyel működését a szakosztály értékelte. Erdélyi Pál lemondásának az indítéka a kettős tiszt terhe volt, s az a törekvése, hogy szűkebb körre vont munkásságát egészen a folyóiratnak szentelhesse. Az Erdélyi Múzeum csakugyan továbbhaladt a fejlődés útján: 1909-ben már 750 példányban jelent meg, s tudományos színvonala, kritikai irányának komolysága széles körben olyan tiszteletet és megbecsülést ébresztett, amely továbbra is a legszebb reménnyel és várakozással töltötte el a szakosztályt. Tudományos erejének bizonyítéka volt az a 11 ívnél nagyobb terjedelmű füzet is, amelyet 1909-ben dr. Posta Béla tízéves érem- és régiségtári igazgatóságának a megünneplésére bocsátott ki barátai és tanítványai dolgozataiból. Ugyanakkor azonban az egyre fokozódó és meg nem szüntethető anyagi nehézségek miatt nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy a vállalt feladatokat és célkitűzéseket, melyeket a szerkesztő az új folyam elé tűzött, szűk terjedelmével az Erdélyi Múzeum megoldani és megvalósítani nem tudja. Kapcsolatai a szakosztállyal évről évre lazábbá szakadoztak, mivel a folyóirat nem tudott közzétenni minden felolvasott dolgozatot, de amiatt is, hogy egyre gyérebben hangzottak el olyan előadások, amelyek tudományos értékkel gyarapíthatták volna a folyóirat hasábjait. A kedvezőtlen mozzanatok közé tartozott az is, hogy az 1911. március 26-i közgyűlés a folyóirat szerkesztőjét az Egyesület főtitkárává választotta meg. Erdélyi Pál ebben a minőségében is megtartotta a folyóirat szerkesztését, s ez még tovább lazította az Erdélyi Múzeumnak a bölcsészeti szakosztállyal való kapcsolatát, mivel a folyóirat főtitkár-vezetőjének most már nem egy szakosztály szempontjait, hanem az egész egyesület érdekeit kellett képviselnie és szem előtt tartania.

A baj gyökere tulajdonképpen abban rejlett, hogy muzeális irányban olyan tág kört szabott maga elé, amelyet le-

hetetlen volt beszorítani a folyóirat korlátolt terjedelmébe. 1906-ban az új irány azzal a reménykedéssel indult el, hogy a bölcsészeti szakcsoportba tartozó összes tudományágakon kívül nagyobb teret biztosít a könyvtár és a régiségtár köréből eredő dolgozatoknak. Előre lehetett látni, hogy a feladatkörök szétfeszítik a szűk kereteket, ezért Erdélyi Pál már beköszöntő soraiban annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a célul kitűzött kör minél hamarabb szűkebbre szoruljon. Egyelőre azonban ez nem történt meg, sőt az 1906-ban megalakult jog- és társadalomtudományi szakosztály is az Erdélyi Múzeum vendége lett, s így a folyóirat annyi tudományágot ölelt fel, hogy ellátásukra öt folyóirat sem lett volna elegendő. Most már két szakosztály és két tár várta az Erdélyi Múzeumtól igényei kielégítését. A helyzet egyre szorongatóbbá vált, s mind élénkebben és hevesebben kopogtatott az a vágy, hogy a folyóirat a nyomasztó teher alól felszabaduljon. Némi megkönnyebbülés 1908-ban állt be, amikor a jog- és társadalomtudományi szakosztály önállósította kiadványait, s így a tőle eredő tanulmányok és cikkek kiestek az Erdélyi Múzeumból. Ez a tehermentesítés voltaképpen veszteségszamba ment, mert egy árnyalattal szegényítette a folyóiratot, bár ugyanakkor a tudományos feladatok es teendőik elkülönülése az Egyesület gazdagodását emelte. Két évvel később, 1910-ben az érem- és régiségtár tette meg ugyanezt a lépést, amikor a maga múzeumi anyagának tudományos közlésére évi 20 ív terjedelemben Posta Béla szerkesztésében önálló folyóiratot indított.⁴⁶ Az Erdélyi Múzeum így rövid idő alatt két rajt bocsátott ki magából: ezek mind a szak-tudomány, mind a gyűjtemények, de még inkább az Egyesület tudományos súlyának a szempontjából örvendetes gyarapodást jelentettek, bár kétségtelen, hogy ugyanakkor maga az Erdélyi Múzeum, körének a szűkülésével, sokat veszített színes változatosságából.

Az Erdélyi Múzeum újból válságba jutott. Múltjából és fejlődéséből kitetszik, hogy mindig csak rövid időre, átmenetileg tudta megtalálni nyugalmi helyzetét. Előbb elvesztette a jog- és társadalomtudományt, amely 1908 óta időhöz nem kötött füzetekben és kötetekben tette közzé tagjainak a tudományos dolgozatait, majd kiesett köréből a régészeti munkálatok gazdagsága, amely mindig igen értékesen gyarapította az Erdélyi Múzeum évfolyamait. A gyűjtemények kö-

zül most már csak a könyvtár és a levéltár maradt a háta mögött, de ennek a két tárnak nem sok hasznát vehette a folyóirat, mivel éppen ebben az időben díszes új épület készült a könyvtár részére, s az átköltözködés, a berendezkedés s a könyvanyag tudományos színvonalú csoportosítása miatt, amely még a világháború éveire is átnyúlt, a könyvtár nem gondolhatott a többi gyűjtemények mintájára⁸⁷ önálló közlöny létesítésére, sőt közleményei is lassan-lassan kezdtek elmaradozni az Erdélyi Múzeum hasábjairól.

Amikor az 1910-es években a folyóirat megint visszakerült oda, ahonnan eredetileg elindult, a bölcsészeti szakosztály kizárólagos céljainak a szolgálatába, fölmerült az a gondolat, hogy kívánatos volna, ha az Erdélyi Múzeum általános jellegű tudományos dolgozatokat közölné. A jövőre is irányadó gazdag tapasztalatokkal győzte meg ez az időszak az Egyesületet, hogy a szaktudományok elkülönülése és önállóságra törekvése miatt az Erdélyi Múzeum sohasem elégítheti ki hiánytalanul a különféle szakosztályok és a különböző tárgyú gyűjtemények követelményeit. Egy folyóirat önmagában nem tehet eleget ötféle szétágazó feladatnak. A muzeális lendület összeroppanása, bár kétségtelenül szép eredményekkel öregbítette a folyóiratot és az Egyesület múltját, magát Erdélyi Pált is meggyőzte arról, hogy a tisztán tudományos célt szolgáló szakosztályi és muzeális folyóirat helyett sokkal célszerűbb lenne egy olyan általános jellegű kiadványt szervezni, mely az Egyesület nagyon különböző, minden rendű, rangú, állású és műveltségű tagjaihoz igyekeznék közelebb férközni⁸⁸, s kizárólagosan Erdély politikai, szellemi múltjának a feltárására, nyelvének és nyelvjárásainak ismeretetésére, földjének és művészetének a leírására törekednék.⁸⁹ Ez a korát megelőző magyarságtudományi eszme, amely végső gyökerében a Mikó Imre gondolatának a kibontása, indítvány formájában az Egyesület központi választmányára elé került, a szükséges anyagi eszközök megszerzésére a kormány-nál kísérlet is történt, megvalósítására azonban már nem jutott idő, s így az Erdélyi Múzeum megmaradt addigi keretében, a gyűjtemények és a szakosztály elernyed szolgálatában. Az Erdélyi Múzeum tehát megszűnése küszöbén azt a tervet tűzte maga elé, hogy „szolgálni fogja továbbra is a gyűjteményeket és szakosztályát, az időtől várva fejlődést és alkalmat arra, hogy eleget tehessen mindannak az igénynek

és jogos kívánalomnak, mely tőle a leggazdagabb tudományos területen álló legnépesebb szakosztály joggal elvárhat és megkíván“, s abban igyekezett dicsőséget keresni, hogy miként eddig, ezután is új tudományos rajokat bocsásson szárnyra⁹⁰ az Erdélyi Múzeum-Egyesület működésének a kiszélesítésére.

A táraakkal és a szakosztállyal való kapcsolatok szinte teljes megszűnése közben így érkezünk el az 1914. évfolyamhoz, amely még reményekkel eltelve a rendes keretekben indul, de a világháború kitörése miatt az utolsó füzet papirosa már nem érkezik meg, s csak nagy késéssel tud megjelenni 1 és 1/4 ív terjedelemben. A megnehezült idők járása a szakosztályi üléseket csaknem megszünteti, s a folyóirat eddig virágzó életére, csírázó új törekvéseire is árnyat vet. 1915-ben újból változáson esik át az Erdélyi Múzeum. Ez a változás most csak a formáját érintette. Az 1906-ban megindult új folyam több teret kívánt szentelni a gyűjtemények körében folyó múzeumi törekvéseknek, nagyobb alakban jelent meg tehát, hogy főképpen az érem- és régiségtár közleményeinek táblás mellékleteit díszesebben lehessen bemutatni. Az érem- és régiségtár dolgozatainak önállósulásával többé már nem volt szükség erre a nagyobb alakra, így a folyóirat ismét visszatért az 1906 előtti 8-r formához. Ekkor már a sorvadás szomorú jelei mutatkoztak. 1915-ben az Erdélyi Múzeum az évi hat füzetet összevontan csak két füzetben tudta kibocsátani, mindössze 15 ív terjedelemben. A háborús viszonyok 1916-ban teljesen meg is akadályozták az Erdélyi Múzeum kiadását, úgyhogy csak 1917-ben jelenhetett meg az 1916. és 1917. évfolyam egy kötetben 16 ív terjedelemben. A nyomorúságos viszonyokat az is mutatja, hogy ez az összevont évfolyam hatféle papirosra nyomult. Erdélyi Pálnak ez volt az utolsó szerkesztése [...] Amikor az 1919. év beköszöntött s az Egyesület szellemi vezérkara Kolozsvárról jórészt eltávozott, nem is lehetett sejteni, hogy az Erdélyi Múzeum valaha még feltámad-e.

A tárgyalt időszakban az Erdélyi Múzeum tizenkét kötete 269 íven 450 tudományos közleményt tartalmaz. Kezdetben nagy tért foglaltak el a régészeti cikkek, továbbá a könyvtári, könyvészeti és levéltári közlemények, s itt-ott jogtudományi értekezések is helyet találtak. A folyóirat kötelekeiből kivált régészet és jogtudomány helyére később a történettudomány nyomult, s 1910 óta sok becses tanulmány je-

lent meg az erdélyi magyar történet, a magyar és egyetemes irodalomtörténet és művelődéstörténet (színészet-, nyomda-, iskola-, egyháztörténet) köréből. Ezenkívül még a néprajz, heraldika, a művészettörténet, zenetörténet, nyelvtudomány, gazdaságtörténet, népköltészet stb. csoportjába tartozó dolgozatok szolgálták az Egyesület alap gondolatát, a honismeretet, melyet az Erdélyi Múzeum ebben az időszakban sem tévesztett szem elől. A folyóiratnak a bölcsészeti szakosztály alá rendelt jellegével függnek össze azok a filozófiai, esztétikai, kritikai, irodalomelméleti és lélektani értekezések, amelyek kevesebb számmal ugyan, de itt-ott változatosan jelentkeznek az Erdélyi Múzeum tág körének igazolására és jellemzésére. A folyóirat munkatársai voltak ebben az időben: Buday Árpád, Concha Győző, Deák Albert, Erdélyi Pál, Gergely Sámuel, Kanyaró Ferenc, Kelemen Lajos, Kovács István, Köblös Zoltán, Krenner Miklós, Moldován Gergely, Orosz Endre, Wertner Mór, Király Pál, Lechner Károly, Sándor Imre, Biás István, Biró Vencel, Czóbel Ernő, Gyalokay Jenő, Szász Károly, Varga Zsigmond, Karácsonyi János, Balogh Arthur, Bartók György, Imre Sándor, Lukinich Imre, Kristóf György, Márki Sándor, Persián Kálmán, Révai Károly, Török Pál, Vértesy Jenő, Vass Miklós, Seprődi János, Temesvári János, Gidófalvy István, Schilling Lajos, Schneller István, Békefi Remig, Iványi Béla, Sebestyén József, Versényi György, Görög Ferenc, Csernátoni Gyula, Kiss Ernő, Borbély István, Csánki Dezső, Pálfi Márton, Pitroff Pál, Szlávik Ferenc, Dézsi Lajos, Apáthy István, Bochkor Mihály, Czakó Elemér, ifj. Erődy Béla, Gyárfás Tihamér, Kis Géza, Kolozsvári Bálint, gr. Teleki Domokos, R. Kiss István, Török István, gr. Teleki Samu, Bárány Gerő, Cholnoky Jenő, Móra Ferenc, Fabó Bertalan, Gál Kelemen, Stripszky Hiador, Kropf Lajos, Gulyás Pál, Zoványi Jenő, Pokoly József, Mencsik Ferdinánd, Róth Viktor, Weber Arthur, György Lajos, Szentiványi Róbert, Kemény Lajos, Szekfű Gyula, Berde Mária, Torkos László, Bedőházy János, Nagy József, Kemény Gábor, Hegyesy Vilmos, Gyöngyösy László, Csűrű Bálint, Csomor Lajos, Péter János, Elek Oszkár, Erdélyi Lajos, Makkai Ernő, Simonfi János, Dékány Kálmán, Bayer József, Csekey István, Ferenczy Sándor, gr. Wass Béla, Gálos Rezső.

Az 1918-tól 1929 végéig terjedő az a 12 esztendő, míg az Erdélyi Múzeum alétan szünetelt és a történeti események sodrában emlékké kezdett homályosulni, Erdély politikai, kulturális és szellemi átalakulásának olyan mélyreható fordulata, amely minden téren merőben új életet indított el s a tudományos törekvéseket is új feladatok elé állította. E nagy átalakulás mozzanatainak a részletezése a történetírás és az Egyesület múltjának az eseményei közé tartozik. Az 1917-ben bizonytalan ideig megállott Erdélyi Múzeum történetének a fonalát ott kell felvinnünk, hogy amikor a bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály lélegzetét visszanyerte s 1920. október 23-án először ült össze, dr. Ravasz László teológiai tanár elnöklete alatt bizottságot küldött ki azoknak a módoknak és lehetőségeknek a megkeresésére, amelyeknek a segítségével a szakosztály folyóiratát, az Erdélyi Múzeumot újból meg lehetne indítani.⁹¹ Ezeket a módokat és lehetőségeket azonban a pénzügyi nehézségek miatt sehogy sem lehetett megtalálni, hiszen az első tíz év alatt az Egyesületnek a hadikölcsönkörtvényekben és az állampapírokban teljesen megsemmisült anyagi tehetetlensége még a szokásos előadássorozatok kinyomtatásának a költségeit sem tudta fedezni, nemhogy folyóirat kiadására lehetett volna gondolni.⁹² Az Egyesületnek és a bölcsészeti szakosztálynak egyelőre tehát be kellett érnie azzal, hogy működését a nagy lendülettel megindított szakosztályi népszerűsítő előadássorozatokra összpontosította.

Az erdélyi magyar irodalmi és szellemi életnek abban a lelkes elindulásában azonban [...], a tudomány sem maradhatott néma. Mivel megszólalásra helye és eszköze egyáltalában nem volt, s a tudományos erők tétlen tengődésben kedvetlenkedtek, két lelkes kezdeményező, dr. Borbély István unit. gimn. tanár⁹³ és Kovács Kálmán unit. püspöki titkár merész és hősi elhatározással tudományos és kritikai irányú folyóiratot alapított, amely 1924 januárjában Erdélyi Irodalmi Szemle címen indult meg Kolozsvárt, s még ugyanabban az évben 27 ív terjedelmű 10 füzetet jelentetett meg. Két év múlva, 1926-ban a folyóirat szerkesztését dr. György Lajos vette át és vezette tovább az Erdélyi Múzeum feltámasz-

ráság.⁹⁴ A folyóirat munkatársai jórészt ugyanazok voltak, kik az Erdélyi Múzeum-Egyesület akkori bölcsészeti szakosztályában működtek, s ugyanazt a feladatot teljesítette, melyet végzett volna az Erdélyi Múzeum, ha módjában lett volna megjelenni. Hatéves múltja alatt sok nehézséggel, de kitartó lelkesedéssel ugyanazt a célt szolgálta, amelyet az EME alapszabályainak 1. pontja a magyar tudományosság művelése elé tűzött. Füzeteiben sokszor adott helyet olyan különleges tanulmányoknak, amelyek elsősorban a Múzeum-Egyesület szakosztályának és tárainak az érdekeit támogatták, és zászlót mert bontani olyan időben, amikor az Erdélyi Múzeum-Egyesület különböző okokból erre nem is gondolhatott. Így az Erdélyi Irodalmi Szemle, némi megszakítással, az összekötő kapocs szerepét töltötte be a Múzeum-Egyesület feladatteljesítésében.⁹⁵ Az alapítók és a szerkesztők sem öncélnak tekintették tudományos és kritikai szemléjüket, hanem az a gondolat lelkesítette őket, hogy az Erdélyi Irodalmi Szemlét igyekeznek addig fenntartani, míg a Múzeum-Egyesület abba a kedvező helyzetbe jut, hogy a maga nagy múltú közlönyét, az Erdélyi Múzeumot újból megindíthatja.

Amikor azután az Egyesület vezetőinek okos takarékosága és a gróf Wass Otilia-féle ház jövedelme lehetővé tette, hogy az 1930. évi február 2-i közgyűlés szerény keretek közt az Erdélyi Múzeum új megindítását merje elhatározni, önként adódott az Erdély magyar tudományos életében 1924 óta fontos szerepet vivő Erdélyi Irodalmi Szemle átvétele, illetőleg beolvasztása.⁹⁶ A tárgyalások azzal az eredménnyel zárultak, hogy az Erdélyi Irodalmi Szemle előfizetőivel és az Erdélyi Tudományos Füzetek című vállalatával, amelynek 1929 végéig 21 száma jelent meg, tehermentesen átment az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába, s dr. György Lajos, mint az Egyesület megválasztott főtitkára (1930. febr. 2.), nyert megbízást a folyóirat és az Egyesület kiadványainak a szerkesztésére.

Tizenkét esztendei szünetelés után 1930 március havában így támadt fel ismét az Erdélyi Múzeum. Formájául az 1906 előtti 8-r alakot választotta, s az Egyesület korlátolt anyagi ereje, nem különben muzeális rendeltetésének a megbénulása készítette arra, hogy ne egyik-másik szervnek, hanem az „Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályának közlönye” legyen. Az 1916—17. évfolyamot követő folytatólagos kötetszámo-

zással (XXXV.), de „Új folyam I.“ jelzéssel kezdte újra pályáját az Erdélyi Múzeum évenként 4 füzetre tervezett negyedévi megjelenéssel.

Az 1930-ban újjászervezett Erdélyi Múzeum tehát ugyanabba az állapotba került, ahonnan 1874-ben elindult s ahová az 1910-es évek elején körülbelül visszatért: arra a feladatra vállalkozott, hogy a bölcsészeti, természettudományi, orvostudományi, jog- és társadalomtudományi szakosztályok általános érdekű erdélyi tárgyú dolgozatainak a közös közlönye legyen, s azonkívül még az Egyesület működésére vonatkozó közleményeknek is helyet adjon. Kezdetben ez úgy történt, hogy magában a folyóiratban külön lapszámozással, majd folytatólagosan elkülönítve kaptak helyet a természettudományi és az orvostudományi szakosztály közleményei az illető szakosztályok elnökének és titkárának a szerkesztésében mindaddig, amíg 1934-ben az orvostudományi szakosztály ismét megindította a maga Értesítőjét. 1937-ig az Erdélyi Múzeum életében más lényegesebb szerkezeti változás nem is történt, legfőleg még az említendő meg, hogy az 1936. évfolyam 2. és 3. füzete s a kötet címlapja hatósági rendelkezés következtében csak Múzeum címen jelent meg.

A muzeális és a szakosztályi kettős feladat közül, mely az idők folyamán tisztán kifejeződött, az Erdélyi Múzeum ebben az időszakban a Múzeum-Egyesület anyagi helyzete és gyűjteményeinek állami birtoklása miatt természetszerűleg csak az utóbbinak tudott eleget tenni. Az a nagy harc, amely valaha e kérdés körül zajlott, teljesen elcsendesedett, a törekvéseket és a kedélyeket többé már nem izgató emlékké halványult, s ebben az időszakban már azért sem vetődhetett fel, mert az Erdélyi Múzeum a gyűjteményekkel és az egyetemmel is kapcsolatát teljesen elveszítette. Az Erdélyi Múzeum most arra törekedett, hogy valamennyi szakosztálynak az igényét arányosan kielégítse, s az elhangzott előadások közlésével a serény munkát további sikerekre buzdítsa. Ennek mindig eleget is tett. Közleményeinek a java része a szakosztályi előadásokból került ki. Emellett azonban helyet tudott szorítani olyan nem szakosztályi dolgozatoknak is, amelyek különleges erdélyi tárgyakkal az Erdélyi Múzeum hátsábjaira kívánczoltak. Az Erdélyi Múzeum ebben az időben jobban, mint valaha, és tudatosabban, mint bármikor, töre-

kedett erdélyi feladatának betöltésére, erdélyi jellegének a kidomborítására. Felsőzados múltjának a törekvéseiből és a körülötte lezajlott sok vitának kiforrt alapelveiből megtanulta, hogy rendeltetését akkor tölti be célszerűen, ha mindig szem előtt tartja az Egyesület muzeális és honismereti tudományos alapgondolatát, s abból igyekszik megvalósítani, amit bennelt helyzete megenged, s ami a körülményekkel legjobban összeegyeztethető. Ez az időszak új feladatkört is szabott eléje, s ez abból a helyzetből származik, hogy az Erdélyi Múzeum a Romániában élő magyarságnak ma egyetlen közérdekű tudományos folyóirata, s az Erdélyi Múzeum-Egyesület az egyetlen szerv, amely Erdélyben a magyar tudományosság művelésére és ápolására van rendeltetve. Feladata és hivatása tehát, hogy a magyar tudományosság hagyományát Erdélyben [...] fenntartsa, a tudományos erőket egybefogja s a tudományos utánpótlást tőle telhetőleg támogassa.

Az Erdélyi Múzeum történetének ebben a fejezetében túlságosan érdekeltek vagyunk, ezért a jövőre bízunk e sokágú kötelességteljesítést kívánó időszak fölülvizsgálását és bírálatát. Egyben-másban talán elmarasztalhat, de azt el kell ismernie, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület erejét meghaladó áldozatokat fordított folyóiratának a fenntartására. Az idők követelményeit megértve és a jövő érdekeit szem elől nem tévesztve, minden nélkülözhető jövedelmét tudományos kiadványainak a céljaira összpontosította. Így vált lehetővé, hogy ebben az időszakban az Erdélyi Múzeum a háború előtti terjedelmet megközelítő átlagos 25—28 íven jelent meg, s az Erdélyi Tudományos Füzetek című vállalatában értékes dolgozatai különlenyomatainak a sorszámát közel 100-ra szaporította.⁹⁷ Az 1930 után megjelent 8 kötet 213 íven 903 közleményt tartalmaz. Az Erdélyi Múzeumtól többet csak azok kívántak, akik valóságérzékük hiányát színes képzeletük szárnyalásával pótolják.

Bár az Erdélyi Múzeum ebben az időszakban az összes szakosztályok közlönye lett, jellegét elsősorban a bölcsészeti-, nyelv- és történettudományok körébe eső tudományos munkásság adja meg. Az orvostudomány részére szűkek voltak a keretek behatóbb működés kifejtésére, a jogtudomány művelése, ha nyújtott is egypár érdemes dolgot, nem tartozott ezeknek az éveknek a lehetőségei közé, s a természettudomány beérte évfolyamonként pár ív terjedelemmel. Így

a folyóiratnak több mint a háromnegyed részét az ősi tulajdonos, a bölcsészeti szakosztály, illetőleg a hozzá tartozó tudományágak művelése vehette igénybe. Nagyrészt a szakosztály felolvasóüléseiben kikerült s a honismeret szolgálatában álló erdélyi történeti, művelődéstörténeti (egyház, színiélet, vallás, hírlap), irodalomtörténeti, pedagógiai, esztétikai, lélektani, filozófiai, társadalomtudományi, néprajzi, zenetörténeti dolgozatok váltakoznak ezeknek az éveknek a kötetekben. Nagyobb arányban, mint a múltban, jutott térhez nevezetes műemlékeink ismertetése és a helynévkutatás adatainak közlése. A nyelvművelő mozgalmat Erdélybe átvezetve s füzetről füzetre ma is ébren tartja. Az erdélyi magyar társadalomkutatásnak, a népegészségügy vizsgálatának s a néprajzgyűjtésnek tudományos teret nyújtott. Az erdélyi magyar irodalom és az időszaki sajtó bibliográfiai adatait évenként rendszeresen közli, s a szellemi vesztegzár enyhítésére, amennyire lehetőségek nyíltak, bő könyv- és folyóiratszempléről gondoskodott. Különös figyelmet fordított arra, hogy az Egyesület múltjára és folyó jelenére vonatkozó adatok minél nagyobb teljességben kerüljenek közlésre. Tulajdonképpen a múlt hagyományait folytatta a magyar—román művelődési kapcsolatok ápolásával. E téren a hiányosságok a politikai légkör feszültségének a következményei.

A munkatársak egy része még a régi Erdélyi Múzeumban is dolgozott. Mellettük azonban már jelentkeznek az új erők, akik tudományos törekvéseikhez az Erdélyi Múzeumban találtak először támogatásra. Az országhatárokon túlról is számosan keresték fel a folyóiratot erdélyi tárgyú dolgozataikkal. Ebben az időszakban az Erdélyi Múzeum munkatársai voltak: Balogh Arthur, Bíró Vencel, Csűry Bálint, Gál Kelemen, György Lajos, Hofbauer László, Juhász Kálmán, Kántor Lajos, Kristóf György, Papp Ferenc, Szabó T. Attila, Tavaszgy Sándor, gr. Teleki Domokos, Bitay Árpád, Eckhardt Sándor, Dömötör Sándor, Rajka László, Széll Kálmán, Banyai János, Szádeczky K. Gyula, Tulogdy János, Ferenczi Miklós, Borbély István, Gianola Albert, Gyalui Farkas, Horváth József, Huszár Lajos, Rass Károly, Sulyok István, Temesváry János, Bánfi Florio, Józsa János, Nagy Géza, Erdélyi Pál, Balogh Ernő, Koleszár László, Orient Gyula, Oberding József György, Varga Béla, Balogh Jolán, Balogh Ödön, gr. Wass Béla, Pártos Ervin, Bíró József, Boros György, Fel-

szeghy Béla, Herepei János, Imre Lajos, Veress Endre, Jancsó Elemér, Kovács Ferenc, Baráth Béla, Györffy István, Pálfi Márton, Sándor István, Veégh Sándor, Venczel József, Gergely Pál, Cser János, Grandpierre Edit, Kozocsa Sándor, László Dezső, Révész Imre, Monoki István, Róth Hugó, Brüll Emánuel, Domokos Pál Péter, Ferenczi Sándor, Gergely Ferenc, Jászay Károly, Szász Ferenc, Kleiner Endre, Gyárfás Elemér.

NAGYENYEDI DEMOKRITUS

I

A röviden *Nagyenyedi Demokritus*nak címzett kéziratot anekdotagyűjtemény, amely bő szemelvényekben most kerül először kiadásra, nem egészen ismeretlen az irodalomban. Mintegy félszáz esztendeje itt is, ott is emlegetik anélkül, hogy ismertetésére sor került volna. Már ötven évvel ezelőtt Gyalui Farkas irodalomtörténeti adalékot közölt belőle az Erdélyi Múzeumban (1893), majd néhány anekdotáját közzétette a Budapesti Hírlapban és a Kolozsvárt megjelent Erdélyi Hírlapban (1906). Szintén neki volt része abban, hogy közérdekű darabjai közül egypárat Tóth Béla felvett a magyar anekdotakincs V. és VI. kötetébe (1900). Ugyanabban az időtájban Pokoly József is áttanulmányozta és felhasználta a kéziratot alapvető erdélyi református egyháztörténeti munkájában (1904), Dézsi Lajos pedig az irodalomtörténeti jellegű anekdotákat szedte ki belőle és adta közre az Irodalomtörténeti Közleményekben (1901). Így a gyűjtemény egyre közelebb jutott a tudományos érdeklődéshez. Legújabbban Lukinich Imre családtörténeti adatait értékesítette a bethleni Bethlen családról írt monográfiájában (1927), Kelemen Lajos a művelődéstörténeti gazdagságára mutatott rá (1925), és helyet kapott a magyar anekdota történetében (1934), valamint a magyar regény előzményeinek adatsorában (1941).

A tudományos köztudatban már egy jó félszázad óta ismert és részben fel is használt kéziratot A. 336. számú tári jelzés alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi. A 4-r. alakú, bekötött, tiszta és jól olvasható vaskos kézirat nem a szerző eredeti kézírása, hanem kéziratáról vett, jóval későbbi időből való másolat. Utolsó levelén található feljegyzés szerint az egyébképpen teljesen ismeretlen Ercsey György keze írása 1845-ből. Az eredeti kézirat nincs meg, sorsát 1778 óta nem ismerjük, még nem is gyanítjuk, hogy valahol lap-pang-e vagy végképpen elkallódott. A szerző neve hiányzik a kéziratról, de kiderítése semmi nehézségbe nem ütközik. Első személyben többször beszél, magát enyedi főpapnak nevezi, s a név szerint is emlegetett Hermányi Dienes Péter erdélyi esperes fiának mondja, tehát az a Hermányi Dienes J6-

zsef az írója a síró Heraklitusnak és kacagó Demokritusnak, aki a XVIII. század második harmadában közbecsülésben álló első papja volt az enyedi traktusnak.

Róla egykorú források kielégítő tájékoztatást nyújtanak. A koporsója mellett a nagyenyedi templomban 1763. május elsején elhangzott két halotti beszéd szolgáltat elsősorban életrajzi adatokat. Egyiket Dési Lázár György enyedi paptársa, a későbbi erdélyi püspök mondotta, a másikat Abats Márton, az ótordai ref. szent eklézsiában az Úr Krisztus együgyű szolgája sírta el fölötte. Együttesen nyomtatásban megjelent beszédek függelékében (1763) Mohai János zilahi pap verses epitaphiuma szintén hasznavehető adatokat tartalmaz. Nemsokára ezután, 1778-ban az erdélyi honismertetés és a tudományos erdélyi kútfőnyomozás megalapítója, Középjai Benkő József emlékezett meg Hermányiról, kedves emlékü anyai nagybátyjáról, híres Transsilvaniájában és a Filius posthumus című kéziratában. Arkosi Benkő Ferencnek 1812-ben Benkő Józsefről írt biográfiája új megvilágításban szintén foglalkozott vele, s azután hosszú ideig feledés borult nevére. Tudjuk, hogy gr. Kemény Józsefnek szándéka volt megírni a tudós Hermányi biográfiáját, összegezni működését, munkáit és kéziratait, de terve keresztülvitelre nem került. Halványuló emlékét újból gróf Mikó Imre Benkő-monográfiája idézte föl (1868), s azután ismét eltűnt az irodalmi köztudat tekintete elől, mert Szilágyi Sándor annyira futólagosan szólt Erdély irodalomtörténetében (1859), hogy személye figyelmet nem ébreszthetett, s erre nem volt képes Szinnyi vázlatos adatsora sem. Így valósággal felfedezésszámba ment, amikor Kelemen Lajos kiadta Hermányinak édes szüleiről s magáról írt becses emlékiratát (1925), s közleményének bevezetésében pontosan összegezte a nyomtatott és a kéziratot források ismeretanyagát.

Amikor most Hermányi Dienes Józsefnek egy újabb munkája kerül nyilvánosságra, s azon az úton kezd haladni ez a tudományos- és szorgalmas tollú ember, hogy érdemeihez méltó helyét megtalálja az irodalomtörténetben, röviden meg kell emlékeznünk pályafutásáról. Az udvarhelyszéki Olaszteleken született 1699. szeptember 26-án Magyarhermányból származó székely családból, s egy olyan, tanulásban telhetetlen, librárius apának volt a fia, akinek tudományát még évtizedek múltán is tisztelettel emlegette a köztudat. Egyszerű és termékeny életét nem nyugtalanítják zajos események és

viharos fordulatok. Bethlen János székelyudvarhelyi iskolájában kezdette tanulmányait 1711-ben, s a nagyenyedi kollégiumban folytatta és fejezte be a húszas évek közepén. Amint testileg társait egy fejjel meghaladta, készségével is mindenkít fölülmúlt. Évtársai között legtöbb rátermettsége volt arra, hogy magasabb képzettséget szerezzen, gyenge egészsége azonban visszatartotta a megerőltetés vállalásától, hogy tehetségének megfelelően külföldi akadémiákon keresse tudós hajlamainak kibontakozását és megtermékenyülését. Maradt domidoctus, mint abban az időben mondták. A tanulásban és a jó erkölcsökben szerzett hírnevét tanulmányainak befejezése után az a megbecsülés tüntette ki, hogy professzorainak ajánlására Kemény János fejedelem unokája, győronostori báró Kemény László consiliarius és camerarius őt választotta preceptorul fia, ifj. Kemény László úrfi mellé, aki később Erdély gubernatora lett (1759—1762), és holtáig megkülönböztetett tisztességben részesítette régi tanítóját. A további pályafutására is előnyös bükkösi évek után a családjának grófságot szerző Toroczkai Zsigmond és a tatár rabságot szenvedett Toroczkai Ferenc professzor és patrónus úri méltóságok hozzájárulásával elnyerte a torockószentgyörgyi ref. eklézsiában a papi hivatalt. Itt hét esztendeig szolgálta egyházát, s méltóvátette magát arra, hogy Nagyenyed városának népes ekléziája a papi székébe szólítsa. 1735. április 3-án iktatták be az enyedi másodpapságba. Élete Enyeden végképpen megállapodott, ide esik köztiszteltben és példásan teljesített további 29 évi papi szolgálata: ebből 7 esztendőt a másodpapságban és 22 esztendőt az elsőpapságban töltött. Szerény, csendes, feltűnést kerülő, kötelességteljesítő életének sima fölületén külső események alig vertek hullámokat. Négy esztendeig viselte az enyedi traktusban a notáriusi tisztet, s azután mindenki csudájára visszavonult, holott egyenesen reá nézett az esperesi sacra dignitas, melyet a közvélemény egyhangúlag érdemeinek és feddhetetlen egyéniségének kitüntetésére szánt. Egyrészt szüntelen betegeskedése, másrészt tudós lelki alkata riasztotta vissza a terhes hivatal vállalásától. A zavartalan tanulás, írás és olvasás gyönyörűségét, ami életét tulajdonképpen kitöltötte, többre becsülte minden külső sikernél. Enyedi életszakaszából kortársai sem tudnak semmiféle nevezetesebb adatot megemlíteni, mindössze azt jegyezték fel róla, hogy igen nagy becsület, tisztesség és kedvesség övezte, mindenki a papi rend tün-

döklő ékességét látta benne. Tiszta élete, bölcs világszemlélete, az átlagot jóval meghaladó széles körű tudása nagy súlyt adott Erdély-szerte híres szónoki képességének. Akár a publica cathedrán a szent gyülekezetben prédikált, akár a generális synodusban szólt, vagy méltóságos úri halottak felett zengedett a beszéde, tudós-tudatlan csüngött az ajkán, „mindenek a szájába néztek”. Verses epitaphiuma szónoki becsületének jellemzésére említi meg, hogy Erdély különböző helyein 72 főméltóság temetésén szerepelt, azonkívül 407 enyedi híve, 6 pap és 40 kollégista koporsója mellett mondott gondosan kidolgozott, szépen felépített, ékes beszédet. Ez a hűséggel és buzgósággal forgolódo, minden jelességekkel ékesült igen venerabilis férfiú 36 esztendei fáradhatatlan egyházi szolgálat után 1763. április 12-én fejezte be egyszerű, de termékeny életét.

Kortársai Hermányi Dienes Józsefet „ambulus bibliotheca“-nak, azaz „lábakon járó könyvtartó polc“-nak nevezték. Feljegyezték róla, hogy szakadatlanul asztala mellett dolgozott, a tudós munkákat serényen forgatta, a régi írásokat renddel olvasgatta, a Szentírás könyveit írásba foglalt beszédeivel végig illusztrálta, a maga idejének legszámtottevőbb teológiai és filozófiai műveiből kivonatokat készített, franciából és németből állandóan fordítgatott, s valamit olvasott, ha jó volt, addig nem nyugodott, míg írásba nem foglalta. Nem is szerény pályafutásában, hanem ebben az olthatatlan tudásvágyban és írásszeretetben kell megjelölnünk Hermányi Dienes igazi élettartalmát. Néhány évvel halála előtt nagy megnyugvással, dicsekedés nélkül, boldog érzéssel jegyezte fel emlékiratában: „Az én életemnek históriája légyenek azok az én manuscriptumaim, melyeknek száma már is felmene 129 darabokra, s állanak békötve a thékámban.“ Amikor halála után veje számba vette irodalmi hagyatékát, 1 folió és 157 negyedréte alakú kötetet számlált össze Hermányi sűrűn teleírt jellegzetes írásával. Benkő József tájékoztatása szerint homiliák, halotti beszédek, teológiai dolgozatok, ezenkívül történelmi és földrajzi jegyzetek, továbbá vegyes tartalmú gyűjtemények, végül franciából és németből készült fordítások tetek ki ezt a hatalmas kézirat-tömeget, amiben Bod Péter és Benkő József méltó kortársára ismerünk. Az irodalomtörténet még tartozik Hermányinak azzal az igazságtevéssel, hogy nevét melléjük helyezze és velük együtt megbecsülje. Benkő so-

kat köszön nagybátyja példájának és szellemének, ha talán nem is igaz az a vád — bár még tisztázásra váró kérdés —, hogy a Transsilvania anyagát készen találta Hermányi jól ismert és kezén is megfordult kézírataiban. Gr. Kemény József szerint Bod Péter állítólag szintén tőle szedte az erdélyi püspökökről szóló „Polikarpus“-ának anyagát. Mindebből kitűnik, hogy Hermányi sokkal több és nagyobb megbecsülésre érdemes, mint amilyenben még része van.

II

Hermányi Dienes Józsefnek mindössze három halotti beszéde jelent meg nyomtatásban. Jelentéktelen, vékony füzetcskék ezek. Hatalmas kézírattömege, amely pusztán emlékében is igen becses adat a XVIII. század terjedelmesedő és tartalmasodó tudományos érdeklődésének megismeréséhez, sajnálatosan nyom nélkül eltűnt, s nem is valószínű, hogy a maga összességében valahol meglenne. Igen örvendetes, hogy éppen két legbecsesebbnek látszó kézírata, amelyben magát és Erdélyt művelődéstörténeti értékkel megörökítette, véletlenül közgyűjteménybe került s megmenekedett a pusztulástól. Mikor már érezte, hogy folytonos betegeskedése a sír felé viszi, életének utolsó öt esztendejében tudásának és tapasztalatainak évtizedeken át gyűjtött kincseit tervszerűen elraktározta s a kor stílusában divatos *Heraklitus és Demokritos*, a síró és kacagó két görög bölcs jelképes neve alá sorakoztatta. 1759. július 10-én fogott hozzá, és három és fél évi lassú írogatással halála előtt egy fél esztendővel, körülbelül 1762 novemberében fejezte be munkáját. Egymással össze nem függő apró történetkéket jegyzett le, ezúttal nem olvasmányokból, hanem emlékezetéből, olyanokat, amik részben vele történtek meg, részben hallomásból jutottak tudomására. Végül még praefatiót is kerekített eléje, ami a kiadás szándékára vall, vagy legalább azt az elképzelését árulja el, hogy valamikor talán nyomtatás alá is kerülhet kézírata.

Sorszámmal ellátott és elkülönített 339 rövidebb és hosszabb, hol vidám hangulatú, hol pedig komoly jellegű elbeszélést tartalmaz ez a gyűjtemény. Címének megfelelően egy részében a síró Heraklitus szomorú, sajnálatos, legalábbis komoly eseteken kesereg vagy szemlélődik, más részben a derűs

Demokritus megmosolygja vagy kikacagja az élet fonákságait, az emberek tökéletlenségeit és ostobaságait. Szereplői erdélyi fejedelmek és főrangú méltóságok, püspökök és esperesek, főképpen papok és barátok, tudós professzorok és neves teológusok, tudákos és tudatlan mesterek, katonák és deákok, városi hadnagyok és szenátorok, orvosok és borbélyok, mesteremberek és jobbágyok, koldusok és tolvajok, nők és leányok, ifjak és vénék, ördögűzők és boszorkányok, vagyis a társadalom a maga gazdag és sokszínű rétegződésében tárul elénk érdekesítő tartalmával. Legfőbb jellegzetessége az, hogy szereplői csaknem kivétel nélkül mind erdélyiek, s nem kitalált nevek vagy névtelenek, hanem nevükön nevezett élő személyek. Tömegesen vonulnak fel előttünk elsősorban az író pályatársai, püspökök és egyházi emberek, akik 200—250 évvel ezelőtt Erdélyben szerepeltek és súllyal bírtak, jámbor és ferde papi életek, melyeken át egyházkormányzati kérdésekbe és szellemi irányzatokba látunk bele. Erdély vezető uraival és irányadó tényezőivel, annak az időnek legismertebb neveivel olyan közvetlen és meleg viszonyba kerülünk, mintha velük együtt éltük volna át az Erdély önállóságának megszűnését követő átmeneti nehézségeket. A Kemény és a Toroczkai, a Bethlen és a Bánffy, a Teleki és a Kornis, a Jósika, a Mikes és a Haller család valamennyi számottevő tagjával megismerkedünk, mégpedig igen bizalmas emberi közelségben. Nincs az az irodalomtörténet, ahonnan jobban lehetne tájékozódni a XVIII. század első felének erdélyi diákeletéről és professzorairól, legtöbbször a köztörténetekben nem szokásos megvilágításban, s közben olyan adatokkal is találkozunk, amelyek sehol másutt nincsenek feljegyezve. Amint a szereplők mind erdélyiek, a színhelyet is csupa erdélyi helységnevek jelölik: Nagyenyed és Szászváros, Brassó és Szeben, Kézdivásárhely és Csíkszereda, Marosvásárhely és Kolozsvár, Dés és Nagybánya s különösen Udvarhelyszék, Háromszék s Alsófehér számos községe. Szerzőjének és századának szemléletében elsősorban a hitvallások és egyházak tükröződnek vissza, túlnyomó részben a református hitbéli és szellemi élet sokoldalú bemutatásával, de hasonlóképpen felvonulnak a katolikus, unitárius és lutheránus egyházak képviselői, sőt az egykorú unitus és disunitus mozgalom vezetői is. A szellemiségnek erről az oldaláról olyan terjedelmes és teljesnek látszó képet nyerünk, amelyben együtt találjuk Erdély valamennyi val-

lását és nemzetét az akkori idők gondjaival és törekvéseivel, egybehangzásaival és ellentéteivel. Kevés van ennél erdélyibb írás és háládatosabb anyag tudományos szellemtörténeti rajzra és szépirodalmi művészi formálásra.

Túlzás nélkül lehet állítani, hogy a *Nagyenyedi Demokritus* a XVIII. század első feléről minden erdélyi forrásnál gazdagabb és színesebb képét nyújtja Erdély társadalmi és művelődési életének. Szinte el sem lehet sorolni, hogy ez az élet hány oldalról mutatkozik meg, nem szépített, közvetlen valóságában. Örök emberi esendőségek és gyarlóságok kerülnek elénk ismert és ismeretlen személyekkel kapcsolatban, két évszázad óta lappangó titkok, a családtörténetekben is elfeleltetett kényes viszonyok, méltóságos famíliák apró szegényfoltjai, úri könnyelműségei, tiszteletes személyek és nagy tudós professzorok emberi gyöngeségei derülnek ki a mindennapi élet víg és komoly, tréfás és szomorú eseményeiben. Más oldalról hitvány, ártalmas emberek, bűnös visszaélések, önző haszonkeresések, könnyelmű valláscserélgetések, irigykedések és a boldogulásnak vermet ásó ármánykodások, megdöböntő dözsölések, tobzódások, részegeskedések, nekünk szokatlan életformák és szilaj erkölcsök vetődnek elénk, s különösen gyakran vagyunk tanúi családi életek bomlásának. Azután profánus papi viselkedések, híres házasságok és elválások, bámulatos pályafutások, szépíróknak kapóra jövő regényes életek, paraszti furfangok nyújtanak igen változatos szórakozást. Közben elavult régi erdélyi szokásokat s divattörténeti érdekességeket ismerünk meg, teológiai vitákat hallunk és grammatikai harcokba avatkozunk, nevetséges prédikációkon, vadász-hazugságokon és háryjánoskodásokon mulatunk, magunk is a Coccejanusok és Cartesianusok pártjához szegődünk, veszedő és verekedő papnékon hahotázunk, s hogy egészen beleéljük magunkat az elmúlt időkbe, passiójátékokon és pütkösdi-király-választáson veszünk részt, ördögűzésen, kuruzslásban és boszorkányüldözésben tusakodunk. E sokoldalú megvilágítása Erdély XVIII. századi művelődésének, közviszonyainak és mindennapi életének, az emberek akkori gondolkodásának és viselkedésének, még ha némelykor az elfogultság és az el-lenszenv árnyéka vetődik is bizonyos vonatkozásokra, az emlékiratokkal teljes egyenrangú irodalmi emlékké értékesíti a *Nagyenyedi Demokritust*, amelyet ezután nem mellőzhet sem az irodalomtörténet, sem az egyháztörténet, sem az iskola-

család- és társadalomtörténet, amikor a régi Erdély szellemiségének hátterét vizsgálja.

Különösen két értékes irodalomtörténeti vonását kell kiemelnünk a *Nagyenyedi Demokritus*nak, amely természetesen elsősorban a régi Nagyenyed társadalmi képét örökítette meg olyan teljességgel, amilyen egyetlen városunkról sem maradt fenn. A benne foglalt apró történeteket műfajilag ma anekdotáknak nevezhetjük. Hermányi is mindenesetre így nevezte volna őket, ha abban az időben ismerték volna az *anekdota* szót, amely tudvalevőleg csak a század végén nyert magyar honosságot, s 1789-ben jelent meg először nyomtatott gyűjtemény címlapján. Utalnunk kell arra, hogy az *anekdotát*, amelynek eredeti jelentése annyi mint a latin *inedita* (*ineditum* = kiadatlan), Prokopiosz bizánci történetíró használta először (Kr. u. VI. sz.), azoknak a közszájon forgó, botrányos ízű udvari pletykáknak a megnevezésére, amelyeket Justinianus császárról és Theodora császárnéről írt össze, de éppen bizalmas természetüknél fogva kiadásukat, közzétételüket nem tartotta helyesnek és célszerűnek. Az anekdotába aztán több mint ezer éven át bele is évődött az a jegy, hogy nevezetes személyekről szóló afféle elbeszélés, amelynek magja igaz ugyan, de annyira jelentéktelen, esetleg kényes, sőt titkos jellegű, hogy nem tartozik a nyilvánosságra. Az anekdotának ezt a régi értelmét és tartalmát tiszta eredetiségében szemléltetik Hermányi kis elbeszélései, amelyek jelentéktelen kivétellel egytől egyig történeti és élő személyekről szóló pletykás históriákat, nem a nyilvánosság elé való eseteket mondanak el. Kényes természetükre jellemző, hogy egy részük még ma sem adható ki, mert érzékenységeket bántanának meg vagy a közízlésben keltenének visszatetszést. Az anekdota magyar története akkor kezdődik, amikor ezt a régi stílust az idők ízlése kiszorította, s az élő személyek helyét az újkori anekdotára jellemző típusok foglalták el. A *Nagyenyedi Demokritus*nak tehát az az irodalomtörténeti nevezetessége és egészen különleges értéke, hogy a műfaj magyar történetében az ősi típust minden jellegzetes vonásával egymagában őrzi és képviseli.

De a *Nagyenyedi Demokritus* nemcsak ezért foglal el kivételes helyet a magyar anekdota történetében. Az anekdotás történetet előtte is ismerjük, nyomai régi irodalmunk területén a XV. század végétől a XVIII. század közepéig szétszórtan jelentkeznek. Önálló életet ekkor még nem élt, csak esetlege-

sen tűnik fel nagyrészt a vallásos iratok környékén s főképpen a prédikációs irodalmon keresztül húzódik a napjaink felé vonuló útja. A XVII. századig nálunk senki sem gondolt, nem merészkedett olyan vállalkozásra, hogy életből leírt profánus történeteket, mindennapi apró eseteket gyűjteménybe foglaljon. Kónyi János volt az első, aki 1782-ben idegen minták nyomán megszerkesztette úttörő anekdotagyűjteményét, amelyet még ő is a közkeletű *Demokritos* címmel adott ki. Ezt követte 1789-ben Andrád Sámuel kétkötetes anekdotatára, s ettől kezdve Jókain és Vas Gerebenen keresztül Tóth Béláig és napjainkig meg nem szűnik hatalmas áradata. Immár az irodalomtörténetnek is tudomásul kell vennie, hogy a magyar gyűjteményes anekdota története nem Kónyi Jánossal és 1782-vel, hanem jó két évtizeddel korábban, 1762-ben Hermányi Dienes József *Nagyenyedi Demokritus*ával kezdődik. Ha ehhez még hozzá vesszük azt az igen figyelemreméltó vonását, hogy utódainál a könyvekből összeszedett irodalmi anekdota kap divatra, míg ő maga az életet írta le száz- és százféle változatban tárgyához jól illő mindennapi nyelven, mely tele van erdélyi sajátosságokkal éppúgy, mint történetei a régi erdélyi élet bámulatosan gazdag színeivel, akkor teljesen indokoltnak látszik, hogy a *Nagyenyedi Demokritus* ne rejtőzzék tovább is a kézirat hozzáférhetetlenségében, hanem legalább bő szemelvényekben napvilágot lásson elfeledett írójának feltámasztására, Enyed emlékezetére és Erdély-szeretünk ápolására.

A MAGYAR ÉS AZ OROSZ IRODALOM KAPCSOLATAI (Részlet)

I

Az orosz irodalom nyugat-európai jelentkezése

Annak idején Dosztojevszkij szemrehányással jegyezte fel naplójában, hogy Nyugat-Európa jobban ismeri a távol levő Holdat, mint a mellette közvetlen közelségben elterülő Oroszországot. Ebben a megfigyelésben, bár sok igazság van benne, szembetűnően átüt az egyoldalúság. Európát kétségkívül terhelik bizonyos mulasztások, de talán mégsem ő volt teljesen hibás abban, hogy a régi Oroszország mintegy az európai népek tudatán kívül élt. Évszázados merev elzárkózottsága átörökíthetetlenül a legjobb szándék számára is. Csak Nagy Péter kora óta kezdett kitérni és utat verni Nyugat felé, amikor becsvágy ébredt benne bizonyoságot tenni arról, hogy a megújult Oroszország a szépművészetek terén is fel tudja venni a versenyt a műveltségét fitogtató külfölddel. Törekvése, mely egyenetlésre szorult volna, sokáig észrevétlenül hömpölygött felénk, s ekkor csakugyan a mi felületességünkbe ütközött kapcsolatokra vágyó nemes szándéka. A meglepetések, melyekre Európa nem számított, lassan közeledtek, csak egy évszázad múlva bontakoztak ki, de akkor olyan hatalmas méretekben, hogy csodálatától az egész világ bámulatba esett.

Igen érdekes ennek a folyamatnak a történeti fejlődése. A régi orosz irodalomnak egyáltalán semmi érintkezése nem volt az európai kultúrával, csak az újkori orosz irodalom kezdett átszivárogni a nyugati irodalmi térségekre a XVIII. század második felében. A mind a két fél részéről áhított megismerkedést igen megnehezítette az orosz nyelv, mely az európai népek előtt ismeretlen cirillbetűs írásban hozzáférhetetlennek látszott. Ezért a közvetítés szüksége iktatózott be. A földrajzi és politikai kapcsolatoknál fogva az első s a mindvégig legkitartóbb szellemi szállítók szerepét Oroszország és a Nyugat között a németek vállalták s töltötték be. Azok a német fordítások azonban, melyek még a XVIII. században a II. Katalin cárnő idejében élt költők műveiből készültek, különösebb

föltűnést nem keltettek, legföljebb csak egyesek figyelmét terelték a még akkor egzotikus különlegességnek tekintett orosz irodalomra. Ugyanakkor a Németországban megfordult orosz írók sem mulasztották el az alkalmat, hogy a német írók és irodalombarátok érdeklődését felhívják az orosz nyelv és az orosz irodalom szépségeire, s ők is megkezdték a nagy német írók — Schiller, Goethe, Uhland, Hebbel s mások — oroszra fordítását. Goethe a tollát küldte el Puskinnak, aki 1826-ban *Jelenetek a Faustból* című munkájával fejezte ki hódolatát a legnagyobb német költő előtt.¹ Így a XVIII. és a XIX. század fordulóján élénk csereviszony kezd kialakulni a két irodalom között, ami azért különleges jelentőségű, mert az európai irodalmak először ebből szereztek megbízható értesüléseket az orosz irodalomról.

Mindez azonban csak úttörésszámba ment. Az első nevesebb német író, aki az orosz irodalom ismertetése és népszerűsítése érdekében hathatós munkát fejtett ki, Varhagen von Ense hírlapíró (1785—1858), lírikus és elbeszélő költő volt. Korának majdnem valamennyi orosz írójával összeköttetésben állott, s utat nyitott nekik a német irodalom és olvasóközönség felé. Tőle való Puskin költészetének első méltatása (1838) s az első nyugat-európai Lermontov-fordítás; valamennyi európai irodalom figyelmét első ízben ő irányította a modern orosz irodalomnak e ma kimagasló két nagyságára. Utána a közismert Bodenstedt Frigyes (1819—1892), az Oroszországban huzamosabb ideig élt kiváló műfordító tett rendkívüli szolgálatokat egyrészt Puskin műveinek (3 köt. 1854—55), másrészt Lermontov költői hagyatékának (1852) és még több korabeli orosz költőnek (4 köt. 1866) kitűnő verses tolmácsolásával; ez sok barátot szerzett Németországban és Nyugaton az orosz költészetnek. Az Oroszországtól távol eső nyugati irodalmak évtizedeken keresztül Bodenstedt szép költői fordításából ültették a maguk nyelvére a kor hangulatának annyira megfelelő Puskin- és Lermontov-műveket.² Ettől kezdve egész Nyugat érdeklődése rászegződött az orosz irodalomra, mely a múlt század közepe óta újabb és újabb nagy értékekkel viszonzta az iránta rohamosan gyarapodó tiszteletet. A XIX. század derekától, amikor az orosz irodalom a legdúsabban kezdte kibontani megejtő szépségeit, említést érdemel Wolfsohn Vilmos (1820—1865), aki három évtizeden át töltötte be a fáradhatatlan közvetítő szerepét az orosz és a német

irodalom között. Azonkívül, hogy számos orosz irodalmi terméket fordított németre (3 köt. 1848—1851, 2 köt. 1851), 1862-ben egy külön folyóiratot alapított (Russische Revue, 1864-től Nordische Revue néven folytatódott), amely teljesen az orosz irodalom ismertetésének szolgálatában állott és igen sokat tett annak érdekében, hogy az orosz szellemi életről az európai népek beható tájékozódást tudjanak nyerni.

Az európai nemzetek közül a németeken kívül még csak a franciák tartottak bensőségebb viszonyt az orosz irodalommal. Tudvalevő, hogy egy időben, a múlt század elején, a francia kultúra olyan mély gyökereket eresztett Oroszországban, hogy az már a felsőbb körök orosz nemzeti jellegét is veszéllyel kezdte fenyegetni. Olvasva az orosz regényírók — Gogol, Turgenyev, Tolsztoj — társadalmi rajzait, meggyőződhetünk, hogy a franciáság milyen nagy méreteket öltött Oroszországban. Ezzel együtt járt, hogy a franciák is részt vettek az orosz irodalom európai terjesztésében, de csakis a múlt század második felében s akkor sem olyan nagy arányokban, főképpen nem olyan rendszeresen, mint ahogy azt a németek tették. Az orosz—francia irodalmi kapcsolat elmélyítésében a naturalista irány mellett, mely a maga igazolására rokonszenvezett a tekintéllyé és mintaképpé erősödött orosz realizmussal, nagy része volt az önkéntes száműzetésben Párizsban letelepedett Turgenyevnek, aki Európa-szerte élvezett nagy népszerűségével az érdeklődés középpontjába vonta Oroszország életét és irodalmát, az orosz népet és az orosz viszonyokat. Még egy állam volt, amely Oroszországgal terjedelmes szellemi kapcsolatot épített ki: az Amerikai Egyesült Államok, de csakis az utóbbi fél században. Ebben az időben Amerika a nyugati félteke világából Oroszországgal foglalkozott legtöbbet. Az amerikaiak a kilencvenes években kezdték meg Oroszország tudományos tanulmányozását, s ezt is, mint mindent, amihez hozzáfogtak, amerikai arányokban végezték. Nagyvonalúságukra jellemző, hogy 1936-ban 60 orosz történelmi, 20 irodalmi tanszék és 70 orosz lektorátus működött az amerikai egyetemeken se szeri, se száma intézetekkel, melyek az orosz szellemi és tudományos élet legkülönfélébb vonatkozásainak tanulmányozására vetették rá magukat. Magától értetődő, hogy ez a nagy apparátus az orosz irodalom lefordítását is elvégezte, aminek az lett a következménye, hogy az amerikai regény éppúgy megérezte

az orosz regény hatását, mint minden nép regényirodalma, mely az oroszral érintkezésbe került.

Bár futólagosan és vázlatosan, rá kellett mutatni arra a hatalmas feszítő erőre, melyet az orosz irodalom képvisel és gyakorol, nem egy-egy népre, hanem az egész világirodalomra. Másrészt tudomásul kell venni, hogy Európa számára az orosz irodalmat a németek fedezték fel s ismert kitartásukkal végezték a közvetítést a XVIII. század végétől a legújabb időkig.³ A húszas évek szovjet-orosz irodalmát is, mely Európa elől úgyszólván teljesen el volt zárva, jórészt ők fordították le és tették hozzáférhetővé más népek számára. Innen van, hogy a különféle európai nyelveken megjelent fordítások gyakran nem közvetlenül oroszról, hanem német nyelvű szövegekből készültek. Az orosz irodalom európai jelentkezésének ezt a hátterét ismerni tartozik és figyelembe kell vennie annak, aki a magyar nyelvű orosz irodalmi anyag feldolgozására vállalkozik.

2

Az orosz irodalom magyar jelentkezése

Az orosz irodalomról a magyar közönség legkorábbi értesülései, az első tudományos tájékoztatások a múlt század harmincas éveinek tájékaról valók. Eddig az időpontig nincs semmi adatunk arról, hogy a magyar irodalom tudomást szerzett volna az orosz irodalomról, vagy bármily csekély érdeklődést tanúsított volna iránta. Az észrevétel első jelentkezése nyilván összefüggésbe hozható az 1831-ik évi lengyel forradalom okozta nagy európai politikai izgalommal, amely költészetünkben is (Bajza, Vörösmarty) emlékezetes nyomokat hagyott.⁴ A magyar irodalomtörténetírásban elévülhetetlen érdemeket szerzett Toldy Ferenc volt az első, aki nálunk az orosz irodalmat észrevette, és róla több cikkben számolt be, még nem az irodalmi művek közvetlen ismerete alapján, hanem nyugati nyelveken megjelent irodalomtörténeti tanulmányokból, melyek szintén hasonló jellegű ismertetésekre, jórészt Bulgarin Tadénak az Éjszaki Méh című szemléjében megjelent tanulmányaira támaszkodtak. A „moszka literaturát“ és a „moszka költőket“, amint nevezte, ő fedezi fel és mutatja be először magyarul. Első ilyen cikke 1828-ban jelent meg a

Tudományos Gyűjtemény X. kötetében. Azután 1834-ben a Magyar Tudós Társaság kiadványában, a Tudománytárban, a Bibliothèque Universelle 1829-i évfolyamában megjelent egyik költeményt kivonatolta. Ez már Krilov és Kozlov méltatása mellett nagyobb teret szentel az akkor még élő Puskinnak s *Anyeginjét* „Oneguine“ alakban magyarul ő említi meg először. Egy másik cikke 1837-ben, szintén a Tudománytárban német forrásokra hivatkozik, s ez Lomonoszovnak, az oroszok Kazinczyjának van szentelve. Toldy éppen ez idő tájt járt Németországban és Párizsban, — nagyon valószínű, hogy külföldi tanulmányútján akadt meg a szeme az orosz irodalmon, amely neki és a magyar közönségnek is meglepő újdonságot jelentett. A kijelölt nyomokon az érdeklődés kezdett tágulni. 1836-ban a Hasznos Multságok értekezett egy rövid cikkben az orosz irodalomba haladásáról, majd Fekete Soma m. tud. akadémiai írnok a Tudománytár 1842. évfolyamában szintén német közlemények nyomán az orosz irodalom XIX. századbeli történetéről készített egy vázlatos ismertetést, bővebben foglalkozva benne Lomonoszov és Puskin korának jellemzésével. Azután Kazinczy Gábor — talán az első magyar író, akinél élénk és kitartóbb orosz érdeklődést tapasztalunk — ugyancsak a Tudománytárban (1842, 1843) ismertető cikkeket közölt az orosz irodalomról, németül olvasott irodalomtörténeti forrásmunkákat használva fel vázaltszerű, de abban az időben egészen új világot feltáró áttekintéseihez. A 48-as események miatt háttérbe szorult érdeklődés újabb megmozdulását vesszük észre az 50-es évek vége felé, amikor olyan tekintélyes folyóiratok, mint a Új Magyar Múzeum és a Budapesti Szemle kezdenek foglalkozni az orosz irodalom múltjának és újabb értékeinek jellemzésével. Ettől kezdve hírlapjaink és folyóirataink időnként vissza-visszatérnek az orosz irodalomnak és feltűnőbb jelenségeinek ismertetésére; ezzel a figyelmet ébresztgetik olyan időben, amikor az orosz irodalom még nem közvetlenül, hanem csak ilyen tájékoztatásokon keresztül tudott hírt adni magáról. Ez az évtizedekig tartó előkészítés folytonosan gyarapítja, tisztítja és önállósítja orosz irodalom-szemléletünket, melyet majd a 60-as évektől kezdve a fordításokban megjelenő orosz művek reálisabb irányba loagnak elmélyíteni.

Az irodalomismertetések nálunk is, mint másutt, megelőzték a fordításokat. Itt mindjárt arra a kérdésre kell választ

adnunk, hogy mikor jelent meg oroszból az első irodalmi tárgyú magyar fordítás és mi volt az. A bibliográfiai adattár, melyre ez a felfogás támaszkodik, azt az érdekes vallomást teszi, hogy az erdélyi Kriza János unitárius püspök, a székely népköltés híres gyűjtője az első magyar író, aki orosz eredetű irodalmi terméket fordított magyarra és bocsátott nyomtatás alá. Ot illeti meg az elsőség érdeme, s talán nem egészen véletlenség, hogy erdélyi névhez fűződik az úttörés jelentősége; később is meg lehet figyelni, hogy erdélyi vagy erdélyi eredetű írók neve még többször fog szerepelni az orosz irodalommal kapcsolatban. Jellemző, hogy mi ragadja meg Kriza érdeklődését és mit fordít magyarra: egy orosz dalt, egy cserkesz dalt s két kozák népdalt; ezek a kolozsvári Remény III. kötetében jelentek meg 1841-ben.⁵ Természetesen Kriza nem eredetiből fordított, mert éppúgy nem tudott oroszul, mint kortársai jó hosszú ideig, hanem német szövegből dolgozott, s ezt az akkori idők irodalmi tisztességével őszintén be is ismeri. Tudvalevőleg Kriza a 30-as évek vége felé Berlinben tartózkodott tanulmányúton, így igen valószínűnek látszik, hogy a németeknek akkor már jelentősen kifejlődött orosz kapcsolatai irányították figyelmét az érdeklődéséhez leginkább simuló orosz népköltészetre. De általában megtetszhetett neki az orosz irodalom, mert még 1841-ben a Nemzeti Társalkodó hasábjain két orosz novella-fordítását adta ki.⁶ Kriza kezdeményezését azért is sokra kell tartanunk, mert a szabadságharc előtt még csak egy Puskin-novella képviseli nálunk az oroszokat a Pesti Divatlap 1844. évfolyamában, szintén németből átdolgozva. Ilyen bizonytalan tapogatózással jelentkezik nálunk az orosz irodalom, pontosan egy évszázaddal ezelőtt, a 40-es évek elején. E két kezdeményező kísérlet után a szabadságharcot követő évtizedekben már jóval nagyobb figyelemben kezd részesülni az orosz irodalom. 1853-ban jelenik meg Gogol első novellája magyarul, 1855-ben pedig az első orosz regény, Lermontov *Korunk hőse*, nem önállóan, hanem egy politikai lap folytatásos közlésében. Lermontovtól még két novella látott napvilágot, Puskitól három, Turgenyevtől szintén három, a szatirikus Szaltikovtól egy, és még két jelentéktelenebb orosz regény fordítását fedezhetjük fel az időszak folyóirataiban.⁷

Mindössze ennyit fordítottak oroszból az 1841-től számított első húsz esztendő alatt. Az a folyamat azonban, amely

az ötvenes években észrevehetőbben kezd megindulni, évtizedről évtizedre egyre szélesebb medret vág, s majd a századfordulón éri el a legnagyobb kiterjedését. Mindjárt a kezdeti időszakban az orosz irodalom két leghírveesebb költőjével, Puskinnal és Lermontovval és az orosz realista regény megalapozójával, Gogollal került olvasóközönségünk ismeretségbe és irodalmunk kapcsolatba. Ez természetes is, mert a múlt század derekán ők hárman voltak az orosz irodalomnak egész Európára kisugárzó fénypontjai. A következőkben róluk lesz szó, majd ami utánuk következik: Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Makszim Gorkij, Csehov és mások magyar életét fogjuk szemügyre venni.

3

Puskin (1799—1837)

Az első orosz író, aki a magyar irodalomba behatolt, Puskin volt, az oroszoknak mind a mai napig legtöbbször értékelt költője. Műveinek ismerete előtt nevét már tisztelettel emlegették nálunk. Híre, mely „bejárta a tágas orosz földet“, korán eljutott más népekhez, s még életében a magyar folyóiratok tudomást vettek róla.⁸ Ahhoz viszonyítva, hogy a nyugati irodalmakban csak a negyvenes évek körül kezdődik kultusza, elég korán kötöttünk ismeretséget vele. Kazinczy Gábor 1844-ben a Pesti Divatlapban egy novelláját (*A lövés*) magyarra fordította, majd az ötvenes években újabb három novellájának átültetésével indul meg diadalmas pályafutása a magyar irodalmi tereken, s ha azt mondjuk, hogy az elmúlt évszázad alatt annyira megismertük és megszerettük, hogy szinte a saját költőnknek tekintjük, bár túlzásnak látszik, közel jár a valósághoz. Különösen megejtett minket a zsarnokságot bátran visszautasító szabadságeszményével s azzal a minden időknek és minden irodalomnak szóló elvével, melyet ebben a két mondatban fogalmazott meg: „Mit használ a távolba nézni, mikor népünkben rejtve vannak a kincsek? Ha valaki valahonnan túlról várja a megváltást, az népét árulja el.“ Tetszett benne nekünk, hogy ő állt először orosz talajra, leszállva a nép közé, s legnagyobb mesterének dajkáját, Arina Rodjovna egyszerű parasztasszonyt ismerte el, aki meséivel és dalaival megmutatta neki azt az utat, amelyen az orosz iro-

dalmat az egész világ őszinte bámulatától övezett magaslatra irányította. Mindig és mindenütt a nép szívének azért volt kedves, mert lelke jobb fele szólalt meg lantján: a szabadságot zord időkben zengte éneke s az elbukót mély fájdalma kísérte.⁹ Byroni stílusú egyénisége, költészetének oroszos színekben játszó örök emberi szépsége, nem különben romantikus pályafutása s alkotóképességét derekba törő tragikus halála a mi irodalmunkat is sokat foglalkoztatta. Az 50-es évek óta folyóirataink, hírlapjaink meleg együttérzéssel sokszor felelevenítették tüneményes életét, főképpen szerelmét és katasztrofális párbaját. Megünnepeztük születésének centenáriumát, megemlékeztünk halálának félszázados és százesztendős fordulójáról. Irodalmunkban Jókai állított neki szép, bár történetileg nem eléggé hű emléket a *Szabadság a hó alatt* című négykötetes regényében (1879), egy hiteles cári összeesküvés és egy romantikus szerelem szövevényeibe bonyolítva rokonszenves alakját, amelybe mintha Petőfi egyéniségéből is beleszőődött volna néhány heves vérmérsékletű vonás¹⁰.

Puskin, bár a legoroszbabb költő, sohasem maradt egészen az oroszoké, hanem túlnőtt hazája határain — Turgenyev klasszikus megállapítása szerint: „Puskin költészetének leglényege egyet jelent az orosz étellel, az orosz föld és nép lelkével, s mégis a költő szellemének lángjainál nemcsak mi oroszok melegsünk, hanem mindazok, akiknek nyelve Puskit megszólaltatta.“ Melegségét mi is sokat élveztük. Irodalmunk és közönségünk voltaképpen akkor ismerkedett meg vele, amikor világhírű verses regénye, a 7000 sorból álló, kilenc év alatt (1821—1830) írt és kilenc énekre tervezett (egy éneket a cenzúra törölte: *Jevgénjin Onyegin* című — nálunk *Anyegin* néven közismert — verses regénye magyarul megjelent. Átültetése olyan eseménye és nyeresége volt irodalmunknak, aminek alig van párja költészetünk történetében. Fordítója, Bérczy Károly a múlt század derekán élt (1821—1867), igen rokonszenves író volt, kinek nevét jóformán csak Anyeginfordítása tartotta fenn, bár azonkívül még öt-hat kötetre terjedő novellát, pár tucat verset, néhány értekezést és úttörő sportműveket írt. Tagja volt a Petőfi-féle Tízek Társaságának s a Kisfaludy Társaságban ő parentálta el Madáchot, akivel egy iskolában járt. Verseit, történeti és népies beszélyeit olyan hangnemben és olyan stílusban írta, mint kis és nagy kortársai, egyszóval a közép szerűségnél magasabbra nem emel-

kedett. Véletlenül került kezébe a német *Anyegin* Bodenstedt fordításában, s átültetve első énekét, vele foglalt széket a Kisfaludy Társaságban. Aztán minél többet foglalkozott vele, annál nagyobb kedvet kapott az egésznek átültetésére. Érezte azonban, hogy egy ilyen remekműnek eredeti hangjait nem szabad német fordítás után, másodkézből átvennie, elhatározta tehát, hogy Puskin kedvéért megtanul oroszul¹¹, szó szerint véve azt a közmondásszerű szólást, hogy az orosz nyelvet elsajátítani csak azért is érdemes, hogy *Anyegin*t eredetiben olvashassuk. Szorgalma és kitűnő nyelvtalentuma néhány hónap alatt képessé tette arra, hogy az eredeti orosz szöveg szépségeit megérezhesse. Ő volt az első magyar író, aki nem más nyelv közvetítésével, hanem közvetlenül orosz eredetiből fordított. Munkája ezzel természetesen igen sokat nyert. Kivételes kedvvel, élvezettel dolgozott Puskin fordításán több mint három esztendeig, és szívesen olvasott fel belőle ismerőseinek, ezek közt a budai Svábhegyen szomszédságában lakó Eötvös Józsefnek, aki napról napra belátogatott hozzá meghallgatni a frissen készült versszakokat, s már munka közben lefoglalta a magyar *Anyegin*t a Kisfaludy Társaság műfordítási gyűjteménye részére.¹²

Meg is jelent ott a teljes *Anyegin* 1866-ban, kis 8-rét alakú, 296 lap terjedelemben, a közönség és a hírlapok általános tetszésétől kísérvé. Gyulai Pál mindjárt felvette az Olcsó Könyvtár sorozatába, s 1923-ig csak itt hét kiadását nyomtatták ki. A világháború után népszerűségének másodvirágzását élte. Egyszerre három kiadása is pompázott a könyvesboltok kirakataiban: 1920-ban Rózsavölgyi, azután a Génius, majd a Franklin-Társulat jelentette meg. Közülük legszebb a Génius könyvkiadó díszkiadása, amelyhez hasonló ékességű kötet kevés fordult meg a könyvpiacra: kötése, papírosa, lapkeretei és illusztrációi a magyar nyomdászipar remekművei közt jelölik ki helyét.¹³ Utolsó magyar kiadása, melyet a Révai bocsátott közre, 1943-ból ismeretes. A magyar *Anyegin*nek eddig 14 kiadását tartjuk számon; ez még egy eredeti munkánál is szokatlan sikert jelentene, nemhogy egy fordításnál, amely rendszerint az első kiadással meg szokott rekedni. Valami okának kell tehát lennie, hogy *Anyegin* ilyen rendkívüli kedveltségre tett szert a magyar közönség körében, amely hozzávetőleges becslés szerint eddig több tízezer példányt kapkodott szét belőle. Ennek a jelenségnek két

magyarázatára lehet rámutatni. Az egyik — mindenesetre a leglényegbevágóbb — Bérczy kitűnő, páratlanul művészi fordítása, amely munkájának szinte az eredeti művek sorában biztosított helyet. Valami varázsos zengése van ennek a fordításnak, megfogja és lenyűgözi az olvasót, nem érzik rajta a nyolcvanéves öregség, még a mai ember kényesebb ízlése is kénytelen meghajtani előtte elismerésének és elragadtatásának zászlaját. A magyar irodalomtörténetben kialakult, többnyire föltétlen elragadtatással nyilatkozó vélemény a magyar *Anyegin* a legszebb magyar műfordításnak tartja. Valahány ismertetést, megjegyzést, kritikát, megemlékezést, tanulmányt olvasunk Bérczyről, mindaz egyhangú hódolattal zengi *Anyegin*ének felülmúlhatatlan szépségét. Ignotus „Bérczy Károly vörösmartyasan bájos Anyegin“-jéről beszél.¹¹ Babits Mihály nála érzi meg „először a búbajos orosz ízt az irodalomban“¹⁵. Gyergyay Albert pedig, Bérczy írói arcképrajzolója, aki már a mai ember költői érzékével ítelt, ezt mondja: „Olyan zamata van e fordításnak, mint a későn és nehezen érő aszúszőlőé, mely magába szitta a nyárnak és az ősznek minden sugarát. A magyar *Anyegin*-strófák zenéje, a verssorok hullámzó muzsikája ma is elbájoló, s rajta keresztül csodálattal sejtjük az eredeti szépségét.“¹⁶ *Anyegin* hódításának másik magyarázata a múlt századi magyar viszonyok közé is beillő élethangulata és társadalomrajza. A magyar olvasó, amikor *Anyegin*ben külföldieskedő főurakról, a vidéki kúriák nemességének kedves nemtörődömségéről, földesurakról, jobbágyokról, a talusi kisasszonyok ébredező irodalmi érdeklődéséről s a tettvágya kielégítésére tért nem találó ifjúság léhamulatozásairól olvasott, szinte beleképzelte magát a harmincasnegyvenes éveknek teljesen hasonló magyar hangulatába, s úgy fogadhatta azt, mint a maga életének borongós visszhangját. Ezért is *Anyegin* Oroszországon kívül sehol olyan őszinte lelkesedéssel és megértéssel nem találkozott, mint nálunk.¹⁷ Nemzedékek „kimondhatatlan édes“ olvasmánya lett¹⁸, elegáns komor hőse eszményképévé vált¹⁹, rajongtak érte, egyesek bevallják, hogy *Anyegin*hez mérhető hatással rájuk nem volt sem könyv, sem semmi más²⁰, s nagyon sokan akadtak, kik játékos bűvös verseit, melyek költői divatokat éltek át, nemcsak olvasták, hanem egyes részeit meg is tanulták, mint olyan ritka dalt, amelyet érdemes kísérőül vinni magunkkal az életben.²¹

Az oroszok legnagyobb költője Bérczy szép *Anyegin*-fordítása révén így lett a mi költőnk is.²² Ezt az állítást könnyű volna megerősíteni mindazoknak a verseknek és prózai műveknek a felsorolásával, melyeket Puskitól száz év alatt magyarra fordítottak. A kezdet tájékozatlan tapogatózásai után a hatvanas évekre esik Puskin magyar népszerűségének első időszaka. Bérczyvel egyidőben az erdélyi Zilahi Kiss Imre költő és hírlapíró előbb Puskin költői beszélyeiből adott ki egy kisebb terjedelmű kötetet (1864), majd *Északi fény* címen egy 370 lapot kitevő könyvben tette közzé Puskin valamennyi jelentősebb verses beszélyét (*A kaukázusi fogoly, A rablótestvérek, A bakcsiszeráji szökőkút, A cigányok, Gróf Nulin*), azután az első orosz tragédiaként tisztelt híres történeti drámáját (*Borisz Godunov*), továbbá részleteket *Anyegin*ből s még 23 kisebb költeményét. Fordításairól kortársai úgy vélekedtek, hogy forma és könnyűség tekintetében jobbat már kívánni sem lehet.²³ Ugyanakkor a Fővárosi Lapok 1864. évfolyamában lefordította Puskin legsikerültebb novelláját, *A kapitány leányát* (a Pugacsov-felkelés feldolgozása); ezt utána ketten is átültették magyarra, legutóbb 1922-ben Honti Rezső. Zilahi Kiss Imre az ösztönzést az orosz irodalommal való foglalkozáshoz — mint maga vallomást tesz róla — bátyjától, Zilahi Kiss Károlytól kapta, aki talán mindenkit megelőzött Puskin jelentőségének felismerésében, s első volt a Puskin iránti szeretet fölkelésében. Az 1866-ban megjelent összegyűjtött munkáiról írt bírálatában Gyulai Pál is elismeri, hogy fordításai közül azok a legjobbak, melyeket Bodenstedt után Puskinból ültetett át magyarra.²⁴ Hatása is megállapítható útirajzainak puskinsi hangulatán. Arany László szintén Bodenstedt közvetítő szövegéből adta ki magyarul Puskin *Don Juanját* (1865). Nagyobb számmal tolmácsolt még Puskin-verseket önálló gyűjteményben Szabó Endre, a kiváló orosz műfordító (*Orosz költők, 1892; Négy orosz költő, 1900*), aki egyébképpen, mint látni fogjuk, az orosz prózaregények átültetésében jeleskedett. Nem részletezve a napilapoknak és a szépirodalmi folyóiratoknak az orosz költő népszerűsítése terén tanúsított lelkesültségét, főképpen a Budapesti Szemlélt kell kiemelnünk, amely a 900-as évek elején úgyszólván rendszeresen közölt Puskin-versfordításokat. A Nyugat legutolsó évfolyamaiban a 30-as évek vége felé Illyés Gyulától olvasunk és még Dsida Jenő egyik verskötetében találunk szép Puskin-

költeményeket. Maradandó becsét magyar értékelésben Győri-Juhász Jenőnek frissen megjelent orosz költői antológiája (1945) emeli ki hangsúlyozottan, amikor 65 új fordítású versével jelöli ki helyét az orosz költészet fejlődésének magaslatán. A magyar irodalomtörténeti adatok szerint is Puskin a változó irodalmi divatok, a korok fölött áll: száz esztendő óta napjainkig nem szakadt meg a fordítása, kedveltsége, irodalmi megbecsülése.

Hódítása nem merült ki pusztán irodalmi műveinek átültetésében. Hatásának méreteit sem közelíti meg egy orosz költő sem. Főképpen világhírű verses regénye körül csoportosult magyar rajongóinak nagy száma. Ha látni fogjuk, hogy Anyegin milyen sok utánpótlásra talál nálunk, igazán csak akkor fogjuk nagyra értékelni Bérczy Károly remek fordítását, mert íróink természetesen nem eredetiből ismerték meg az orosz költészetnek ezt a ragyogó ékességét, hanem kitűnő magyar szövegéből, amely éppen ezért felér bármely eredeti mű korszakos jelentőségével. Nevezetes dolog, hogy nem csupán egyes művekre hatott, hanem egy egész műfaj került a befolyása alá, s ez a műfaj közvetlenül azután bontakozott ki, amikor Bérczy Károly 1866-i fordítása az egész magyar íróvilágot és közönséget a rajongásig megfogta. Ez éppen arra az időre esett, amikor a verses elbeszélő költészet valóságos helyzete szembeütővé tette, hogy az eposz merőben anakronizmus, mert nincs keresnivalója a költészet új világában. A lejárófélben lévő eposznak a végső kegyelemdőfést Byron adta meg annak a szédületes hatást kiváltó új genre-nek a megteremtésével, amely egyrészt könnyű verselésű formára újszerűsítette a méltóságosan hömpölygő hexamétert, másrészt korszerű tartalommal cserélte fel a régi történelmi témát. Ezt a Byron-féle stílust, amelybe még sok romantikus vonás vegyült, realisabb irányban Puskin képezte tovább, s kettőjüknek együttes hatása teremtette meg a verses regényt, a verses epikának azt a műfaját, amellyel az eposz befejezte évezredek irodalmi pályafutását. A magyar eposzt Arany János formálta át verses elbeszéléssé, egyenesen Byron nyomán, de követői, bár szintén nem függetlenek Byrontól, szembeütőbben mutatják az orosz költő befolyását. Ez annál inkább észrevehető, mert Puskin nem csupán egyes költői alkotásokra hatott, hanem általában az egész magyar verses költészetet megtermékenyítette, nem témával — ezt a magyar élet adta —, hanem

Anyeginre valló szerkezeti sajátosságokkal és hangulati elemekkel.

Nincsen még kimutatva, de módszeres vizsgálattal könnyű lenne kideríteni, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek kedvelt műfajának, a feltűnően elterebélyesedett magyar verses regény-költészetnek Puskin volt a legfőbb ihletője és mintaképe. Aki próbát tett ebben a nemben — márpedig a korszak minden költője egyszer megkísérelte —, az menthetetlenül *Anyegin* befolyása alá került. Ennek az irányynak legkitűnőbb, mai napig elismert kivételes értékű alkotása Arany Lászlónak a Kisfaludy Társaságtól koszorúzott verses regénye, *A délibábok hőse* (1873). Hűbele Balázsban egy korszak lelkülete testesül meg, a nagy feladatokra öntudatosult, de szép ábrándjaiban csalódott, erőtenül önmagába roskadó nemzedék hangulata, ugyanaz, ami *Anyegin* példáját is költői egységbe vonja. Az irodalomtörténet Arany László verses regényével kapcsolatban elsősorban Byron hatását emlegeti, viszont éppoly helytállóan látszik az a vélemény, hogy *Anyegin* nélkül, ha megszületik is, nem oly alapvonásokkal születik meg *A délibábok hőse*, amely fölvaltva oly jellegzetesen magyar és oly jellegzetesen orosz.²⁵ Ha valaki fáradságot venne a két műalkotás egybevetésére, ami eddig még nem történt meg, könnyen megállapíthatná, hogy a nagyvilági hang, az elegáns könnyedség, a városhangulat és a vidék valóságos rajza, ami először Arany Lászlónál jelentkezik költészetünkben, Puskinhoz igen közel álló vonások. Az Alföld sivársága, lehangothsága, oroszos tespedtsége, amit először *A délibábok hőse* örökített meg, szintén Puskin-reminiszcenciákat idéznek emlékezetünkbe.²⁶ Byron romantikus volt, Puskin a realizmus úttörője az orosz költészetben, s *A délibábok hőse*nek realizmusa lépten-nyomon *Anyegin*t juttatja eszünkbe. Ez a kapcsolat egészen természetesnek tűnik föl annál az Arany Lászlónál, aki meleg vonzalmát az orosz költészet iránt Puskin-fordításaival is elárulta.

*A délibábok hőse*nek rokonsága *Anyegin*nel nem magában álló jelenség. Verses regényeink tekintélyes csoportja mutat egyezést Puskin remekművével. Nem lehet véletlen, hogy mindnyájan vesztett boldogságról, füstbe ment szép ábrándokról és keserű hangulatú letörtségről énekelnek, egyszóval ugyanazt a dallamot zengik, amellyel *Anyegin* olyan varázsos hangulatba ringatta olvasóit. Reá emlékezett Gyulai Pálnak finom lélekrajzzal és mesteri korfestéssel jeleskedő *Rom-*

hányija (1872), töredékes alakjában is a magyar verses regény egyik legkiválóbb terméke. Már a kortársak észrevették *Rombányinak* Puskinnal való szoros kapcsolatát²⁷, s az irodalomtörténet ma már tisztán látja, hogy a két műnek nemcsak a cselekvényében van több azonos mozzanat — a visszautasított szerelem s a késői emésztő epekedés az elveszett boldogság után —, hanem olyan szerkezeti és formai sajátosságok is észrevehetőek *Rombányiban*, például a tárgyról elkalandozó lírai kitérések s az *Anyegin*-strófaszerkezet alkalmazása, amelyeket Gyulai Pál nyilvánvalóan Puskin költészetében figyelt meg. Gyulai *Anyeginnek* nem csupán egyes képeit másolta, hanem még a hangulatát is kölcsönvette. *Rombányit* olvasva nem lehet feledni a feledhetetlen *Anyegint* — így vélekedett róla az egykorú kritika, amely viszont azt is elismerte, hogy csak a külső szerkezet emlékeztet az orosz mesterre, a cselekvény teljesen önálló, minden ízében nemzeti, s az egész a költő gunyorosan fájdalmas egyéniségében olvad fel.²⁸ Míg Arany János Byront választotta mintaképének *Bolond Istók*-jában, még stanzáit is tőle kölcsönözte, addig Gyulai az orosz költőt vallotta mesterének, mert Puskin realizmusa és oroszos hangulata közelebb állott az ő költői világához.²⁹ Még Berlinben 1855-ben megszerezte Puskin költői műveinek Bodendstedt-féle német fordítását, s itthon Bérczy Károly *Anyegin*-jének ő volt a legbuzgóbb terjesztője. Puskin még más téren is hatással volt Gyulaira. Amikor Arany János örömmel üdvözölte Gyulai gyermekverseit, egyenesen arra hivatkozott, hogy Puskin sem tartotta méltóságán alulinak népmeséket feldolgozni, amiből kitűnik, hogy Gyulai minden bizonnyal Puskin-tól vett ösztönzést az eddig elhanyagolt meseköltészet sikeres művelésére.³⁰ Az irodalmi köztudatban nincs eléggé nyomatékosan kiemelve, hogy költőink közül éppen az erdélyi Gyulai Pál tanúsított legtöbb vonzalmat az orosz irodalom iránt. A fejtegetések során erről még több ízben meggyőződést szerezhettünk.

Azok a szellemi azonosságok és formai sajátosságok, melyek *A délibábok hősét* és *Rombányit* *Anyegin*nal állítják viszonyba, a hetvenes-nyolcvanas éveknek még egy sereg verses regényében jelentkeznek. Itt nincs tere az egybevetéseknek, éppen csak nagy vonásokban lehet utalni arra, hogy lépten-nyomon észlelhető *Anyegin* visszhangja ennek az időszaknak magyar verses elbeszélő költészetében. Sokat és elismeréssel

emlegették annak idején Balogh Zoltánnak, a múlt század derekán élt földbirtokos-költőnek haténaes *Alpári* című verses regényét, amely a Kisfaludy Társaság kiadásában jelent meg 1871-ben. Mind koncepciójában, mind motívumaiban és reflexióiban igen élénk tükörképe *Anyegin* sajátos világának. Azt is észrevette a kritika, hogy hőse éppoly derek, de elhibázott nevelésének és rendje előítéleteinek áldozatául eső nemes ifjú, mint mintaképe, az orosz Jevgenyin Onyegin, s bár *Alpári* tiszta magyar költemény, előadásán, a költő szubjektivitásán és társadalomrajzán szakadatlanul átsugárzik Puskin befolyása.³¹ Egészen bizonyos, hogy *Anyegin* nélkül *Alpári* aligha jött volna a világra. Puskin modorát juttatja eszünkbe Vajda János életképe is, a *Találkozások* (1877), amely szintén egy eljátszott életről szól, egyoldalú sötét világ-felfogással, széles társadalmi rajzzal, a szubjektív elemek és reflexiók gazdagságával, a kedélyesség, a guny, a szenvedély és melázó költészet hangjainak változatos vegyületével. A beszély hőse szintén cserbenhagy egy szegény leányt, ki szívéből szeret, másért, aki nem érdemli a szerelmet.³² Vajda költői beszélye megint annak a sikernek a vetülete, melyet *Anyegin* keltett nálunk a Bérczy-féle fordításban, csak éppen Puskin elragadó szeretetreméltósága, finom és érzelmes hangja hiányzik belőle. Fejes István, aki a tiszántúli református egyházkerület püspöki székeében fejezte be hosszú életét 1923-ban, egy *Kamilló* című költői beszélyt írt (1884) *Anyegin* hódítása idején, és ugyancsak nem tudta függetleníteni magát Puskin-tól, teljesen az ő modorában rajzolta meg hősenek pályaképet. Werner Gyula, a századfordulón Jókai stílusában a történeti regény termékeny művelője, hasonlóképpen megpróbálkozott a verses beszéllyel *Az ő regénye* címen (1884) és előszavában maga utalt arra, hogy *Anyegin* volt az ihletője. Ez annyira nyilvánvaló, hogy figyelmeztetése nélkül is azonnal észrevehető a kettőjük közötti szoros költői viszony. Ábrányi Emil egyik töredékes verses elbeszélésén (*Adorján végzete. Utább költemények*, 1881) már a korabeli kritika észrevette Puskin szembetűnő, de gyarlón sikerült utánzását.³³

Ez a csoport főképpen tárgyválasztás tekintetében mutat rokonságot Puskinnal. Vannak aztán olyanok, akik csak előadásukban emlékeztetnek az orosz regényre, de oly mértékben és annyira föltűnően, hogy a hatás tagadhatatlannak látszik. A Puskin- és Lermontov-fordító Zilahi Kiss Imre

verses elbeszélésén (*Alvó szerelem*, 1875) mindenki rögtön felismerheti Puskin stílusát. Az előbb említett Fejes István egy másik költői beszélyének (*Egy szép asszony*, 1875) koncepciója, szerkezete és előadása egyaránt Puskin modorát árulja el³⁴, s ugyanezt mondhatjuk Somló Sándor színművész szomorú történetéről (*Ödön*, 1880) és Endrődi Sándor rövid elbeszéléseiről (*Alkony, Henrik, Szerelemből*), amelyek meleg, érzelmes előadásukat és a költői hatás eszközeit nyilvánvalóan Puskintól kölcsönözték. Jellemző Puskin hatásának tartósságára, hogy a műfaj egyik legkésőbbi hajtása, Erdélyi Zoltánnak akadémiai jutalmat nyert *Vesztett boldogsága* (1898) sem tudta kivonni magát *Anyegin* befolyása alól. Különösen megérzik ez a Tatjana alakjára emlékeztető finom lélekrajzán, nemkülönben hangulatos, költői előadásán. A teljesség kedvéért végül megemlíthető, hogy Reviczky Gyula is egy verses regénybe kezdett — sajnos, töredékben maradt —, amihez mintának tekintette *Anyegint*, s hogy Puskin magyar hatása szinte napjainkig lenyúlik, arra például hozható fel Victorisz József tankölteménye (*Ars poetica mea*, 1930), amelyen még mindig kiütözik *Anyegin* formai hatása.³⁵ *Anyegin*-motívum még Ady Endrénél is visszahangzik.³⁶

A felsorolt kiseposzok — jellemző termékei a kihalófélben lévő verses epikának — valamennyien az orosz költő rokoni vonásait viselik magukon, valamennyien Puskin *Anyegin*-jének hatása alatt keltek életre, mégpedig nem az eredeti, hanem a Bérczy-féle fordítás közvetlen befolyására. Puskin magyar élete tehát, amint műveinek egyrészt száz év óta meg nem szűnő magyar kiadásaiból látható, másrészt *Anyegin*-jének tömeges visszhangjából észrevehető, föltűnő rokonszenvvel és megértéssel nyitja meg a magyar—orosz irodalmi kapcsolatoknak tovább terjedelmesedő és mélyülő folyamát. Irodalomtörténetünk készséggel ismeri el, hogy a magyar verses regény virágzását egyenesen *Anyegin* mozdította elő, s azt is hálásan emlegeti, hogy magyar költőink finom lélekrajzot, elegáns könnyedséget, hangulati és formaművészeti elemeket tanultak tőle, így végeredményben az orosz költő a magyar költői előadás finomításában és szépítésében is közreműködött. Még egy szociális vonás vezethető vissza az orosz költő eszméltető befolyására. Századvégi olvasóközönségünknek tetszett, ha költőinek műveiből saját korának erkölceit, képeit látta kiragyogni vagy kisötétleni. Réalisabb alapra először a verses

regényben helyezkedik a magyar társadalomszemlélet. Puskin az orosz élet költői rajzában mindig rámutatott az orosz társadalom sebeire, s egyenesen az ő hatásának tulajdonítható, hogy ennek az időnek hasonnemű költői kísérleteiben itt-ott szintén fellüktet a magyar élet gyógyulását sóvárgó fájdalma.³⁷

JEGYZETEK

A KIADÁSRÓL

Kötetünk a tudós irodalomtörténész (1890. április 3. — 1950. december 31.) legjelentősebb munkáit kívánja közvetíteni a mai olvasó — főleg az irodalomtörténet iránt bensőségebben érdeklődő — felé. Válogatásunkban elsősorban két nagy kutatási témájának megfelelő képviselőt kívánunk biztosítani, ezenkívül csupán ízelítőt nyújthattunk szerzőgazó munkásságából.

A kötet gondozása során elsősorban a jegyzetelés okozott gondot, hiszen mind *A magyar anekdota története*ben, mind *A magyar regény előzményeiben* a tanulmányhoz hatalmas dokumentáció (az előbbi esetben 250 anekdota, az utóbbiban 385 román ismertetése és részletező bibliográfiája) kapcsolódik. Ezek újraközlésére mai lehetőségeink között nem vállalkozhattunk, nélkülük viszont olykor a szövegben lévő megannyi utalás válna érthetatlenné. Ezért választottuk azt a megoldást, hogy György Lajos munkáinak itt újra nem közölt részeire támaszkodva magunk pótoltuk a szükségesnek érzett utalásokat, a jegyzetek sorrendjébe iktatott abc... betűkkel különítve el, illetve []-be téve a mi kiegészítéseinket. Ugyanígy adtuk meg a szerző által idegen nyelveken (latinul, németül, franciául) idézett szövegrészek magyar fordítását is, amelyek e kötet gondozójától, illetve Engel Károlytól származnak.

Mivel a kötetünkbe felvett tanulmányok különböző helyeken és időkben jelentek meg, s jegyzetelésükben, rövidítésrendszerükben bizonyos következetlenség mutatkozott, a György Lajos által használt rövidítéseket feloldottuk anélkül, hogy azokat esetenként külön jelöltük volna.

Az egyes művekhez, tanulmányokhoz fűzött jegyzeteinkben — a megjelenésre vonatkozó bibliográfiai adatok után — hasznosnak éreztük tájékoztatni az olvasót a mű megírásának tárgyi körülményeiről is.

Nem használtuk fel kötetünkben és a bevezető tanulmányban György Lajos közgyűjteménybe került és ott őrzött, gazdag és sokoldalú levelezését. Tettük ezt azért, hogy ne az *ember*, hanem a *mű* álljon a mai olvasó előtt, a mű, amely kiálta az idők próbáját. Maga György Lajos, az ember nehezen ítélné meg a korszak köztörténetére vonatkozó egykorú dokumentumok nélkül. A feladat napirendre tűzését megérlelte már az idő és a távolság, s talán lehetőségünk lesz arra, hogy külön tanulmányban erre is sort kerítsünk. Addig azonban — úgy éreztük — György Lajosnak előbb meg kell mutatnia magát tudósi mivoltában, ma is időszerű és időálló szellemi hagyatékával.

Ezt szolgálja ez a kötet.

JEGYZETEK A BEVEZETŐ TANULMÁNYHOZ

¹ *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelezládája (1924—1944)*. Bukarest 1979. L. még Mikó Imre: *Jancsó Béla hagyatéka. — Akik előtttem jártak*. Bukarest 1976.

² Katona Ádám: *A „pozitívista” György Lajosról*. Korunk 1971. 12. 1856—1864.; Dávid Gyula: *Világirodalmi és komparatistikai tájékozódás a romániai magyar irodalomban* (románul az *Istoria și teoria comparatismului în România* c. kötetben. București 1972; magyarul a szerző *Találkozások* c. tanulmánykötetében. Kolozsvár 1976).

³ *Magyar irodalomtörténet* — 1939. Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1939. Szerkesztik: Jancsó Elemér, Pellion Ervin, Reischel Artúr, Sántha Alajos, Szabó T. Attila.

⁴ Gaál Gábor: *Erdélyi magyar irodalomtörténetírás*. Korunk 1940. 2.; újraközölve: *Válogatott írások*. II. 1965. 616, 617.

⁵ *Magyar irodalomtörténet* — 1939. 8.

⁶ Uo. 7.

⁷ Tavaszy Sándor: *Magyar tudományos törekvések Erdélyben*. Erdélyi Múzeum 1930. 216, 218.

⁸ György Lajos: *Erdély magyar irodalomtörténeti munkássága (1919—1923)*. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924. 46—49.

⁹ György Lajos: *Az erdélyi magyarság szellemi élete*. Budapest 1926. 16.

¹⁰ György Lajos: *A magyar tudománypolitika és a magyar tudománytörténet jövő feladatai*. Erdélyi Irodalmi Szemle 1926.

¹¹ Jancsó Elemér: *A romániai magyar irodalomra vonatkozó kutatások*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XII(1968). 2. sz. 223—231. — Uő: *A magyar irodalomtörténetírás ötven esztendeje a kolozsvári egyetemen*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Philologia, IV[1969], Fasciculus 2. 25—35. Mindkét tanulmány újraközölve a szerző *Kortársaim* c. kötetében (Bukarest 1976).

¹² Borbély István: *A magyar irodalom története*. I—II. Kolozsvár 1924—1925.

¹³ Lásd irodalomtörténete bevezetőjében.

¹⁴ Borbély István tanulmányainak bibliográfiáját lásd György Lajos: *Borbély István életrajza és irodalmi munkássága (1886—1932)*. Erdélyi Múzeum 1932. 4—6. sz. 236—240. és Klny.

¹⁵ Irodalmi munkásságának bibliográfiáját lásd *Kristóf-Emlékkönyv*. 309—330.

¹⁶ Gaál György: *Kristóf György munkássága a két világháború közötti a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékén*. Irodalomtudományi és stilsztikai tanulmányok 1981. Bukarest 1981. 105—128.

¹⁷ Kristóf György: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*. 1924. 4.

¹⁸ Jancsó Elemér: *Kortársaim*. 200.

¹⁹ Az említett Jancsó-tanulmányok megtalálhatók a *Kortársaim* (Bukarest 1976), illetve az *Irodalomtörténet és időszerűség* (Bukarest 1972) c. kötetében. Ez utóbbi kötet végén Jancsó Elemér irodalmi munkásságának összefoglaló könyvészete (Réthy Andor munkája) is megjelent.

²⁰ Irodalmi munkásságának bibliográfiáját Sz. Csáti Éva állította össze. Megjelent részletekben Szabó T. Attila *Nyelv és múlt* (Bukarest 1972), *Nyelv és irodalom* (Bukarest 1981) és *Találkozás a múltban* (Bukarest 1985) c. kötetében.

²¹ György Lajos: *Gyalui Farkas*. Kolozsvár 1935. 3.

²² Uo. 8—9. Irodalmi munkásságának bibliográfiáját Gyalui Farkas maga állította össze: *Hatvan éves irodalmi munkám (1882—1942)*. Kolozsvár 1942.

²³ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái (1930); Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakításának érdekében (1931); Magyarok a román népköltészetben (1933); Kölcsönbatás a magyar és a román népköltészetben (1933); Erdély a világhaborút tükröző román irodalomban (1934); Czegei gróf Wass Otilia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jötevője (1928); Párbuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében (1939).

²⁴ Párbuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében. 17.

²⁵ Magyarok a román népköltészetben. 3.

²⁶ Uo. 4.

²⁷ Kölcsönbatás a magyar és a román népköltészetben. 5.

²⁸ Torda az irodalomban. Kolozsvár 1928.

²⁹ Erdélyi iskoláztatás és tudományosság a középkorban (Kolozsvár 1924); Párizsi irodalom (Kolozsvár 1926); Katona József (Vasárnap, Arad, 1936. 167—169.); Kazinczy Ferenc (Erdélyi Múzeum 1931. 217—223.); A százéves „Abafy” (Vasárnap, Arad, 1936. 167—169.); Gyöngyösi János önéletrajza (Erdélyi Múzeum 1938. 281—290.); Kőlcsey Ferenc (Erdélyi Múzeum 1940. 185—188.)

³⁰ Adyról (részben Makkai Sándor könyvével vitázva) több tanulmányt is írt (Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 388—399. — Erdélyi Tudósító 1928. jan. — Vasárnap 1936. 460—463.), áttekintette a romániai magyar regény fejlődését (A mi regényirodalmunk. Kolozsvár 1936), s nagyobb tanulmányban foglalkozott Reményik Sándor költészetével (Kolozsvár 1928).

³¹ Das geistige Leben der Siebenbürgischen Ungarn seit 1914. Deutsch von H. Zillich. Schässburg 1926.

³² Pásztortűz 1926. 302—304.

³³ Jókai Törökvilág Magyarországon című regénye (Kolozsvár 1931), Jókai Kalandora (Kolozsvár 1932), A névtelen vár böse (Arad 1934), Jókai román tárgyú novellái (Kolozsvár 1935), Jókai és a Rajnai antikvárius (Kolozsvár 1935), Jókai és a Piával (Irodalomtörténeti Közlemények 1936. 46—60.), Az utolsó budai basa (Irodalomtörténeti Közlemények 1936. 293—304.).

³⁴ György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága. 10.

³⁵ Ezek és más jelentős tanulmányai: Tudománnyal és cselekedettel (Bukarest 1968); Művelődés és népszolgálat (Bukarest 1983) c. kötetekben találhatóak.

³⁶ Benedek Elek: Petőfi (Dicsőszentmárton 1922), Finta Gerő: Berzsenyi (Brassó 1936), Halász Gyula: Petőfi (Brassó 1922), Kovács Dezsőné: Petőfi (Kolozsvár 1928), Paál Árpád: Kőlcsey Ferenc (Nagyvárad 1939), Spectator: Petőfi (Arad 1922), Tavaszgy Sándor: Apáczai Csere János (Kolozsvár 1925).

³⁷ Bakóczy Károly: Fülöp Aron élete és költészete (Székelyudvarhely 1923), Heszke Béla: Népiség az új erdélyi irodalomban (Arad 1940), Józsa János: Szellemi párbuzam a magyar és a román irodalom között (Arad 1936), Kovács József: Török Gyula élete és költészete (Kolozsvár 1930), Vathy Elek: A magyar szépirodalom története (Kolozsvár 1928), Vecsgh Sándor: Petőfi a románoknál (Csíkszereda 1934).

³⁸ L. A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelestádjája (Bukarest 1979) c. kötetben a 131, 168. sz. alatt közölt helikoni jegyzőkönyve-

ket ex díjnyertes pályamű kiadásával kapcsolatos későbbi levelezést (207, 208, 221, 232, 234, 241. sz.). Ugyanerről összefoglalóan Poszler György: *Szerb Antal*. Budapest 1973. 146—148.

³⁹ Kuncz Aladár: *Levelek*. Bukarest 1982. 306.

⁴⁰ Kuncz Aladár: *Tanulmányok, kritikák*. Bukarest 1973. 10.

⁴¹ Középkorai tankönyveinek felsorolását I. kötetünkben a György Lajos-bibliográfiában.

⁴² Bevezető *A magyarság néprajza* III. kötetéhez.

⁴³ *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. Budapest 1888.

II. 116.

⁴⁴ *Világirodalmi lexikon*. I. Budapest 1970. 563.

⁴⁵ György Lajos: *Kónyi János Democritusa*. Budapest 1932. 176. Ismerteti: Dömötör Sándor, *Ethnographia*, Kolozsvár, 1932. 173—174.

⁴⁶ *Kónyi János Democritusa*. 8.

⁴⁷ Uo. 5.

⁴⁸ Uo. 23.

⁴⁹ *Elmés és mulatságos anekdoták, melyeket iminnen-amonnan válogatva egybegyűjtött és magyar nyelven kiadott...* Két kötet. Bécs 1789—1790. György Lajos Andrád-tanulmányát ismerteti Gálos Rezső, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1929. 487.; Turóczi-Trostler József, *Lloyd* 1929. 16. sz.

⁵⁰ *Kónyi János Democritusa*. 24.

⁵¹ 973/1930—31. D. Pázmány Péter Tudományegyetem. Bölcsészstudományi Kar.

⁵² Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1956. 385.

⁵³ Katona Ádám, i.h. 1859.

⁵⁴ Tolnai Vilmos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Irodalomtörténet 1935. 26.

⁵⁵ Katona Ádám, i.h. 1859.

⁵⁶ *Független Újság* 1939. május 20.

⁵⁷ Idézi Bitay Árpádhoz írott, 1929. december 14-én kelt levelében. Ugyanitt közli azt is, hogy a Debreceni Szemlében Gaál István ismerteti Bitay Újabb adatok és szempontok a román nyelv magyar elemeinek tanulmányozásához c. tanulmányát. (Az ismertetést lásd az 1929. 8. számban, 418—421.)

⁵⁸ *Szép Magelona* (1676). Bevezetővel, jegyzetekkel és egy hasonmással kiadja György Lajos. Kolozsvár 1911.

⁵⁹ *Adatok regény- és drámai irodalmunk történetéhez*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1912. 209—211. — *Egy fejezet regényirodalmunk történetéhez*. *Lovagregények, kísérteti történetek*. Uo. 1913. 587—600. — *Adatok regényirodalmunk történetéhez*. Uo. 1915. 234—237, 787—788.

⁶⁰ *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1924. 10—14.

⁶¹ N. N. Condescu: *La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines*. Académie Roumaine. Études et recherches. IX. Bucarest 1938.

⁶² *Bitay Árpád*. Bukarest 1975. 230—231.

⁶³ *A százszentendős „regény”*. *Magyar Nyelv* 1936. 1—10. — *A százszentendős Abafi előzményei*. *Erdélyi Múzeum* 1936. 174—188. — *A magyar nábob*. Kolozsvár 1940.

⁶⁴ *Irodalomtörténet* 1941. 173—174.

⁶⁵ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1941. 399—400.

⁶⁶ *Magyar Caillag* 1941. 226—227.

⁵⁷ Katona Ádám, i. h. 1860.

⁵⁸ Wéber Antal: *A magyar regény kezdetei*. (Fejezetek a magyar regény történetéből). Budapest 1959. 237.

⁵⁹ *A magyar regény előzményei*. 1941. 198.

⁷⁰ Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Democritus*. Sajtó alá rendezte Klaniczay Tibor. Budapest 1960. Magyar Könyvtár.

⁷¹ *A XVIII. századi Erdély képe Hermányi Dienes József munkái-ban*. Megjelent a szerző *Művelődés és népszolgálat* című kötetében (Bukarest 1983. 65—79.).

⁷² *Valkai András életéhez*. Erdélyi Múzeum 1930. 292—294.

⁷³ *Valkai András*. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században. Kolozsvár 1947. 60.

⁷⁴ *Tárgytörténet és irodalomtörténet*. Irodalomtörténeti Közlemények 1934. 225—233. Ebben a tanulmányában elárulja azt is, hogy nemcsak a németektől, hanem a franciáktól is tanult, hivatkozik ugyanis Louis Betznek 1899-ben Párizsban megjelent *Littérature comparée* c. munkájára, aki megállapította, hogy a tárgytörténet virágzásának korszaka a pozitívizmus és a racionalizmus uralkodásának korára esik.

⁷⁵ A tanulmány első része *Fejezetek a kolozsvári régi Lyceum-könyvtár történetéből* címmel megjelent a *Művelődéstörténeti tanulmányok 1980* c. kötetben (Bukarest 1980). A 15 lapnyi terjedelmű szöveget a következő szerkesztőségi megjegyzés kíséri: „Részlet a szerzőnek a régi Lyceum-könyvtár teljes történetét bemutató, 1949. március 16-án lezárt, terjedelmesebb posztumusz munkájából.” A kötetben közölt három fejezet: 1. A kolozsvári jezsuita Akadémia könyvtára, 1693—1773 (Ösnyomtatványok, Régi magyar könyvtár I. II. III. és Kéziratok). 2. Átmenet a jezsuita és a piarista korszak között (1773—1776). 3. A piarista egyetemi könyvtár (1776—1787).

⁷⁶ *A Benigni könyvtár*. Adatok a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár történetéhez. Erdélyi Múzeum 1943. 1—2. Klny. Megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 155. kiadványaként is. Ebben a tanulmányában György Lajos azt mutatja ki, hogyan lett a Benigni könyvtár a kolozsvári egyetemi könyvtár egyik legregebb könyvállománya. Magáról Benigniről a következőket írja: „Ez a könyvgyűjtemény annak az Ausztriában született mildenbergi Benigni Józsefnek (1782—1849) a nevét viseli, aki 1802-ben Bécsből Erdélybe került, s annyira megszerette ezt a földet, hogy minden szellemi készségét új hazájának történelmi-földrajzi kutatására és feldolgozására fordította. Közel negyven esztendeig a katonai ügyvitelt szolgálta... Nyugalomba vonulása után életének utolsó másfél évtizedét szintén Nagyszében teljesen a tudományos munkának és a szerkesztésnek szentelte...” Benigni halála után az államkincstár az általa megvásárolt Benigni-könyvtár háromfelé osztását rendelte el. A legnagyobbik rész a kolozsvári Lyceum-könyvtárba került, és onnan 1874-ben az egyetemi könyvtárba.

⁷⁷ Klny az Erdélyi Tudományos Intézet 1942. évi évkönyvéből.

⁷⁸ *Öregdiák visszanéz*. Kolozsvár 1926. Szerkeszti György Lajos. A kötet bemutatja az iskola egykori jeles tanárait és azokat a diákokat, akik innen kerültek ki és nagyra vitték az életben. Különösen szépek Apor Péter, Jósika Miklós és Kuncz Aladár visszaemlékezései. Bitay Árpád egyik fejezetben az iskola román tanáraitól és főleg diákjairól ír, hangsúlyozva, hogy évszázadokon keresztül a barátságok szövődésének igazi iskolája volt ez. A román tudományos, politikai, egyházi és közélet olyan nagyságai kerültek ki az iskola padjaiból, mint Vasile Ioan Bob-Fabian, Petru Aron, Lemeni püs-

pökök. Aron Florian. Gheorghé Lazár, Avram Iancu, Alexandru Papiu-Iliarian. George Barițiu és annyian mások.

⁷⁹ A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. 3.

⁸⁰ A Hírnök 1924. 2. sz.

JEGYZETEK GYÖRGY LAJOS TANULMÁNYAIHOZ

AZ ANEKDOTA

Megjelent *A magyarság néprajza* III. kötetében (*Szellemi néprajz*. I. Budapest 1935. 127—159.).

Kiadásunkban elhagytuk a tanulmány utolsó, *A magyar anekdota története* című fejezetét, amelynek témáját a szerző sokkal részletesebben kifejti *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* c. 1934-ben kiadott könyvében. A közlés kronológiai sorrendjén azért módosítottunk, mert az itt közölt szöveg mintegy műfajelméleti és -történeti összegezése a témára vonatkozó kutatásainak.

Jegyzetek

¹ H. Schultz: *Deutsches Fremdwörterbuch*. 1913. 34. — Gemoll: *Das Apophthegma*. Wien und Leipzig 1924. — E. Walser: *Die Theorie des Witzes und der Novelle nach dem de Sermone des Jovianus Pontanus*. Strassbourg 1908. — G. Bebermeyer: *Facetie, Schwank*. = Merkle-Stammler: *Reallexikon*. I. 340., III. 208.

² A trufára vonatkozólag l.: Székely István *Világkrónikája*. 1559. 220. — Perz Gedcon; *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1895. 73.

³ Andrád Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid Anekdóták...* I—II. Bécs, 1789—1790. Németes és latinus alakját l. Kazinczy Ferenc *Levelezése*. I—XXI. Budapest 1890—1911. (A továbbiakban Kazinczy Lev.). I. 360.

⁴ Erdélyi János: *Magyar példabeszédek könyve*. 1851. 447.

⁵ Tolnai Vilmos, *Protestáns Szemle* 1928. 209.

⁶ Bodor Aladár, *Protestáns Szemle* 1928. 634.

⁷ Szirmai Antal: *Hungaria in parabolis*. 1803. bevezetése. — Közhasznú Esméreték Tára 1831. I. 234. — Döbrentei Gábor, *Akadémiai Értesítő* VII. 1847. — Czuczor—Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*. I. 35. — Jókai Mór: *A magyar népbumorról*. *Akadémiai Értesítő* 1860; *Összes művei* 96. k. 313. — Négyesy László, = *Pallas Lexikon*. I. 102. — Mikszáth Kálmán: *Hátrabagyott iratok*. II. 39—40. — Tóth Béla: *Magyar anekdoták*. I. 1.; Tolnai Vilmos, *Ethnographia* 1920. 104.; *Protestáns Szemle* 1928. 209.; 1930. 327. — Zolnay Vilmos: *Magyar történelmi anekdoták*. 1927. 3—4. — Surányi Miklós, *Új Idők* 1931. 32. sz. 134. — Merkle-Stammler: *Reallexikon*. I. 44.

⁸ A legfontosabb kritikai anekdotakiadásokat felsorolja György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. 1934. 228—230.

⁹ György Lajos: *Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáiboz*. Budapest 1933. *Irodalomtörténeti Füzetek* 47. sz.

¹⁰ György Lajos: *Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai*. Kolozsvár 1933. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 54. sz.

¹¹ György Lajos: *Eulenspiegel magyar nyomai*. Kolozsvár 1932. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 40. sz.

¹² György Lajos: *A magyar anekdota története...* 85—223. — Uő: *Vándoranekdoták*. Budapesti Szemle 1935. febr.—márc.

¹³ György Lajos: *Poggio- és Arlotto-elemek a magyar anekdotairodalomban*. Budapesti Szemle 1929. 214. k. 56—90.

¹⁴ György Lajos: *Szent Ágoston és a tenger vizét kimerítő gyermek legendája*. Katholikus Szemle 1932. 81—97.

A MAGYAR ANEKDOTA TÖRTÉNETE ÉS EGYETEMES KAPCSOLATAI

Teljes címe: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai. A „Studium” kiadása, Budapest 1934.

Kiadásunk a könyvnek *Az anekdota története* címet viselő I. részét közli, teljes egészében. A II. részben (*Kétszázötven vándoranekdota*) a címek abécésorrendjében 250 anekdotát vesz sorra a szerző, az azonosításhoz szükséges rövid tartalmi ismertetéssel, a nemzetközi anekdotairodalomban felkutatott forrásai, valamint a magyar nyelvű gyűjteményekben fellelhető változataik felsorolásával. A III., *Az anekdota forrásai* címet viselő rész a kérdés teljességigénnyel készült könyvészete, amelyben 46 külföldi anekdotakiadás, közel 300 magyar gyűjtemény és 248, az anekdotakutatás szempontjából számba jöhető humoros és élclap pontos bibliográfiai leírását találja a kutató.

Megjelenésekor Tolnai Vilmos (*Irodalomtörténet* 1935. 26—28.), Eckhardt Sándor (*Katholikus Szemle* 1935), Blédy Géza (*Erdélyi Múzeum* 1935. 304.) és Fábrián István (*Napkelet* 1934. 731—732.) írt róla fontosabb bírálatot.

Ugyancsak az anekdota témakörébe tartozik György Lajos népszerűsítő szándékkal összeállított és valóban igen népszerű *Világjáró anekdoták* című kötete (Budapest 1938), amelyről maga a szerző a következőket írja a bevezetőben:

„A különböző helyekről — kódexekből, régi krónikákból, prédikációs-könyvekből, vitairatokból, erkölcsi példatárakból, kalendáriumokból, adomások-könyvekből és az élclapok áttekinthetetlen évfolyamaiból — összerakosgélt és kiválogatott 200 szöveggel szemléltetjük és igazolhatjuk, hogy anekdotanyagunk rengeteg vándortárgyat kapcsol irodalmunkba, nevezetesen mozzanatokot fog egybe, és jelentős vonatkozásokat köt le. Benne Keletet és Nyugatot megjáró hírneves tárgyakkal ismerkedünk meg... Gyűjteményünk azzal a rendeltetéssel készült, hogy ezt a jelenséget bemutassa, tudományosan igazolja, egyszersmind a magyar közönség számára helyes szemléletet nyújtson az anekdota világjáró természetéről s a mögötte meghúzódó gazdag szemléli háttérről. [...] Az itt következő anekdoták ezer-meg kétezer évesek, néha még annál is idősebbek. Többnyire csak olyanok sorakoznak fel, amelyek az idő és a hely óriási messzeségeiben mindig egyformán ismeretesek voltak, s ma is eleven részei az egyetemes népi köztudatnak. Kitűnik belőlük, hogy a jelentéktelennek gondolt anekdota is bizonyossága lehet annak az érzelmi és lelki közösségnek, amelybe a nyugati műveltség elmúlt évezredekben a magyarság mindig cselekvőleg kapcsolódott bele. Mindenesetre bárkit is meglephet, hogy irodalmunk nem sok figyelemre méltatott lomtárának csak a javából 200 olyan mulatságos apróságot lehet kiválogatni, amely teljesen közös a francia, olasz, angol, német népszellem évszázadok

óta emlegetett, sőt sok esetben irodalmilag is értékesített legkedveltebb anekdotáival.

Népszerűsítés és tudományos felvérteztség egyeztetésének kitűnő példája lehetne ez a mű, amelyből ízelítőül három világjáró anekdotát iktatunk ide. Hátha sikerült e szemelvényekkel kedvet támasztani az egész könyv újrakiadásához:

„164. *Fülemilefütty.*

Egyszer két szomszéd keményen összeakaszkodott, mert egyik is és a másik is azt vitatta, hogy a közös fájukra szállt fülemile füttye egyedül csak neki szólt.

Amikor a tulajdonjogban tetteges érvekkel sem tudtak megegyezni, bíróhoz mentek, panaszt tettek, s ítéletet kértek, majd az igazság hathatós támogatására egy-egy tallért csúszttak a bírói zsebbe.

Mivel a bíró a paragrafusok közt a fülemilefüttyre útbaigazítást nem felt, a nyomatékos tallérokra s a panaszosok vállára ütve, ezt az ítéletet hozta:

— Sem kendnek, sem pedig kendnek nem füttyül a fülemile, hanem nekem füttyült. Elmehetnek!

Hegedüs Sámuel nagyenyedi rektor-professzor 1837-ben megverselte azt a szmirnai görög és zsidó kereskedőt, akik a fülemile énekén összevesztek. Kádira mentek, s ez így ítélkezett: „Két szamarak, higgycétek el, egyedül nekem énekel a kicsiny fülemile.” Erről a tárgyról, amelyet Arany János művészete halhatatlanná és a világirodalomban páratlanná formált (1854), Sárosy Gyula verset (1859), Nyíró Sándor népszínművet (1877), Farkas Imre operettet írt (1932). Az a vonás, hogy a bíró a felektől vitatott tárgyat a maga javára ítéli, mélyen az egyetemes néphagyományban gyökerezik. Arlotto firenzei plébánosnak a XV. században teremtett s 1500 körül már nyomtatásban is megjelent facetiás könyvében olvassuk, hogy egyszer két paraszt ezzel a panasszal járult eléje: „A szőlőhegyen dolgoztunk, s egyszerre csak megszólalt a kakukk. Ugyanabban a pillanatban mondtuk mindketten: nekem szólt. Azután nagy vitába keveredtünk, majd 20 lírában fogadtunk, hogy kit illet meg a kakukkszó. Hozzád jöttünk, s alávétjük magunkat ítéletednek.” Arlotto elfogadta a döntőbíró szerepét. Hát este egyik emberre két sajttal belopódzik hozzá, hogy aztán neki szóljon az ítélet. Jóformán el sem távozott, mikor a másik 20 tojással ajánlotta magát kegyeibe. Másnap a sajtos ember két csirkét, a tojásos egy pár kappant hozott, s ez így ment napról napra, folyton növekvő értékű ajándékokkal. Amikor Arlotto úgy érezte, hogy már eléggé elhalmozták, így szólt hozzájuk: »Nem akarom, hogy akár egyiketek, akár másikatok 20 lírával károsodjék, azért halljátok ítéletemet: a kakukk nem nektek szólt, hanem nekem. Ebből láthatjuk, hogy igazságosan döntöttem, mert mindketten egyforma számú és értékű ajándékokkal láttatok el.« A kakukkpernek ez a formája azután végigkalandozta a következő évszázadok latin, francia, német, spanyol gyűjteményeit. Az adatok a tárgy keleti származásáról és európai hatalmas kiterjedéséről tanúskodnak.

„170. *Becsületes megtaláló*

Kihirdette a dúsgazdag uzsorás, hogy nagyobb pénzösszeget tartalmazó pénztárcáját elvesztette, s a becsületes megtalálónak 100 forint jutalmat ad belőle. Másnap jelentkezett is egy fiatalember a községházán egy 800 forinttal tömött pénztárcával. A bíró nyomban maga elé hívatta az uzsorást. Az aljasan gondolkodó férfiú útközben azon törte a fejét, hogy mint

lehetne a száz forint jutalmat elvitatni és megtartani. Végre egy nagyszerű ötlete támadt. Legalábbis ő azt hitte.

— Köszönöm, uram — szolt a megtalálóhoz —, s minthogy ön a száz forint jutalmat már kivette belőle, s jutalomdíj dolgában már rendben vagyunk egymással.

— De kérem — válaszolt sértődve a megtaláló —, én egyetlen fillért sem vettem ki a pénztárcából.

— Bocsánat, én 900 forintot vesztettem el, itt pedig csak 800 van.

A bíró azután igazságot szolgáltatott.

— Minthogy ön 900 forintot vesztett el, s ez az úr csak 800-at talált, világos, hogy ezt a pénzt nem ön vesztette el; tessék hát addig várakozni, míg valaki olyan jelentkezik, aki éppen 900 forintot talált.

A kapzsi vesztés és az okos bíró ítélete keleti eredetű, a *Pancsatrantói* visszanyúló tárgy, ahonnan Petrus Alphonsus megkeresztelkedett zsidó közvetítette Nyugatra a XI. században szerkesztett *Disciplina Clericalis* című novellagyűjteményben. Nála egy gazdag ember ezer talentumot vesz el, s a becsületes megtalálónak 100 talentumot ígér jutalmul. A szegény embertől a díjat azzal tagadja meg, hogy a pénzen kívül még két ékszer is volt a zsákocskában. A vita a király tudomására jut: az ítélet szövegünkkel egyező... Nálunk Andrád Sámuel és Vas Gereben terjesztette."

„182. Mátyás király lustái

Mátyás király összeszedte az ország három leglustább emberét, s egy házat bocsátott rendelkezésükre. Egyéb dolguk nem volt, mint naphosszat semmit sem csinálni. Egyszer tűz ütött ki abban a házban, ahol a három lusta a henyelés nehéz mesterségét űzte. Amikor már fejük fölött lángolt a ház, az egyik megszólalt:

— Talán mégis el kellene innen menni.

A másik idővártatva azt felelte rá:

— Ha kellünk a királynak, majd csak elvitet innen bennünket.

A harmadik végre így szolt:

— Ugyan hogy nem resteltek beszéddel fárasztani magatokat?

És mind a három odaégett.

*

Verses változatunk így tudja:

Mátyás király, mint tréfán kapdosó,

Mulatságból hizlalt egy házban három restet.

Egykor a ház történetből kigyúl.

„Jaj, ég a ház!” — sikolt az egyik rest.

Felel a másika: „Kihordat a király —,

Ha kellünk nékie.” A harmadik szól haraggal:

„Hogy nem restellett a szátok szólni!”

Mint ment ki a dolog? A három rest ott égett.

Ráday Gedeon verse óta (1790) a híres három restet Mátyás királynak tartja a magyar anekdotás köztudat. A lustahistoria általában régóta emlegetett és mindenütt elterjedt anekdotatárgy. A Hieroklész neve alatt a Kr. u. III. századból fennmaradt *Philogelos* nevezetű gyűjtemény igazolja, hogy már a perzsák és a görögök ismerték. Különösen népszerű a lustasági verseny, rendszerint három lustának a „küzdelmé” az elsőségért. A *Gesta Ro-*

manorum óta (XIII. sz.) azzal a változattal is gyakran találkozunk, hogy az örökösök közül az kapja meg a birodalmat, aki a leglustább. A prédikációs irodalomban és Keleten, Nyugaton a népics hagyományokban sűrű nyomok jelzik a lustasághoz fűződő történetek rendkívüli változatosságát.¹

A fiatalkorban kiválasztott és egy életen át különböző megközelítésekben vissza-visszatérő téma különben élete utolsó szakaszában is tovább foglalkoztatta György Lajost. Hagyatékában egész kötetet kitevő anekdotaanyag maradt, amelyet az egykorú lapokból irt össze többfüzetnyi mennyiségben, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy valamikor sajtó alá rendezze. Arról is tudomásunk van — egykori tanítványa, Antal Árpád egyetemi tanár közléséből —, hogy a magyar anekdotáról írott könyvének egy üres lapokkal befűzött példányát mindig keze ügyében tartotta, s seregnyi újabb adatot, a kérdéssel kapcsolatos új megállapítást jegyzett bele. Sajnos ez a példány György Lajos halála után elkallódott vagy lappang valahol.

Jegyzetek

¹ H. Schultz: *Deutsche Fremdwörterbuch*. 1913. 34.

² Hell. II. 3. 56.

³ W. Gemoll: *Das Apophthegma*. Wien—Leipzig 1924.

⁴ Vitry: *The Exemple or illustrative stories from the Sermones vulgares*. Ed. by Th. F. Crane. London 1890. [Sokkal inkább meggyőzik őket a másnnan vett példázatok, mint akár a nagy tekintélyekre való hivatkozás avagy a mély értelmű bölcs mondások.]

⁵ Uo.

⁶ „például bátorítás az alvásból való felébredésre”. *Pomerium* (Sermones de Sanctis, de Tempore, Quadragesimalis). 1499. II. 6.

⁷ Katona Lajos: *Gesta Romanorum*. Haller János munkájának új kiadása bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest 1900.

^{7a} „... azoknak, amelyek példákban hővelkedtek, nagyobb vonzerejük volt az elmondott beszédben, és bebizonyosodott, hogy több gyümölcsöt képesek hozni”.

^{7b} „... a kedvteléssel hallgatott hasonlatok és példázatok a szavaknál erősebben vésődnek be az emlékezetbe.”

⁸ Katona Lajos: *Disciplina Clericalis*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1902. 33.

⁹ A. L. Stiefel, Herrigs Archiv XCV. 62.

^{9a} „... a vendégségben éppannyira makulátlanul ildomos, mint amennyire gyönyörködtetően kellemetes társalgást kell folytatni.”

¹⁰ Andrád Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták*. Bécs 1789—1790. I. 21. 15.

¹¹ K. F. Flögel: *Geschichte der Hofnarren*. Leipzig 1789. — Fr. Nick: *Die Hof- und Volknarren*. Stuttgart 1861. I—II. — Bebermayer: *Narrenliteratur*. — Merker-Stammler: *Reallexikon*. II. 445.

¹² E. Walzer: *Poggius Florentinus, Leben und Werke*. 1914. Beiträge zur Kulturgesch. H. 4.

^{12a} „... a tréfákra és a lelkeknek gondoktól való megkönnyítésére.”

¹³ E. Walzer: *Die Theorie des Witzes und der Novelle nach dem Sermone Des Jovianus Pontanus*. Strassburg 1908.

¹⁴ K. Vollert: *Zur Geschichte der lateinischen Facetiensammlungen des XV. und XVI. Jahres*. Berlin 1911. Palaestra, 113. sz. — G. Bebermayer: *Facetia*. — Merker-Stammler: *Reallexikon*. I. 340.

- ¹⁵ György Lajos: *Poggio- és Arlotto-elemek a magyar anekdotairódlomban*. Budapesti Szemle 1929. 214. k. 56.
- ¹⁶ Domenischi forrásairól és kiadásairól l. Wesselski: *Arlotto*. München 1921. II. 308—343.
- ¹⁷ Az olasz facetia történetére l. Wesselski: *Italiänischer Volks- und Herrenwitz*. 1912. I—XXIII.
- ^{17a} „... a herceg legkiválóbb mesélője és szórakoztatója.”
- ¹⁸ E. Schultz: *Die englische Schwankbücher bis herab zu Dobsons Drie Bobs (1607)*. Berlin 1912. Palaestra, 117.
- ¹⁹ H. A. Lier: *Ottmar Nachtigalls „Joci ac sales mire festivi“*. Archiv für Literaturgeschichte 1882. 1—50.
- ²⁰ György Lajos: *Eulenspiegel magyar nyomai*. Kolozsvár 1932. Erdélyi Tudományos Füzetek 40. sz.
- ²¹ Vö. Wesselski: *Deutsche Schwanke*. Weimar 1913. I—XVII. — G. Bermeyer: *Schwank*. = Merker-Stammler: *Reallexikon*. III. 208.
- ²² F. Gerhard: *Job. Peter de Memels Lustige Gesellschaft nebst einer Übersicht über der Schwank-Literatur des XVII. Jabrbunderts*. Halle 1893. — H. Gumbel: *Zur deutschen Schwank-Literatur im XVII. Jabrbundert*. Zeitschrift für deutsche Philologie 1928. 53. k. 303—346.
- ²³ Wesselski; *Euphorion* XV. 1908. 1—19.
- ²⁴ R. Köhler: *Kleinere schriften*. Weimar 1898—1900. III. 57—74.
- ²⁵ „A könyvszerkesztők végeredményben olyanok, mint a kakukkok, és ha az ember meghallgat egyetlen kakukkot, olyan az, mintha minden kakukkot meghallgatott volna.” *Ars Apophthegmatica*. Nürnberg 1662. 3542. sz.
- ²⁶ A. Andrae: *Französische Belege zu Wanderanekdoten und anekdotenbaften Erzählungen*. Romanische Forschungen 1915. XXXVII. 878—904.
- ²⁷ Bolte: *Pauli*. II. 253.
- ²⁸ Wesselski: *Mönchslatein. Erzählungen aus geistlichen Schriften des XIII. Jabrbunderts*. Leipzig 1909; Uő: *Die Märchen des Mittelalters*. München 1925.
- ²⁹ Katona Lajos: *Temesvári Felbárt példái*. 1902.
- ³⁰ Zinkgraf: *Apophthegmata*. I. 444. — Flögel: *Geschichte der Hofnarren*. Leipzig 1789. 464.
- ³¹ *Rerum Hungaricarum Decades*. IV: L. II. 556.
- ³² Regélő 1838. 2. sz. 14—16.
- ³³ *A gróf Sztray-család oklevéltára*. I. 129. Vö. Sebestyén Gyula, Egyetemes Philologiai Közlöny 1891. 413—422.
- ³⁴ Könyöki József: *A középkori vdrak*. 1906. 499. 556. ábra.
- ³⁵ Siklóssy László: *A magyar középkor erkölce*. 1922. 137.
- ³⁶ Nyelvelméltár XV. 287.
- ³⁷ L. Székely István *Világkrónikája*. 1559. 220.
- ³⁸ E. Walser: *Poggius Florentinus*. 1914. 223—224.
- ³⁹ Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetekről*. 1578. 924. b.
- ⁴⁰ Pázmány Péter: *Kalauz*. 1613; *Összes munkái*. Budapest 1894—1905. III. 343—344.
- ⁴¹ Bornemisza, *i. m.* 840, 862.
- ⁴² Bendi Nándor: *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*. 1910.
- ⁴³ György Lajos: *Eulenspiegel magyar nyomai*. Kolozsvár 1932. Erdélyi Tudományos Füzetek 40. sz. 6.

⁴⁴ Vö. a *Papirius* c. anekdotával. György Lajos, Irodalomtörténeti Közlemények 1932. 149. 7.

⁴⁵ Vö. az *Ebrius* c. anekdotával. György Lajos: *Kónyi János Democritusa*. 134. 7.

⁴⁶ *Felelet Magyarai könyvére. Összes munkái*. I. 29—30.: „Jut eszembe egy száznak históriája, ki mikor az hadból megjön és kérkednéjek, hogy ő száz törököt vágott volna le, mondának néki: Hadd alább, jó szász! És ő viszontag: Bizony, ha száz nem volt is, vagyon ötven. De addig mondták néki: Hadd alább, jó szász! hogy csak egyre juta. Végre azt mondá, hogy az erdön által futván, az kopját hátra tartotta, és azt bizonytal tudja, hogy erősen szuhogott az kopja, és valami bele is ütközött: alítja, hogy török volt.”

⁴⁷ A vízkereszt utáni 5. vasárnapra szóló szentbeszédben ezeket mondja: „Akinék sok apró szép gyöngyei vannak, hogy egyet se veszessen-el közülük, vastag fonálra fűzvé, a nyaka vagy keze körül köti: azon-képpen a Tanító, sok jeles dolgokat akarván halgatóinak clejökbe adni, hogy valamelyet el ne felejtessenek, illendő hasonlatosságba, vagy példa-beszédbe fűzi, bizonyos lévén, hogy úgy megmarad nálok.” Vö. *Prédikációk*. 1630. 205—206.

⁴⁸ *Vasárnapokra való prédikációk*. 1631. 171.

⁴⁹ Vö. György Lajos, Irodalomtörténeti Közlemények 1932. 24.

⁵⁰ *Vasárnapra való prédikációk*. 1631. 184. Vö. Mikszáth: *Összegyűjtött munkái*. 8. k. 67—189.

⁵¹ Id. prédikációgyűjtemény. 150. Vö. György Lajos: *Kónyi János Democritusa*. 138. 56.

⁵² „Magam fejem talalmanyabol semmit nem akartam irasom közi-ben elegiteni, hanem sok regi Historikat hires Bibliothecaban olvastam, avagy nemely dolgot szememmel láttam, kinek élő bizonysági most is jelen vad-nak.” Marosvásárhelyi: *Világ kezdetitől fogva...* 1623. Bev.

⁵³ Mihalovics Ede: *A katolikus prédikáció története Magyarországon*. 1900. I. 124—125.

⁵⁴ Katona Lajos: *Gesta Romanorum*. 503—506.

⁵⁵ Katona Lajos. *Ethnographia* X. 305—307.

⁵⁶ Jablonkay Gábor: *P. Taxonyi János*. 1910. 118.

⁵⁷ Röviden ki is fejtí a tréfára vonatkozó elméletét a 2. könyvben a II. r. VII. története után vetett három tanulságban.

⁵⁸ Mikó Imre már 1862-ben jogosan különítette el a vallásos munkák csoportjából ezzel a megokolással: „Ebben mai humorisztikai és adomairodalmunk bölcsőjét látom, s annak kiindulási pontjának tekintem.” Vö. Buda-pesti Szemle XVI. 1862. 49.

⁵⁹ Vö. Csűry Bálint, Erdélyi Irodalmi Szemle V. 1928. 99.

⁶⁰ Az 1621-i kiadás megvolt Apafi Mihály könyvtárában is, vö. Thallóczy Lajos. *Magyar Könyvszemle* VI. 1881. 127. 62.

⁶¹ Vö. Hayn: *Bibliotheca germanica*. III. 264—267.

⁶² Vö. Jakab Elck, *Figyelő* X. 1881. 171—172.

⁶³ Vö. Dömötör Sándor, Erdélyi Múzeum 1932. 275.

⁶⁴ Bethlen Miklós *önéletrása*. II. 1860. 77, 85.

⁶⁵ Hogy a hagyomány nem egészen fedi a valóságot, látszik abból is, hogy a tréfák közé vándorelemek elegyedtek. Vö. Dömötör Sándor, Erdélyi Múzeum 1932. 286—292.

⁶⁶ Apot Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. IX. §. — Hóman—Szekfű: *Magyar történel.* V. 231.

⁶⁷ Kemény János *önéletrása*. Magyar Történelmi Emlékek. I. 1856. 86. — Romy Károly György: *Monumenta Hungarica*... 1816. II. 84.

⁶⁸ György Lajos: *Kónyi János Democritusa*. Budapest 1932. Magyar Tudományos Akadémia.

⁶⁹ Régebbi adatot az Andrád Sámuelénél nem ismerünk. A németes *anekdot* és a latin *anecdota* alak is vele egyidőben tűnik föl (vö. Kazinczy Lev. I. 360. VI. 436. XX. 138.). Erdélyi János az anekdota szót a múlt század közepén adomára magyarosította: „Az anekdota vagyis mint en magyaritom: adoma“ (*Magyar példabeszédek könyve*. 1851. 447.). Az új szó gyorsan elterjedt. Az anekdota és az adoma közti különbségről Bodor Aladár értekezett (Protestáns Szemle 1928. 634.). A szóra és a vele jelölt műfajra vonatkozólag l. még Szirmay Antal: *Hungaria in parabolis*. 1803 bevezetése. — *Közhasznu Esméreték Tára*. 1831. I. 234. — Döbrentei Gábor, Akadémiai Értesítő VII. 1847. — Czuczor—Fogarasi I. 35. — Jókai Móc *Összes művei*. 96. k. 313. — Mikszáth Kálmán: *Hátrabagyott iratok*. II. 39—40. — Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. I. 1. — Tolnai Vilmos, Ethnographia 1920. 104. — Protestáns Szemle 1928. 209—211.; 1930. 327. — Zolnay Vilmos: *Magyar történelmi anekdoták*. 1927. 3—4.; Surányi Miklós, Új Idők 1931. 32. sz. 134—135.; Merker—Stammler: *Reallexikon*. I. 1925. 44.

⁷⁰ György Lajos: *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái*. Kolozsvár 1929.

⁷¹ Az 1833. évi Közhasznu Honi Vezér 331 anekdotát tartalmaz.

⁷² II. 140—181. Vö. György Lajos: *Kónyi János Democritusa*. 65—66.

^{72a} Lethenyi János: *Apophtegmatá az az ékes éles rövid mondások, mellyeket hajdan bölts Plutárkus görög nyelven öszve szedet, ő utánna Desiserius Erasmus Rotterdámus deák nyelvre általtett, és szép rövid tanulságokkal meg-bővített, mostan pedig nemzetéhez való szeretetéből magyar nyelvre lefordított* — Pésett, Engel János betűivel, 1785. 279 l.

^{72b} Hatvany Pál: *Némelly fel-jegyzésre méltó Történetek, mellyeket olvasás közbe egykor máskor öszve szedegetett, és nemzete kedvéért a Magyar nyelven Világ eleibe ki bocsátott* — Tekintetes Nemes Bihar- és Szabolts Vármegyéknek Hites Tábla Birája. Kassán, 1796. 290 l. 5. lev.

^{72c} Pétzeli József: *II-dik József életének rövid leírása mellyet az egygyűbbeknek kedvéért szedegetett öszve* — K. Prédikátor. Komáromban, Wéber Simon Péter, 1790. 48 l.

^{72d} Czövek István: *II-dik József Császár élete és tettei*. Pesten 1816. I. 255.; II. 324.

^{72e} Holosovszky Imre: *Amaz Ország-szerte elbiresült Suszter Liplinek élete, tettei, dévaj és szegéres Furtságai*. Huszon-öt szakaszokban foglaltatva, ugyan annyi fa-metszésekkel ékesítve, az Olvasónak mulatságára nyájossan öszve-szedegetve. Pesten 1808. 125 l.

⁷³ György Lajos, Erdélyi Múzeum 1931. 377. Erdélyi Tudományos Füzetek 40. sz. 25—27.

⁷⁴ Már a XVIII. század végén megütközést kelt a szabadosabb hang. Ráday Gedeon Kónyival szemben ezt így fejezi ki: „Vagnak benne némelly tsintalanabb történetek is elő adva, mellyet egészen helybe nem hagyok.“ Vö. Kazinczy Lev. I. 152.

^{74a} Szirmay Antal: *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicitia Hngarorum*. Edidit Martinvs Georg. Kovachich. Bvdac Typis regiaie universitatis Pestanae, 1804. Pars III: Reliqua adagia, anecdota.

proverbia. p. 97—132. Editio altera, priore longe avctior et emendatior. Bvdac 1807. 8-o p. 174. — Szirmay anekdotáit magyarul közli Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs*. II. 1—20.

⁷⁵ Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Abafi kiad. 131, 133.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ „Multa faceta dicta et scripta quotidie fere audio, imo saepe talium ispe ego author sum, quae nisi in scriptum redigantur, oblivione delentum hae itaque ex post in unum volumen colligere suo mea memorumque notitia constitui.” [Sziinte naponta hallok élőlőszóval elmondott vagy leirt számos elcet, mi több, nemegyszer magam is szerzője vagyok efféléknek, amelyeket ha nem is foglalnak írásba, a feledés martaléka lesznek; így hát miután a magam és reájuk emlékezők tudomásából kikerckittem, egy kötetbe gyűjtve foglalom össze ezeket.] A *Collectio ingeniosarum cogitationem* címlapján.

⁷⁸ 1795-ben ezt írta kéziratának címlapjára: „Propter succentes meos filios aliqua nimis scandalosa delevi, ne castos eorum mores corrumpant.” [Az örökömbé lépő fiaimra való tekintettel, nehogy tiszta erkölcesiket megromtsák, egy és más szerfelett botrányost kitöröltem.]

⁷⁹ Kazinczy Lev. I. 162.

⁸⁰ Kazinczy Lev. III. 316, 331. (A mű nem jelent meg nyomtatásban). Kéziratát (*Magyar Valerius Maximus azaz a Magyar Nemzetben történt emlékezetes dolgok*ul. XII. könyv) György Lajos szerint a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.

⁸¹ Kazinczy Lev. XIX. 271.

^{81a} Kis János: *Kellemetes időtöltésre való elmés nyájasságok, ugymint egynebány regék Mátyás királyról, válogatott anekdoták, és külömb-külobféle kérdések és feleletek*. Rész szerént külföldi, rész szerént közben kevésse forgó magyar munkákból öszve szedettettek s közre bocsáttattak Zaidnak és az Emberi Indulatok Tükörének kiadója által. Sopron 1806. 242 l.

⁸² Kazinczy Lev. IV. 111.

^{82a} Döbrentey Gábor: *Karakterfestő 's elmés mulatságos Anekdoták*. 1826. 319.

^{82b} Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Öszveszedte és megvilágosította. Szegeden 1820. I. 300., II. 352.

^{82c} *Halálra nevetető könyv. Az életnek minden óráira alkalmaztatott* — Második megjobbitott és bővített kiadás, 1811. I. 112 l., II. 174 l. (Első kiadása ismeretlen, 1809-ben jelent meg.).

^{82d} Kovásznai Kováts István: *Tsudálatos állatok-kabinetje. Avagy nevezetes Anekdoták Gyűjteménye az állatok' országából*. Az Ifjúságnak tanító mulatságára készítette Chimani L. után — Nyoltz rézmetszéssel. VI. 1826. 170 l. — Forrása a bécsi pedagógus és könyvcenzor Leopold Chimani (1774—1844) sokat olvasott népszerű könyve: *Wunderhates Thierkabinet, oder Sammlung merkwürdiger Anekdoten aus dem Thierreiche*. Wien 1818.

^{82e} Szikra Miklós: *Mit nevetesz?* Budán 1834. 67.

^{82f} Mészáros István: *Érdeklő, elmés, oktató és mulatságos történetek Tára*. 1834. 72.

^{82g} Szekrényesy: *Demokritusi cseppek*. 1833—1834. I. 85., II. 94.

^{82h} Tréfaberki Tivadar: *A vidám Társalkodó. Külömb-fele mulattató Történetek és Elbeszélések, kaczagtató Anekdoták, elmés Gondolatok és Furcsaságok Gyűjteménye*. Egy todalékkal, mellyben Zalogosdi s más Játékok, Zalog-váltságok s egyéb társasági Mulatságok foglaltnak. 1830. 16-r. I. 112 l., II. 112 l., III. 120 l., IV. 96 l.

⁶² Horváth Zsigmond: *Elmederítő, szívképző 's characterfestő Történetek' 's Adatok 'Füzére*. Gyönyörködtetve oktató olvasókönyv. Minden rendek, de főleg a magyar ifjúságnak benyújtja — Zala vidéki ágost. hitvall. esperes, kövágóörsi praed., Zala vmegyei táblabíró, 's 'a M.T.T. levelező tagja. Pesten 1840. I. IV, 222 l., II. 196 l.

⁶³ Nagy Ignác: *Bors és Paprika*. Összesítálta és kitalálta Gyömbéri Darázs Jónás, több hazai és külföldi tudós társaságnak ha nem is leveledző, de legalább csirázó tagja. 1845. Nyomt. Bécsben. Első tál 112 l. Második tál 128 l. Harmadik tál 112 l. Negyedik tál 112 l.

^{62k} György Lajos bibliográfiájában 1848 előtről a következő élc lapok szerepelnek: *A tudós palóc, avagy Furkács Tamás levelei* Gaál Györgyötől. Pest 1803—1804. — *Cbarivari-Dongó*. Szerkesztette Lauka Gusztáv. Pest 1848. június 15.—szeptember 21. — *Mulattató Képes Újság*. Szerkeszti Tichi Ferenc. Kassa 1848.

⁶³ Zsigmond Ferenc: *Jókai*. 1924. 338—346.

⁶⁴ Egy egészen fiatalkori közleménye is anekdota a Regelő 1839. évfolyamában, 104. sz. 842. [Későbbi önálló anekdotagyűjteményei: *Jókai Mór: A magyar nép adomái*. 1856. 272 l., a harmadik kiadástól (1872) *A magyar nép élce szép begedűszóban* címmel, utolsó, 11. kiadása 1907-ben látott napvilágot. — *Jocus és Momus*. 1888. 188 l. — *Anekdotakönyv*. I—IV. sorozat. *Olcso Jókai* 51, 61, 71, 121. sz.]

⁶⁵ *Népvilág*. *Összes művei*. 16. k. 45, 69.

⁶⁶ Dömötör Sándor: *Jókai adomagyűjtése*. Debreceni Szemle 1932. 194—198.

⁶⁷ *Életemből*. *Összes művei*. 96. k. 313—330.

⁶⁸ Vas Gereben írja: „Lássák önök, mi tagadás benne, én magam is irtam már egy kötet adomát, s ami több, ezen egy kötet adomáért igen könnyen kaptam nyolcszáz pengő forintot, és ha megkérdéznének kegyetek engem négysem közt, fájdalommal kellene megvallanom, hogy könyvárusaink egy háromkötetes regényért aligha adnának annyit.“ Vö. *Régi képek*. I. 1856. 11. [Ezenkívül: *Adomák*. *Összes munkái*. IX. 323—469., X. 293—474.]

⁶⁹ Zsigmond Ferenc: *Vas Gereben*. Irodalomtörténet VIII. 1919. 18, 22.

⁹⁰ Sebők Zsigmond: *Az anekdotázó Mikszáth*. Vasárnapi Újság 1910. 25. sz. 525. [Mikszáth anekdotái összegyűjtve a Mikszáth Kálmán *Munkái*. *Hátrabagyott iratok* XII—XIII. kötetben (Budapest 1917) és a Vidám könyvtár c. sorozatban az *Anekdoták* c. kötetben (é.n. 80 l. 37—38. sz.) jelentek meg.]

⁹¹ Négyesy László, Budapesti Szemle 1910. 142. k. 234.

⁹² György Lajos: *Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáiboz*. Irodalomtörténeti Közlemények 1932. 1—3. sz. és az Irodalomtörténeti Füzetek 47. sz.

⁹³ Szinyei Ferenc: *Kisfaludy Károly*. 1927. Irodalomtörténeti Füzetek 19. sz. 40.

^{93a} *Hegedűs Sámuel poétai próbái*. Kolozsvár 1837.

⁹⁴ Arany János írja róla Szemere Miklósnak (*Hátrabagyott munkái*. IV. 117.): „Majd anekdotázna, mert ő nála sub A, B, C, ezer is van készen a batyuba.“

⁹⁵ Szinyei Ferenc: *Arany bumora*. Budapesti Szemle 1905. 121. k. 250., 122. k. 90.

⁹⁶ Borbély István: *Eötvös Károly*. Irodalomtörténet III. 1914. 170., Budapesti Szemle 1916. 166. k. 299.

- ⁹⁷ Kéky Lajos: *Tömörkény István*. Budapesti Szemle 1917. 170. k. 455.
- ⁹⁸ Madarász Flóris: *Sipulusz*. Katholikus Szemle 1909. 18—32, 143—155.
- ⁹⁹ Arnóthi: *Az erki pap*. Egy magyar „Ábrahám a Sancta Clara“ élete. Eger 1883. 111 l.
- ¹⁰⁰ Aszalay József: *Szellemi röppentyűk*. 1859. 270—290.; Vasárnapi Újság XI. 1864. 15. sz.
- ¹⁰¹ Vö. Vasárnapi Újság 1895. 17. sz. 270.; 1900. 30. sz. 491. — György Lajos, Budapesti Szemle 1934.
- ¹⁰² Jakab Elek, Figyelő XIV. 1883. 71.
- ¹⁰³ Kovács Asztrik, Magyar Nyelvőr 1913. 19—21.
- ¹⁰⁴ Váczy János, Ország-Világ VIII. 1887. 7. sz. 104—105.
- ¹⁰⁵ Szana Tamás: *Az első magyar élclapok*. Magyar Szalon XVIII. 1893. 290, 370, 467.
- ¹⁰⁶ Keletkezését elmondja Jókai: *A tengerszemű bölgy*. Összes művei. 76. k. 220—222.; *Életemből*. Összes művei. 96. k. 31.
- ¹⁰⁷ Történetére l. az adatokat a 49. évf. 1906. 25. sz.
- ¹⁰⁸ Szana Tamás, Pesti Napló 40 évf. 1889. 249—250. sz. — Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs*. VI. 303. — Gazdag Lajos, Katholikus Szemle 1909. 397, 494. — Császár Elemér, Akadémiai Értesítő 302. f. 1915. 50—51. — Csukovits Sándor, Temesvári Hírlap 1916. 14. sz.
- ¹⁰⁹ Gálos Rezső, Irodalomtörténet VI. 1917. 25.
- ¹¹⁰ Kéky Lajos, Budapesti Szemle 173. k. 1918. 198—210.
- ¹¹¹ Vas Gereben írja: „Mindenki tudja, hogy a lapokban jutalmat tűztek ki a legjobb tíz adomára.“ Vö. *Összes munkái*. VI. 7. — A Bolond Miska (1898—1900) minden beküldött anekdotát díjazott. A Mátyás Diák (1889. 44. sz.) a legjobb adomára egy arany jutalommal pályázatot hirdetett. Az Új Pityi Palkó minden érdemes anekdotáért egy könyvet adott.
- ¹¹² Greguss Ágost, Pesti Napló V. 1854. 16. és 55. sz.
- ¹¹³ Vadnay Károly, Budapesti Szemle 84. k. 1895. 299—310. — Erdélyi Pál. Irodalomtörténeti Közlemények VI. 1896. 176—198. — Gedeon Endre: *Beöthy László élete és művei*. 1907. [Az itt említett anekdotakötetek: Beöthy László: *Laccikönyvb*. A legjelesebb magyar főszakácsok, alszakácsok és kukták közreműködésével feltálalta. 1855. 260 l. — Beöthy László: *101 Cholera-Cseppl* vagyis: Akár akarsz, akár nem, megpukkadsz nevettedben. 1856. 87 l. — Második bővített, remény feletti kiadás! Szaporítva egy tucat, legújabb amerikai találmány szerint készített dózissal (mellyel az első kiadás nem dicsekedhetik), reconvaleszek számára. 1856. 102 l. — Beöthy László: *Puncs*. Gyógyszerül unalomkór, adóssági mellbajok, nemfizethetési főfájások, bukásbani sántikálások, s egyenes lelkek kifícamodásai ellen. Első bővített és javított kiadás. Komárom 1853. 183. l.
- ^{113a} Bernát Gáspár (1810—1873), újságíró, humorista. Dolgozott a Hasznos mulatságokba, a Hölgyfutárba, az Üstökösbe; tréfáit, ötleteit Petőfi „gazsiadók“-nak nevezte. *Kaczagányok* c. kötete 1857-ben, *Adomái, élcei, apró freskóképei és gazsiadái* 1878-ban jelentek meg.
- ¹¹⁴ Vadnay Károly, Budapesti Szemle 73. k. 1893. 434—447.
- ^{114a} *Szellemi omnibusz kéjutasra az élet utain*. I—III. 1855—1856. 308, 327, 364. — *A szellemi omnibusz kis tükre*. Eger 1866. — *Pikáns vészlatok az élet és történelemből*. Eger 1864.
- ^{114b} Kővári László: *Történelmi adomák*. 1857. 212 l. — *Száz történelmi rege*. 1857. 216 l.

^{114c} Szokoly Viktor Garam és Rajkó álnéven 1857—1895 között több anekdotakötetet is megjelentetett, ezek egyikét (*A régi jó táblabíró*. I—II. 1895) Nagyváradon.

^{114d} Vajda János: *Magyar bors*. Válogatott magyar és külföldi adomák gyűjteménye. Fejedelmek, államférfiak, írók, művészek, színészek, főurak, urascok, papok, katonák, vadászok, hivatalnokok, diákok, orvosok, nagyvárosiak, mesteremberek, parasztok, zsidók, cigányok s egyéb nemzetiségek stb. életéből. 1876. 208 l. A következőkben említett anekdotagyűjtemények: Ágai Adolf: *Abcug! A kabai asszony kulacsából kicsorgott adomacsöppek*. Tenyerével felfogta és lepingáltatta Gácsér Pista. Jankó János 130 rajzával. É.n. 114 l. Uő: *Püf neki! Mokány Berci válogatott gorombaságai*. Jankó János rajzaival. 1877. 172 l. — Murai Károly: *Ejnye be jól* Képes és kép-telen adomák. Garmadába hánya. É.n. [1895] I. 160, II. 160, III. 160, IV. 160 l. — Babik József: *Fráter Jukundián*. Papi adomák. Eger 1891. 288 l. — Uő: *Páter Hilárius*. Papi adomák. öletek és jellemrajzok gyűjteménye. Eger 1892. 288 l. — Bársony István: *Mulattató vadászrajzok, vidám kalandok, és adomák gyűjteménye*, 1905, 144 l. — Uő: *Víg világ*. Mulattató történetek, kalandok, adomák a vadász-, erdész- és gazdaéletből, a falu és a puszta világából. É.n. 149 l.

¹¹⁵ György Lajos: *Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai*. Erdélyi Múzeum 1933; Erdélyi Tudományos Füzetek 54. sz. 5.

^{115a} Gracza György: *A nevető Magyarország*. Egyetemes adomagyűjtemény. Összeállította Follinus Emillel. 1887. — Dvorzsák János: *Adomák és veszemék, hazudozások és igazmondások, képes élcek és illusztrált kép-telenségek, mulattató versek és neveltető elbeszélések, mű- és kifordítások, öletek, új szók és talányok lexikona*. 1903. I—XVII. f. (11 515 anekdota.)

^{115b} Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. Thesaurus anecdoton Hungarorum. Gyűjtötte és magyarázta. É.n. [1898—1903] Harmadik kiadás 1906. I. 393, II. 383, III. 406, IV. 388, V. 367, VI. 376 l. Többi művei: *Szájriál szájra*. A magyarság szállóigéi. 1895. — *Mendemondák*. A világtörténet furcsaságai. 1896. 354 l. — *Curiosa Hungarica*. Magyar ritkaságok. 1899. 329 l.

^{115c} Kenedi Géza: *Anekdoták a magyar közéletből*. 1913. 208 l. — Nagy Endre: *Tarka krónikák*. A ma anekdotái. 1903. 187 l.

^{115d} Pakots József: *Mindenféle a folyosóról*. A T. Ház humora. Rákosi Viktor előszavával, Bér Dezső és Linek Lajos karikatúráival. 1905.

^{115e} Zolnay Vilmos: *Magyar történelmi anekdoták*. Sajtó alá rendezte Komáromi János. 1927. 185 l. Az alább említett kötetek: Panka Károly: *A pataki diákvilág anekdotakincse*. 1927—1930. I. 270, II. 251 l. — Trócsányi Zolt: *Magyar régiségek és furcsaságok*. É.n. [1924]. — Váradi Antal: *Színészbistóriák*. Vidám és borus történetek a magyar színészvilágból. 1922. 272 l. — Szabó Endre: *Cigányvilág*. Anekdoták magyar írók és művészek életéből. 1919. 237 l. — Tali Ferenc Lajos: *A világ 1200 legjobb anekdotája*. 1931. 312 l. — Förszter Aurél: *Anekdoták*. 1925—1926. I. 228, II. 135 l. — Darnay Kálmán: *Kaszinózó táblabírák*. Korfesző történeti tréfák. É.n. [1929] I. 208, II. 299 l. — Takáts Sándor: *A régi Magyarország jó kedve*. 1921. 400 l.

^{115f} Kónyi János: *A' mindenkor nevető Democritus*, avagy okos leleményü furtsa Történetek, mellyeket a' bánatjokat felejteni kívánó jámborok' kedvéért szedegetett össze — Budán, Landerer Katalin betűivel. 1782. I. r. 164 l.; 1785. II. r. 192 l.

A MAGYAR REGÉNY ELŐZMÉNYEI

Alapkiadás: *A magyar regény előzményei*. Írta György Lajos I. tag. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 1941. 540 l.

A téma szintén fiatal kutató korától foglalkoztatta György Lajost. Már 1913-ban két tanulmányt is közölt, amelyek ebbe az irányba mutatnak: *Adalékok regényirodalmunk és drámai irodalmunk történetéhez* (Egyetemes Philológiai Közlöny 1913. 209—211.) és *Egy fejezet regényirodalmunk történetéből. Lovagregények, kísérteti történetek* (Uo. 1913. 587—600.), ezt követi *Adalékok regényirodalmunk történetéhez. Az 1772—1832 közti időszak legolvasottabb regényfordításai* (Uo. 1915. 234—237.), majd már a könyv beírulódsának szakaszában *A százéves Abafi előzményei* (Erdélyi Múzeum 1936. 174—188.) és *A magyar közönség szórakoztató olvasmányai száz évvel ezelőtt. Kalandos históriák, rémregények* (Uo. 1937. 301—318.).

A könyv első részét kötetünkben teljes egészében újraközöljük. Szövegén csak annyit módosítottunk, hogy a könyvben eredetileg a lap alján elhelyezett és minden fejezetben és alfejezetben újrakezdődően számozott jegyzeteket egységesen végigszámoztuk.

A könyv második részét egy több mint 300 lapos román-bibliográfia teszi ki, ahol György Lajos összesen 385 művet ismertet az 1730—1840 közötti időszakból, megadva az egyes művek teljes címleírását is. Maga a szerző az első részben ezekre a művekre csak rövidített címmel hivatkozik, s ezeket a rövidítéseket a jegyzetekben mi sem oldtuk fel. *A Román-bibliográfia* bevezetőjében György Lajos a következőket írja: „Alább a XVIII. század 30-as éveitől a XIX. század 40-es éveig a megjelenés időrendjében bemutatjuk a mulattató széppróza mindazon termékeit, melyek a román fogalma alá, így a magyar regény úttörőinek sorába tartoznak. Ez a fogalom egyrészt bizonytalanabb, másrészt jóval szélesebb volt a mai regénynél, nem szabad tehát megütközni, hogy olyan könyvek is felsorolásra kerülnek, melyek mai nézőpontból nem illenek az elbeszélő nem keretébe. Lehető teljességre törekedve, azokat is felvettük, melyek más természetű tartalmukat romános formába foglalták, s nem mellőzhettük, a »kis románokat«, az apróbb »előbeszéléseket« sem, melyek annak idején szintén újdonságszámba mentek, s a novella kialakulását segítették elő. A kezdeti időszakban, amikor a letlepedés küzdelme folyt, minden emléket értékesnek és jellemzőnek tekintünk, ezért a kéziratot maradványokat is beillesztettük a sorrendbe, sőt azokra az adatokra is figyelemmel voltunk, amelyek tervekről, elkészült vagy félbemaradt munkákról tudósítanak.

Ez a viszonylagos teljesség szükséges a román terjedelmének, fokozatos előretörésének s különféle irányai érvényesülésének szemléltetésére. Milyen-ségének megmutatására, ahol csak módunkban volt, utalunk a forrásul szolgáló eredetire s az esetleges nevezetesebb irodalmi vonatkozásokra, amelyek néha érdekes kapcsolatokra vetnek fényt. Azonkívül elmondjuk vagy felsoroljuk valamennyi románnak a tartalmát, legalábbis jelezük tárgyát, hogy még egyszer elolvassuk fárasztó munkájától másokat megkíméljünk s a további kutatásnak útbaigazításokat nyújtsunk.

A románok címeit pontos másolatban közöljük. Bár ezek a címek terjedősek és sok fölösleges szóval bővelkednek, leírásuk mégsem látszik hiábavalónak, mert közülük sok a régi magyar könyvek ritkaságával vetekszik, s legtöbb a bibliográfiai leírásra eddig még nem szerzett érdemet.

Végül még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a román uralma irodalmunkban 1772-vel kezdődik és 1836-tal záródik, vagyis a *Kartigám*tól az *Abafüig* tart. Pontosan mégsem lehet e határvévek közé szorítani, mert szörványos jelentkezése korábban észlelhető, s a záró éven túl is van még utánrezgése. Ezért innen is és túl is néhány terméket be kellett iktatnunk felsorolásunkba.

A román-bibliográfiába felvett műveket ismertette György Lajos kutatja mindegyikük családfáját is. Kimutatja, honnan kerültek hozzánk, ki magyarította őket, ki és milyen körülmények között vállalkozott újra kiadásukra vagy újrafordításukra. Módszerét és a — sokak szemében „pozitívistá”-nak tűnő — bemutatásokat jellemző hatalmas világirodalmi kitekintést érzékeltetendő ideiktatunk néhány ilyen román-ismertetőt, olyan művekről, amelyek önmagukban is irodalomtörténeti érdeklődésre tarthatnak számot.

Első mutatványunk Bod Péter *Szent Hilárius* című, 1760-ban megjelent könyvéről szól, arról a „kedvesen enyelgő s vidám hangulatú” műről, amelyről — más vonatkozásban — *A magyar anekdota történetében* is foglalkozik György Lajos:

„6. *Szent Hilárius* vagy szivet vidámitó elmét ékesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok, mellyek mind a hasznos idő töltésre 's mind az épületes tanuságra egybe-szedegettetvén kibocsáttattak B.P. [Bod Péter] által. [Szeben] Ny. 1760. eszt. 164 l. Még 3 kiadása jelent meg: H.n. 1768, Nagyenyed 1768, Komárom 1789. (Kiss János: *Elmés nyájasságok*. 1806. c. gyűjteménye 172—242. lapjain bő szemelvényeket közölt belőle.)

Közvetlen forrása az ebersbachi prédikátor Joh. Heidfeld: *Spbinx theologico-philosophica*. 1600 c. műve volt, amelynek 1621-ben már 8-ik kiadása jelent meg. (Vö. Csúry Bálint, Erdélyi Ir. Szemle 1928. 99—116. l.).

Ez a könyv katekizáló formában tanító és erkölcsi tartalmú anyagot közöl. Teljesebb formája (1768. kiad.) 684 kérdést tartalmaz, a rövidebb (1760. kiad.) 308-at, s az utánuk következő feleletek hamisítatlan népies szellemű közmondásokban, példabeszédekben, érdekes történetekben vagy kacagtató anekdotákban csattannak el. Ez a forma a XVI. század szellemi áramlatához tartozó vallásos rejtvénykönyv típusának leszármazottja és profánná lett változata. Hosszú időn keresztül kedvelt olvasmánya volt népünknek. (Vö. Haraszti Gyula: Figyelő IV. 1878. 23 l., Jakab Elek: Figyelő X. 1881. 171. l., Szigetvári Iván: IK. 1912. 395. l., György Lajos: *A magyar anekdota története*, 1934. 40. l.)

A második az irodalomtörténeti nevezetességű, a maga idején igen népszerű *Kartigám*:

„10. *Buda Várának Viszsa-Vételekor A' Keresztények Fogsgába Esett Kartigam névü Török Kis-Aszszonynak Ritka, és emlékezetes Történeti*, Melyeket némelly különös feljegyzésekből Magyar nyelvbe foglalta Bodó-Baári és Nagy-Lutséi Mészáros Ignázt. Posonyban, Landerer Mihály' betüivel. 1772. 415 l. — Még öt kiadása jelent meg: Kolozsvár 1778, Kassa 1780. Pozsony 1795, Buda 1817, Bp. 1880. O.K. 93. sz. »A másod rendbéli Posoni vagy is Kassai nyomtatás az előbbenicet sokkal fellyül haladja, mivel ezt az Író mint-egy ujontan munkába vette, sok helyekenn jobbitgatta, tsinosította, töldeozgatta, 's az énekeknek nótáival is bővítette.« (Magyar Hírmondó 1781. 228. l.) Már 1790-ben Semian Mihály tóra fordította (Petrik, IV. 65. l.) és Barac a múlt század elején románra (Boşdan-Duică: *Ioan Barac*. Bucureşti 1933). Ponyvafeldolgozás is készült belőle: *Beglerbeg török vezér*

Kartigám leányának élete a budai vár bevétele után. Pest 1873. Bucsańszky A.

Forrása: Der Unvergleichlich Schönen Türkin Wundersame Lebens- und Liebes-Geschichte. Zur angenehmen Durchlesung aufgezeichnet Von Menander. Zu finden in der Franckfurter und Leipziger Messe. An. 1723. — Kazinczy Ferenc már 1791-ben tudta, hogy a Kartigám németből fordított román, s az ő nyomán írta Toldy Ferenc 1867-ben (*Magyar Költ. tört.* 2. kiad. 445. l.), hogy nem eredeti, hanem »németből tétetett által«. Vö. Harsányi István, It. 1914. 106. l.). Forrását Heinrich Gusztáv derítette ki (id. O.K. bevezetésében). — Menander (D. C. Walther, vö. Weller: Index Pseudonymorum, 211. l.) románja sem eredeti, hanem átdolgozása Meletaon (Joh. L. Rost) követekező románjának: Die Türkische Helena, Der curiensen und galanten Welt in einer Liebes-Geschicht zu betrachten ebgebildet von Meletaon. Gedruckt im Jahr 1710. Rost büszke volt ennek a románnak a sikerére. Benne a gáláns színek sokkal élénkebben csillognak, mint a Menanderében. Lehet, hogy mind a két német román a Heinrich Gusztáv-tól sejtett francia eredetivel függ össze.

Ibrahim pasa gyermekei, Kartigám és Akmet, atyjukkal együtt Magyarországra jönnek. Buda elfoglalásakor Akmet szerencsésen megszökik, de Kartigám a brandenburgi vezér, Andró gróf fogságába jut. Ez magával viszi Párizsba, ahol a szép leány keresztény hitre tér, Krisztina nevet vesz föl és Katénó grófné szolgálatába áll. Egy alkalommal a versaillei-i parkban találkozik XIV. Lajossal. Szépsége olyan föltűnést kelt, hogy a király grófi rangra emeli. Így előkelő társaságokba jut s az imádók körülrajongják. Ezek közül Tuszánói Sándor herceg nyeri meg a szívét. Boldogságuk rövid ideig tart, mert gróf Venczini Krisztinát elrabolja és Szicília felé viszi. Útközben hajótörést szenvednek, Venczini meghal, Krisztinát pedig a hullámok egy magános szigetre vetik. Azután algéri kalózok kezébe, majd egy török basához kerül, s amikor ezt is megunja, hajóra ül s összetalálkozik a keresésére indult Tuszánói Sándor herceggel. Még kiállanak egypár kalandot, rablótámadást és orgyilkossági kísérletet, de minden veszélyen szerencsésen átcsenek és fényes lakodalmat csapnak. A végén azután kiderül, hogy Kartigám nem Ibrahim basa gyermeke, hanem egy magyar nemes leánya.

A *Kartigám* a heroikus román jellemző példája irodalmunkban. Tetelesen fejlesztette a magyar prózai stílust (Beöthy: *Széppróza*, I. 251. l.), s a magyar közönség rajta kezdte gyakorolni a románolvasást. Ányos Pál verset írt a *Kartigám nevezetes írójához* (1780. Vö. RMK. 23. sz. 72. l.):

Te pedig, barátom, ki Buda hegyéről,
Olly szépen Kártigám írtál esetéről,
Méltán dicsekedhetsz tollad erejéről,
Mert borostyánt kaptál nemzeded szívérol.

Már szép leányzóink esmérik nevedet,
Pásitos székeken olvassák könyvedet;
S festvén énekkel, érzékeny szivedet,
Áldgyák, ki téged szült, arany kertedet!

Kazinczy a *Pályám emlékezetében* (243. l.) így jellemzi egykorú hatását: »Megjelene a *Kartigám*, az erész világ azt olvassa, s philosophiát tanuló ifjaink ebben lelék örömeiket. Nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e vi-

lágón.« Bacsányi rajongott érte, de Kazinczy lenézte »a fész és pöf cifrától dagadt, faldosva-faldosott nyomorult munkát« (Kazinczy Lev. XV. 183. l.). Petőfi a múlt század negyvenes éveiben a falusi értelmiségről ezt a képet (*Kedves vendégek*) örökítette meg:

Könyvtára van szobája ablakán.

A könyvtár díszé Szigvárt, Kartigám.”

A harmadik mű azért tarthat számot különösebb érdeklődésre, mert szövegét — kéziratban maradt fordításának tanúsága szerint — ugyanaz a Ioan Barac ültette át román nyelvre, aki — mint arra György Lajos a fentiekben utalt — a *Kartigámot* és a *Till Eulenspiegel*t is tolmácsolta. A magyarul 1773-ban kiadott Marmontel-románt György Lajos így mutatja be:

„II. *Bélizárius*, Melly a’ Frantzia nyelv mivelésére rendeltetett Társaság egyik Tagja Marmontel Uram által azon Nyelven ki-adatott. Mostan pedig Magyarra fordította Z. P. [Zalányi Péter]. Kolo’svárott, Ref. coll. bet. 1773. 273 l. (Vö. V. Dániel István fordítását, 1776.)

Eredetije: Belisaire. Par M. Marmontel. De l’Académie Française. A Paris, 1767.

Justiniánus római császár harminc évig hadakozott s fővezére, Belizárius, mindig és mindenütt diadalmaskodott az ellenségén. Dicsősége irigységet kelt: azt a vádat koholják ellene, hogy királyságra tör s összeesküvést sző a császár ellen. Justiniánus hitelt ad az alattomos vádaskodásoknak: Belizáriust börtönbe veti, majd megvakíttatja, hogy a bosszúra örökre ártalmatlanná tegye. A szerencsétlen hadvezérnek zúgolódás nélkül viselt sorsa annyira megindítja a trónörökös Tiberius szívét, hogy ráveszi Justiniánust Belizárius felkeresésére. A látogatást nap nap után megismétlik s tisztelettel hallgatják az öreg bölcs tanításait az államkormányzásról, a monarchia hasznáról, az uralkodó kötelességeiről, a törvényekről, a hadseregről, adózásról, vallásról és az állam életébe vágó más kérdésekről. Belizárius megbocsát a császárnak s leánvát, Eudoxiát, feleségül adja Tiberiushoz.

A megvakított hadvezér esete egyike a világirodalom legtöbbször feldolgozott tárgyainak. Különösen a drámairodalomban volt rendkívül népszerű. A spanyoloknál, olaszoknál és németeknél a XIX. század közepéig tartotta magát a színpadon, de gyakran szerepelt az iskoladramák műsorában is (vö. Joh. Müller: *Das Jesuitendrama*, 1830. II. 100 r.). Epikus feldolgozásaira Marmontel világhírű politikai románja volt legnagyobb hatással. Befolyása alatt keletkeztek d’Ozicourt (1769) és de Moissy (1769) sokszor előadott szomorújátékai. Számbavehetetlenek azok a hosszabb-rövidebb elbeszélések, melyeket az apophthegma-gyűjtemények, krónikák, anekdotáskönyvek és fejedelmi tükrök mondanak el Justiniánus császár tragikus sorsú hadvezérének (505—565) történetéről. (Vö. N. Lebermann: *Belisar in der Lit. d. rom. u. german. Nationen*. Diss. Heidelberg 1899. Stiefel, Studien z. vergl. Lit.-Gesch. 1901. 136. l.)

Irodalmunkban a XVII. század eleje óta számos nyoma van a tárgy ismeretének (vö. György Lajos: *A magyar anekdota története*, 1934. 96. l.). Marmontel románjának egyidőben készült két fordítása, sem a Zalányi Péter felvinci ref. lelkészé, sem a Bárány Vargyasi Dániel István császári tiszté (1776) nem emelkedik fel az eredeti szépségeihez s nem közelíti meg a XVIII. század kiválóbb prózáiróinak magaslátát. (Vö. Bayer Alice: *Mar-*

montel Magyarországon. 28—29. 1.) A regény magyar nyelvű népszerűsége mellett szól még a Horváth Mihály budai egyetemi tanárnak 1771-ből való latin fordítása. Marmontel magyar fordításaira az a jellemző, hogy egy toldalékkal bővebbek a francia eredetnél. Marmontel ugyanis a dogmatikus kereszténységgel szemben a természetvallást hirdette követésre érdemesnek. Egy lipcei tudós megcáfolta Marmontel álláspontját, s ez az értekezés az 1769-i bécsi kiadás függelékébe bekerült. A magyar fordítók közölték ezeket a cáfoló jegyzeteket s azokra külön is felhívták az olvasók figyelmét.

És végül lássuk, hogyan mutatja be György Lajos azt a művet, amely már a regény határán áll, s amelynek népszerűségét újabb kiadás (*A Bélteky-báz*. Bory István előszavával. Budapest 1942) is bizonyítja:

„337. *A' Bélteky-báz*. Román. Fáy Andrásól. Pesten, Fűskuti Landecker betűivel. 1832. I—II. 395, 342 l. Újabb kiadása: Fáy András szépirodalmi összes munkái. Pest, 1847. III—V. k., Magyar Regényírók, szerk. Mikszáth Kálmán. Bp. 1908.

Bélteky Mátyás regimódi magyar nemes falusi jószágán vadászatban, mulatozásban s más durva kedvtelésekben leli örömét. Amikor elérkezik az ideje, megházasodik, de finomlelkű feleségével az összhangot nem tudja megtalálni. Némiképpen komolyabb irányban zökkenti két növekvő gyermeke, Gyula és Biri. Az előbbi szorgalmasan tanul és szépen fejlődik, az utóbbinak féktelen természete az apára üt. Felesége sokat szenved, s csak fiában találja az örömet, aki tanulmányainak befejeztével a főispánhoz kerül joggyakorlatra. Itt szerelmes lesz a ház egyik rokonába, a szép Klárosiba, de nagylelkűen lemond róla, amikor észreveszi a főispán fiának korábbi keletű érdeklődését. Majd külföldi tanulmányutat tesz, s azzal az eltökéltséggel érkezik haza, hogy tapasztalatait hazája javára fordítja. Át akarja venni apja gazdaságát, hogy jobbá és jövedelmezőbbé tegye, de az öreg Bélteky nem jó szemmel nézi tanult fiát. Felesége halála után Bélteky Mátyás gazdasszonyának a hálojába kerül, s olyan túrhetetlen lesz a családi élet, hogy Gyula hazulról távozik, s álnéven az Uzay-háznál nevelősködik. Itt megbecsülik ugyan, de azért állandóan érzi, hogy ismeretlen származása miatt lenézik. Az öreg Uzay halála után fiatal özvegyét, Laurát Gyula a rablók támadásától több ízben megmenti, sőt egyszer meg is sebesül érte. Laura hidegsége feloldódik, amikor bebizonyosodik, hogy Gyula őt s nem Czilit, a tanítványát szereti. Bélteky Mátyás is távozik az élők sorából, miután életét kellőképpen megkeserítette feleségül vett gazdasszonya. Apja halála után Gyula Laurával hazatér az ősi gazdaságba. Barátaival fogadást tesznek, hogy életüket és tetteiket a hazának szentelik, a feleségek pedig arra fognak kezdet, hogy férjeiket nagasztoz céljaikban támogatni fogják. (Tartalmának bővebb elemzését és méltatását l. Bajza József: *ÖM*. 1862. IV. 137. 1., Horváth Endre, Szemere-tár, XVIII. 56. drb., Tóth Lőrinc. *Kisf. Társ. Évlapjai*, Új F. 2., Vadnai Károly: *Az első magyar társadalmi regény*. 1873. M. T. Akadémia., Erdélyi Pál: *Fáy András élete és művei*. 1890., Badics Ferenc: *Fáy András életrajza*. 1890. 172—395. l., Császár Elemér: *A magyar regény története*, 1939. 97—106. l.)

Még a mai napig is tisztázatlan, hogy *A Bélteky-báz*, a Jósika előtti román irodalmunknak ez a kétségtelenül legkiemelkedőbb alkotása eredeti munka-e vagy csak másolat. Már az egykorúak észrevették Fáy írásmódjának föltűnő kapcsolatait a német Lafontaine regényeivel. Azóta az irodalomtörténet gyanúban tartja *A Bélteky-báz*at, anélkül azonban, hogy közte s Lafontaine között pontos és meggyőző összefüggéseket tudott volna

kimutatni. A kérdést behatóan megvizsgálta Bánrévy György (*Fáy András Bélyeky-báza és August Lafontaine regényei*. Irodalomtört. Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. Bp. 1934. 1—18. l. Uo. l. a kérdés irodalmát), s arra az eredményre jutott, hogy regénye szerkezetét Fáy »Lafontaine-től tanulta, kölcsönzött tőle részleteket és tárgyi indítékokat is, de műve szellemi tartalmát, centrális eszmekörét, jellegzetes alakjait és életszerűségét, tehát a költői mű belső értékét tekintve, a magyar regényíró önálló alkotása«. Kétségtől sok eredetiség mutatkozik a regényben, de az is bizonyos, hogy tele van másolatnak látszó részletekkel. Figyelmes olvasása bárkit is az eredetiség ellenkezőjéről győzhet meg. A társadalmi viszonyok, melyeket fest, és a szereplők, kiken az események nyugszanak, erősen kiríznak a harmincas évek Magyarországból. Azonkívül egész gyűjteményre való telnék ki az olyan hibákból, amelyek az eredeti fogalmazás helyett a német szöveg meg nem értését árulják el (pl. »Az öreg házi orvos a főispánét folyosórul gyógyítja.« Vö. MR. kiad I. 215. l.). Ezért továbbra is tisztázásra váró kérdésnek tekinthető *A Bélyeky-báz* eredetiségének megállapítása.

I. A magyar nyelvű román élete

¹ Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. Budapest 1886—87. II. 86—87.

² *Magyar Hadi Román, avagy Gróf Zrinyi Miklósnak Sziget Várban tett Vitéz Dolgai*. Pest 1779.

³ Irodalomtörténeti Közlemények 1918. 423.

⁴ *Barátságos Oktatás*. Pósonban és Budán 1783. 24.

⁵ *Szívet sebbető 's elmét Gyönyörködtetéssel tanító Római Mesékben tett Próba...* M. Mándi Sámuel által, Pozsonyban 1786.

⁶ Mándy Sámuel regényelmélete Jacobus Volckmann *De fabulis Romanensibus et recentioribus* című (1703) értekezésének kivonata, ez pedig a Pierre Daniel Huet (*Essay sur l'origine des Romans*. 1670) nagy hatású regényelméletével függ össze.

⁷ *Hasznos Mulatságok* 1822. II. 146.

⁸ *Nemes Asszony*. 1787. 7. 3. j. Uo. 171.

⁹ *Költeményes Holmi*. 1787. 16.

¹⁰ Kazinczy Lev. I. 366.

¹¹ *Csokonai poétikai munkái*. Bécs 1813. 155. 36. j.

¹² Erdélyi Múzeum 1903. 17.

¹³ P. Voelker: *Die Bedeutungsentwicklung des Wortes Romans*. Zeitschrift für romanische Philologie 1886/1887. X. 485—525.

¹⁴ M. L. Wolff: *Geschichte der Romantbeorie*. Nürnberg 1915.

¹⁵ Magyar Hirmondó 1785. 318. — Minden Gyűjtemény 1789. 187. — András Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*. II. Bécs 1790. 241.

¹⁶ L. az 5. jegyzetben i.m. bevezetését.

¹⁷ Magyar Múzeum I. 186. — L. Kazinczy Lev. I. 180. 241.

¹⁸ Kis János: *Zaid*. 1803. — *Vanda*. 1806. — *Eredeti Magyar Románok* című vállalat. 1807. — Cseri Péter: *A megengesztelődés*. 1809. — Florian: *Galatea*. 1811. — Cseri Péter: *Zrinyi Miklós*. 1817. — Nárai Antal: *Máré vára*. 1824. — Benke József: *Az atyám története*. É.n. — Scott: *Ivanboe*. 1829. — Deáki Fülep Sámuel: *Leontina*. 1831. — *Mulattató* 1832. 2. k. — Czárán Emánuel: *Meggyes*. 1833.

- ¹⁹ *Klementi Laura*. 1806.
- ²⁰ *Lizára*. 1806.
- ²¹ Hazai Tudósítások. 1807. III.
- ²² Gorove: *A jegyesek*. 1807.
- ²³ Guzmics: *Metesz*. 1814.
- ²⁴ Székér Joachim: *Robinson*. 1808. — Mészáros Károly: *Tsebek vára*.
1823. — Szatmári Király József: *Erdővári Klára*. 1825. V. 1.
- ²⁵ Mindenes Gyűjtemény 1789. I. 132.
- ²⁶ Hasznos Multságok 1817. II. 187.
- ²⁷ *Vak Béla*. 1812. — *Almarék*. 1813. — Czövek István: *Tátos*. 1818.
- bev.
- ²⁸ Hasznos Multságok 1822. I. 15.
- ²⁹ Molnár András: *Erkölcsei rajzolatok*. Kassa I. 1818, II. 1821.
- ³⁰ Farkas Antal: *Erkölcsei iskola*. 1790.
- ³¹ Kis János: *Ifjúság barátja*. 1816.
- ³² Illei János: *Elnefuttatások*. 1790. — Kónyi János: *Elnefuttatások*. 1792. — Lesage: *Sánta ördög*. 1803. — Szatmári Király József: *Az ostoba árvának szerencséje*. 1827.
- ³³ Kis János, 1806.
- ³⁴ Kis János: *Flora*. 1806.
- ³⁵ *Hirlanda*. Csontos István ford. 1828.
- ³⁶ Kazinczy Lev. IV. 509., XVII. 457., XVIII. 22. — *Élet és Literatura* 1826. I. 17.
- ³⁷ L. a Mulattató című szépliteraturai gyűjtemény darabjait.
- ³⁸ Kritikai Lapok 1833. 1—64., IV. 33.
- ³⁹ Literaturai Lapok 1836. 209, 234, 340, 364, 365.
- ⁴⁰ *Jósika Miklós' Regényei*. Első kötet. *Abafi*. Első rész. Pesten, Heckenast Gustáv tulajdona. 1836. L. még II. 226.
- ⁴¹ Tudományos Gyűjtemény 1836. VII. 113—120.
- ⁴² *Minden munkái*. IX. 469.
- ⁴³ Tudományos Gyűjtemény 1837. VIII. 116., X. 123.
- ⁴⁴ Figyelmező 1837. 7.
- ⁴⁵ Figyelmező 1837. 6.
- ⁴⁶ Jókai írja: „Ez nem az a chablonszerű közbenjárás, aminőt románokban és drámákban látunk” (*Összes művei*. 76. k. 177.). Mikszáthnál olvassuk: Spitzkopf kisasszony „a románokból fejébe vette, hogy az ő völgyének párbjának kell lenni” (*Összegyűjtött munkái*. 29. k. 122.).
- ⁴⁷ Réthelyi Príkel Marián, Magyar Nyelvőr 1916. 6—12.
- ⁴⁸ Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. I—II. Budapest 1902—1908.
- ⁴⁹ Kazinczy Lev. XV. 522.
- ⁵⁰ Gróf Dessewffy József írja Kazinczynak 1817. december 27-én: „Az Onkelt némelyek nem szeretik. A *romanscht* sem, mert lehet jól magyarul mondani, romantos vagy romános” (Kazinczy Lev. XV. 407.). „Cabrisnak romános történeti” — írja a Hasznos Multságok 1817. II. 187. „Romános rajzolat” — mondja Czövek István: *Tátos*. 1818. I. bev.
- ⁵¹ „Az ifjúság kebelében a' jövendő férfinak ereje áradozó bövségben habzik, forr és vív önmagával... s így szerencsében és szerencsétlenségben, akaratján és tettein bizonyos *regényes* szín ömlik el... Munka és szélvész közt, jó és bal szerencse' befolyásaiban kiforrva 's megtisztulva, magát megpróbált erővel 's időnként szélesedő ismeretekkel fog ő egykor *regénysé-*

geinek csillogása közül kilépve a' való nagyság' világosságában állani. Az ő regény tettei a' dicsőség' sugáriban fognak késő századokra általfényleni" (Élet és Literatura I. 16—17.).

⁵² Kritikai Lapok III. 75.

⁵³ Vö. P. Horváth Lázár *Az elbujdosott* (1836) c. románja II. kötetének függelékében összeállított „újabb vagy szokatlanabb szavak” jegyzékét.

⁵⁴ A Kritikai Lapok 1834. évfolyamán a Regény írói álnév, *Pillangó* című kötetének (1836) bevezetésében pedig: „regényi nemben”.

⁵⁵ *Munkái*. Szerk. Szvorényi József. Budapest 1890. 47.

⁵⁶ Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. 1929. 142.

⁵⁷ Tudományos Gyűjtemény 1818. IX. 67. — *Munkái*. II. 167.

⁵⁸ *Munkái*. III. 224.

⁵⁹ *Munkái*. III. 280.

⁶⁰ Toldy Ferencnek írja 1855-ben: „Tudod, mennyi sok új szót gyártottam, s kérdezd okát: honnan van, hogy akár folyó, akár kötött beszédimben alig van nyoma az efféléknek.” (*Munkái*. I. 46., III. 335.)

⁶¹ *Munkái*. I. 46.

⁶² Simonfi János, *Nyelvtudományi Füzetek* 68. sz. 16—20.

⁶³ *Irány*. Kolozsvártt 1835. 28.: „Igen kitetsző ez a' szindarabokban, románokban, versezetekben.” Uo. 42.: „Némelly tárgynak természetes száraz volta nem engedi, hogy írója úgy kezdje azt, mint Arlincour a' maga *Románja*-t.” Uo. 42.: „Ha [az olvasó] mindég szépen írt *Románokat* és versezeteket olvasott... nem csuda, ha egy tudományos munkának velősb ugyan, de szárazabb kifejezései nincsenek inye szerint.”

⁶⁴ Bartha József: *Jósika nyelvújítása*. Magyar Nyelvőr 1898.

⁶⁵ Jósika Miklós: *Emlékirat*. Pest 1865. IV. 54.

⁶⁶ *Munkái*. III. 280.

⁶⁷ A szóra különben más is könnyen rájöhetett. Staut József cs. kir. felhadnagy írta a *Musäus*-fordításának bevezetésében: „Akkor még [ti. a középkorban] nem voltak érzelgős, pedagógikus, psychologikus, nevettető, nép és boszorkány *regények* folyamában.” (*Musäus iravasztaált regéi*. Pesten 1835. IV. 9.)

⁶⁸ *Az erkölcsös feleség*. 1796.

⁶⁹ *Etelka*. 1788.

⁷⁰ *Kassándra*. 1774.

⁷¹ *Várta mulatság*. 1774.

⁷² *Telemakus bujdosásának története*. 1755.

⁷³ *Barklájus János Argenisse*. 1792.

⁷⁴ *Erkölcsei-Iskola*. 1790.

⁷⁵ *Keresztyén utazás*. 2. k. 1777.

⁷⁶ *A vékfildi pap*. 1831.

⁷⁷ *Alvina*. 1807.

⁷⁸ *Figyelmező* 1837. ápr. 25. 16. sz.

⁷⁹ *Felső Magyarországi Minerva* 1828. 1998.

⁸⁰ *Kazinczy Lev*. II. 55, 118.

⁸¹ *Palugyay története*. 1807. Vö. Tudományos Gyűjtemény 1818. IX.

67—70.

⁸² György Lajos: *A francia bellénizmus bullámai...* 1930. 9. 15.

⁸³ György Lajos: *Egy állítólagos Pancsatranta-származék irodalmunkban*. 1929. 4.

⁸⁴ *Fedor és Mária.* 1807. bev.

⁸⁵ *Elisa.* 1803. bev.

⁸⁶ *Szivet sebbetõ római mesék.* 1786. bev. Hasonlóképpen ír egy másik szerző: „Néked pedig, ki ezen munkámnak kegyes rendelõje s hathatós elõmozdítója méltóztattál lenni, nyilván és az egész haza elõtt megteszem alázatos köszönetemet és a mellett a hív tisztelet mellett, melyet fõszemélyed iránt, annak nevezetes tulajdonságai szivemben örökre felgerjesztettek, buzgó indulattal kívánom, hogy az isteni Gondviselés hosszas idõkre terjessze virágzó életed, adjon sok még sok ily bölcs, ily nagy ítéletű s ilyen igen messze látó hazafiakat édes hazánknak és ily kinyílt elméjű és valóságos hív tanácsosokat a mi jó királyunknak.“ Vö. *Az igazság kiszolgáltatásának és a felebaráti szeretetnek jutalma.* 1791. 8.

⁸⁷ Tomentsek János: *A kis tátos.* 1802. bev.

⁸⁸ Vitkovics Mihály prózai művei. Nemzeti Könyvtár 6. k. 153.

⁸⁹ Akárcsak német mintáik. „Ein Buch ohne Vorrede ist wie ein Haus ohne Eingang — írja Chr. Hnr. Korn: *Tausend und eine Thorbeit.* Ulm 1772. I. —, wie ein Poete ohne Einbildungskraft, wie eine Buhlschwester ohne Schminke, wie ein Abbe ohne Tändeleien... Sie gleichen denen musikalischen Ouvertüren der Opera, welche unsere Ohren zur Harmonie bereiten, und uns die Art und den Gegenstand des Schauspiels ankündigen.“ [Elõbeszéd nélkül a könyv olyan, akár a bejárat nélküli ház — *Ezer és egy dalgaság.* Ulm 1772. I. k. —, mint egy képzeletérõ híjával levõ költõ mint örömeány, ha nincs rajta arcfesték, mint abbé, aki nem képes nyájaszkodni. ... Az opera nyitányának hangjaihoz fogható, amelyek fülünket a dallamra hangolják és izeltõt adnak a darab jellegébõl, valamint tartalmából.]

⁹⁰ *Mulatságos napok.* Elõljáró beszéd.

⁹¹ Hazai Tudósítások 1806. 351—352.

⁹² *Araspes és Panthea.* 1794. bev.

⁹³ Hasznos Mulatságok 1824. I. 26.

⁹⁴ *Szerelem példája.* 1787. bev.

⁹⁵ *Erdõvári Klára.* 1825. bev.

⁹⁶ Ezt a hasznót vontá le a *Kartigából* a Magyar Hírmondó 1794.

I. 957.

⁹⁷ *Montier asszony levelei.* 1793. bev.

⁹⁸ *Mulatságos napok.* Elõljáró beszéd.

⁹⁹ A Bécsi Magyar Bibliothéca első esztendeje. 1793. 112.

¹⁰⁰ *Erdélyi levelek.* 87.

¹⁰¹ Kazinczy Lev. I. 301.

¹⁰² Kazinczy Lev. II. 139, 817.

¹⁰³ *Erdélyi levelek.* I.h.

¹⁰⁴ Kazinczy Lev. XV. 68, 107, 578.

¹⁰⁵ Kazinczy Lev. IV. 509.

¹⁰⁶ *Erdélyi Levelek.* I.h.

¹⁰⁷ Kazinczy: *Pályám emlékezete.* 25, 252.

¹⁰⁸ Dodsley híres könyve, az *Oeconomia Vitae Humanae*, egymásról mit sem tudó négyféle fordításban is eljutott hozzánk. Az *Oly feleség és Erkölcsös feleség*, a *Zrini Miklós barátai* és *A bárom jó barátok* ugyanannak a német románnak egymástól függetlenül készült fordításai. Barclay *Argenis*-nek ötféle fordítása és feldolgozása készült, Marmontel *Télémaque*-jának négy fordítása és feldolgozása maradt fenn, *Belizdrus*-ának pedig két

fordítása jelent meg egymáshoz egészen közel, 1773-ban és 1776-ban. Gellert *Svétiziai grófnéját* pár esztendei időközben (1772 és 1779) ketten is kiadták. Campe *Robinsonját* hárman készítették el magyarul stb. Valami 20 ilyen esetet lehet összeszámolni.

¹⁰⁹ Magyar Hirmondó 1781. 166.

¹¹⁰ Mindenes Gyűjtemény 1789. II. 188.

¹¹¹ Kazinczy Lev. XI. 395.

¹¹² Kazinczy Lev. XI. 163, 183.

¹¹³ Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 50.

¹¹⁴ Vitkovics Mihály *prózai művei*. 6. k. 211—224.

¹¹⁵ Kazinczy Lev. IV. 46, 48, 49.; XXII. 266—267.

¹¹⁶ Vitkovics Mihály *művei*. 8. k. 81. — Szemere Pál: *Munkái*. 1890.

III. 66.

¹¹⁷ *Kis János emlékezései*. 1890. 447.

¹¹⁸ Kazinczy Lev. IV. 46.

¹¹⁹ Kazinczy Lev. I. 242.

¹²⁰ Figyelő V. 1878. 78.

¹²¹ Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 52, 88.

¹²² Bölöni Farkas Sándor *naplója*. Közzétette K. Papp Miklós. Kolozsvári nagy Naptár 1865. 64.

¹²³ Kazinczy Lev. XXI. 423.

¹²⁴ Kazinczy Lev. I. 265.; XV. 65.

¹²⁵ Kazinczy Lev. XV. 65.

¹²⁶ Kisfaludy Sándor *Minden munkái*. VI. 300. 31. vssz. Egy más helyen azt olvassuk, hogy míg egy földesúr háztartására tízezer, s fürdőkre, utazásra újabb tízezer forintot költött, addig könyvtára szaporítására mindössze ötven forintot áldozott, „nevezetesen a Hazai Tudósítások húsz, Hazi Barát, Honi Vezér, Hazai Vándor nyolc, Tudományos Gyűjtemény tizen-négy, egyéb a literatura előmozdítására tartozó dolgok, mint papiros, spa-nyolviasz stb. hat forint.” Vö. Stancsics Mihály: *Pazardi*. 1836. 59.

¹²⁷ Vitkovics Mihály *prózai művei*. 6. k. 223.

¹²⁸ P. Horváth Lázár: *Az elbujdosott*. 1836. I. 189—190.

¹²⁹ Gaál József: *Szirmay Ilona*. 1836. XXVIII.

¹³⁰ Kazinczy Lev. VIII. 251—252.

¹³¹ Kazinczy Lev. III. 148.

¹³² Kazinczy Lev. XII. 31.

¹³³ Kazinczy Lev. III. 95.

¹³⁴ Erdélyi Múzeum 1817. 82.

¹³⁵ Vitkovics Mihály *művei*. 8. k. 80.

¹³⁶ Ti. elbájolta: akkor még ez a szó nem volt forgalomban, vö. Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 304.

¹³⁷ Kazinczy Lev. XVIII. 214.

¹³⁸ Kazinczy Lev. XV. 183.

¹³⁹ Tudományos Gyűjtemény 1824. IV. 78.

¹⁴⁰ *Déryné naplója*. Bayer József kiad. I. 25.

¹⁴¹ Kazinczy Lev. VII. 252, 276.

¹⁴² Jókai: *Rab Ráby. Összes művei*. 51. k. 163.

¹⁴³ Arany János *bátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 293.

¹⁴⁴ Irodalomtörténeti Közlemények 1913. 336.

¹⁴⁵ Arany János *bátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 64—66.

- 146 *Ha nevetni akarsz, csak olvasd ezt a Kóbor Istók históriáját.* Kómárom 1826, és a *Halálra nevetető könyv* 1809-i első kiadása.
- 147 *Svédziai grófné.* 1772. bev.
- 148 *Uránia* 1794. III. 305.
- 149 *Vitkovics Mihály művei.* 8. k. 64.
- 150 *Erkölcsei-Iskola.* 1790. bev.
- 151 *Emlékezései.* Olcsó Könyvtár 280. sz. Budapest 1890. 440—441. I.
- 152 „Valameddig ezt a módot [a fordítást] fel nem vesszük, soha nem jövünk ki a mélységből, úgy, mint kellene” — írja a *Holmiban*.
- 153 *Szívet sebbető római mesék.* 1786. bev.
- 154 *Kazinczy Lev. I.* 520.
- 155 *Kazinczy Lev. I.* 440, 448.
- 156 *Kazinczy: Pályám emlékezete.* 15—16.
- 157 *A fiatal bűnbánóné.* Magyar Nemzeti Múzeumi példányába írt sa-ját kezű bejegyzése. Ugyanezt I. Tudományos Gyűjtemény 1826. II. 96.
- 158 *Magyar Múzeum* 1788/89 III. negyed, toldalék.
- 159 *Amerikának feltalálásáról.* 1793. bev.
- 160 *Scott: Ivanhoe.* Thaisz András ford. 1829. IX.
- 161 *Dafnis és az Első Hajós.* 1797. bev.
- 162 *Svédziai grófné.* 1772. bev.
- 163 *Kazinczy Lev. II.* 169.
- 164 *Tudományos Gyűjtemény* 1824. IV. 78.
- 165 *Mikszáth Kálmán: Az én halottaim. Hátrabagyott iratok.* V. k. 96.
- 166 *Kazinczy Lev. XXI.* 134.
- 167 *Jókai Mór: Eppur si muove. És mégis mozog a föld. Összes mű-vei.* 43. k. 211.
- 168 *Kisfaludy Sándor Minden munkái.* VI. 294, 296. 13. és 18. vssz.
- 169 *Próza művei.* 6. k. 160.
- 170 *Antenor utazása.* 1831. bev.
- 171 *P. Horváth Lázár: Az elbujdosott.* 1836. I. 22.
- 172 *Kazinczy Lev. XII.* 392.
- 173 *P. Horváth Lázár: Az elbujdosott.* 1836. I. 104—108.
- 174 *Tudományos Gyűjtemény* 1825. II. 63.; 1826. II. 96.
- 175 *Tudományos Gyűjtemény* 1826. II. 90. — Emlékezhetünk Jókai egyszerű korrajzából is arra a jelenetre, amikor Kálmán regényt olvas Ka-tinka előtt. „persze német regényt”, mert „hol vette volna a magyart”? *És mégis mozog a föld. Összes művei.* 43. k. 219.
- 176 *Táncsics Mihály: Népkönyv.* 3. f. 1842. 13.
- 177 *Erdővári Klára.* 1826. bev.
- 178 *Csontos István: Szép-nem ügyvédje.* 1830. 39.
- 179 *Orczy Lőrinc: Költeményes bolmi.* 1787. 8.
- 180 *Orczy Lőrinc, i.m.* 16.
- 181 *Kazinczy Lev. I.* 326.
- 182 *Kazinczy Lev. I.* 360.
- 183 *Klélia.* 1820. VI—IX.
- 184 *Mészáros Ignác: Három napkeleti történetek.* 1795. bev.
- 185 *Kazinczy: Pályám emlékezete.* 56.
- 186 *Kazinczy Lev. XVI.* 281.
- 187 *Vitkovics Mihály Művei.* 8. k. 143.
- 188 *Fáy András: Házi rosta.*
- 189 *Költői művek.* 1836. 115.

¹⁹⁰ Kazinczy Lev. I. 316.

¹⁹¹ Kazinczy Lev. IV. 278.

¹⁹² Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 156.

¹⁹³ A románok szereplői így beszélgettek: „Csillapítsd le kérlek, kormánnyok vesztett erzesidnek háborgó habjait, s ne merítsd el fellázadott árjaikban tisztességed sajkáját.” Vö. *Maré vára*. 1824. I. 233. — Vagy: „Még egy csókot kedves Izabellám! Úgy is régulta nem folyt már ajkidról az életnek boldogsága szivembe. Csak rajzolt kepedre nyomhattam ajkaimat, s csak képzelődésemben innepelhettem emlékezetedet. De valjon tégedet is oly szüntelenül foglalataskodtatott-é távollévő hivedről való teprenkedésed.” Vö. *Udvari szerelem*. 1808. 143.

¹⁹⁴ Szikra Miklós: *Mit nevelsz?* 1834. 63.

¹⁹⁵ Gaál József, *Rajzolatok* 1835. 49. sz.

¹⁹⁶ Kazinczy Lev. XII. 377.

¹⁹⁷ Kazinczy Lev. XII. 377.

¹⁹⁸ Felső Magyarországi Minerva 1826. 696.

¹⁹⁹ *Nemes Asszony*. 1787. 172.

²⁰⁰ Árvay Gergely: *A Román-kórság*. Felső Magyarországi Minerva 1825. 141—155. Ez a tárgya Marmontel azon meséjének is, amelyet Kazinczy *A kétség* címmel magyarosított meg. Vö. Kazinczy Ferenc *Minden munkái*. Szép Literatura 1814. I. 160—206.

²⁰¹ Gyalui Farkas: *Legkedvesebb könyveim*. 46—47.

²⁰² Szalay Imre: *Egybúzi beszédek gyűjteménye*. 1841. II. 139.

²⁰³ Hasznos Mulatságok 1822. I. 15.

²⁰⁴ Gaál György: *Tudós Palótz*. 1803. IV. 15—16.

²⁰⁵ Scott: *Ivanhoe*. Thaisz András ford. 1829. VIII.

²⁰⁶ *Barragóné és Zalád*. 1819. bev.

²⁰⁷ Kästner A. Gotthalf epigrammája szerint:

Mit kühnen, treuen, frommen Rittern
Verdarb sich der Geschmack von unsern guten Müttern;
Mit feinerm Witz, empfindungsvollen Scherzen
Verdirbt man unser Töchter Herzen.

[Magyarul: A merész, hűséges, jámbor lovagokkal / Elrontjuk jó anyánk ízlését: / Finom viccel, érthetetlen tréfával / Rontjuk el saját lányunk szívét.] Merck J. Heinrich Wieland folyóiratában (Teutsch Merkur 1776. 261.) így panaszkodott: „Es ist wohl kein Land wie Teutschland, wo sich so elende Köpfe zum Beruf aufwerfen, das Publikum zu unterhalten.“ [Nincs még egy olyan ország, mint Németország, ahol ily nyomorult történetekkel mulattatnák a közönséget.] Schlegel a közönség ellen kelt ki, mely érthetetlen mohósággal az ízléstelenségekre és a kalandosra vetette magát (*Sämtliche Werke*. I—X. 1822—1825. XI. 26.) Erős korholások hangzanak el a kölcsönkönyvtárak ellen, melyek nem lelki gyógyszertárak, hanem mérgező helyek, s ezért rendőri ellenőrzés alá kellene őket venni. Vö. Wessenberg: *Über den sittlichen Einfluss der Romane*. 186. Az irodalom rossz szemmel nézi, hogy csak egyetlen esztendőben, 1796-ban több mint 600 román-tákolmány jelent meg. Vö. Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek. XXI. 1. 190.

²⁰⁸ Heidegger. Vö. Bobertag: *Geschichte des Romans*. 1884. II. 232, 240.

- 209 *Die Gewalt der Liebe in Erzählungen.* Berlin 1797. Vorbericht.
- 210 *Regény és regényítészet.* 1859. 88.
- 211 Hasonló esetet említ Falk Miksa gyermekkorából. Szülei távollétében egyszer édesanyja varrőrsztalkájában egy Lafontaine-románt fedezett fel. Mohón esett neki, s amikor belemélyedt olvasásába, belépett édesatyja. „Hát te mit olvassz itt?” — kérdé, s ezzel a könyvet kivette kezéből. Valódi rémülés fogta el, mikor a címlapot megnézte: „Ejnye te haszontalan gyerek, hogyan jutsz te ilyen veszedelmes könyvekhez?” Vö. Gyalui Farkas: *Legkedvesebb könyveim.* 45.
- 212 Pázmány Péter *összes munkái.* I—VII. Budapest 1894—1905. VII.
621. 213 *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönzött bárom kenyér.* 1724.
499. 214 *Nemes Asszony.* 1787. 171—172.
- 215 *Gedanken über das freye Lesen gefährlicher Bücher.* Pressburg
1771. Vö. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* 57.
- 216 *Jeles gondolatok rövid történetekkel.* Kolozsvár 1777. 37.
- 217 *Amerika feltalálása.* 1793. bev.
- 218 *Dafnis és az Első bajos.* 1797. 133—134.
- 219 *Theopbron.* 1804. 272.
- 220 *Nyári rózsák.* 1825. 272.
- 221 Tudományos Gyűjtemény 1823. XII. f.
- 222 *Fedor és Mária.* 1807. bev.
- 223 *Flóra.* 1806. 5.
- 224 Szontagh Gusztáv, Figyelmező I. 112.
- 225 Közhasznú Esmeretek Tára 1834. X. 222—224.
- 226 Kritikai Lapok 1833. III. f. 33—34.
- 227 Horváth Zsigmond: *Elmederítő, szívhépző s karakterfestő történetek s adatok füzere.* 1840. II. 137.
- 228 P. Török Damascenus: *Vasárnapi és ünnepi prédikációk.* Eger 1802.
- II. 77.
- 229 Fogarasi Mihály: *Keresztény igazságok egyházi beszédekben.* Kolozsvár 1833. 134—135.
- 230 Szepessy Ignác: *Egyházi beszédek.* Pécs 1840. IV. 53, 107.
- 231 Török Pál: *Egyházi beszédek.* Pest 1845. II. 395.
- 232 Szabó János: *Egyházi beszédei.* Kolozsvár 1848. II. 395.
- 233 Veszely Károly: *Erdélyi katolikus hitszónok.* Kolozsvár 1863. I.
56. 215.
- 234 Bajza József, Kritikai Lapok 1833. III. f. 32.
- 235 Idézi Ihász Gilbert: *Szellemi kincstár.* 1896. IV. 733—734.
- 236 Kazinczy Lev. V. 513.
- 237 *Hieró.* 1807. bev.
- 238 Allgemeine Literatur-Zeitung 1788. 245.
- 239 Erdélyi Múzeum 1817. 83.
- 240 Fáy András *szépirodalmi munkái.* 2. kiad. 1847. V. 170—171.
- 241 Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek 1796. II. 44.
- 242 Kazinczy Lev. VII. 33.; VIII. 86.
- 243 Kazinczy Lev. I. 440.
- 244 Kazinczy Lev. I. 434.
- 245 Kazinczy Lev. II. 169, 191.
- 246 Kazinczy Lev. III. 112.; V. 502.

- 247 Kazinczy Lev. II. 7.
 248 Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 107.
 249 Kazinczy Lev. I. 520.
 250 Kazinczy Lev. I. 521.
 251 Kazinczy Lev. XXI. 43.
 252 Olvasmányairól tájékoztat többek közt: Lev. III. 289.; IX. 4.
 253 Kazinczy Lev. III. 251.
 254 *Szívet sebbető római mesék*. 1786. bev.; *Gróf Pontisz*. 1788. bev.:
 „Ha ki pedig azzal kíván dorgálni, miért hogy kiseded tehetségemet ezen hitván római meséknek fordítására vesztegettem, megfelel annak a bölcs világ, állandóssan erősítvén, hogy a római mesék azonkívül, hogy gyönyörködve mulatják az olvasókat, a szívet is nemesítik és pallérozzák.”
 255 *Dafnis és az Első Hajós*. 1797. 132.
 256 *G* nevezetű svédi grófné*. 1778. bev.
 257 *A Svétziai grófné élete*. 1772. bev.
 258 *Hieró*. 1807. bev.
 259 A Mulatságos Könyvtár 1832/33. évi hirdetése.
 260 *Flóra*. 1806. 6.
 261 *Szájas Péter*. 1817. 7.
 262 *Dafnis és az Első Hajós*. 1797. 133.
 263 *A régi indusok bölcselkedések*. 1781. bev.
 264 Tudományos Gyűjtemény 1826. II. 96.
 265 Fáy András: *A Bélteky-báz. Szépirodalmi összes munkái*. III. 1844. 24.
 266 *Dafnis és az Első Hajós*. 1797. 132.
 267 Jean Paul elméletének visszhangja. Tudományos Gyűjtemény 1825.
- IV.
- 268 Cselkó István: *Válogatott darabok*. 1817. — Kiss Sámuel. Tudományos Gyűjtemény 1825. X. 104.
 269 *Római északuk*. 1823. bev.
 270 *Erkölcsei-Iskola*. 1790. bev.
 271 Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 244.
 272 Péczeli József: *Yung éjtszakái*. 1787. bev.
 273 Magyar Museum 1788/89. III. told.
 274 Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. 800—
- 802.
- 275 Jakab Elek, Figyelő X. 1881. 263.
 276 Fáy Andrásnak Bárány Ágostonhoz intézett 1825. márc. 11-i leveléből. Irodalomtörténeti Közlemények 1924. 41.
 277 Szedes FABIÁN levele Guzmics Izidorhoz 1824. ápr. 5-én, Figyelő V. 1878. 77.
- 278 *Kis János emlékezései*. 1890. 517.
 279 A Magyar Hirmondó 1785-ben a 318. lapján így ír: 1784-ben „csak új román 143 jött ki Németországban... Oh vajha a mi álmos tudósaink is oly hosszasan nem aludnának, hanem már valahára anyai nyelvünk épületére pennát faragnának s írának, hogy a honjából tündökölhettek ki az igazság napja.”
 280 Az *Etelka* 745 l., *Szerecsenek* 864 l., *Gyapjas vitózek* 878 l., *Szigvárt* 1392 l., *Jólánka* 1545 l.
 281 *Susztter Lipli* lefordításáért Hartleben Konrád Adolf Holosovszki Imrének 40 forint tiszteletdíjat fizetett. Vö. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*. IV. 1028. hasáb.

²⁸² Figyelmező 1837. 183.

²⁸³ Morgante. 1482.

²⁸⁴ *Essay sur l'origine des Romans.* 1670.

²⁸⁵ M. L. Wolff: *Geschichte der Romantheorie.* München 1915. Disseratio.

²⁸⁶ *De fabulis Romanensibus et recentioribus.* 1703.

²⁸⁷ *A Románokról.* Tudományos Gyűjtemény 1824. IV. 70—91.

²⁸⁸ *A román-költésről. Töredékek.* Kritikai Lapok III. f. 1833. 1—64.

²⁸⁹ J. A. Eberhard: *Handbuch der Aesthetik.* 1803—1805. Jean Paul: *Vorschule der Aesthetik.* II. 72. §. Über den Roman. Vö. Pfeifer János, Irodalomtörténeti Közlemények 1900. 295. — Szücsi József: *Bajza József.* 1914. 153—158.

²⁹⁰ C. Heine: *Der Roman in Deutschland von 1774 bis 1778.* Halle 1892.

²⁹¹ L. Magon: *Ein Jahrhundert geistiger und literarischer Beziehungen zwischen Deutschland und Skandinavien 1760—1850.* Dortmund 1926. Bd. I.

²⁹² Baranyai Zoltán, Magyar Nyelvőr 1927. 426—437.

²⁹³ Az egykorú német számbavétel is a magyaroknál csupa silány és izléstelen német románoknak hitvány fordításait vagy silány eredetieknek silány magyarosításait ismeri, melyekről az a véleménye, hogy csak a könyvkereskedőknek és a papirosmalmoknak hajtának hasznot. Kivételnek tekinti Kazinczy klasszikus Marmontel-fordítását s az eredetiek közül Gorove, Székér Joachim es Dugonics románjait. Vö. *Annalen der Literatur* 1804. 168., 1811. III. 87—88.

²⁹⁴ "... es sei jetzt Mode, Uebersetzungen herauszugeben, ohne zu sagen, dass sie es sind. In der That, eine sehr tadelnswürdige Model!... Bey einem poetischen Werke von solchem Umfange, wie die Romane, ist es vom Plagiat wenig unterschieden, wenn man es verschweiget, von dem nicht allein Erfindung des Plans und der Charaktere, sondern auch Irrungen in den literarischen Anzeigen, indem es unmöglich von dem Rec. gefordert werden kann, dass sie bey jedem mittelmässigen Romane, wenn der Titel verändert worden, sich der Original erinnern sollen." [Mostanság az a divat kapott lábra, hogy a fordításokat eredeti mivoltuk megjelölése nélkül adják közre. Tulajdonképpen szerfelett gáncsolható divat! Egy regényhez fogható terjedelmű költői alkotást vajmi kevés választja el a plágiumtól, amennyiben elmellőzik megemlíteni azt, hogy honnan származik nemcsak az alapcselekmény és a jeilemek ötlete, hanem kibontása is. Ebből kifolyólag könnyen csúszik be tévedés az irodalmi szemleclikkebbe, mivel lehetlenség megkövetelni a recenzenstől, hogy ő minden átlagregénynél — amennyiben a címet megváltoztatták — az eredetijére is visszaemlékezze.] Így ír az *Allgemeine Literatur-Zeitung* az 1795. IV. évf. 248. lapján.

²⁹⁵ Takács Éva írja a következőket: "... több ízben megesk, hogy a fordítást úgy adják elő, mint originalist, amelyre példákat, ha parancsolják. abból az esztendőből is mutathatok, amelyben bennünket igazságtalanul páváskodással vádolnak (1824), sőt olyan példát is tudok, hogy Marmontelnek azon remek munkáját, melyet a Marmontel lelkével bíró Báróczy az alatt a név alatt fordított: *A próbára vetett barátság*, későbbben egy valaki, benne a neveket megváltoztatván, a karaktereket elrontván, nemünk gyönyörködtesére önnön neve alatt adá ki." Vö. Takács Éva *Munkái.* Budán 1829. I. 72—73.

²⁹⁶ György Lajos, *Irodalomtörténet* 1912. 53—60.

- 297 Vitkovics Mihály: *Prózai művei*. Nemzeti Könyvtár VIII. 24.
- 298 György Lajos, Magyar Nyelvőr 1930. 254—257.
- 299 *Pályám emlékezete*. 41. és Bácsmegey bev.
- 300 Neue Annalen der Literatur 1807. II. 181.
- 301 Kármán József, Uránia 1794. III. 305.
- 302 Hazai Tudósítások 1806. 351.
- 303 Döbrentei, Élet és Literatura 1826. 256.
- 304 Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 158.
- 305 Kis János: *Sebbe való könyv*. 1797.
- 306 Széplaki Erneszt [Bajza József]: *Pillangó*. 1836. bev.
- 307 Erdélyi Múzeum 1817. 81. kkl.
- 308 Tudományos Gyűjtemény 1831. IV. 73.
- 309 Muzarion IV. 95.
- 310 Kazinczy Lev. XXI. 43.
- 311 Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 329.
- 312 Kazinczy Lev. XXI. 33.
- 313 Kis János. i.h.
- 314 Sándor István: *Sokféle*. Negyedik darab. 1796. 130.
- 315 Radvánszky János írja Bessenyei Sándornak. Vö. Irodalomtörténeti Közlemények 1906. 78—79.
- 316 Kis János írja. Kazinczy Lev. III. 113.
- 317 Farkas Sándor: *Antenor utazása*. 1831. Előbeszéd.
- 318 Erdélyi Károly: *Wieland Abderitái*. 1834. Előbeszéd.
- 319 Élet és Literatura 1826. 256.
- 320 Szalay László. Tudományos Gyűjtemény 1836. VII. 116.
- 321 Tudományos Gyűjtemény 1824. IV. 77.
- 322 *Nyári Rózsák*. 1823. Előbeszéd.
- 323 Péczeli József: *Young éjtszakái*. Előbeszéd.
- 324 *A vékfilidi pap*. 1831. III. V.
- 325 Kazinczy Lev. XVI. 383.
- 326 Kazinczy Lev. XXI. 512.
- 327 Farkas Ferenc: *Kotzebue színdarabjai*. 1809. 21. „Magam is szóttem belé egy-egy kettős csippenkét, az indulatokat ízlésem szerint festettem le, holmit meg is változtattam; szóval ez a munka egészen sem az enyém, sem az íróé”. (22—23.)
- 328 *Százjas Péter*. 1817. bev. „Sok helyeken jókora darabokat belőle által ugrottam, a szembetűnőbbsket keresgélvén ki. Ezt pedig azon célból cselekedtem, hogy máskorra is maradjon valami, s idővel osztán, ha ez a darabocská kedvelőre talál, a kihagyottakat is aztán lehet egy hasonló csomócskába kötve repíteni.”
- 329 Elég gyakoriak az efféle mondatok: „Ifjúságába az öreg barát nagyon szerette és láttatott előre a maga leányát, a szép Henriettát, egy mind testére, mind elméjére nézve szeretetreméltó leányzót az öccsenek, Fridriknek feleségül magában elszántnak lenni.” Vö. *Hazenau Fridrik*. 1807.
- 330 *Olly feleség milyen ritka találtaik*. 1794. bev.
- 331 Mándi Sámuel: *Szívet sebbető római mesék*. 1786. Előbeszéd.
- 332 Magyar Museum 1788—89. III. told.
- 333 *A régi indusok bölcselkedések*. 1781. bev.
- 334 Kónyi János, Percsényi Nagy László, Mészáros Ignác, Kis János, Aranka György, Harsányi Sámuel, Barczafalvi Szabó Dávid, Péczeli József, Pálóczi Horváth Ádám.

³³⁵ Agárdi György, Dobay György, Erdélyi Károly, Földi Ferenc, Kép Gėja László, Koszta József, Kissolyosi Simó Károly, Medgyasszay József, Nerodoli János, Rózsa István, Szikra Miklós, Tormássy János, Váczy Sándor, Wesselényi Farkas.

³³⁶ Kazinczy Lev. XI. 183. [Invita Minerva — rátermettség nélkül. A szállóigévé vált latin idézet fordítása: „Ha nincs erő, mégis dicséretes az akarat.” (Ovidius: *Epistolae ex Pontos*) Vö. Szabó György: *Sötétben tündöklőbb a fény.* 149.]

³³⁷ Kazinczy Lev. II. 186.

³³⁸ Farkas Sándor, Fejér Antal, Hatvany Pál, Kovásznai Kovács István, Mihalkovics József, Pálffy Sámuel, Barczafalvi Szabó Dávid, Szentiványi László, Szirmai Antal.

³³⁹ Ilosvay Sámuel, Mándi Sámuel, Mészáros Mátyás, Báji Patay Sámuel, Sebestyén László, Szlavnicai Sándor István, Szathmári Király József, Szilcz István.

³⁴⁰ Gróf Haller László.

³⁴¹ F. Óri Fülep Gábor.

³⁴² *Kat.:* Gerő György, Guzmics Izidor, Herczer Jób, Illei János, Felfalusi Kovács Antal, Lethenyi János, Pucz Antal, Szeckér Joachim, Szentmiklósi Timótheus, Taxonyi János. *Ref.:* Almási Balogh Sámuel, Barkassy Ádám, Tájéfalusi Csóka József, Derzsi János, Dobossy Mihály, Gál András, Hermányi Dienes József, Kovács Sámuel, Szigeti Sámuel, Szűts István, Tordai Sámuel, Zalányi Péter. *Ág. ev.:* Veres Márton, Zigán János.

³⁴³ Benkő Ferenc, Csorja Ferenc, Czövek István, Folnesics János Lajos, Gelci József, Homonnay Imre, Abrudbányai Szabó Sámuel, Szilágyi Márton.

³⁴⁴ Nagyváradai Ajtay Sámuel, Balogh József, Bozoky István, Czárán Emánuel, Fábián Gábor, Farkas Ferenc, Györfy József, Harsányi Pál, Kupai Nagy Ráczy György, Mészáros Károly, Molnár András, Náray Antal, Thaisz András.

³⁴⁵ Fazekas Sámuel, Gyarmathy Sámuel, Ráth Pál, Szabó Dávid, Zoltán József.

³⁴⁶ Ifj. Cserey Farkas őrnagy, Br. Lakos János cs. kir. tábornok, Staut József cs. kir. felhadnagy, Br. Vargyasi Dániel István cs. főtiszt.

³⁴⁷ Aszalay József kir. helytartósági titkár, Bachich József táblai iktató, Egyházas-rádóci Boda József főbíró, Bölöni Sámuel udv. kancelláriai ágens, id. Cserey Farkas referendárius, Csery Péter kir. helytartósági hites jegyző, Csontos István megyei hivatalnok, Deáki Filép Sámuel városi fogalmazó, Halászi József néptanító, Harsányi Sámuel kir. táblai ülnök, Br. Josintzi Sándor főbíró, Nagy Sámuel notárius, Szekrényessy Endre városi tanácsos, Ivánkai Vitéz Imre regius visitator.

³⁴⁸ Benke József színigazgató, Farkas András népköltő, Farkas József papnövendék, Holosovszki Imre kir. sőtiszt, Kovács Ferenc indzseller, Jászai Láng Ádám színész, Láng István gazdatiszt, Németh József tipographiai corrector, Sábel Boldizsár kereskedő, Szacsvay Sándor és Ungi Pál hírlapíró.

³⁴⁹ Lakos János írja. Kazinczy Lev. XIV. 429.

³⁵⁰ Dugonics: *Etelka.* 1788. Ajánlás.

³⁵¹ Lakos János, i.h.

³⁵² Boda József: *Austriana.* 1808. II.

³⁵³ *Gróf Pontisz.* 1788. bev.

³⁵⁴ Szathmári Király József: *Az én utazdom vagyis Vaséki Méta.* 1831. bev.

II. Kedvelt román-típusok

¹ Bessenyei György: *Holmi*. XXVIII. r.

² Kis János *superintendens emlékezései életéből*. 1890. 63.

³ A magyar történeti tárgyak népszerűsége éppen ebben az időben virágkorát élte a németeknél. Ilyen német románokkal találkozunk: *Der Christ und der Türk, Brüder aus Ungarn*. 1793; *Isidore Gräfin v. Nadasdi, Vicekönigin v. Ungarn*. 1824; K. Rössler: *Zoltan der Kühne, Herzog von Ungarn*. 1834; S. Weber: *Die Hunyadische Familie. Auch Unschuld schützt nicht vor Kabale*. 1792; J. Falckh: *Paul Juranitsch oder die Türken vor Sigeth*. 1828; *Die Grafen von Cilli*. 1793; A. Bronikowski: *Die Magyaren*. Historischen Roman. 1833; *Tudok Besselny*. Eine ungarische Geschichte. 1784 stb.

⁴ *Ivanboe*. 1829. X.

⁵ Vö. Böcöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. II. 198.

⁶ György Lajos: *A francia hellénizmus bullámái az erdélyi magyar szellemi életben*. 1930. Erdélyi Tudományos Füzetek 22 sz.

⁷ Perrault legrégebb magyar nyomát az 1763. esztendőre szóló *Kassai Kalendárium* szépirodalmi toldalékjában találta meg Trostler József. Vö. Pester Lloyd 1924. máj. 18. Abendbl.

⁸ „d'emmieller la viande salubre à l'enfant" (megméczeni a gyermek számára egészséges húst).

⁹ A mese ekkori kedveltségét legtalálóbban talán ez a mondás jellemzi: „Ma soeur, dormez-vous? si vous ne dormez-pas, faites nous un conte, étoit devenu le rebur favori des plus brillantes sociétés." [Néném (Hölgyem), alszik-e Ön, ha nem, rögtönözzön nekünk egy mesét — ez váit a legfényesebb körök társasjátékává.] *Le Cabinet des Fées*. 37. k. 130.

¹⁰ *Museus travestált regéi*. 1834. I. k. IX.

¹¹ *Götz von Berlichingen*. 1773.

¹² *Ehto von Ardelk*. 1794. Prolog.

¹³ Musäus írja 1780-ban: „Unsere Romanschreiber sind wahre Haifische, die alles verschlingen, was ihnen vorkommt, und deren Mägen auch die heterogensten Dinge zu verarbeiten wissen." [A mi regényíróink valóságos cápák, akik mindent elnyelnek, ami csak az útjukba kerül, és gyomruk a legkülönbözőbb dolgokat is képes megemészteni.]

¹⁴ Az egykorú német recept a motívumokat így sorolja fel:

Ein junger, vielliebender Ritter,
Ein Lied, ein Mond, eine Ziethet,
Begleitet von einem Gewitter,
Ein Held, der nicht ruht,
Viel Mut,
Viel Blut,
Viel Schlagten.
Zwei Augen die schmarchten,

Ein treuer, derber Rittersmann,
Der lichte und ficht und nicht lesen und schreiben kann,
Bemalte gotische Fenster,
Ein finstrer Gang voll Gespenster,

Ein Kloster, Angst und Nonnengeschrei,
 Ein Teig von gesammelten Tränen dabei:
 Das alles, wohl zusammengetan,
 So gibt es ein Ritterschauspiel oder Ritterroman.

Ezt nagy Ignác így fogalmazta meg: „Végy: egy elzárt kisasszonyt, mélyen szerető fiatal lovagot, dalt, holdvilágot, és lantot nagy vihar kíséretében; hőst, ki soha nem nyugszik, bátorságot, vért, öldöklést, ábrándozó kék szemeket, gót alakú ablakokat, sötét folyosót kóválygó lelkekkel, kolostort, jajveszékelést, erőszakot, könnyekből magasra duzzadt patakot és mindezt vegyítsd jól össze, s a lovagregény kész.” Vö. *Bors és paprika*. 1845. II. 95., 505. sz.

¹⁵ Egyik románunkban egy ilyen leírást olvasunk: „Egy tolvaj fészek, századok előtt, vad lovagok lakhelye, melynek omladékaiban egy várnagy életét soványan emészti, ez most az én lakhelyem. Szüntelenül süvölt a szél azon kopasz kősziklákön, melyeknek tetején fekszik a régi vár és megszakadozva zúg a régi épületek közt. Sohasem volt világ teremtéséctől fogva ezen az iszonyú magasságon tavasz és semmi élő állat az egy vakmerő emberen kívül ezen hideg kőszirton ki nem állja. Rettenő mélységek tájtják fel reám sötét öbleiket, és mellettem hallatlan lármával ömlik le a kősziklákön a zuhogó, sebesen szaladó folyó, míg nem görbe útján az alattam mélyen fekvő völgybe érkezik.” Vö. *Erdővári Klára*. 1825. 87—88.

¹⁶ J. W. Appel: *Die Ritter-, Räuber- und Schauerromantik*. 1859: C. Müller-Fraureuth: *Die Ritter- und Räuberromane*. 1894. — *Der deutsche Roman um 1800*. Berlin 1908. — W. Dibelius: *Englische Romankunst*. 1910.

¹⁷ Kazinczy Lev. XV. 183.

¹⁸ Tudományos Gyűjtemény 1824. IV. 78.

¹⁹ Abban az időben, amikor Jósika Miklós Bécsben tartózkodott, nem messzi Bécsből élt és uralkodott egy német Ritter. Kis lovagvára előtt felvonó híd volt, szögletében őrtorony, pincéjében pedig várfenék, Burgverlies. Ez a lovag így nevezte magát: *Ritter von der blauen Erde*, s nemcsak ő és igen tisztességes neje, hanem cselédsége is egészen régi német lovagi öltözetet viselt. Aztán olyan ódon irányban beszéltek, mint *Götz von Berlichingen* és *Hasper a Spada*, s más lovagrománokban és drámákban társalognak a személyek. A viseletbe, a beszédmodorba úgy beleszoktak, hogy a családás majdnem tökéletessé vált, s egészen komoly szintet kapott. Lassacskán a vendégszerető háziúr egész kis szövetséget szervezett maga körül s a részesekeket így nevezte el: *Die Ritter der blauen Erde*.

Sok vendéget csalt oda a kíváncsiság s ezek aztán tréfából mind *külföldi* lovagoknak csaptak fel. A várba lépőnek olyan okát kellett adnia jövetelének, hogy pl. az útonállók kifosztották, vagy nejét, leányát, aráját szöktette meg valami ismeretlen rablólovag. Mindez olyan komolyan folyt, hogy a vendégek a várban bona fide elfogadták a vár urának ódon szokásait, s csak amikor eltávoztak, kezdtek élcelődni és nevetni a dolgon. Egy alkalommal báró Wesselényi Miklós is meglátogatta a kékföldi lovagot, s magát Ritter Nunquamretrónak nevezte. igen jól tudott a gazda nyelven beszélni. Az is megtörtént, hogy egyszer egy félszemű és karikalábú úr vetődött a várba, aki mit sem tudott a dolgokról, s a lovagok ráfogták, hogy a titkos Vehmgerichthez tartozik. Bár nagyon protestált ellene, a Burgverliesbe vetették, ahonnan titokban a kedélyes háziasszony szabadította ki. Vö. Jósika Miklós: *Emlékirat*. 1865. III. 66—70.

²⁰ Ágai Adolf beszéli el, hogy tulajdonképpeni első olvasmánya *Pokol-kői Vendelin* volt, melyet ajándék reményében egy suszterlegénynek olvasott fel Abonyban 14 éves korában. Olvasás közben az történt, bár nappal esett meg, hogy a majszter, a majszterné, a másik két legény s a vargainas mind ott felejkettek körülötte, és noha nyár derekán s fényes nappal folyt az olvasás, mindnyájan belefáztak. Vö. Gyalui Farkas: *Legkedvesebb könyveim.* 57—58.

²¹ A „nagy“ Spiessel, ki „mint egy ideális fenségű kép ment elől csillogva“, s magyar rajongóival gúnyolódik egy egykorú dialógus. Vö. Erdélyi Muzéum 1817. 81 kkl.

²² Benno Dicdrich: *Von Gespenstergeschichten, ihrer Technik und ihrer Literatur.* 1903.

²³ Vö. pl. Jean Paul: *Titan*, Wieland: *Gebeime Geschichte*, Mozart: *Zauberflöte* stb.

²⁴ Pucz Antal: *Értekezés az ördögösségről.* Pest 1820. Uő: *A babonának és az ő sokféle neveinek előadása.* Esztergom 1822.

²⁵ Farkas Ferenc: *Az éjnek diadalma.* 1808. bev.

²⁶ Erdélyi Muzéum 1817. 81.

²⁷ *Kis János superintendens emlékezési életéből.* 1890. 35—36.

²⁸ *Emlékirat.* 1865. II. 51.

²⁹ Pl. *Magyar Házai Barát.* 1838. 122—131.; 1839. 114—124.; *Magyar Hazai Vándor.* 1840. 53—55.

³⁰ Pl. Jókai *Összes művei.* 85. k.; Mikszáth Kálmán *Munkái.* 25. k. 120.

³¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1824. IV. 81.

³² „A sok Ritter-Gespenster Geschichték ugyan nem érdemlik az olvasást, de azonban én még sem mernék ellenk kikelni, mert úgy lehet látni, hogy az olvasó kabinétookban ezek legmocskosabbak.“ Vö. *Szájas Péter.* 1817. 7.

³³ *Hazai Tudósítások* 1807. 111.

³⁴ *Hasznos Multságok* 1823. II. 27. A németeket Goethe figyelmeztette:

„Und wenn nun eure Kinder dichten,
Bewahre sie ein gut Geschick
Vor Ritter-, Räuber- und Gespenstergeschichten.“

[És ha ti most gyermekeiteknek meséltek. / Egy jó mesét várnak tőletek ők, / Egy lovag- zsvány- vagy kísértettörténetet.]

³⁵ Vulpius Wolfgang: *Rinaldo Rinaldini als ein Lieblingsbuch seiner Zeit.* München 1922. Dissertatio.

³⁶ „Schriftsteller, die dergleichen Zeug schreiben, sind jetzt die Götzen, vor denen das Publikum nieder fällt“ [Írók, ti, akik egyazon dolgokról írtok, ti vagytok most a bálványok, akiktől a közönség minden semmiséget elfogad.] — írja a rablormanokra elozva az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 28. 125.

³⁷ Pl. *Filléres Kalendárium.* Kassa 1837: *Cartuche a zsvány.*

³⁸ *Hadi s más Nevezetes Történetek* 1790. 126.: *Caqliostro.*

³⁹ Pl. Erdélyi János, II. 2.: *A grófkisasszony.* — *Magyar Nyelvőr* III. 425.; *A 12 zsvány.* — *Magyar népköltési gyűjtemény* X. 23. sz., XIII. 90. és 97. sz. — *Ethnographia* 1922. 79.

⁴⁰ *L. Igaz osztály.* Honderű 1846. II. 1. sz. — *A négy tarka.* Uo. 1841 I. 1—4. sz. — *Két baramia.* Pesti Divatlap 1847. I. 13. sz. Vö. *Badies Ferenc,* *Figyelő* XI. 1881. 209. kkl.

⁴¹ Mikszáth humorosan sokszor emlegeti a híres Jánosikot, a felvidéki tótok gavallér rablóját, aki ellopta a kereskedők portékáját, azután kimérte a posztót a szegény vándordiakok közt, s hatalmas rőfökkel dolgozott. Vö. *Munkái*. X. 81.

⁴² Pl. H. L. Wagner: *Kindermörderin*. 1776. — Bürger: *Pfarrerstochter*. 1781. — Schiller: *Kindermörderin*. 1781. — *Biographien der Kindermörder aus gerichtlichen Akten gezogen und romantisch dargestellt*. Leipzig 1802. — *Die Kindermörderin, oder kleine Romane und Erzählungen*. Leipzig 1843. Vö. Hayn, *Bibliotheca erotica et germanica*. III. 552—558.

⁴³ Vö. R. Riemann, *Euphorion* 1905. 536.

⁴⁴ Die Werke, die er schuf, wird keine Zeit verwüsten,
Sie sind Natur, Geschmack, Religion.

Unsterblich ist Homer, unsterblicher bei Christen

Der Britte Richardson.

[A mű, amelyet ők alkotak, idő feletti, / Ezek természetesek, ízlésesek, vallásosak. / Homérosz halhatatlan, de Christennél is halhatatlanabb / A brit Richardson.]

⁴⁵ II. negyed. 187—188.

⁴⁶ Fritz Brüggemann: *Gellerts Schwändische Gräfin*. Aachen 1925.

⁴⁷ Kazinczy Lev. XXII. 11.

⁴⁸ Felső Magyarországi Minerva 1827. 1029.

⁴⁹ Kazinczy Lev. XVIII. 146., XIX. 464.

⁵⁰ Kazinczy Lev. IX. 190.

⁵¹ Kazinczy Lev. XII. 274—275.

⁵² Nagy népszerűségét mutatja Friedrich August Schultz: *Die ganze Familie wie sie seyn sollte; ein Roman, wie er seyn kann*. O. O. 1801. c. szatirikus kuriózuma, amelynek szereplői e kor felkapott románjai, köztük Elisa s annak számos utánzata: Robert der Mann wie er seyn sollte (Voigt), Anton der Knabe wie er seyn sollte (Kerndörffer), Robinson der Prediger wie er seyn sollte (Kosegarten), s mint hallgató személyek szerepelnek benne többek közt: Siegwart (Miller), Herfort und Klärchen (Naubert), Rinaldo Rinaldini (Vulpius), Der deutsche Alcibiades (Cramer) stb. [A címek fordítása: Egy teljes család, amilyenek lennie kellene; egy regény, amilyen lehet. ... Robert, az ember, amilyenek lennie kellene. ... A gyermek Antal, amilyenek lennie kellene. ... Robinson, az igehirdető, amilyenek lennie kellene. ... A német Alcibiadész.]

⁵³ Toldy Ferenc, Figyelmező 1837. I. 44.

⁵⁴ 1829-ben Toldy Ferenc (vö. Kazinczy Lev. XXI. 160.) és Hrabovszky Dávid tanár 1830-ban (vö. Felső Magyarországi Minerva 1834. 483.).

⁵⁵ Toldy Ferenc kifejezése. (Vö. Kazinczy Lev. XXI. 1829. dec. 8-1 lev.)

⁵⁶ Vö. dr. Szondy György: *A magyar ifjúsági irodalom gyermekkorá*. Kecskemét 1932.

⁵⁷ Lafontaine-ről szól az az anekdota, hogy megírta románját egészen az utolsó előtti fejezetig, s ekkor a kéziratot felolvasta feleségének. Amikor csak a megoldás volt hátra, az asszony könnyelábadtan férje nyakába borult és zokogva mondta: „Gib sie ihm!“ [Add őt neki!] (ti. a leányt a szerelmes ifjúnak). Másnap a román hőse szíve választottját boldogan szorította keblére. Vö. Gyalui Farkas: *Legkedvesebb könyveim*. 47—48.

⁵⁸ A Bétsi Magyar Bibliothéca első esztendője. 1793. 104.

⁵⁹ „Gyakorta súlyosak az ő próbálásai és nehezek az ő kísértései, de mennél súlyosabbak és nehezebbek azok, annál nagyobb a jutalom, mely azt követi, ha a próbát állhatatosan és békességes türelemmel kiállotta az ember. Gyakorta sokáig tart a harc, sokáig kétesen áll a győzelem: de a bátor szív csakugyan győzedelmet vérszen végre.” *Herfort és Klárka* 1793. II. 333r.

⁶⁰ Ez körülbelül ilyenforma volt: „Dieses ist der Zettel: der Eintrag ist bey meisten von geringerer Verschiedenheit, denn insgemein werden beschrieben Schönheiten, Rivalitäten oder Samthoffnungen, Leibes-Liste, Nacht- und Hinder Thür oder Fenster-Visiten, Küsse, Umarmungen, Liebes-Ohnmachten, Butzwerk, Hahnreyen, Buhler-Traume, Gärten, Palläst, Lust-Wälder, Schildereyen, Götzen-Tempel, Musiken, Tänze, Schau- und Ritter-Spiele, Entführungen, Irr-Reisen, Verzweiflungen, begonnene oder vollbrachte Selbstmorde, Zweykämpfe, See-Stürme, Gefangenschaften, Kriege, Blutbäder, Verkleidungen, Helden, Heldinnen, Wahrsagereyen, Beylager, Krönungen, Feste, Triumphe etc., dieses alles berichten die, so diese Bücher fleissig gelesen.” [A szövege ez: a felvetőszál a zömüknél a legkevésbé változatos, tudniillik rendszerint szépségekről, vetélkedésekről vagy közösen táplált reményekről, szerelmi fondorlatokról, éjszakai, a hátsó ajtón vagy pedig ablakon keresztüli látogatásokról, csókokról, ölelésekről, szerelmi önkívületekről, légyotról, felszarvazott férjekről, szerelmi álmokról, kertekről, palotáról, kéjligetekről, festményekről, bálványtemplomokról, zenéről, táncokról, színi- és lovagi játékokról, szöktetésekről, ámokfutásokról, a kétségbeesésig kilátástalan helyzetekekről, öngyilkossági kísérletekről, illetve önnönmagukat elemésztőkről, párvialalokról, tengeri viharokról, raboskodásokról, háborúkról, vérfürdőkről, álruhákrol, daliákról, delnőkről, jövendőmondásokról, nászokról, koronázásokról, ünnepekről, diadalmenetekről stb. írnak. tücsköt-bogarat összehordának bennük, s ezért falják az emberek az effajta könyveket.] Vö. Bobertag, 245.

⁶¹ *Zrini Miklós és az ő barátai*. 1803. Az olvasóhoz.

⁶² Lafontaine: *Quinctius Heymeran von Flaming*. 1795—1796.

⁶³ *Szívet sebbet* római mesékben tett próba. 1786.

⁶⁴ *Százias Péter*. 1817. 7. Másutt is így gondolkoztak és cselekedtek: „Ich mich vielmehr bemuhet, in selbigen die Tugenden zu erheben, und hingegen die Laster wo möglich, auch hin in den tiefsten Abgrund der HölLEN zu stossen.” [Én magamat inkább fárasztom az erkölcsi felmagasztosulás érdekében, de ők, a bűnösök, úgy lehet, a pokol mélységes fenekére jutnak.] Vö. Lycosthenes: *Arabaces*. 1726.

⁶⁵ Dugonics: *Jólánka*. 1803. Ajánlás.

⁶⁶ *A Svétzjai Grófné*. 1772. bev.

⁶⁷ *Szívet formáló történetecskék*. 1793. bev.

⁶⁸ *Amerika feltalálásáról*. 1793. bev.

⁶⁹ Elhatalmasodása Lessinget erre a felkiáltásra sarkallta: „Wen die Romanschreiber, welche keine Richardsons sind, doch nur immer auf die Tugend Verzicht thun wollten!” [Bárcsak azok a regényírók, akik egyáltalán nem Richardsonok, hajlandók lennének legalább az erényt illetően mindenkor önmegtartóztatást gyakorolni!]

⁷⁰ Kazinczy Lev. XXII. 11.

⁷¹ Kazinczy Lev. I. 440.

⁷² *Szirmay Ilona*. 1846. I. k. XXX.

⁷³ *Herfort és Klárka*. 1792. I. 288.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ „Azt gondoltam, hogy könyvön sírni többé nem tudok, a világba való megütközések meghidegítvén, a Sterne leveleit olvasom, s érzékenyülök, Werthert, könnyezek” — írja Döbrentei Kazinczynak 1812-ben. Lev. IX. 477.

⁷⁶ Bölöni Farkas Sándor írja Kazinczynak, 1816. március 28-án. Vö. Kazinczy Lev. XIV. 87.

⁷⁷ *Érzélgés a világ folyása*. Olcsó Könyvtár 150. sz. 125.

⁷⁸ Mikszáth Kálmán *Munkái*. 18. k. 33.

⁷⁹ *Museus travestált regéi*. 1834. I. k. VI.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ *Dafnis és az Első Hajós*. 1797. bev.

⁸² Uo.

A FRANCIA HELLENIZMUS HULLÁMAI AZ ERDÉLYI MAGYAR SZELLEMI ÉLETBEN

Először megjelent az Erdélyi Múzeumban (1930. 69—88.), majd különnyomatban is (Kolozsvár 1930. Erdélyi Tudományos Füzetek 22. sz.). Elhangzott felolvasásként az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsész tudományi osztályának 1930. május 9-i ülésén.

Jegyzetek

¹ *Julia Levelei Ovidiushoz*. Németből szabad fordítás. Kassán, Ellinger János Királyi privil. Könyvnyomtatónál. 1790. 8-r. 130 l.

² Kiadásának körülményeivel foglalkozott Perényi József *Aranka György és Kazinczy Ferenc* c. tanulmányában. Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 1. sz.

³ Kazinczy Lev. I. 404.

⁴ Kazinczy Lev. I. 404.

⁵ Kazinczy Lev. I. 422.

⁶ Kazinczy Lev. I. 448.

⁷ Kazinczy Lev. I. 457—464.

⁸ Kazinczy Lev. II. 261.

⁹ Kazinczy Lev. II. 261.

¹⁰ Kazinczy Lev. I. 464.

¹¹ Kazinczy Lev. I. 448.

¹² Kazinczy Lev. I. 448.

¹³ *Julia levelei* bevezetése.

¹⁴ Kazinczy Lev. II. 119.

¹⁵ Kazinczy Lev. I. 519.

¹⁶ Kazinczy Lev. II. 51.

¹⁷ Kazinczy Lev. II. 51.

¹⁸ Kazinczy Lev. II. 51.

¹⁹ Kazinczy Lev. II. 118—119.

²⁰ Döme Károlyhoz 1791. jun. 22. Kazinczy Lev. II. 139.

²¹ Arankához 1791. ápr. 9. Kazinczy Lev. II. 817.

²² Kazinczy Lev. II. 139—140.

²³ Kazinczy Lev. II. 142—143.

²⁴ Kazinczy Lev. II. 142—143.

²⁵ „Julia n' Jullin n' ki szemtelen k... a volt.” Kazinczy Lev. II. 143.

- ²⁶ 1791. márc. 9-i levél. Kazinczy Lev. II. 169—170. L. ehhez máj. 20. Uo. 191.
- ²⁷ Kazinczy Lev. II. 118—119.
- ²⁸ Kazinczy Lev. II. 55.
- ²⁹ Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés...* II. 97.
- ³⁰ *Briefe der Julie, Tochter Kaisers August an Ovid*. Eine Handschrift, welche in dem Herkulan gefunden worden. Nach einer englischen Übersetzung. Frankfurt und Leipzig 1783. 8-r. 114 l. — Ugyanaz: *Sammlung der besten Romane*. Band I, Berlin 1790, Frankfurt 1791. — H. Hayn und Alfr. N. Gotendorf: *Bibliotheca Germanorum erotica et curiosa*. München 1912. I. 463.
- ³¹ *Letters from Julia to Ovid*; a Manuscript discovered at Herculaneum, translated from the Original; the which is annexed, the Lady and the Sylph, a Visionary Tale. London 1753. Davis, 12mo. — Robert Watt, M.D.: *Bibliotheca Britannica*. Edinburgh 1824. Vol. IV.
- ³² *Corrispondenza tra Giulia ed Ovidio*. 2 tomi. Lipsia 1801. L. Hayn, i. m. I. 463.
- ³³ *Lettres de Julie à Ovide*. A Rome (Paris), chez Bernabo et Lazzarini. MDCCLIII. in-12. p. 130. — Újabb kiadásai: *Lettres de Julie, fille d'Auguste à Ovide* cimen: Genève 1766, Rome 1789. L. Hayn, i. m. 343.
- ³⁴ *Lettres amoureuses de Julie à Ovide et d'Ovide à Julie*, précédées d'une notice sur la vie de ce poète. Rome (Paris) 1753, in-12. — Ez a kiadás azért nevezetes, mert Júlia leveleit Ovidius válaszával zárja, ami az eredetiben nincsen meg. Aranka, jöllehet németből fordított, ahol Ovidius válasza hiányzik, a francia kiadást ismerhette s onnan vette át a zárólevelet. Jelzi is a bevezetésében, hogy „Ovidius válaszló levelét is, mellyet a' Német Fordító ki-hagyott, megtalálta”.
- ³⁵ Paris 1780. 2 vol. pet. in-8, 1781. 2. vol. in-12, Paris 3 vol in-12, Paris. Collin. 1808, Claudin 1879. — J. M. Quérard: *La France Littéraire*. Paris 1828. T. II. p. 18—19.
- ³⁶ *Lettres amoureuses de Julie et d'Ovide, par M. Marmontel*. Paris, an V (1797). Uo. 1802. in-12.
- ³⁷ *Lettres galantes de Julie à Ovide, par M. M. ...* Paris, Bastien, 1774. in-12.
- ³⁸ La Saussaye: *Notice biographique sur le comte de Lezay-Marnesja*. Paris 1858.
- ³⁹ J.-M. Quérard: *La France Littéraire, ou Dictionnaire Bibliographique*. Paris 1833. T.V. p. 286. — *La Grande Encyclopédie*. T. 22. p. 157. — *Nouvelle Biographie Générale*. Paris 1860. T. 31. p. 63. — A. A. Barbier: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. Paris, 1874. T. II. p. 1249. — J. Lemonnier: *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes et au mariage*. Lille 1897. T. II. col. 809—810.
- ⁴⁰ *Cyane, Roman grec*. Par le Baron de Bilderbeck. Aneuwid, chez la Société Typographique, et à Strassbourg, chez J. Pr. Treuttel. MDCCXC. in-8. p. 190. — Belső címlapján ez a cím áll: *Cyane, ou les jeux du destin*. A magyar fordítás valószínűleg a Carl Leberecht Bille német fordítása után készült: *Cyane, oder: das Spiel des Schicksals: ein griechischer Roman*. Aus dem Französischen des Herrn Baron von Bilderbeck. Wien, gedruckt und verlegt von Ign. Alberti. 1792. 8-r. 178 l.
- ⁴¹ *Ciane, vagyis a Szerentsé Játékja, egy görög történet*. Posonyban, Schlauff János Betüivel. 1794. 8-r. 304 l. (3 csinos rézmetszettel.)

⁴² *Tziane, vagyis a szerencse játéka.* Vigj. 3. felv. — Bayer József: *A nemzeti játékszin története.* Budapest 1877. II. 382.

⁴³ *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire.* Paris, chez Debure, 1788. in-4 et in-8.

⁴⁴ Maurice Badolle: *L'abbé Jean-Jacques Barthélemy (1716—1795).* Préface de M. Fernand Laudet. Paris, Les Presses Universitaires de France 1926. 397—398.

⁴⁵ Fordításait felsorolja M. Badolle. i. m. 398. Természetesen a magyar fordításokról — mint általában a hasonló természetű külföldi munkáknak — nincs tudomása.

⁴⁶ *A' Boldogságról. Ifjabb Anacharsis utazásából.* Sebhe való könyv. Azoknak, a' kik ez olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek. Kiadta Kis János, Nagy Baráti Pred. Posonban. Weber Simon Péter. 1797. 31—89. — *Polykrates Barthélemyből.* Kalendárium és Sebhe való Könyv... 1799-dik esztendőre, Posonban. 87—96. (Anacharsis. T. VIII. chap. 74).

⁴⁷ *A' Délusi Filoklesnek a' Boldogságról való Beszélgetése.* Egy kis darab a' Barthélemy Anacharsisából, fordítva német nyelvből Solymosi Dániel által. Posonyban, Füsikuti Landerer örökösének betüivel. 1816. 8-r. 90 l. L. Bister német fordítását: *Reise des jüngern Anacharsis durch Griechenland.* Berlin 1790—93. 78—79. fejezet: *Verfolg der Reise nach Delos. Ueber die Glückseligkeit (VI. 362—398.)* és *Verfolg der Reise nach Delos. Ueber die Religionsmeinungen (VII. 3—31.).* A magyar fordító elhagyta azokat a részleteket, melyekben a görög bölcseknek az istenségről való vélekedéseik foglaltatnak.

⁴⁸ *Az ifjú Anacharsis Utazása Görög-Országban. A bévett időszámítás előtt a negyedik Század közepén.* Barthelemy Apátúr után francziából fordította Deáky Filep Sámuel. Kolozsváron. A Ref. Kolégyom bet. 1820—1821. 8-r. I. XVI. 283 l., II. 359 l., III. 360 l., IV. 360 l., V. 360 l., VI. 350 l., VII. 84. LX l.

⁴⁹ Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* Kolozsvár 1905. II. 148—149.

⁵⁰ *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* Irodalomtörténeti Közlemények 1909. XIX. 67.

⁵¹ Czékus László: *Jászay Pál naplója.* Irodalomtörténeti Közlemények 1897. VII. 109. kkl.

⁵² Jakab Elek: *Deáki Filep Sámuel élete és irodalmi munkássága.* Függetlő IV. 1878. 171.

⁵³ *Szent Hilárius.* N. Enyed 1768. 39. sz. 12.

⁵⁴ *A tizenharmadik századbeli Anacharsis.* Középkori jellemrajz. Walter Vilnos után Gyurits Antal. Kiadja a jó és olvasó könyvkiadó társulat. Pesten, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1852. VIII. 360.

⁵⁵ *Az ifjú Anacharsis utazása Görögországban a Kr. e. IV. század közepén.* Az értekező ifjúság számára szerk. Hanthó Lajos. Pest. Emich G. 1866.

⁵⁶ *Voyages d'Antenor en Grèce et en Asie; avec des Notions sur l'Égypte.* Manuscrit grec trouvé a Herculanium. Paris, Bernard, 1798. 3 vol. in-8.

⁵⁷ J.-M. Quérard: *La France Littéraire.* IV. p. 541. — *Nouvelle Biographie Générale.* Paris 1859. T. 29. p. 496.

⁵⁸ *Antenor Utazása Görög Országban és Ázsiában.* Egyiptomról való értekezésekkel. Herkulánumban talált görög kéziratban. Frantzia nyelvre Lantour a' Sz. Lajos rendjének keresztves vitéz; Frantziából pedig Magyar

nyelvre fordította és némely jegyzetekkel kiadta Gyula Fejérvári Idősebb Farkas Sándor Nemes Alsó Fejér Vármegye Táblabírája. Nagy Enyeden, Nyomtattatott a' Ns. Ref. Kolégyom betűivel Vizi István ügyelete alatt. 1831—1833. I. 292 l., II. 264 l., III. 229 l. 8-r.

⁵⁹ Ezt olvassuk Bajza József 1836. évi akadémiai jelentésében. Viszota Gyula: *Bajza József akadémiai munkássága*. Irodalomtörténeti Közlemények 1912. 362.

⁶⁰ *Voyage de Polyclete, ou Lettres romaines*. Paris 1821. 3. vol. in-8.

⁶¹ *Polyklet utazása vagy római levelek*. Írta francia nyelven báró de Theis, fordította Kis János.

⁶² Viszota Gyula: *Bajza József akadémiai munkássága*. Irodalomtörténeti Közlemények 1912. 236.

⁶³ *Emile*-jében írja (IV.): „En général, Emil prendra plus de goût pour les livres des anciens que pour les nôtres, par cela seul qu'étant les premiers, les anciens sont les plus près de la nature.” [Általában Emil olyan nagy kedvet kapott a régi könyvek olvasására, hogy ezeknek hatására már azt hitte, hogy csupáncsak a régiek állnak közel a természethez.]

⁶⁴ Robert F. Arnold: *Der deutsche Philhellenismus*. Kultur- und literarhistorische Untersuchung. Euphorion. Zweites Ergänzungsheft 1896. 71—181.; Uo. 1904. 735—741.

⁶⁵ M. Badolle, *i. m.* 341—393.

⁶⁶ Faguet Emil: *A XVIII. század*. Haraszi Gyula fordítása. Budapest 1898. 629—649.

⁶⁷ Ezeket a darabokat felsorolja M. Badolle, *i. m.* App V. 404—405.

⁶⁸ Faguet, *i. m.* 639.

⁶⁹ L. Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század*. Budapest 1920. c. könyvének „Francia hatás Erdélyben” c. fejezetét (138—147)., ahol az Erdélyben franciából készült fordításokat is felsorolja.

Dr. GYALUI FARKAS

A kiadásunk alapjául szolgáló füzet (Kolozsvár 1935) két rövid arcképvázlatot tartalmaz. Az elsőt György Lajos 1926-ban írta, a jeles író, irodalomtörténész, az Egyetemi Könyvtár egykori igazgatója 60. születésnapjára, a másodikat — az arcképet kiegészítendő — a füzet megjelenésekor, 1935-ben. Ezt követően Gyalui Farkasnak még két műve jelent meg önállóan: *Letűnt világ*. Újfalvi Sándor életének regénye (Kolozsvár 1940) és *Gróf Teleki Sándor regényes élete* (Budapest 1940).

Az arcképvázlatban — a szerző érdeklődésének megfelelően is — Gyalui Farkas tudományos tevékenységére esik a hangsúly, holott a maga idején sikert arattak szépirodalmi munkái: elbeszélései, színművei is, köztük a *Mézesbetelek után* (vigjáték 1889), *Alhambra rózsája* (regényes dalmű 1895), *Linczeb János* (történelmi színmű 1898), *Nálunk vidéken* (elbeszélések 1895), *A szabadító* (regény 1896).

Gyaluit ifjúkorában meleg barátság fűzte Petelei Istvánhoz, akinek halála után ő válogatta és rendezte sajtó alá az író özvegye és az Erdélyi Irodalmi Társaság megbízásából elbeszéléseinek kétkötetes gyűjteményét (Elbeszélések. I—II. Kolozsvár 1912). Kapcsolatukról levelezésük alapján Bisztray Gyula ad részletes képet (Petelei István *Irodalmi levelezése*. Bukarest 1980).

BITAY ÁRPÁD ÉLETRAJZI ADATAI ÉS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek c. sorozatban (100. sz. Kolozsvár 1938); ugyanitt jelent meg Bitay Árpád irodalmi munkásságának bibliográfiája is.

A fiatalon elhunyt tudósról ugyancsak György Lajos írt nekrológot (Erdélyi Szemle 1937/38. 3—4. sz.), a Korunkban pedig Bolyai Zoltán álneven Gaál Gábor emlékezett meg róla (Korunk 1938. 1. sz.).

Az újabban Bitay irodalmi örökségét felelevenítő írások közül legfontosabb a Politikai Kiadó Testamentum sorozatában megjelent válogatás: „*bogy románok és magyarok jobban megismerjék egymást*”. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Kovács Ferenc (Bukarest 1977). Ugyancsak Kovács Ferenc elevenítette fel a tudósnak Nicolae Iorgával való kapcsolatát és az általa szervezett Vălenii de Munte-i szabadegyetemen tartott előadásait (Korunk 1975. 9. sz.), Gaál György pedig Kristóf Györgyhez írott leveleit közölte (Korunk 1976. 6. sz.).

Jegyzetek

- ¹ 4322—1919. okt. 9. sz.
- ² 5329—1920. okt. 5. sz.
- ³ 5014—1923. 3. sz.
- ⁴ 327—1923. sz.
- ⁵ Magyar Kisebbség 1925. 455.
- ⁶ Magyar Kisebbség 1927. 347.
- ⁷ Székely Újság 1926. 19. sz.
- ⁸ Magyar Kisebbség 1937. 23. sz.
- ⁹ Keleti Újság 1931. jún. 1.
- ¹⁰ Erdélyi Lapok 1932. 5. sz.
- ¹¹ A Hírnök 1937. 367. sz.
- ¹² Erdélyi Múzeum 1930. 4. 10.
- ¹³ Az Apostol 1937. 50. sz.
- ¹⁴ Iorga egy alkalommal úgy nyilatkozott a Pesti Napló párizsi munkatársa előtt, hogy Bitay Árpád a román irodalom egyik legalaposabb ismerője, s azok a munkái, amelyekben a román—magyar irodalmi hatásokat tárgyalja, a legkitűnőbb tudományos művek közé sorolhatók. Vö. Ellenzék 1928. március 20.
- ¹⁵ Előadásainak pontos címei megtalálhatók az évenként megjelenő Programul cursurilor de varăban.
- ¹⁶ Keleti Újság 1926. 187. sz.
- ¹⁷ Ellenzék 1928. 182. sz.
- ¹⁸ Révai Lexikon XX. k. 20.
- ¹⁹ Vö. Kristóf György: *Bitay Árpád emlékezete*. Keleti Újság 1937. 278. sz.

AZ ERDÉLYI MŰZEUM TÖRTÉNETE

Megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 105. sz. kiadványaként (Kolozsvár 1939).

A tanulmány utolsó fejezetéhez még annyit kell hozzáfűznünk, hogy a folyóiratot 1930-tól, amikor újra megjelent, György Lajos mint az EME fő-

titkára szerkesztette 1941-ig. Tőle vette át a szerkesztést Szabó T. Attila. Az ő idejében — egészen az 1947-ben bekövetkezett megszűnésig — a folyóirat negyedévenként jelent meg.

Újabb irodalom: Valentiny Antal—Entz Géza: *Az Erdélyi Múzeum név- és tárgymutatója. 1874—1917, 1930—1937.* Kolozsvár 1942. — Balogh Edgár: *Folyóiratkultúránk öröksége — az Erdélyi Múzeum.* Korunk 1963. 7—8. sz. — Váczy Leona: *Az Erdélyi Múzeum repertórium.* 1938—1947. Korunk 1966. 9. sz. — Kozma Dezső: *Az Erdélyi Múzeum első két évtizedének története.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1971. 1. sz. — *Romániai magyar irodalmi lexikon.* I. A—F. Bukarest 1981. 508—510. (A szócikk végén megadott bibliográfiából sajnálatos módon épp György Lajosnak ez a folyóirat története szempontjából alapvető tanulmánya maradt ki, ami különösképpen indokolja mostani újraközlését.).

Jegyzetek

¹ Korábbi alapítású két szaklap: a ma is megjelenő Keresztény Magvető c. unitárius teológiai és egyháztörténeti folyóirat (1861) és a gazdasági irányú Erdélyi Gazda (1869).

² Akadémiai Értesítő (1841), Budapesti Szemle (1857), Orvosi Hetilap (1857), Gyógyászat (1861), Keresztény Magvető (1861), Nyelvtudományi Közlemények (1862), Századok (1867), Erdélyi Gazda (1869), Természettudományi Közöny (1869), Földtani Közöny (1871), Magyar Nyelvőr (1872).

³ Szádeczky Lajos. Erdélyi Múzeum 1904. 155.

⁴ Hofbauer László: *Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeumának szellemtörténeti iránya.* Erdélyi Múzeum 1937. 358.

⁵ *Erdélyi Múzeum. Almanach 1857.* Szerkesztették Szabó Richárd és Balázs Sándor, Pesten. Pfeifer Ferdinánd bizománya (1857). 44 l.

⁶ Kolozsvári Közöny 1856. 21. sz.

⁷ Alapszabályok. I. fejezet 6. § a) pontja.

⁸ XXIV. pont. Évkönyvek. 1800. I. 25.

⁹ XV. pont. § Évkönyvek. I. 10.

¹⁰ Jegyzőkönyv. IX. p. Vö. Kelemen Lajos: *Az E.M.E. története.* 41.

¹¹ Évkönyvek. II. k. 1877. 69.

¹² Erdélyi Múzeum 1874. 3.

¹³ Erdélyi Múzeum 1874. 1. sz.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Erdélyi Múzeum 1874. 1. sz.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Erdélyi Múzeum 1874. 131.

¹⁹ Erdélyi Múzeum 1874. 24.

²⁰ Erdélyi Múzeum 1876. 3.

²¹ Erdélyi Múzeum 1876. 4.

²² Erdélyi Múzeum 1878. 51.

²³ Erdélyi Múzeum 1879. 31.

²⁴ Erdélyi Múzeum 1881. 121.

²⁵ Erdélyi Múzeum 1880. 143.

²⁶ Márki Sándor: *Findly Henrik emlékezete.* Magyar Tudományos Akadémia. Emlékbeszéd. IX. 11. (1899).

²⁷ Az E.M.E. Emlékönyve. 54. (Kelemen Lajos)

²⁸ Erdélyi Múzeum 1906. 6. (Erdélyi Pál)

²⁹ E.M.E. Kiadványok 1884. 76.

- 30 E.M.E. Kiadványok 1884. 70.
- 31 E.M.E. Kiadványok 1884. 159.
- 32 Erdélyi múzeum 1894. 120.
- 33 E.M.E. Kiadványok 1887. 53.
- 34 E.M.E. Kiadványok 1887. 55.
- 35 E.M.E. Kiadványok 1887. 217.
- 36 E.M.E. Kiadványok 1884. 343.
- 37 E.M.E. Kiadványok 1888. 152.
- 38 E.M.E. Kiadványok 1887. 57—71.
- 39 E.M.E. Kiadványok 1888. 77.
- 40 E.M.E. Kiadványok 1891. 79.
- 41 E.M.E. Kiadványok 1888. 79.
- 42 E.M.E. Kiadványok 1891. 79.
- 43 E.M.E. Kiadványok 1890. 105.
- 44 E.M.E. Kiadványok 1890. 311., 1891. 79.
- 45 E.M.E. Kiadványok 1888. 162.
- 46 E.M.E. Kiadványok 1888. 75. Titkári jelentés.
- 47 Erdélyi Múzeum 1892. 85.
- 48 Erdélyi Múzeum 1892. 87, 245.
- 49 A közgyűlés kisebbsége Széchy Károly mellett foglalt állást.
- 50 Erdélyi Múzeum 1893. 431.
- 51 Erdélyi Múzeum 1892. 23.
- 52 Erdélyi Múzeum 1901. 291.
- 53 Erdélyi Múzeum 1894. 119. Vö. 1893. VII. f. borítéklapja.
- 54 Erdélyi Múzeum 1896. 87.
- 55 Uo. 1897. 111.
- 56 Uo. 1897. 112.
- 57 Uo. 1894. 122.
- 58 Erdélyi Múzeum 1899. 182.
- 59 Uo. 1902. 287.
- 60 Uo. 1900. 180.
- 61 Erdélyi Múzeum 1900. 181.
- 62 Erdélyi Múzeum 1901. 292.
- 63 Uo. 1898. 128.
- 64 Uo. 1902. 287.
- 65 Uo. 1903. 333.
- 66 Uo. 1902. 288.
- 67 Uo. 1903. 327.
- 68 Uo. 1905. 508.
- 69 Erdélyi Múzeum 1904. 168.
- 70 Uo. 1904. 152—160.
- 71 Uo. 1905. 294.
- 72 Erdélyi Múzeum 1905. 336. (Erdélyi Pál)
- 73 Uo. 1905. 343.
- 74 Uo. 1905. 345.
- 75 Uo. 1904. 356.
- 76 Uo. 1904. 313.
- 77 Az E.M.E. Évkönyve 1907. 97.
- 78 Az E.M.E. Évkönyve 1907. 41.
- 79 Az A.M.E. Évkönyve 1907. 99.
- 80 Az E.M.E. Évkönyve 1909. 11, 81.

- ⁸¹ Az E.M.E. Évkönyve 1910. 81.
⁸² Az E.M.E. Évkönyve 1910. 94.; 1914. 91.
⁸³ Az E.M.E. Évkönyve 1908. 87.
⁸⁴ Az E.M.E. Évkönyve 1909. 11, 80.
⁸⁵ Az E.M.E. Évkönyve 1910. 80.

⁸⁶ *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Az Erdélyi Múzeum címlapján azonban tovább is megmaradt az „érem- és régiségtár közlönye“ kitétel, csak az 1914. évfolyamon került le róla, amikor „a bölcsészeti, nyelv- és történettudományi szakosztály s az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtára közlönye“ maradt.

⁸⁷ A három természettudományi tár ebben az időben szintén önálló tudományos orgánium fundálására törekedett. Vö. Az E.M.E. Évkönyve 1913.

17

- ⁸⁸ Az E.M.E. Évkönyve 1912. 94.
⁸⁹ Az E.M.E. Évkönyve 1913. 71.
⁹⁰ Erdélyi Múzeum 1915. 1—6.
⁹¹ Vö. Buday Árpád. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924. 153.
⁹² Vö. Kántor Lajos, Erdélyi Múzeum 1930. 1.
⁹³ Vö. György Lajos: *Dr. Borbély István.* Erdélyi Múzeum 1932. 236—

240.

- ⁹⁴ Erdélyi Irodalmi Szemle 1926—1929. évf.
⁹⁵ Vö. Kántor Lajos, Erdélyi Múzeum 1930. 1—2.; Tavasz Sándor

Uo. 229—230.

- ⁹⁶ L. Kántor Lajos fent id. cikkét.
⁹⁷ 1938 végén a sorszám a 100-at is meghaladta.

1874-től 1937-ig megjelent évfolyamokról az alábbi
összesítő táblázatot nyújtjuk:

Sorszám	Kötet	Év	Évfolyam	Szerkesztő	Lap	Tábla	Közlemény
			Füzet				
1	I.	1874	—	9 Finály Henrik	164	—	40
2	II.	1875	—	10 „ „	168	—	38
3	III.	1876	—	10 „ „	182	—	36
4	IV.	1877	—	10 „ „	168	—	42
5	V.	1878	—	10 „ „	260	—	30
6	VI.	1879	—	10 „ „	312	—	23
7	VII.	1880	—	10 „ „	304	—	28
8	VIII.	1881	—	10 „ „	312	—	16
9	IX.	1882	—	10 „ „	440	—	16
10	I.	1884	—	4 Schilling Lajos	346	—	17
11	II.	1885	—	4 „ „	346	—	15
12	III.	1886	—	4 „ „	347	—	15
13	IV.	1887	—	4 „ „	454	—	19
14	V.	1888	—	6 Hegedűs István	530	—	22
15	VI.	1889	—	6 „ „	559	—	27

Sorszám	Kötet	Év	Évfolyam	Füzet	Szerkesztő	Lap	Tábla	Közlemény
16	VII.	1890	—	6	Hegedüs István	580	—	30
17	VIII.	1891	—	6	Szinnyei József	556	—	27
18	IX.	1892	—	9	" "	642	—	88
19	X.	1893	—	10	Szinnyei József és Szádeczky Lajos	602	—	102
20	XI.	1894	—	10	Szádeczky Lajos	694	7	83
21	XII.	1895	—	10	" "	560	1	70
22	XIII.	1896	—	10	" "	510	—	76
23	XIV.	1897	—	10	" "	592	—	94
24	XV.	1898	—	10	" "	616	—	78
25	XVI.	1899	—	10	" "	674	—	90
26	XVII.	1900	—	10	" "	616	—	97
27	XVIII.	1901	—	10	" "	598	1	84
28	XIX.	1902	—	10	" "	516	—	102
29	XX.	1903	—	10	" "	596	—	77
30	XXI.	1904	—	10	" "	600	—	95
31	XXII.	1905	—	10	" "	508	—	91
32	XXIII.	1906	Új évf. I	5	Erdélyi Pál	446	—	51
33	XXIV.	1907	II.	6	" "	439	—	40
34	XXV.	1908	III.	6	" "	440	4	41
35	XXVI.	1909	IV.	6	" "	438	4	51
36	XXVII.	1910	V.	6	" "	433	9	48
37	XXVIII.	1911	VI.	6	" "	390	1	50
38	XXIX.	1912	VII.	6	" "	414	—	35
39	XXX.	1913	VIII.	6	" "	452	1	34
40	XXXI.	1914	IX.	6	" "	372	—	44
41	XXXII.	1915	X.	2	" "	232	—	30
42	XXXIII—IV.	1916—17	XI—XII.	1	" "	257	1	26
43	XXXV.	1930	Új évf. I.	4	György Lajos	454	1	138
44	XXXVI.	1931	II.	4	" "	468	—	111
45	XXXVII.	1932	III.	3	" "	452	—	81
46	XXXVIII.	1933	IV.	4	" "	490	5	37
47	XXXIX.	1934	V.	2	" "	396	17	23
48	XL.	1935	VI.	4	" "	404	9	297
49	XLI.	1936	VII.	3	" "	346	11	113
50	XLII.	1937	VIII.	4	" "	400	3	103

1—50 kötet 1874—1937 352 füzet 22059 lap (1378,75 (v)) 97 tábla 3021 közlemény

NAGYENYEDI DEMOKRITUS

Megjelent bevezető tanulmányként Hermányi Dienes József gyűjteményének kiadásához (*Nagyenyesi síró Heraklitus és bol mosolygós bol kacagó Demokritos*. Hermányi Dienes József kéziratos gyűjteménye 1762-ből. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadja György Lajos. Kolozsvár 1943. Erdélyi Ritkaságok 9—10.).

A György Lajos által sajtó alá rendezett kiadásban az eredeti gyűjtemény anyagának csak mintegy háromnegyed része jelent meg. Teljesebb és modernebb a Klaniczay Tibor gondozásában napvilágot látott újabb kiadás (Budapest 1960), ennek alapján készült a Téka sorozatban is egy válogatás (Bukarest 1970. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Rohonyi Zoltán.).

A MAGYAR ÉS AZ OROSZ IRODALOM KAPCSOLATAI

Megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 200. kiadványaként (Kolozsvár 1946).

György Lajos — amint azt könyvének első lapalji jegyzete is elárulja — 1945 tavaszán féléves kollégiumot hirdetett és tartott az egyetemen *Orosz nemzetkép és orosz batások a magyar irodalomban* címmel. Ennek vázlata a következő évben kiadott szöveg, amelynek itt első három fejezetét közöljük újra. Előadásában György Lajos Lermontov, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij és Tolsztoj, majd az *Újabb orosz írók és költők* c. fejezetben többek között Gorkij, Leonyid Andrejev, Alekszander Blok, Ivan Bunyin, Alekszej Tolsztoj művének magyar recepciójáról nyújtott áttekintést, az utolsó két fejezetben pedig az orosz irodalom magyar tolmácsolásán munkálkodó fordítókat mutatta be, illetve a magyar irodalom orosz fogadtatásának akkor még igen hézagosan ismert anyagát vette számba. A könyv második fele az egy évszázadot (1844—1944) átfogó bibliográfia, amelynek irodalomtörténeti érdeme, hogy elsőnek gyűjtötte egybe száz esztendő magyar—oroszi irodalmi kapcsolatainak egykorú sajtóban szétszórt adatait. E bibliográfia bevezetőjében olvassuk a következőket:

„A fenti szöveg hiányosságait az alább következő bibliográfia kívánja pótolni és kiegészíteni, illetőleg megközelítő teljességben bemutatni orosz fordításirodalmunk hatalmas terjedelmét. Ez a betürendes és a betürenden belül az időrendet követő katalógus pontosan kétszáz orosz költő, regény- és színműíró magyarra fordított műveit sorakoztatja fel, nemcsak az önálló kiadványokat, hanem a folyóiratokból és hírlapokból összegyűjtött rövidebb közleményeket, amelyek együttvéve több mint 1200 darabot tesznek ki. Legtöbbel — 99 verssel, 8 költői beszéllyel, 1 drámai költeménnyel és 13 regénnyel, novellával, összesen. 121 fordítással — Puskin szerepel, aki magyar adatok tükrében is a legnagyobb és leghódítóbb orosz költőnek bizonyul. Lermontovnak 71 verse, 7 verses elbeszélése és 3 regény-novellája van felsorolva. Gogolnak 13 regényét, novelláját és színdarabját ültették át nyelvünkre. Turgenyev 73 regényének, novellájának és 3 színdarabjának magyar fordításáról tudunk. Dosztojevszkij 40, Tolsztoj 63 írásművének magyar kiadását ismerjük. Feltűnőbb még Gorkij 67 regényének, elbeszéléseinek és Cschov 113 elbeszélő munkájának és 7 színdarabjának átültetése. Az orosz irodalom e nyolc klasszikusa az összes fordításoknak körülbelül a

felét foglalja le. Jóval nagyobbak lennének ezek az adatok, ha egy-egy műnek többféle fordítását s egy-egy fordításnak valamennyi kiadását megszámláltuk volna. De nem is a pontos számok a fontosak, inkább csak hozzávetőleges tájékoztatások ezek orosz irodalom-ismeretünk méreteiről.

Pontosságról beszélni már csak azért is nehéz, mert éppen ezután, hogy a keretek elkészültek, bárki könnyen fölfedezhet egy-egy olyan Puskin-, Gorkij- vagy másféle adatot, amely véletlenül vagy a hozzáférhetetlenség miatt kimaradt e könyvészeti jegyzékből. Minden lelkiismeretes bibliográfia a lehető hiánytalanságra törekszik, de éppen a tapasztalt bibliográfus — mindent meg nem látó szemének gyengéségéből és a lelőhelyek áttekinthetetlensége miatt — tudja legjobban, hogy a teljesség vajmi nehezen érhető el. Az itt következő könyvészeti összeállítás, a jelenlegi körülmények miatt, melyek a távolabbi intézmények megközelítését lehetetlenné tették, csak a kolozsvári könyvtárakra volt utalva, ezért bizonyára vannak benne itt-ott jelentéktelenebb kimaradások, melyeket a rendelkezésre álló anyag hézagossága miatt eltüntetni nem lehetett. De talán ebben a formában is tanulságos szemléltetése az orosz irodalom nagyszabású magyar térhódításának, az orosz szellemiség iránt tanúsított évszázados rokonszenvünknek, s alapul szolgálhat a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok további elmélyedő tanulmányozásának. Ebből a célból a vonatkozó feldolgozó irodalom adatait is megtalálja a kutató, részben beillesztve az illető helyekre, részben külön felsorolva a bibliográfia utolsó fejezetében.

Végül ezen a helyen őszinte köszönetemet kell kifejeznem a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak, nemkülönben a kolozsvári református kollégium könyvtárának azért a nagy előzékenyséért, mellyel a mai személyzeti viszonyok nehézségei ellenére munkámat korlátlanul a legnagyobb készséggel támogatják, s meg kell köszönnöm dr. Grigercsik Géza tanársegéd úrnak az adatok felkutatásában nyújtott fáradhatatlan segítségét, másrészt nagy hála illeti meg részemről az Erdélyi Múzeum-Egyesületet áldozatkészségéért meg az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Tudományos Füzetek szerkesztőjét azért a megtisztelő figyelemért, hogy a mai súlyos gazdasági viszonyok között munkám megjelenését lehetővé tették éppen annak a tudományos kiadványsorozatnak 200. számában, amelyet két évtizeddel ezelőtt bizakodással és reménységgel indítottam el az erdélyi magyar tudósok dolgozatainak önálló kiadására és forgalomba hozatalára.⁶

Jegyzetek

¹ [...] az 1944—45. tanév II. felében tartott *Orosz nemzetkép és orosz hatások a magyar irodalomban* című kollégiumom vázlatá.

² A „fordítás nagymestere” néven emlegették, s nálunk külön tiszteletben részesült Petőfi költészetének kitűnő német tolmácsolásáért. Különösen az átültetésnek feltüntetett, de végeredményben saját maga szerzette Mirza Shaffy dalai — ezek meg Arany Jánost is fordításra ihlették — örvendő költőink között nagy keletnek. Magyar tisztelői 1878. január 24-én, amikor Petőfi költészete iránti hódolatból a magyar fővárosba látogatott s előadást tartott az orosz költészetéről, meleg ünneplésben részesítették (Fővárosi Lapok 1878. 21, 22, 24, 29. sz.).

³ A. Luther: *Russische Literatur*. — Merker-Stammler: *Reallexikon*. III. 130—132.

⁴ Ez alkalommal mellőzzük a magyar irodalomban tükröződő orosz nemzetkép megrajzolását, vagyis költői irodalmunk orosz s orosz vonat-

kozású ábrázolásának összeállítását. Az ide tartozó gazdag anyag külön feldolgozás tárgya lehet. Csak egyes részleteket tisztázott az eddigi kutatás, ezeket felsoroljuk. Sas Andor: *Gvadányi és az oroszok*. Népművelés. Új Élet X (1915), 211—216. — Csapláros István: *Lengyel sors- és nemzettudat a magyar irodalomban*. Apolló IV 175—187. — Lengyel Miklós: *Lengyel fájdalom — magyar részvét*. Irodalomtörténet 1941. 14—18. — Elek Oszkár: *Jókai és az oroszok*. Budapesti Szemle 198. köt. 110—129, 206—228. — Uő: *Arany János és az oroszok*. Vasárnapi Újság 1915. 14. sz. — Sas Andor: *Az orosz veszedelem irodalmunk tükrében*. Uránia 1916. 2. sz.

⁵ Kriza János *költeményei*. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest 1893. 44, 144, 152.

⁶ Horodenski Konstantin: *Beszély*. — *Cserkesz leány*. Orosz novella.

⁷ Vö. Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach korszakban*. Budapest 1941. 15.

⁸ Nevét „Puszkhin” formában Toldy Ferencnek a „moszka literatúra”-ról írt cikke (Tudománytár 1834(IV. 65.) és a Hasznos Multságok 1836. I. 326. említi először.

⁹ Saját jellemzése magáról Az *emlékmű* című versében. Györi-Juhász Jenő fordítása szerint: *Orosz költők antológiája*. Budapest 1945. 110.

¹⁰ Tamásfi Gyula *Puskin* című verse (Hölygfutár 1863. II. 50. sz.) szintén egy költött történet keretében szerepelteti Puskit mint a cári zsarnokság áldozatát. Ady Endre *Puskin* című verse (Debrecen 1899. júl. 12. 137. sz.) erélyes hangon vette védelmébe „Puskin drága szent nevét”, amikor azt olvasta, hogy Oroszországban egy vasúti igazgató megtiltotta a tisztviselőknek a Puskin ünnepeltetésében való részvételt, mivel „Puskin nem volt — vasúti tisztviselő” (Ady Endre: *Rövid dolok egyről s másról*. Összegejtette Földesy Gyula. Budapest 1923. 19.). L. még Pallos: *Puskin gyilkosa* (vers). Fővárosi Lapok 1895. 314. sz.

¹¹ Ferenc József, a miniszterelnökségi fordító osztály főnöke, egyetemi r. tanár, aki 17 nyelvet beszélt, a pesti egyetemen a szláv irodalmat és összehasonlító nyelvészetet adta elő (1878). Bérczy Károly tőle tanult meg oroszul, s hálásan emlékezett meg róla *Anyegin*-fordítása elé írt bevezetőjében.

¹² Arany László: *Bérczy Károly emlékezete*. Összes művei. II. 35.

¹³ Irodalomtörténet 1921. 56.

¹⁴ Nyugat 1927. I. 671.

¹⁵ Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. XIX. és XX. százzad. 1935. 157.

¹⁶ Bérczy Károly; Nyugat 1921. I. 405—415.

¹⁷ Kivételes népszerűségének bizonyítéka, hogy Mayr Aurél, az összehasonlító nyelvészettanára a budapesti egyetemen, 1877-ben heti egyórás kollégiumban foglalkozott Puskin *Anyegin*jének fejtegetésével (Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok 1877. 68.). A híres Puskin-fordító Bodenstedt Pesten 1874. január 24-én rendkívüli érdeklődéssel fogadott, nagy sikerű előadást tartott *Anyegin*től (Fővárosi Lapok 1878. 21—22. sz.).

¹⁸ Rákosi Viktor nyilatkozata. Gyalul Farkas: *Legkedvesebb könyveim*. 130.

¹⁹ Köhalmly Béla: *Könyvek könyve*. 76.

²⁰ Csathó Kálmán nyilatkozatát idézi Köhalmly Béla, *i.m.* 96.

²¹ Kovács László: *Puskin*. Pásztortűz 1937. 56.

²² Hatvany Lajosnak *Anyegin olvasasakor* című verse (Budapesti Szemle 1903. 116. köt. 442.) Puskin modorában és versformájában sikerülten érzékelteti *Anyegin* magával ragadó, ellenállhatatlan hangulatát, amely rabul ejtette a századforduló nemzedékét.

²³ Fővárosi Lapok 1864. 55. sz.

²⁴ *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. Budapest 1927. 210.

²⁵ Már Vadnai Károly, *A délibábok böse* első ismertetője vele kapcsolatban *Anyegin*t és Szollogub nevét említi (Fővárosi Lapok 1873. 88. sz.).

²⁶ Halász Gábor, Nyugat 1937/2. 307.

²⁷ Szana Tamás, Fővárosi Lapok 1869. 278. sz. — Reviczky Gyula, *A Hon* 1881. 354. — Baráth Ferenc: *Irodalmi dolgozatok* Budapest 1895.

193.

²⁸ Fővárosi Lapok 1871. 39. sz.; 1872. 221. sz.

²⁹ Papp Ferenc: *Gyulai Pál*. Budapest 1941. II. 160—175. — Galamb Sándor: *Gyulai Pál novellái*. Irodalomtörténeti Közlemények 1919—21.

138—140.

³⁰ Papp Ferenc, *i.m.* 519.

³¹ Névgy László: *Balogh Zoltán emlékezete*. Koszorú III (1880). 102.

³² Fővárosi Lapok 1877. 281. sz. — Schöpflin Aladár: *Magyar írók* Budapest 1917. 188.

³³ Fővárosi Lapok 1882. 2. sz.

³⁴ Budapesti Szemle 1876. 12. köt. 203.

³⁵ A fentiekre vonatkozólag I. Kéky Lajos: *A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. század második felében*. Irodalomtörténet 1912. 225, 298. — Radó Antal: *Missolinghi halottja*. A Kisfaludy-társaság Évlapjai. 57. köt. Budapest 1928. 245.

³⁶ *Tatjana írt* című versében. *Rövid dalok egyről és másról*. Budapest 1923. 19.

³⁷ Az itt összeszedett és felsorolt adatok nem teszik fölöslegessé, esetleg megkönnyíthetik annak a tanulmánynak a megírását, amellyel még tartoznak Puskinnak.

GYÖRGY LAJOS ÖNÁLLÓAN VAGY
KÜLÖNNYOMATBAN MEGJELENT MUNKÁI

Kónyi és D'Aulnoy. Kolozsvár 1911. (Klny. a kolozsvári Szent Imre Egyesület 1910—1911-i Évkönyvéből.)

Szép Magelona (1676). Bevezetéssel, jegyzetekkel és egy hasonmással. Kolozsvár 1911.

Stilisztika. Nyelvtani összefoglalás. Verstan. Fiú- és leányközépiskolák III. osztálya számára. Kolozsvár 1922.

Magyar irodalmi olvasókönyv. I. Retorika. Poétika. Irodalomtörténet. Fiú- és leányközépiskolák IV. osztálya számára. Kolozsvár 1922.

A romániai magyar időszaki sajtó öt esztendeje (1919—1923). Kolozsvár 1924. (Tanulmányok és értekezések. I. köt. 2.)

Magyar elemek a világirodalomban. Rendes tagsági székfoglalóul felolvasva a szerző az Erdélyi Irodalmi Társaságban 1924. március 9-én. Kolozsvár 1924.

Irodalmi olvasókönyv. II. Próza irodalom. Retorika. Fiú- és leányközépiskolák V. osztálya számára. Kolozsvár 1924.

Balogh Endre emlékezete. Kolozsvár 1928.

Irodalmi olvasókönyv. III. Esztétika. Poétika. Világirodalomtörténet. Fiú- és leányközépiskolák VI. osztálya számára. Kolozsvár 1925.

Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája (1919—1924). Kolozsvár 1925.

Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája (1925). Kolozsvár 1926. (Erdélyi Tudományos Füzetek 7.)

Az erdélyi magyarság szellemi élete. Budapest 1926. (Irodalomtörténeti Füzetek 12.) Ua. német és francia nyelven.

— *Das geistige Leben der siebenbürgischen Ungarn seit 1914.* Deutsch von H. Zillich. Schässburg 1926.

— *La vie intellectuelle des hongrois de Transylvanniae* (1919—1925). Paris 1928. Ed. Honoré Champion.

Két dialógus régi magyar irodalmunkban. Kolozsvár 1928. (Erdélyi Tudományos Füzetek 12.)

A Genováva-legenda és népkönyv története. Budapest 1929. (Irodalomtörténeti Füzetek 34.)

Egy állítólagos Pancsatranta-származék irodalmunkban. Kolozsvár 1929. (Erdélyi Tudományos Füzetek 17.)

Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. Pécs 1929. (A Szent István Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának felolvasásai. I. köt. 4.)

Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái. (Klny. a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvéből.) Sepsiszentgyörgy 1929.

A francia hellénizmus az erdélyi magyar szellemi életben. Kolozsvár 1930. (Erdélyi Tudományos Füzetek 22.)

Kónyi János Democritusa. Székfoglaló értekezés a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1931. március 2-i ülésén. Budapest 1932.

Eulenspiegel magyar nyomai. Kolozsvár 1932. (Erdélyi Tudományos Füzetek 40.)

Borbély István életrajza és irodalmi munkássága (1886—1932). Kolozsvár 1932. (Klny. az Erdélyi Múzeum 1932. évfolyamából.)

- Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai.* Kolozsvár 1933. (Erdélyi Tudományos Füzetek 84.)
- Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth Kálmán anekdotáihoz.* Budapest 1933. (Irodalomtörténeti Füzetek 47.)
- A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai. Budapest 1934.
- Anekdota.* Budapest 1935. (Klny. *A magyarság néprajza* III. kötetéből.)
- Dr. Gyulai Farkas.* Kolozsvár 1935.
- A magyar irodalom története.* I. Régi magyar irodalom. (Pintér Jenővel) Kolozsvár 1935. (Népművelési Füzetek 1.)
- Magyar irodalmi olvasókönyv.* Stiliztika és poétika. A IV. osztály számára. Kolozsvár 1936.
- Magyar irodalmi olvasókönyv.* Prózai műfajok. Az V. osztály számára. Kolozsvár 1936.
- A magyar irodalom története.* II. Új irodalom. (Pintér Jenővel) Kolozsvár 1936. (Népművelési Füzetek 2.)
- Anyanyelvünk védelme.* Kolozsvár 1936. (Erdélyi Tudományos Füzetek 81.)
- Magyar irodalmi olvasókönyv.* Költői műfajok. A VI. osztály számára. Kolozsvár 1937.
- A magyar nyelv és irodalom története.* 1928-ig. A VII. osztály számára. Kolozsvár 1937.
- Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága.* Kolozsvár 1938. (Erdélyi Tudományos Füzetek 100.)
- Dr. Bitay Árpád emlékezete.* Kolozsvár 1938. (Klny. az Erdélyi Iskola 1937—38. évi 3—4. számából.)
- Világjáró anekdoták.* Budapest 1938. (II. kiadás Budapest 1941.)
- A magyar irodalom története* (1825—1914). A VIII. osztály számára. Kolozsvár 1938.
- Az Erdélyi Múzeum története* (1874—1937). Kolozsvár 1939. (Erdélyi Tudományos Füzetek 105.)
- Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága.* Kolozsvár 1939. (Erdélyi Tudományos Füzetek 110.)
- Az Erdélyi Múzeum ötven esztendeje.* Budapest 1940. (Klny. a Budapesti Szemle 1940. évfolyamából.)
- A magyar nábob.* Kolozsvár 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek 120.)
- A magyar regény előzményei.* Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 1941.
- Erdélyi Könyvtár- és levéltárügye.* Pécs 1941.
- Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári egyetemi könyvtár.* Kolozsvár 1941. (Klny. az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvéből.)
- A Bernini könyvtár.* Adatok a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár történetéhez. Kolozsvár 1941. (Erdélyi Tudományos Füzetek 115.)
- Nagyenyedi sír Heraklitos és hol mosolygó s hol kacagó Demokritos.* Hermánsi Dienes József kéziratos gyűjteménye 1762-ből. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta György Lajos. Kolozsvár 1943. (Erdélyi Ritkaságok 9—10.)
- A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai.* Kolozsvár 1946. (Erdélyi Tudományos Füzetek 200.)
- Valkai András* (Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században). Kolozsvár 1947.

NÉVMUTATÓ

- Abats Márton 333
 Abelardus, Petrus 56
 Abonyi Árpád 274
 Abrudbányai Szabó Sámuel 391
 Abt Antal 301
 Addison, Joseph 226
 Ady Endre 5, 356, 360, 408
 Ágai Adolf 118, 275
 Ágai Rudolf 122, 374, 394
 Agárdi György 391
 Agîrbiceanu, Ion 283
 Ajtai K. Albert 306
 Ajtai Sámuel 223, 225, 391
 Alecsandri, Vasile 283
 Aleman, Matteo 261
 Alexander Bernát 275
 Almási Balogh Sámuel 175, 177, 311
 Alphonsus, Petrus 68
 Alszeghy Zsolt 10
 Anakreón 267, 269
 Andersen, H. Cr. 23, 54
 Andrád Sámuel 21, 33, 43, 98, 99, 104, 114, 340, 363, 366, 367, 370, 380
 Andrae, A. 368
 Andrassy Gyula, id. 113
 Andrejev, L. Ny. 406
 Antal Árpád 367
 Antal Péter 9
 Anyos Pál 377
 Apáczai Csere János 8, 12, 276, 279
 I. Apafi Mihály 95, 359
 Apáthy István 325
 Apor Péter 369
 Appel, J. W. 393
 Apollodórosz 258
 Aranka György 12, 27, 139, 143, 148, 153, 250—251, 271, 390
 Arany János 28, 33, 45, 112, 149, 160, 285, 352, 354, 356, 372, 384
 Arany László 351, 353, 402, 407
 Arisztophanész 267
 Arisztotelész 66, 258, 262, 266, 267
 Arlotto, Piovano 48, 58, 59, 62, 73
 Arnóthy Szabó Ignác 372
 Arnold, R. F. 400
 Aron, Petru 362
 Árvay Gergely 386
 Aszalay József 12, 373, 391
 Babik József 122, 374
 Babits Mihály 408
 Bachich József 311
 Bacsányi János 149, 151, 163, 378
 Badics Ferenc 379, 394
 Badolle, M. 257, 398, 400
 Bajza József 132, 134, 135, 159, 177—178, 248, 263, 379, 387, 400
 Bakóczy Károly 360
 Balásfi Tamás 89
 Balázs Sándor 291, 402
 Bálint Gábor 308, 314
 Ballagi Géza 387, 388
 Balogh Arthúr 314, 325, 330
 Balogh Edgár 402
 Balogh Ernő 330
 Balogh Jolán 330
 Balogh József 391
 Balogh Ödön 330
 Balogh Sámuel (lásd Almási Balogh Sámuel)
 Balogh Zoltán 355
 Balzac, Honoré de 133
 Bandello, Matteo 73
 Bánffy Dezső 125
 Bánffy Miklós 38
 Bányai János 330
 Barac, Ioan 29, 376, 377
 Bárány Agoston 388
 Bárány Gerő 314, 325
 Baranyai Zoltán 389, 400
 Baráth Béla 33
 Baráth Ferenc 409
 Barbier, A. A. 398
 Barclay, John 163
 Barcsay Ábrahám 103
 Barcsay Domokos 114
 Barczafalvi Szabó Dávid 390, 391
 Bariant, George 363
 Barkossy Adam 391
 Barlachia, Domenico 73, 86
 Báróczi Sándor 138, 151, 187, 188

- Baross Gyula 314
 Bartha József 382
 Bartha Miklós 275
 Barthélemy, J. J. 153, 202, 256—
 263, 398
 Bartók György 301, 325
 Bartók Lajos 118
 Báthory István fejedelem 118
 Bayer Alice 378
 Bayer József 314, 325, 399
 Beaumont hercegnő 204, 257
 Bebel, Heinrich 48, 57, 58, 71, 72,
 76, 77, 78, 80
 Bebermayer, G. 75, 363, 367
 Bede Jób 274
 Bedőházy János 325
 Békéfi Remig 325
 Békéssy Károly 308
 Belnai György 169
 Bendi Nándor 368
 Benczédi Székely István 45
 Benedek Elek 275, 360
 Benedek Marcell 16, 37, 38
 Benigni József 362, 411
 Benke József 333, 380, 391
 Benkő Ferenc 333
 Benkő József, 8, 103, 133, 335
 Beöthy László 12, 373
 Beöthy Zsolt 19, 127, 308, 380,
 397
 Bér Dezső 374
 Berczik Árpád 275, 285
 Bérczy Károly 348—352, 354—357,
 408
 Berde Aron 290
 Berde Mária 325
 Bertalanfy Pál 100
 Berze Nagy János 25
 Berzeviczy Albert 279
 Bessenyei György 19, 145, 151, 194,
 201, 272, 292
 Bethlen Gábor fejedelem 95
 Bethlen Miklós 334, 369
 Betz, Louis 362
 Biás István 325
 Biccini, Giuseppe 74
 Bilderberg, Baron de 255
 Bille, C. L. 398
 Binder Jenő 314
 Bíró József 330
 Bíró Vencel 325, 330
 Bister, J. F. 257, 398
 Bisztray Gyula 400
 Bitay Árpád 5, 9, 10, 15, 28,
 280—288, 330, 361, 362, 401
 Bitay Árpádné 5
 Blaskovics András 54, 59, 112
 Blédy Géza 9, 364
 Blok, Alexandr Alexandrovics 406
 Blumehagen, Wilhelm 233
 Bob-Fabian, Vasile Ioan 362
 Boccaccio, Giovanni 27, 56
 Bochor Mihály 325
 Bod Péter 16, 43, 93, 262, 336,
 376
 Boda József 391
 Bodenstedt, Friedrich 342, 349, 351
 Bodor Aladár 363, 370
 Bogdan-Duică, Gh. 28, 376
 Boér Sándor 145
 Boie, H. K. 290
 Boileau, Nicolas 153
 Bóka László 31
 Bölöni Farkas Sándor 12, 27, 146,
 384, 397
 Bolyai Farkas 8
 Bolyai János 8
 Bolyai Zoltán (Gaál Gábor) 401
 Bolte, Johannes 77, 78, 368
 Bonfini, Antonio 33, 85
 Borbély István 9, 10, 26, 325, 326,
 330, 359, 372
 Bornemisza Péter 42, 87, 88, 368
 Bornsheim, J. E. D. 210, 222
 Boros György 330
 Bory István 379
 Bouchet, Guillaume 391
 Bourbon, Étienne de 57, 68
 Brăescu, Gheorghe 283
 Brandes, Georg 9
 Brassai Sámuel 6, 260, 292, 301,
 304, 308
 Brătescu-Voinesti, I. A. 283
 Bréver Sámuel 26
 Bródy Sándor 274
 Bromvard, Johannes 67, 69, 77
 Bronikowski, A. 392
 Brüggenmann, Fritz 395
 Brüll Emanuel 331
 Buday Árpád 325, 404
 Bulgarin, Tadeus 344
 Bunyan János 246

- Bunyin, Ivan Alexejevics 406
 Bürger, G. A. 200, 395
 Burkhardt, Jakob 38
 Burján Pál 172
 Byron, George Gordon Noel 153, 348, 352, 353
 Cailleau A. Ch. 254
 Campe, J. H. 150, 157, 159, 163, 198, 233, 384
 Caragiale, Ion Luca 283
 Castro, P. S. de 257
 Cato, Marcus Porcius 55, 187
 Cervantes Saavedra, Miguel de 29, 53, 204, 247
 Chateaubriand, François-René 153, 206, 264, 270
 Chénier, A. 267
 Chimani, Leopold 371
 Cholnoky Jenő 325
 Cicero, Marcus Tullius 54, 65, 89, 187
 Concha Győző 301, 325
 Cooper, Fenimore 153
 Corneille, Pierre 28
 Cornides Dániel 151
 Crammer, J. A. 210, 222
 Creangă, Ion 283
 Croce, Benedetto 14
 Csánki Dezső 325
 Csapláros István 408
 Császár Elemér 9, 21, 27, 34, 373, 379, 380
 Csathó Kálmán 408
 Sz. Csáti Éva 359
 Csehi András 206
 Csehov, Anton Pavlovics 347, 406
 Csekey István 325
 Cselkó István 388
 Csengeri János 314
 Cser János 330
 Cserép József 314
 Cserey Farkas id. 391
 Cserey Farkas ifj. 102, 391
 Csery Péter 149, 188, 380, 391
 Csernátoni Gyula 308, 325
 Csóka József 391
 Csokonai Vitéz Mihály 14, 32, 59, 129, 130
 Csomor Lajos 325
 Csontos István 385, 391
 Csórja Ferenc 138, 148, 391
 Csukovits Sándor 373
 Csúry Bálint 325, 350, 369, 376
 Csúzy Zsigmond 97, 158
 Czakó Elemér 325
 Czárán Emánuel 132, 391
 Czeglédi István 89
 Czikus László 399
 Czóbel Ernő 325
 Czövek István 100, 182, 188, 193, 200, 224, 227, 238, 239, 379, 381, 391
 Czuczor Gergely 363
 Dadai Jenő 293
 Dante, Alighieri 52, 55
 Darnay Kálmán 55, 58, 124, 374
 D'Aulnoy báróné 20, 203
 Dávid Ferenc 12, 14
 Dávid Gyula 359
 David J. L. 269
 Dayka Gábor 148
 Deák Albert 325
 Deák Ferenc 55, 113, 125
 Deáki Filep Sámuel 132, 172, 188, 260, 261, 272, 380, 391, 399
 Debreczy Sándor 9
 Defoe, Daniel 197
 De Gerando Antonia 308
 Dékány Kálmán 325
 Delavrancea, B. Şt. 283
 Dessewffy József 103, 110, 381
 Dibelius, W. 393
 Dienes József (lásd Hermányi Dienes József)
 Dietrich, Bruno 394
 Démokritosz 333, 337
 Despéaux, C. 267
 Déryné Széppataki Róza 149, 384
 Derzi János 391
 Dézsi Lajos 6, 26, 325, 332
 Dézsi Lázár György 333
 Diodorus, Siculus 89
 Diogenész 65, 258
 Dobay György 188, 391
 Dobossy Mihály 391
 Dodslev, Robert 241, 383
 Domenichi, Lodovico 73
 Domokos Péter Pál 331
 Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics 341, 347, 406

- Dózsa Endre 279
 Döbrentei Gábor 103, 145, 184,
 363, 370, 371, 390
 Dömötör Sándor 33, 290, 361, 369,
 372
 Dsida Jenő 351
 Dugonics András 103, 104, 138, 163,
 187, 189, 214, 371, 389, 396
 Dusch, J. J. 243
 Dvorzsák János 122, 374
 Dzsingisz kán 196
- Eberhardt, J. A. 178, 389
 Eckartshausen, Karl 223
 Eckhardt Sándor 11, 34, 330, 364
 Eggenberger József 145, 171
 Elck Oszkár 325, 408
 Ellinger István 172
 Ellinger János 267, 397
 Emich Gusztáv 398
 Endrődi János 356
 Endrődi Sándor 275
 Engel János 370
 Engel Károly 358
 Ense, Varhagen von 342
 Entz Géza 402
 Eötvös József 14, 19, 223
 Eötvös Károly 19, 112
 Erasmus, Rotterdamus 76, 100
 Ercesey György 332
 Erdélyi Gábor 314
 Erdélyi János 43, 145, 363, 370,
 394
 Erdélyi Károly 390, 391
 Erdélyi Lajos 325
 Erdélyi Pál 315, 319, 321, 323,
 325, 330, 373, 379, 402, 405
 Erdélyi Zoltán 356
 Erődy Béla 308, 325
 Eszterházy Antal 138
 Eszterházy László 391
 Eszterházy Pál 28, 58
 Euripidész 267
- Fábian Gábor 391
 Fadrusz János 275
 Faguet, E. 400
 Falk, J. 392
 Falk Miksa 387
 Faludi Ferenc 129, 130, 156, 158
 Farkas András 391
- Farkas Antal 138, 148, 381
 Farkas Ferenc 171, 390, 391, 394
 Farkas Gyula 9, 12
 Farkas József 391
 Farkas Lajos 301, 305
 Farkas Sándor (Gyulafehérvári) 263,
 272, 390, 391, 400
 Fazekas István 253
 Fazekas Sámuel 391
 Fábian István 364
 Fáy András 14, 29, 132, 162, 174,
 188, 245, 379, 385, 387, 388
 Fejes István 345
 Fejér Antal 138, 148, 391
 Fekete Nagy Béla 274
 Fekete Soma 345
 Felfalusi Kovács Antal 391
 Felmeri Lajos 301, 302, 305, 314,
 391
 Felszeghy Béla 330
 Fénelon, François de Salignac 27,
 192
 I. Ferenc francia király 70
 Ferencz József egy. tanár 408
 Ferenczi Miklós 330
 Ferenczi Sándor 325
 Ferenczi Zoltán 276, 302, 315
 Fessler, I. A. 196
 Fínály Gábor 314
 Fínály Henrik 293, 299—300, 301
 302, 307, 308, 404
 Flavius, Josephus 55
 Florian, Aron 362
 Flögel, K. F. 367, 368
 Fogarassi János 162, 253
 Fogarassi Mihály 160, 387
 Folnesics János Lajos 138, 148,
 182, 391
 Földessy Gyula 408
 Földi Ferenc 391
 Földi János 162, 253
 Fontane, Theodor 257
 Förszter Aurél 124, 374
 Frey, Jacob 71, 78
- Gaál Gábor 8, 18, 359, 401
 Gaál György 114, 359, 401
 Gaál István 361
 Gaál József 132, 147, 188, 222, 223,
 384, 386
 Gál András 391

- Gál Kelemen 314, 325, 330
 Galamb Sándor 409
 Galland, Antoine 205, 206
 Gálos Rezső 9, 314, 325, 361, 373
 Gárdonyi Géza 275, 285
 Gáspár János 16
 Gastius, Johannes 76
 Gazdag Lajos 373
 Gedeon Endre 373
 Gegő József 171
 Gelei József 391
 Gellert, Christian 145, 167, 227,
 228—229, 234, 384
 Gemoll, W. 363, 367
 Genersich Antal 293, 301
 Gergely Ferenc 331
 Gergely Pál 330
 Gergely Sámuel 308, 325
 Gerhardt, F. 368
 Gerő György 391
 Gessner, S. 230, 243, 247, 265
 Gianola Albert 330
 Gidófalvi István 325
 Goethe, Johann Wolfgang 37, 207,
 217, 220, 221, 227, 231, 243, 270,
 342, 394
 Goga, Octavian 284
 Gogol, N. V. 343, 346, 347, 406
 Goldschmidt, O. 288
 Gombos F. Albin 314
 Goncourt testvérek 231
 Gopcsa László 314
 Gorkij, Maxim 347, 406
 Gorove László 27, 381, 384
 Gottendorf, A. N. 398
 Gottwerth, Johann 182
 Görög Ferenc 314, 325
 Gracza György 122, 374
 Grandpierre Edit 330
 Greguss Ágost 373
 Grigercsik Géza 407
 Guicciardini, Francesco 73
 Gulyás Pál 325
 Gumbel, H. 368
 Gunda Béla 37
 Guzmics Izidor 149, 187, 261, 381,
 388
 Gvadányi József 129
 Gyalokay Jenő 325
 Gyallay P. Domokos 58
 Gyalui Farkas 12, 273—279, 315,
 330, 332, 359, 386, 394, 395, 400
 Gyarmathi Sámuel 181, 391
 Gyergyai Albert 350
 Gyöngyösi János 14
 Gyöngyösi László 325
 Györfly István 330
 Györfly József 391
 Győri-Juhász Jenő 352, 408
 Gyulaféhérvári Farkas Sándor (lásd
 Farkas Sándor)
 Gyulai Pál 9, 275, 293, 349, 351,
 353—354, 399
 Gyurits Antal 399

 Halász Gábor 409
 Halász Gyula 360
 Halászi József 391
 Haller Albert 192
 Haller Antal 138, 147
 Haller János 92, 367
 Haller László 391
 Hannibál 196
 Hanthó János 399
 Hantó Lajos 262
 Hantken Miksa 293
 Haraszti Gyula 376, 400
 Haraszti István 377
 Haraszti Pál 104, 173, 391
 Harsányi Sámuel 390, 391
 Hartleben, K. Adolf 114, 145, 169,
 171, 388
 Hatvany Lajos 408
 Hatvany Pál 100, 370, 391
 Haydn, J. 27, 398
 Hayn, Rudolf 29, 369, 398
 Haynald Lajos 56, 57, 125
 Hebbel, Friedrich 28, 342
 Heckenast Gusztáv 173, 278, 381
 Hegedüs István 293, 301, 302,
 304—306, 315, 404
 Hegedüs Sámuel 111, 365
 Hegyesy Vilmos 325
 Heidegger, Martin 386
 Heidfeld, Johann 376
 Heine, C. 389
 Heinrich Gusztáv 377
 Heltai Gáspár 54, 56
 Herbich Ferenc 293, 301
 Herczeg Ferenc 275, 285
 Herczer Jób 391
 Herder, J. G. 207

- Herepei Gergely 279
 Herepei János 330
 Herman Ottó 293, 302
 Hermann Antal 314
 Hermányi Dienes József 16, 32, 33, 42, 96, 332—340, 362, 406
 Hermányi Dienes Péter 332
 Heszke Béla 360
 Heuen, K. G. S. 247
 Hiérokész 366
 Hoffbauer László 330, 402
 Hollberg, Ludwig 193
 Holosovszki Imre (Szombathelyi) 100, 172, 188, 370, 388, 391
 Homérosz 52, 174, 187, 227, 246, 269
 Homonnay Imre 391
 Honti Rezső 351
 Horatius Flaccus Quintus 60, 66, 89, 174
 Horger Antal 314
 Horodenski, Konstantin 408
 Horváth Ádám 131, 146, 155, 157
 Horváth Endre 379
 Horváth István 151
 Horváth János 11, 21, 33, 34, 35, 38
 Horváth József 330
 P. Horváth Lázár (lásd Petrichevich Horváth Lázár)
 Horváth Mihály 379
 Horváth Zsigmond 105, 372, 387
 Huet, Daniel Pierre 174, 380
 Hugo, Victor 133
 Hunyadi János 86
 Huszár Lajos 330
 Hurmuz, P. E. 257

 Iancu, Avram 363
 Ihász Gilbert 387
 Illei Ferenc 381
 Illei János 311
 Ilosvai Sámuel 311
 Illyés András 90
 Illyés Gyula 351
 Imre Lajos 330
 Imre Sándor 301, 308, 325
 Iorga, Nicolae 283
 Iosif, St. O. 284
 Isac, Emil 283

 Iványi Béla 325
 Izsák József 36
 Jablonkay Gábor 369
 Jakab Elek 263, 308, 369, 373, 388, 399
 Jakab Ödön 275
 Jancsó Béla 358
 Jancsó Elemér 8, 9, 11, 25, 32, 37, 38, 330, 359
 Jankó János 314
 János Zsigmond fejedelem 33
 Jászai Láng Adám 27
 Jászai Mari 275
 Jászai Rezső 314
 Jászay Károly 331
 Jászberényi Tamás 92
 Jelki András 136, 200
 Jenci György 54
 Jókai Mór 10, 15, 18, 19, 24, 43, 46, 60, 107—110, 111, 115—116, 120, 121, 122, 125, 149, 275, 279, 285, 340, 363, 381, 384, 385, 394
 Jósika Miklós 14, 19, 27, 56, 132—134, 135—136, 138, 157, 168, 173, 218, 223, 247, 248—249, 382, 393
 Josintzki József 391
 Józsa György (Pankotai Józsa Gyuri) 29, 59, 112—113
 Józsa János 330, 360
 II. József 100
 Juhász Kálmán 330
 Justinianus császár 40, 339

 Kacsó Sándor 38
 Káldi György 52, 90
 Kanitz Ágoston 301
 Kántor Lajos, id. 13, 330, 404
 Kanyaró Ferenc 315, 325
 Karácsonyi János 325
 Kármán József 150, 243, 390
 Kästner, Erich 386
 II. Katalin 196, 342
 Katona Ádám 24, 31, 359, 361, 362
 Katona József 285
 Kazinczy Ferenc 19, 20, 102, 103, 104, 131, 139, 143, 144, 145, 146, 147—149, 151, 154, 162—163, 165, 182, 184, 187, 188, 201, 213, 243, 251—252, 253—254, 260, 285, 286, 287, 345, 370, 371,

- 377, 380, 381, 382, 384, 385, 387,
 389, 390, 395, 396, 397, 398
 Kazinczy Gábor 345, 347
 Kecskeméthy Aurél 117
 Keglevich M. 56, 59
 Kéky Lajos 117, 373, 409
 Kelemen Lajos 32, 314, 325, 332,
 333, 402
 Kemény Gábor 325
 Kemény János fejedelem 334, 370
 Kemény József 333, 336
 Kemény Lajos 325
 Kemény László 334
 Kemény László ifj. 334
 Kemény Zsigmond 19, 56, 277
 Kempis, Thomas 192
 Kenedi Géza 123, 374
 Kép Geiza László 391
 Kind, John Friedrich 196
 Király József (Szatmári) 391
 Király Pál 314, 325
 Kis János 103, 148, 151, 171, 188,
 218, 228, 260, 263, 371, 380, 388,
 390
 Kis István 144, 145, 148, 169
 N. Kis István 171
 Kisfaludy Károly 27, 111, 285
 Kisfaludy Sándor 63, 384, 385
 Kiss Ernő 14, 314, 325
 Kiss Géza 325
 R. Kiss István 325
 Kiss József 275
 Kiss Sámuel 387
 Kissolyosi Simó Károly 391
 Klaniczay Tibor 33, 362, 406
 Klein, Karl Kurt 15
 Kleiner Endre 331
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 207
 Koch Antal 293, 301
 Kodály Zoltán 17, 25
 Koleszár László 330
 Kolozsvári Grandpierre Emil 22
 Kolozsváry Bálint 325
 Kolumbán János 42, 94, 95
 Komáromi Antal 314
 Komáromi János 124, 374
 Kónyi János 19, 20, 23, 42, 97,
 99, 100, 104, 124, 128, 138, 150,
 188, 203—204, 340, 374, 381, 390
 Korbuly József 274
 Korn, Christian Heinrich 139, 232,
 238
 Kotzebue, August 131, 132, 148—
 149, 152, 155, 198, 232
 Kovachich Márton György 102,
 370
 Kovács Asztrik 373
 Kovács Dezső 274, 279, 360
 Kovács Ferenc indzsellér 128, 391
 Kovács Ferenc 40, 401
 E. Kovács Gyula 274
 Kovács István 325
 Kovács István (Nagyajtai) 293
 Kovács Kálmán 326
 Kovács László 408
 Kovács Sámuel 391
 Kovásznai Kovács István 104, 371,
 391
 Kozma Dezső 402
 Kozma Gergely 171
 Kozocsa Sándor 41, 330
 Köblös Zoltán 325
 Köhalmi Béla 408
 Kölcsey Ferenc 133, 134, 225
 Könyöki József 368
 Kőrösi Csoma Sándor 38
 Kővári László 121, 293, 308, 373
 Kövesdi Boér Sándor 145
 Krenner Miklós 325
 Krilov, Ivan Andrejevics 344
 Kristóf György 9, 10, 16, 37, 286,
 314, 325, 330, 359, 401
 Kriza János 346, 408
 Kropf Lajos 325
 Kuncz Aladár 17, 361
 Kúnos Ignác 23, 122
 Kuun Géza 308, 314
 La Calprenède, Gautier de Coste
 246
 Lacroix, Petits de 266
 Laczkó Géza 17
 Ladányi Gedeon 301
 Lafontaine, August 55, 56, 155,
 157, 172, 176, 177, 181, 204, 223,
 379, 395, 396
 XIV. Lajos 71
 Lamartine, Alphonse-Marie Louis
 Prat de 153

- Landerer (Füskuti) Ferenc 129, 170
 Landerer Katalin 374
 Landerer Lajos 248
 Landerer Mihály 169, 170, 171, 276
 Landovics István 90
 Lantier, E. F. de 262, 263
 László Dezső 330
 Lazăr, Gheorghe 363
 Lázár Kálmán 293
 Lauka Gusztáv 115, 372
 Lebermann, N. 378
 Lebrun, Mme Vigée 269
 Lechner Károly 325
 Lemeni, Ioan 362
 Lemonnier, J. 398
 Lengyel Miklós 408
 Lermontov, M. J. 342, 346, 347, 406
 Le Sage, Alain-René 246, 381
 Lessing, G. Ephraim 396
 Lethenyi János 100, 107, 370, 390
 Iezay-Marnezic, C. A. 254—255, 256
 Iezay-Marnezic, C. F. A. 254—255
 Lier, H. A. 368
 Linder Gusztáv 314
 Linck Lajos 374
 II. Lipót 138
 Liszt Ferenc 285
 Locke, John 238
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 345
 Lukinich Imre 314, 325, 331
 Luscinius, O. 76, 80
 Luther, A. 77, 407
 Luther, Martin 72
 Lükurgosz 265
 Lycosthenes, C. 91
- Madách Imre 285
 Madarász Flóris 393
 Magon, L. 389
 Magyar István 369
 Makkai Ernő 325
 Makkai Sándor 15, 360
 Malonyai Dezső 274
 Mátyás király 60, 103, 107, 196, 366
 Mándy Sámuel 131, 151, 173, 174, 175, 380, 391
 Mária Lujza 232
 Mária Terézia 71
- Márki Sándor 314, 325, 402
 Markos Gyula 118
 Marmontel, M. 27, 141, 174, 192, 230, 231, 233, 234, 254, 267, 378, 383, 378
 Marosvásárhelyi Gergely 90, 91, 98, 369
 Mátyás király 60, 103, 107, 196, 366
 Mayr Aurél 408
 Maximus, Valerius 72, 77, 95, 110
 Meggyaszay József 391
 Meltzl Hugó 61
 Menesik Ferdinánd 325
 Meissner, Aug. Gottl. 131, 239
 Méhes Sámuel 260—261
 Merek, J. 386
 Mészáros Ignác 376, 385, 390
 Mészáros Károly 117, 381, 391
 Mihalkovics József 152, 391
 Mihalovics Ede 369
 Mika Sándor 308
 Mikes Kelemen 24, 33, 56, 96
 Mikó Imre (Hidvégi) 290, 291, 317, 323, 333, 358, 359
 I. Miksa császár 70
 Mikszáth Kálmán 14, 19, 24, 29, 51, 52, 55, 60, 110—111, 112, 120, 123, 275, 363, 369, 370, 379, 385, 394, 397
 Misztótfalusi Kis Miklós 8, 12, 277
 Mohai János 333
 Moldován Gergely 308, 314, 325
 Molnár András 381, 391
 Monoki István 230
 Montaigne, M. E. de 238
 Montanus, Martin 34, 71, 78
 Montesquieu, Charles-Louis de Secon-dat 201, 224—225
 Móra Ferenc 46, 51, 325
 Morgan, Lady 153
 Murai Károly 118, 122, 374
 Musäus, K. A. 392
 Müller, Johann Gottwerth 194, 378
 Müller, Maler 28
 Müller-Fraureith, C. 393
- Nádasdi János 27, 99
 Nagy Endre 123, 374
 Nagy Frigyes császár 100
 Nagy Géza 330

- Nagy Ignác 105, 372, 393
 Nagy István (Szerencsi) 129
 Nagy József 325
 Nagy Károly császár 70
 Nagy Péter cár 341
 Nagy Sámuel 261, 291
 Napoleon Bonaparte 221, 232
 Náray Antal 391
 Naszreddin Hodzsa 23
 Négyesi László 363, 372
 Nerodoli János 391
 Névy László 409
 Nick, Fr. 367
 Nicolai, Friedrich 81, 98
 Nielsen, Konrad 314
 Nisard, Désiré 9
 Novák István 252
 Nyíró Sándor 365

 Oberding József György 330
 Odobescu, Alexandru 283
 Opitz, Martin 130
 Orbán Balázs 285
 Orczy László 139, 148, 253
 Orczy Lőrinc 129, 130, 154, 385
 Orient Gyula 330
 Orosz Endre 314, 325
 Overs, Chr. 257
 Ovidius, Publius Naso 66, 179, 251

 Paál Árpád 360
 Pais Dezső 17
 Pakots József 123
 Pakots Károly 374
 Pálfi Márton 325, 330
 Pálffy Sámuel 391
 Panka Károly 374
 Pálóczy Horváth Adám 390
 Pannonius, Janus 86
 Pápai Páriz Ferenc 12
 Papiu-Ilarian, Alexandru 363
 Papp Domokos 314
 Papp Ferenc 330, 409
 Cs. Papp József 314
 K. Papp Miklós 384
 Parádi Kálmán 293, 301
 Pártos Ervin 330
 Patai Sámuel 206
 Pataki Sámuel 27, 28
 Pătrășcanu, D. D. 283
 Patzkó Ferenc Ágoston 169

 Paul, Jean 9, 178, 388, 389, 394
 Pauli, Johannes 69, 77, 78, 80
 Pázmány Péter 23, 42, 87, 88, 89, 90, 125, 158, 285, 368, 387
 Péczeli József (Pétzeli) 370
 Pellion Ervin 359
 Perecsényi Nagy László 390
 Perényi József 314, 397
 Perrault, I. 202, 392
 Persián Kálmán 325
 Petelei István 12, 274, 277, 279, 400
 Pethe Ferenc 279
 Péter János 325
 Petőfi Sándor 31, 111, 237, 378, 407
 Petrarca, Francesco 56, 71, 72, 77
 Petrescu, L. 284
 Petri Mór 314
 Petrichevich Horváth Lázár 132, 381, 384
 Pétzeli József (lásd Péczeli József)
 Pfeifer János 389, 402
 Pichler Karolina 198
 Pintér Jenő 411
 Pitaval, Francois Gayot de 224, 239
 Pitróf Pál 325
 Platón 65, 66, 258, 262, 267
 Plinius, Caius Secundus Minor 89
 Plutarkhosz 65, 89, 100, 265, 268, 270
 Podjebrád György 85
 Poggio, Braccolini 48, 57, 58, 72, 74, 75
 Pokoly József 325, 332
 Pomogáts Béla 17
 Ponori Thewrewk József 165
 Pontanus, Jovianus 72, 74
 Pór Antal 308
 Posta Béla 321, 322
 Poszler György 361
 Priskosz Rhétor 70
 Prokopiosz 45, 65, 339
 Pulci Lajos 174
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 342, 345, 347—357, 408—409

 Rabelais, Francois 51, 54
 Raciffe, Jean 51, 54, 61, 153, 266
 Rácz Lajos 314

- Ráday Gedeon 129, 130, 251, 366, 376
 Radcliffe, Ann 210
 Radó Antal 409
 Radványzy János 390
 Rajka László 15, 16, 330
 II. Rákóczi Ferenc 285
 Rákosi Jenő 274
 Rákosi Viktor 118, 275, 374, 408
 Rass Károly 9, 17, 330
 Ráth Pál 391
 Ravasz László 326
 Rampach, Ernst 28
 Reményik Sándor 15, 360
 Réthelyi Prikkel Marián 381
 Réthy Andor (Reischel Arthur) 9, 36, 359
 Révai Károly 325
 Révész Imre 330
 Reviczky Gyula 356, 409
 Richardson, Samuel 226—229, 234, 242
 Richelieu bíboros 70, 153
 Riedl Frigyes 17
 Riemann, R. 395
 Rohonyi Zoltán 406
 Rost, John. L. 377
 Róth Hugó 330
 Róth Viktor 325
 Rousseau, Jean-Jacques 153, 198, 221, 224, 225, 228, 239, 243, 265, 270
 Rózsa István 391
 Rozsnyai Dániel 27
 Rösler, R. 392
 Rummy Károly György 370

 Sachs, Hans 54, 56, 75, 78
 Salzmann, Chr. Gth. 163, 233
 Sándor Imre 325
 Sándor István 330, 390
 Sándor József 281
 Sántha Alajos 359
 Sárkány Ferenc 259
 Sárossy Gyula 365
 Sas Andor 408
 Schiller, Friedrich 217, 221, 225, 342
 Schilling, F. R. G. 166, 182, 233
 Schilling Lajos 301, 302, 303, 325, 404
 Schlegel, Fr. 386
 Schmid, Christian 240
 Schmidt Vilmos 293
 Schieller István 314, 325
 Schopenhauer, Arthur 153, 161
 Schopenhauer, Johanna 233
 Schöpflin Aladár 409
 Schultze, August 395
 Schultze, F. 368
 Schultze, Heinrich 363, 367
 Schumann, Robert 28
 Schumann, Valentin 78
 Scott, Walter 5, 153, 184, 209, 380, 385
 Scottus, Michael 68
 Sebesi Jób 308
 Sebestyén Gábor 112, 120
 Sebestyén Gyula 314, 368
 Sebestyén László 391
 Sebők Zsigmond 372
 Secramli, Giovanni 73, 79
 Seneca, Lucius Annaeus 89
 Seprődi János 325
 Serly Lajos 275
 Shakespeare, William 14, 46
 Sik Sándor 67
 Siklóssy László 368
 Silasi, Grigore 301
 Simonfi János 325, 382
 Solymosi Dániel 260, 398
 Solymosi Sándor 19, 25
 Somló Sándor 356
 Sonnenfels 225
 Spindler 153, 196
 Staël Mme. de 28, 153, 247, 257
 Steele, Richard 226
 Stáncsics Mihály (lásd Tánicsics Mihály)
 Staudt József 205, 382
 Stein János 293, 296
 Stiefeld, A. L. 367
 Stradino, Giovanni 74
 Stripszky Hádor 325
 Stuart M. 14, 257
 Sulyok István 330
 Surányi Miklós 363, 370
 Szabó Dávid 391
 Szabó Dezső 17, 24
 Szabó Endre 124, 351, 374
 Szabó György 391

- Szabó János 387
 Szabó Károly 293, 301, 308
 Szabó Richárd 291, 402
 Szabó Sámuel (Abrudbányai) 171, 188
 Szabó T. Attila 9, 11, 12, 37, 38, 330, 359, 402
 Szabolcska Mihály 15, 275
 Szacs vay Sándor 391
 Szádeczky K. Gyula 330
 Szádeczky Lajos 312, 314, 316, 318, 402, 405
 Szalay Imre 386
 Szalay László 132, 248, 310
 Szamosi János 302, 307, 312, 318
 Szana Tamás 373, 409
 Szappho 267
 Szász Béla 309
 Szász Ferenc 331
 Szász Károly 325
 Szász Zsombor 314
 Szathmári Király József 188, 381, 391
 Széchenyi István 134, 261, 284
 Széchy Károly 308, 309, 310, 403
 Szeder Fábian 388
 Székér Joachim 381, 389, 391
 Székely István 363, 368
 Szekfű Gyula 17, 36, 325, 369
 Székrenyesi Ede 104
 Szeles János 129
 Széll Kálmán 125, 330
 Szemere Bertalan 14, 135
 Szemere Miklós 372
 Szemere Pál 133, 134, 135, 152, 153, 247
 Szenci Molnár Albert 8, 52, 92, 285
 Szent István 196
 Szent László 196
 Szentgyörgyi István 279
 Szentiványi József 391
 Szentiványi László 391
 Szentiványi Róbert 325
 Szentmiklósi Thimoteus 194, 391
 Szepessy Ignác 171, 387
 Széplaki Erneszt (= Bajza József) 390
 Szerb Antal 11, 16, 34
 Siculus, Diodorus 95
 Szigeti Sámuel 391
 Szigetvári Iván 376
 Szigligeti József 285
 Szikra Miklós 104, 371, 386, 391
 Szilágyi Márton 145, 191, 391
 Szilágyi Sámuel 191
 Szilágyi Sándor 124, 275, 293, 333
 Szilasi Gergely (lásd Silasi Grigore)
 Szilcz István 391
 Szily Kálmán 381
 Szinnyi Ferenc 31, 372, 408
 Szinnyi József 307, 309, 405
 Szirmay Antal 101, 102, 103, 122, 162, 363, 370, 391
 Szlávik Ferenc 325
 Szlavnicai Sándor István 145, 391
 Szokoly Viktor 117, 121, 373
 Szokratész 262, 269
 Szolovjov, Leonid 22
 Szondy György 395
 Szontagh Gusztáv 133, 184, 248, 387
 Szophoklész 266, 267
 Szücsi József 389
 Szüts István 391
 Szvorényi József 387
 Taine, Hippolyt 9, 231, 270
 Tábori Kornél 123
 Takács Éva 289
 Takáts Sándor 124, 374,
 Tali Ferenc Lajos 124, 374
 Tamásfi Gyula 408
 Tamási Aron 6, 15
 Táncsics Mihály 385
 Tavaszy Sándor 38, 330, 359, 360
 Taxonyi János 93, 391
 Téglás Gábor 308, 314
 Teleki Adám 95
 Teleki Domokos 291, 325, 330
 Teleki Mihály 95
 Teleki Samu 325
 Teleki Sándor 278
 Temesvári János 325, 330
 Temesvári Pelbárt 49, 56, 61, 66, 84
 Tesseni Vencel 26
 Thaisz András 172, 196, 391
 Theis, A. E. G. 202, 263, 400
 Thallóczy Lajos 314, 369
 Theodora császárnő 339
 Theokritosz 267

- Thorma Károly 293
 Thorma Zsófia 301, 308
 Thury József 314
 Tieck, Ludwig 28
 Tilsch János 144, 154
 Tisza István 125
 Tisza Kálmán 123, 125
 Toldy Ferenc 6, 18, 133, 149, 290,
 344, 345, 377, 382, 395
 Tolnai Vilmos 24, 361, 363, 364,
 370
 Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics 406
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 46, 343,
 347, 406
 Tomentsek János 383
 Tompa Mihály 111, 149
 Tordai Sámuel 138, 148, 150, 391
 Torkos László 325
 Tormássy János 391
 Toroczkai Zsigmond 334
 Toroczkay János 334
 Tóth Béla 25, 106, 112, 122, 131,
 275, 332, 340, 363
 Tóth Kálmán 57, 116—117
 Tóth Soma 379
 Tótfalusi Kiss Miklós (lásd Mísztot-
 falusi Kis Miklós)
 Touche, G. de la 268
 Tömörkény István 370, 371, 374
 Török Aurél 293, 301
 P. Török Damascensus 387
 Török István 261, 308, 314, 325,
 399
 Török Pál 325, 387
 Trattner János Tamás 169, 182
 Trattner Károly 144
 Trattner Mátyás 169
 Tréfaberki Tivadar 104, 371
 Trócsányi Zoltán 124
 Trócsányi Zsolt 374
 Tromlitz, A. 196
 Tulogy János 38, 330
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 343
 347, 348, 406
 Turóczy János 14
 Turóczy-Trostler József 361, 392
 Uhland, Ludwig 342
 Újfalvi Sándor 12, 400
 Unghy Pál 391
 Ürmössy Lajos 314
 Váczy János 308, 373
 Váczy Leona 402
 Váczy Sándor 391
 Vadnay Károly 373, 379, 409
 Vajda János 121—122, 355, 374
 Vajda Péter 133
 Valentiny Antal 402
 Valerius, Maximus, 54, 65, 66, 71,
 89, 102, 103
 Valkai András 32, 33, 34, 103
 Vámbéry Ármin 297
 Várady Antal 124, 275, 374
 Varga Béla 330
 Varga Zsigmond 325
 Vargyasi Dániel 378, 391
 Vas Gereben 19, 29, 43, 55, 104,
 110, 111, 113, 340, 366, 372, 373
 Vass Miklós 325
 Vathy Elek 360
 Veégh Sándor 330, 360
 Velde, Van der 155, 196
 Venczel József 330
 Veres Márton 391
 Veresmarthy Mihály 23, 53, 89
 Veress Endre 314
 Veress Ignác 314
 Vergilius, Publius Naso 174
 Verri, A. 193
 Verseggy Ferenc 139, 148, 181, 183
 Versényi György 46, 314, 325
 Vida György 94, 95, 113
 Vida Károly 290
 Vietorisz József 356
 Vikár Béla 314
 Villon, François 55
 Virág Benedek 162, 185
 Visky Károly 12, 25
 Viszota Gyula 400
 Vita Zsigmond 9, 15, 33
 Vitéz Imre (Ivánkai) 391
 Vitkovics (Vitkovits) Mihály 103,
 150, 152, 383, 384, 385, 390
 Vitriaco, Jacobus de 57, 66
 Vitry, Jacques de 49, 67, 68, 84,
 367
 Voelker, P. 380
 Voigt Vilmos 19
 Volkmann, Jakob 174, 380
 Vollert, K. 367
 Voltaire 14
 Vörösmarty Mihály 11, 14, 133,

- 284, 344
Vulpius, Christian August 216, 220, 222
Wagner, H. L. 395
Walscr, E. 363, 367
Walter, D. C. 377
Walter, W. 262, 399
Wass Béla 325, 330
Wass Ottilia 327
Watt, Robert 398
Weber Antal 32, 362
Wéber Arthur 325
Weber, Carl Julius 81, 121
Weber, Veith 207, 213
Wéber Simon Péter 169, 370, 392, 395
Weigand, George 281
Werner Gyula 355
Werther Mór 314, 325
Wesselényi Farkas 192, 391
Wesselski, Albert 74, 75, 368
Wickram, Georg 78
Wieland, Christoph Martin 204, 205, 207, 227, 246, 394
Wieland, H. 386
Wigand György 173
Wigand Ottó 172, 184
Winkelmann, J. J. 264
Woleser Karolina 232
Wolff, M. L. 380, 389
Wolfgang, Vulpius 393
Wolfsohn, Wilhelm 342
Wyclif, Johannes 72
Xenophon 41, 65, 145, 191, 192, 258, 262, 267
Zágoni Mikes Kelemen (lásd Mikes Kelemen)
Zalányi Péter 378, 391
Zeyk János 16, 17
Zigány János 391
Ziegler, Georg 92
Zilahy Kiss Béla 274
Zilahy Kiss Imre 351, 355
Zillich, Heinrich 15, 360, 410
Zolnai Béla 11, 34
Zolnai Gyula 6, 26, 132
Zolnay Vilmos 124, 363, 370, 374
Zoltán József 261, 391
Zoványi Jenő 325
Zschokke 155, 182, 193, 196
Zsigmond Ferenc 31, 372
Zwinger, Theodor 91

TARTALOM

Kovács Ferenc: György Lajos az irodalomtudós (bevezető tanulmány)	5
Az anekdota	40
A magyar anekdota története és egyetemes kap- csolatai	65
I. Az anekdota múltja a világirodalomban	65
II. A magyar anekdota története	83
A magyar regény előzményei	
I. A magyar nyelvű román élete	127
1. „Román” és „Regény”	127
2. A román külsőségei	136
3. A román és az olvasóközönség	143
4. A román és a közvélemény	157
5. A román érvényesülése	167
6. Román-fordítás	178
II. Kedvelt román-típusok	190
1. Politikai és történelmi románok	190
2. Robinzonádok és utazórománok	197
3. Tündérrománok és keleti mesék	203
4. Lovagrománok és kalandos történelmi	207
5. Rémm románok, Rinaldinik és Pitavalok	215
6. Családi és érzelmű románok	226
III. A román úttörése és a regény bevonulása	246
Tanulmányok	
A francia hellenizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	250
Dr. Gyalui Farkas	273
Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos mun- kássága	280
Az Erdélyi Múzeum története. 1874--1937	289
Nagyenyedi Demokritosz	332
A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai (részlet)	341

Jegyzetek

A kiadásról	358
Jegyzetek a bevezető tanulmányhoz	358
Jegyzetek György Lajos tanulmányaihoz	363
György Lajos önállóan vagy különnyomatban megjelent munkái	410
Névmutató	412

A könyv szerkesztője: Dávid Gyula

Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos

A megjelenés éve: 1988. Alak: 54 × 84/16

A nyomás kezdete: 1988. XII. 15.

Papír: 60 g-os famentes

Kiadói ívek száma: 27,269

Nyomdai ívek száma: 26,75

Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:

894 511—3, kis könyvtárak számára: 894 511

Típarul executat sub comanda nr. 435/1988,

la INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ

Municipiul Cluj-Napoca

B-dul Lenin nr. 146

Republica Socialistă România

GRANDS. • TRANSMANXON

NAGY ISTVAN
OLOSZ LAJOS
P. GULÁCSY IREN
SALAMON ERNO
SALAMON LASZLO
SIMON MAGDA
SIPOS DOMOKOS
SZABEDI LASZLO
SZANTO GYORGY
SZEMLER FERENC
SZENCZEI LASZLO
SZENTIMREI JENO
SZILAGYI ANDRAS
SZILAGYI DOMOKOS
SZOCS KALMAN
TABERY GEZA
TAMAS GASPAR
TAMASI ARON
TOMCSA SANDOR
TOMPA LASZLO
A KORUNK KOLTESZETE
AZ ERDELYI HELIKON KOLTOI
MAGYAR SZO — TAVASZ
1919—1920
GENIUS — UJ GENIUS
1924—1925
PERISZKOP 1925—1926
A HELIKON ES AZ ERDELYI
SZEPMIVES CEH
LEVELESLADAJA
A MAROSVASARHELYI
KEMENY ZSIGMOND
TARSASAG
LEVELESLADAJA

GYORGY LAJOS
CONTRIBUTII LA ISTORIA
ROMANULUI
EDITURA KRITERION
BUCURESTI 1988

100.

GYÖRGY LAJOS • TANULMÁNYOK

GL

GYÖRGY LAJOS

Az anekdota

*A magyar regény
előzményei*

Tanulmányok

KRITERION

MEGJELENT

ASZTALOS ISTVAN
APRILY LAJOS
BALAZS FERENC
BALLA KAROLY
BALOGH EDGAR
BANFFY MIKLOS
BARTALIS JANOS
BANYAI LASZLO
BENEDIK ELEK
BERDE MARIA
BOZODI GYORGY
BRASSAI VIKTOR
BRETTER GYORGY
CSEHI GYULA
DADAY LORAND
DIMENY ISTVAN
ENDRE KAROLY
FOLDES LASZLO
FRANYO ZOLTAN
GAAL GABOR
GELLERT SANDOR
HORVATH IMRE
HORVATH ISTVAN
HUNYADY SANDOR
JANCSO BELA
JANCSO ELEMÉR
KACSÓ SANDOR
KAHANA MOZES
KARÁCSONY BENŐ
KAROLY SANDOR
KEMENY JANOS
KISS JENŐ
KORVIN SANDOR
KOVACS DEZSO
KOVACS GYORGY
KOVÁTS JOZSEF
KUNCZ ALADAR
KURKÓ GYARFÁS
LIGETI ERNŐ
MAJTÉNYI ERIK
MAKKAI SANDOR
MARKOVITS RODION
MÉLIUSZ JOZSEF
MOLTER KAROLY
NAGY DANIEL